

મેમ્બર હાજી મુલેમાન શાહમદમદ લોધીઆ અન્યમાળાનો ઉપોદ્ધાત

મુસલમાન કામમા સાસારિક રીતરિવાજોમા સુધારો થાય, નીતની વૃદ્ધિ થાય અને સામાન્ય જ્ઞાન તથા વિદ્યાનો પ્રસાર થાય તેવા પુસ્તકો ઈનામ આપીને રચાવના માટે કાઠિયાવાડના ધોરાજી ગામના વતની અને વેપાર અર્થે દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપટાઉનમા રહેતા તથા “પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા” નામના પુસ્તકના કર્તા મેમ્બર હાજી મુલેમાન શાહમદમદ લોધીઆએ રૂ ૨૫૦૦) ની ત્રણ ટકાની સરકારી ગ્રામીસરી નોટો સન ૧૯૦૩મા સોસાઇટી હસ્તક સોપી હતી કે ડની આનકમા કામમનો વધારો થાય તે માટે સોસાઇટીએ તે જ સાલમા સદરદુ નોટો વેચી તેના અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના મવાયાર ટકાના રૂ ૨૨૦૦) ના ડીમેન્ચરો લીધેના હાલમા તે કે ડની રૂ ૪૭૦૦ ની ફેશવેલ્યુની સરકારી ગ્રામીસરી નોટો સાગ્રત્રણ ટકાની છે, અને તેના વ્યાજમાથી “મેમ્બર હાજી મુલેમાન શાહમદમદ લોધીઆ અન્યમાળા” ના નામથી આજ સુધીમા નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો રચાવી સોસાઇટીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે —

નં.	પુસ્તકકર્તા નામ.	કિંમત. રૂ આ પા
(૧)	મુસલમાનોની રાજકીય તથા વિદ્યા મંત્રી ચલતીનો ઇતિહાસ અને તેની પડતીના કાગળો	૦—૨—૦
(૨)	ઇસ્લામનો ભગતી આદ	૦—૮—૦
(૩)	સર મૈયદ એહમદનું જીવનચરિત્ર	૦—૮—૦
(૪)	મિરાતે સિકદરી	૧—૦—૦
(૫)	અયામા	૦—૧૦—૦
(૬)	મિરાતે અહમદી પૃ ૦, ખડ-૧	૧—૦—૦
(૭)	” ” પૃ ૨, ખડ-૨	૧—૦—૦
(૮)	” ” પૃ ૨, ખડ-૩	૧—૦—૦
(૯)	” ” પૃ ૨, ખડ-૪	૧—૦—૦

ગુ વ મોમાઇની,
અમદાવાદ.
તા. ૧૦-૧૦-૧૯૩૬

હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ.
આસિ. સેક્ટરી.

પ્રસ્તાવના.

“ મિરાતે અહમદી ” એટલે “ અહમદી (= અહમદની) આગસી ”^૧
 ઇતિહાસની આરસી રૂપે કલ્પના આપણા સાહિત્યમાં
 મિરાતનો અર્થ પણ કરવામાં આવી છે નવવચરામની ગરમાવલીની
 નીચલી પંક્તિઓ એ કલ્પનાનું દર્શાવે છે.

“ ઇતિહાસની આરસી સાહી મે જોયું માહી,
 થીરથાવડ દીકું ન કાઈ ફરતી છે છાઈ ”

હિંદુઓનું વલણ ઇતિહાસ લખવા તરફ મુસલમાનોને મુકાબલે નહિ
 જેવું છે મુસ્લિમ ભાઈઓમાં એ તવારીખનવિસીની લાવના સ્વાભાવિક
 મઠ ગએલી દરેક મુસ્લિમ દેશમાં સંવાદરણુ રીતે જોવામાં આવે છે અર-
 બસ્તાન, ઇરાન, મિસર અને હેવટ હિંદુસ્તાનમાં
 તવારીખ ફારસી- મુસ્લિમ ભાઈઓની કવમથી લખાએલા ઇતિહાસો
 માં કેમ લખાઈ સંખ્યામય મળી આવે છે. એ ઇતિહાસો મુખ્યત્વે
 અરબી અને ફારસી ભાષામાં લખાએલા છે ખુદ
 હિંદુસ્તાનમાં રચાએના ઇતિહાસો પણ ફારસીના લખાએના છે મુસ્લિમો
 તો ફારસીમાં લખેજ, પરંતુ આગળીને વેઠે ગણી ચકાવ એટલા હિંદુ
 તવારીખનવિસોએ પણ પોતાની હકીકત ફારસીમાંજ લખી છે, એનું
 છેક છેલ્લું ઉદાહરણ મહમ રણુહોડજી હીવાનની
 હિંદુઓએ પણ લખેલી “ તારીખે સોરક ” છે એ પુસ્તક આજથી
 ફારસીમાં લખી માત્ર સો વચ્ચે પર લખાએલું, છતાં ભાષા ફારસી
 છે, કાગળ ફારસી રાજબાયા હતી દેશનો વિદ્વાન
 વર્ગ તે ભાષા ગીખતો ને સમજતો આજ કાગળ “ ફુલકાતે આયમગીરી ”
 રતો લેખક શ્રીદાસ, જે અમદાવાદમાં નોખરી કરતો હતો, અને જેણે
 પણ મિરાતના લેખકની માફક નજરે જોએલા બનાવો લખ્યા છે, તેને

૧ પુ તકતુ આખુ નામ “ મિરાતે અહમદીયે [સુખરે] અહમદાબાદે ગુજરાત ”
 અહમદ, એરે મહેનગાદ અહમદગાદ બદાદૂર બાદગાદે ગાઝી, જેના
 અમતમાં લેખકને હીવાનના બોધાપર નીમવામાં આવ્યો હતો

૨ તકત યઈ પાટનુમાં હિ મ ૧૧૬૩ (ઈ સ ૧૭૪૮) મા આ શ્રીદાસને
 ઇસરાદામ પામું કહે છે જુઓ Journal of the Royal Asiatic Society
 of Great Britain and Ireland April 1936 A new contem-
 porary History of Aurangzeb's Reign

પણ લાગુ પડે છે. મુસ્લિમ પંડિતો અલખત અરબી અને ફારસી બંને ભાષાઓથી પરિચિત રહેતા; પરંતુ અમુક કારણોને લીધે અરબી કરતાં ફારસી ભાષાનો વપરાશ ઘણો વધી ગયેલો અને તેથી ફારસી ભાષાનોજ વધારે ઉપયોગ કરવામાં આવતો. શાંતિનિકેતનમાં ઈસ્લામી સાદ્વિત્ય અને સંસ્કૃતિના પ્રોફેસર તરીકે કામ કરી ગયેલા પ્રખ્યાત કવિ આગા ખૂરે દાઉદ તે સંબંધે એક કારણ એવું આપે છે કે "ઈસ્લામની સંસ્કૃતિ મોટે ભાગે ઈરાની માર્ગો માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં આવેલી."૩

પરંતુ, જે શુદ્ધ ફારસી ભાષા ખુદ ઈરાનના વતની તવારીખનવિસો પોતાનાં પુસ્તક લખવામાં વાપરતા તે ભાષા અને હિંદુસ્તાનમાં રહી, હિંદુસ્તાનમાં વપરાતી ભાષાઓમાં પગોટાઈ જઈ, હિંદુસ્તાની થઈ ગયેલા તવારીખનવિસોએ વાપરી છે તેમાં ઘણો ફેર છે. હુબીખ-ઉસ્-સધર અને રૌઝત-ઉસ્-સદા જેવા વિશ્વવિખ્યાત ઇતિહાસના ફારસી મંથોની ભાષા ક્યાં અને આપણે ત્યાં લખાયેલા તારીખે ઈરાનના વતનીને ફિરક્તા, અથવા મિરાને સિકંદરી અને મિરાતે હિંદુસ્તાનના વત-અહમદીની ભાષા ક્યાં ? એ બંને વચ્ચેનો તફાવત નની ભાષામાં ફારસી ભાષાના વિદ્વાનોની નજર બહાર રહ્યો નથી.

તફાવત હિંદુસ્તાનના વસવાટ અને પ્રાંતિક ભાષાઓની અસરથી એ લેખકો વિરક્ત રહી શકેલા નહિ અને તેથી તેમની ભાષાનો ઝાક તેટલો દરજ્જો બદલાયેલો. છતાં ભાષા દૂષિત (Corrupt) અથવા તો દોષિત (Incorrect) તો થયેલી નહિ જ. ફિરક્તાની ભાષા કાંઈક ગ્રામ્ય (uncultured) ગણીએ તો તેને મુકાબલે મિરાતે અહમદીની ભાષા વિદ્વાપ્રચૂર તો ગણી શકાય. મિરાતે અહમદીના લેખકની શૈલી સંબંધે આગળ જતાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

મિરાતે અહમદીમાં ગુજરાત, કાઠીઆવાડ તથા રહેજરદાજ કચ્છની તવારીખનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. સમય પાટણના હિંદુ સામ્રા-

૩. "The greater part of Islamic culture came to India through Persian channels. Indeed so great a part has Persia played in the spread of Islam, the religion of her conquerors, that even today many of the holy texts of Islam are to be found in China not in Arabic but in the Persian language." Proceedings and Transactions of the Seventh Oriental Conference, Baroda, December 1933. P. 884.

ન્યથી-ઇ. સ. ૧૦૦૦ થી-તે ઇ. સ. ૧૭૬૧ સુધી, એટલે પાણીપતના
યુદ્ધ, મોગલાઈના અસ્ત, સુધીનો રાખવામાં આવ્યો છે. આખા પુસ્તકને

ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે.^૪ પહેલો
ભિરાતનો મજકૂર ભાગ મોગલોએ ગુજરાત છૂતી લઈ, તેને મોગલાઈ

સામ્રાજ્યનો સૂબો બનાવી, દીલ્લી પાટનગરથી સૂબે-
દારો નીમાવાની પ્રથા ચાલુ થઈ ઔરંગઝેબના ગુજરવા બાદ ફરૂખ
સિયરની શહેનશાહતથી નીમાઈ આવેલા સૂબા ફાઉદખાન ખનીના સમય
આગળ પૂરા થાય છે. બીજો ભાગ, તેની ફરફારીમાં નીમાએલા સૂબા
મહારાજ અબ્જિતસિંહની સૂબેદારી (ઈ. સ. ૧૧૨૭) થી શરૂ થઈ ૫ ધી-
પતની લડાઈનાં વર્ષોન સાથે ંધ થાય છે; એટલે એમાં લગભગ (ઈ. સ.
૧૧૨૭ થી ઇ. સ. ૧૧૭૫ સુધી) પચાસ વરસના અરસાનો અહવાલ

આપવામાં આવ્યો છે. આ બીજો ભાગ ઇતિહાસની
ભાગ બીજાનું કીમ-દ્રિષ્ટિએ ધણેજ ઉપયોગી અને કીમતી છે, કારણ
ત્રીપણું એમાં વર્ણવેલી હકીકત લેખકની પોતાની નજર

આગળ અનેલી હોવાથી તેનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય
ઘણા ઉંચા પ્રકારનું અંકાય છે. સાબરેલી, વાચેલી અને નજરે નેએલી એ
ત્રણ પ્રકારની હકીકતથી મળી આવતા પૂરાવાના મૂલ્યમાં તેમજ તે પૂરા-
વામાંથી મળી આવતા સત્યના અંશમાં અતિ ધણો તફાવત રહે છે. નજરે
નેએલી હકીકતનું મૂલ્ય ઉંચું આકવામાં આવે છે, અને તેથી જ આ
બીજો ભાગ બહુ મૂલ્યવાન લેખાય છે. આ સિવાય એ બંને ભાગમાં પાટ-
નગરથી નીકળતા શહેનશાહ અને પછરોના સહીસિક્કા સાથના ફરગાનો,
હુકમો, પરવાનાઓ વગેરેની ખરી નકલોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે,
અને એવી નકલો ફારસીમાં લખાએલા ઇતિહાસના કોઈ પણ પુસ્તકમાં
નેવામાં આવી નથી પાશ્ચાત્ય પ્રદેશમાં લખાતા ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં
પોતે કહેલી હકીકતના સમર્થન માટે મંથકાર અસલ દસ્તાવેજોમાંથી જરૂરી
દકરાં આખા દસ્તાવેજોની નકલ આપે છે; પરંતુ આપણા દેશમાં
લખાએલા ઘણા તત્તારીખી મંથોમાંથી કોઈ પણ મંથમાં આ અતિ ઉપ-
યોગી અંગ નેવામાં આવતું નથી, અને ભિરાતનું
તેનું વિશેષ અંગ આ વિશેષ અંગ હોવાથી ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં એ
ઘણો ઉંચો દરજ્જો બેસક લે છે. પહેલા ભાગના

૪. આ ત્રણ વિભાગ તો હમણાં કરવામાં આવ્યા છે. લેખકે તો બે
વિભાગ કર્યા છે; ઐતિહાસિક અને ખાતિમે (પરવણી).

મજ્જિમો આધાર મિરાતે સિદ્ધંદરી, તથા અકબરનામા, જહાંગીરનામા, પાદશાહનામા વગેરે પર રાખવામાં આવ્યો છે એવું લેખક પોતેજ જણાવે છે, એટલે મિરાતે સિદ્ધંદરી અને ખીજાં નામાંગ્રાથી વધારે ઉચી તેની કીમત અંકાય નહિ. પરંતુ ત્રીજો ભાગ જેને લેખક પોતે “ખાતિમે” (પૂરવણી) કહે છે, તે વળી એક જુદીજ કોટિનું ન્દાનકરું પુસ્તક છે. જેને

ઐતિહાસિક પુસ્તક વાંચવામાં રસ પડતો ન હોય તેને ખાતિમે: પૂરવણી પણ એ ભાગ વાંચવામાં રમ પડે એવો એ છે. ગુજ-

રાતના ફકીર, ઝોલીઆ, સંતો, ગુજરાતનાં જ્ઞાનનાં સ્થળો, નદીઓ, પવતો, શહેરો, બંદરો, ગુજરાતમાં વસતી દોમો, ગુજરાતમાં ચાલતા વજન, ગુજરાત સૂખાના વસૂલાતી અને ફોજી (લશ્કરી) વિભાગ, અમદાવાદનાં પરા, રસ્તા, મહોલ્લા, ચોક, ચકલા, દરવાજા, માડવીઓ, બાગબગીચા, દરગાહ, વગેરે અનેક વિષયો સંબંધે જાત માહિતીથી લખાએલી વિસ્તારપૂર્વક હકીકતથી એ આખો ભાગ જુદાજુદ થાય છે. જેવો અકબરની શહેનશાહત સમયનો “આમને અકબરી” વાળો અન્નેડ ગ્રંથ છે, તેવોજ અન્નેડ, તેજ કોટિનો અને તેવોજ રસિક આ “ખાતિમે” વાળો ગ્રંથ છે; એના જેટલા વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં. લેખકની અપૂર્વ વિદ્તા, બહોળી માહિતી, સાચી શોધકૃત્તિ, અને એ સઘળા વિષયો સંબંધે માહિતી મેળવવા માટે લીધેલાં અયાગ શ્રમ અને મહેનત એ ગ્રંથને પાને પાને તરી આવે છે. લોકકથાનો એ ભંડાર છે.

પહેલા ભાગનો તેમજ ત્રીજા (“ખાતિમે”)નો ગુજરાતીમાં તરજુમો થયો છે. પહેલા તથા ત્રીજા ભાગનો અંગ્રેજીમાં તરજુમા પણ થયો છે. પરંતુ ત્રીજા ભાગનો કાંઈક ખામી ભરેલો છે. ખીજા ભાગનું ભાષાતર તે પ્રસ્તુત ગ્રંથ.

મિરાત લખવામાં લેખકને પુષ્પકળ સદાય આપનાર એક હિંદુ હતો. એ હિંદુ મીઠાલાલ તરફથી મળેલી મદદ પોતે સુક્ત કહે સ્વીકારે છે. મિરાતની પ્રસ્તાવના જે લેખકે પોતે લખી છે તેમાં મીઠાલાલ સંબંધે તે નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

“મીઠાલાલ જાતે કાચરથ હતો. આ સૂયાની સૂયાનવિસીનો એકો એના વડવાએના વખતથી એના કુટુંબમાં ઊતરી મીઠાલાલ કાચરથ આવેલો હતો; અને એને તેથી તે એકા માટે ગવ હોવાથી તે કામ છોડી દેવું અને ખીજાને આશ્રયે જવું [એટલે કે ખીજું કાંઈ કામ કરવું] તેને પોતે ઇરમની વાત સમ-

જતો હતો, અને તેટલા માટે જો કે એને હાડમારી ઘણી ભોગવવી પડતી હતી છતાં સૂઝાના દીવાનની પડખે ઉભો ગહેતો હતો. ખરે, તે એક મનેન લેખક અને કામ કરવા માટે હમેશા તૈયાર ગહેનાર માણસ હતો. પ્રખુત કામ કરના માટે તેનામાં લાયકાત હતી. આ મર્થમા તે મદદગાર અને સદાય હોતો. પરંતુ મારા પ્રતિકૂળ નીતિવાથી લગભગ દોઢ વરસ થયા તેની હયાતીનું દક્ષતર પણ ફાળી ગયું છે (તે ગુજરી ગયો છે) "

મુસલમાન લેખકનો. આ મુસ્લિમ લેખકની નિષ્પક્ષતા બાબતનું

નિષ્પક્ષતા આ એક દષ્ટાંત છે

મિગતના લેખકનો જન્મ ખાનદાની કુટુંબમાં થયો હતો. એ કુટુંબ મૂળ ઈગિપ્તી હતરી આવેલું. ઓરેન્જમેનની ફોજ ન્યારે દક્ષિણના મુઢમાં રામાઈ હતી ત્યારે તે ફોજને અગે કામ મળતા દીવાની અમનદારોમાનો એક લેખકનો પિતા હતો. અને તે ધુરુદાનપૂર્વમાં નોમરી ખરતો હતો. દિ. સ. ૧૧૨૦ (ઇ. સ. ૧૭૦૮)માં એને ગુજરાતનો ખમગપત્રી (વમાઈએ નિગાગ) નીમનામાં આવેનો હોવાથી એને અમદાવાદ આવવું પડ્યું, અને તેની સાથે લેખક પણ આઈ નરમની ઉમરે ગુજરાત આવ્યો. લેખકના પિતામાં ડેટનાક ખાસ ગુણો—ઈમાનદારી, દુઃખદેશી, શાણપણ, કાવચ

પણું, નિરનાઈ, વ્યવહારકુશળતા—એવા હતા કે

લેખકના પિતા જેથી સામ્રાજ્યના પ્રાંતના તથા શહેરના હાકેમો અને ગુજરાતના જે અ યવચિત (chaotic) મમયના

ઇનિહાસનું ચિત્ર મિરાતમાં આરેખવામાં આવ્યું છે તે સમયમાં ઉગી નીકળેના નિશાધીઓ—પરસ્પરવિરુદ્ધ લાગણી અને રનાઈ સેના પક્ષો—ભોગન, રાજપૂત, મુસલમાન, મારા સૌ એની સનાહ પૂઠના અને એને પોતાનો માર્ગદર્શક ગણતા. મિગતના બીજા લાગમમાં આપનામાં આવેતા એના મૃત્યુ મમય (દિ. સ. ૧૧૫૭) સુધીની હકીકતનામાં બનાવોમાનો લગભગ ચાલીસ ટકા બનાવોમાં ડાઈને ડાઈ રીતે લેખકના પિતાએ થોડો ઘણો પણ લાગ લીધેલો જોવામાં આવે છે. મૂળ તો એ વમાઈએ નિમાર—ખમગપત્રી ની જગ્યાએ આવેતો હતો. ગુજરાતના સૂબા મુબારેઝ—ઉન્-મુફ્તો ધણો નિયામકાત ધમ પડ્યો હતો એટલે કાલુનના સૂનેદાર તરીકે તેની નીમપૂર થતા તે લેખકના પિતાને પોતાની જોડે લઈ ગયો. અને પૂનમ તથા પેશાવરનો મદાયકરી મનાયો, પણ તેને ત્યાં ફાવ્યું નહિ અને મુબારેઝ—ઉન્-મુફ્ત પણ સૂનેદારીનું ગઝન મુ આવ્યું એમને તે પાડો ફર્યો. પણ તેની જુની માદયાહી સેવા ખ્યાનમાં વર્ગ તેને એક

હજારની જાતી મનસખ, ત્રણસો સવાર તથા અલી મદમદખાનનો ખેતાળ બક્ષવામાં આવ્યાં. વળી અમુક અમલદારની ફેરફારીમાં તેને કાપડ બગ્ગર ખાતાના અમીનના ઓઢાપર નીમવામાં આવ્યો. દિ. મ. ૧૧૩૦ માં વકાઇએનિગારનો ઓઢો કવીદિલખાન નામનો અમલદાર ભોગવતો હતો એટલે તે વખત લેખકનો પિતા છૂટો હતો એમ જણાય છે, અને તેથી કાપડબગ્ગર ખાતામાં નીમણુંક કરાવી લાગે છે. આ ઉપરાંત

એની નિમાશ એટલે મઝદૂરી ભાવના-ધર્મપરાયણતા-

ખાહોશ : ધર્મ- ધણે વિકાસ પામી હતી, એટલે એની પોતાની

પરાયણ કામમાં પણ એનું ધણું વજન પડતું. જે કે મક્કા

મદીનાની હજ પર જવાનું તે વખતમાં ધણું મુશ્કેલ ને જોખમભરેલું હતું, અને એને માટે તો એટલો લાભો વખત ગેરહાજર રહેવાની રજા મેળવવી પણ ઘણી કઠીન હતી, છતાં એ ભાવનાને વરા ધર્મ, રજા મેળવી. પરંતુ એટલામાં લેખકની ન્હાની પુત્રી જેના પર એને ધણું હેત હતું તેને શીળા નીકળ્યા, એટલે જતાં રહી ગયો, અને પછી તે

તેનું મૃત્યુ ગુજરી ગયું; તેનો આવાત લાગનાં પોને ખીજાનાવસ થયો ને ગુજરી ગયો. એને ત્રણ પુત્ર હતા, એક

આ લેખક, બીજો મદમદ ઇસ્માઇલખાન અને ત્રીજો મદમદ અબ્દુલ્લા- (કાઝીગઅલી). મદમદ ઇસ્માઇલખાન પાછળથી ખુશાન જંદરના પુરજનો દારોગો થયો હતો. પોતાના જાપના ગુજરી ગયા બાદ થોડે વખતે મદમદ ઇસ્માઇલખાન પણ મરણ પામ્યો.

લેખકનો જન્મ છુરહાનપૂરમાં દિ. સ. ૧૧૧૨ (ઇ. સ. ૧૭૦૦)

માં થયેલો. એનું નામ મિરઝા મદમદ હસન હતું

મિરાતનો લેખક અને એને અલી મદમદખાન બહાદૂરનો ખેતાળ

જન્મ: મરણ: દિલ્લીથી આપવામાં આવ્યો હતો, એટલે એ તે

કુટુંબ સન્માન નામથી ઓળખાતો. એનો પિતા દી. સ. ૧૧૫૭માં

ગુજરી જતા, તેની અમીન તરીકેની મનસખ, ઉપર

કલા મુજબ અલી મદમદખાનનો ખેતાળ, તેનો અમીન તરીકેનો ઓઢો તથા

નાગીર લેખકને નામે કરી આપવામાં આવ્યા. લેખકને જે ભાઈ હતા

એ તો ઉપર જણાવ્યું છે. દિલ્લી દરબારમાં એ સમજાઓને માટે એટલો

સારો મત હતો કે લેખક ઉપરાંત તેના જે ભાઈઓને પણ કાઈ ને કાઈ વખત

સન્માનિત કરવામાં આવતા. લેખકને જે દીકરા મદમદ રશી અને મદમદ

શાશી નામે હતા. લેખકનું મરણ ક્યારે થયું તે નક્કી નથી, છતાં એસડ

વરસની હિમરે-હિ. સ. ૧૧૭૬ મા-એ સ્વર્ગવાસી થયો એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે. ખંભાતથી મળા આવેલી મિરાતની મહમદ મુકર્રમના હાથની લખાએલી નકલ હિ. સ. ૧૧૭૬ (ઇ. સ. ૧૭૬૨) મા લખા-એલી. તેના પર લેખકની મહોર છે, એટલે તે વરમમા તે હયાત હોયો એવું છે.

લેખક ખાનદાની વંશનો હોવાને લીધે તે વખતમા પ્રચલિત હયા પ્રકારની કેળવણી તેને મળેલી. કેળવાએલા મુસલ-
તેની વિકૃત્તા માનોમા જોવામા આવે છે તેમ આખુ કોરાને શરીર જાણે તેને મહોરે હોય તેમ મિરાતમા વારંવાર મળા આવતા કોરાનના ફકરાઓ પરથી દેખાઈ આવે છે. આ સિવાય ફારસી સાહિત્યનો ગાઢ અભ્યાસ તેમજ ફારસી લાપામા કાવ્યો રચવાની આવડત અને શક્તિનો પૂરાવો પણ મિરાત પૂરો પાડે છે. એ ઉપરાંત ગણિત શાસ્ત્રમા પણ એ પારંગત હતો, અને ફરસી તથા હિન્દી મંચતો અમધે જે મતભેદ ને તકાવત ચાલ્યો આવે છે તે પ્રશ્નના ખુલાસાકે પોતે એક પુસ્તક લખ્યું છે, એમ પોતેજ લખે છે વળી મોગલ શહેનશાહન તેમજ શહેનશાહતના જુદા જુદા પ્રાંતોમા પ્રચલિત નાણા પ્રકણી (Financial) અને વસૂલાતી (Revenue) ખાતાના ધારાધોરણનો સમ્રહ પણ એણે કરેલો. મિરાત કેમ લખાઈ તેનો ટૂંક અહવાલ લેખક પોતેજ પોતાની પ્રસ્તાવનામા આપે છે.

ઔરંગઝેબના મુજબા બાદ આખા સામ્રાજ્યમા અસ્તવ્યસ્તતા વ્યાપી ગઇ, અને મુજરાત પણ તેમાથી બકાત રહ્યું નહિ. દિલ્લીયા નીમા-એલા સૂબા મુબારેઝ-હિલ્-મુલકના નાયબ મુમ્તઅઝખાનને મારી નાખી હામદખાને સન્હારી (ખાલસા) જમીન પોતાને કબજે લઈ લીધી ને તેની ઉપજ ઉધરાવી ખાવા માડી (હિ સ ૧૧૩૭, ઈ. સ. ૧૭૨૪-૨૫), તેમજ તેને લગના રજીસ્ટર વગેરે દસ્તરા સૂનાના દીવાનના ચાર્જમા (દસ્તરખાનામા) ન રહેવા દેતા પોતાને કબજે કરી લીધા. તેની પછી મનસ નાઝિમો (હાકેમો)એ પણ એજ નીતિ મિરાત કેમ લખાઈ ચાલુ રાખી, એટલે આગળનીનાં પત્રકો તો હામદ-ખાનના કબજામા રહ્યા, અને બાકી રહેલા પત્રકો કોઈએ સાચી ગણ્યા નહિ. આ બેહુદી વર્તણૂક મંમધી શહેનશાહની દરબારમાથી કોઈએ ન પૂછ્યું કે ન કોઈએ વાધો ઉઠાવ્યો. એટલે દીવાનનો

ધણે મહેલો ઓલો [Revenue Minister of the Province Bird] નામનો જ થઈ પડ્યો, કારણ એ ઓલોને અગે કશું કામ કરવાનું રહ્યું જ નહતું વસૂલાતી ખાતાના કાગડોનો વગેરે નોકરોને કાંઈ કામ કરવાનું ગ્રહેલું ન હોવાથી તેમણે નિર્વોદ્ધ અર્થે બીજા સાધનો શોધવા માડ્યા આવી ગિયતિમાં ત્યારે દિ સ ૧૧૬૧ (ઈ સ ૧૭૮૭-૪૮) માં દીલ્લીના સહેનશાહ અહમદશાહ બહાદુર બાદશાહે ગાઝીના અમનગા લેખકને દીવાનની નીમવામાં આવ્યો ત્યારે એણે જોયું કે દીવાનની ઓશીસમાં કાંઈ કામ કરવાનું જ હતું નહિ, એટલે તેણે વિચાર કર્યો કે સૂબાના મુકદ્દી વસૂલાતી વગેરે કાગળોને લગતી માહિતી, જુદા જુદા શહેર, પરગણા, સરકાર (જિલ્લા) અને ગામડાઓમાંથી મેળવતી, ગામડાની જમીનના પત્રો બનાવવા, તેની ઉપજ (વિંધોગી), મરમરમાં ભરવાની રકમ, પેશકશ વગેરે નોંધી લેવા આ કામમાં તેને મીદાલાલ કાયદરથી પૂર મદદ હતી, અને તેનીજ મદદથી એ વિાચને તગવું એક આખું પુસ્તક ૮૭૦ કગથુ પુસ્તકનો કાચો ખગડો કરી, તેને લખી કાઢી જૂનો સુધારી, સાફ બાહારે તેની નકલ કરી, તેણે તે પુસ્તક મપૂર્ણ બનાવ્યું, અને “મિરાને અહમદીયે સૂચયે ગુજરાત” એવું નામ આપ્યું મીદાલાનની ઇચ્છા એની હતી કે એ પુસ્તકની એક નમૂના જાવીદખાન નવાન માગફત બાદશાહી દફતરખાનામાં [દિલ્લીમાં] ગમાવવી, અને એક સૂબાના દફતરખાનામાં [અમદાવાદમાં] ગમાવી પરંતુ કમનસીમે જતરીદખાન એ અગસામાં યુજરી ગયા અને તેથી એ મુગદ પાગ પડી નહિ, અને એ પુસ્તક સુધારવા વધારવાનું કામ પણ મુતવી રહ્યું

જો એ પુસ્તક સહેનશાહી દરબારના દીવાનોએ જોયું હોત તો જરૂર તેઓ તેના ધણા વખાણ કરી ઉપના મજદૂર ફરદી દિજગીનો મિવાય પણ તેમાં બીજા બાગતો શમાવવામાં આવી ઝંઘડો હતી દાખલા તરીકે ફૂલી અને દિજરી મવન વચ્ચેનો ઝગડો ને મતભેદ એ ઝંઘડા મંજૂરી લેખકે મરોધન થી તેનો જે ખુનાસો સૂચવેતો તે પરવહી રૂપે તેમાં આપવામાં આવ્યો હતો જો ઇશ્વર લેખકને વિશે ઉમગ જણે અને કુરમત મળે તો એ સમયે એક જુદું પુસ્તક લખવાનો તેનો ઇરાદો છે

હવે મજદૂર પુસ્તકમાં અકચરે યુજાત સગ દેસુ ત્યારપછીના એ

૫ મીદાલાલ મારે ઉપર જણાવ્યું છે

સૂખાના જગીરદારો તથા સૂળેદારોની હકૂમતનો
 મિરાત લેખકના અદવાલ દૂકા લખવામાં આવ્યો હતો અને તેની
 મિત્રોની સૂચનાનું લેખકના ફેટલાક મિત્રોને ખબર હતી, એટલે તેમણે
 પરિણામ લેખકને સૂચના કરી કે મળકૂર પુસ્તક ધણું મોટું
 થઇ ગયું છે, તેમજ સૂખાના કારભારની દીવાની

એટલે મુઠ્ઠી માલી હકીકત દરેક જાણના જાણવામાં આવે (જાહેર થાય)
 એ સલાહ ભરેલું ન હોવાથી, તેમજ એ બધી હકીકત તવારીખના મંથને
 મારે યોગ્ય કહેવાય નહિ, એટલે લેખકે તવારીખી અને દીવાની એવા
 બે વિભાગ પાડી નાંખવા, અને માત્ર ઐતિહાસિક હકીકત જેમાં મુઠ્ઠી
 માલી બાબતનો સહજ ઇશારો જ હોય એવું પુસ્તક, જ્યારથી ગુજરાતમાં
 મુસલમાની સત્તા શરૂ થઇ ત્યારથી અત્યાર સુધીનું, તૈયાર કરવું. આ
 સૂચનાને તાબે થઇ લેખકે મયાશકિત આ ઇતિહાસ લખ્યો છે.

મળકૂર પુસ્તકનો મુસદ્દો કર્યોને દસ વરસ થઇ ગયા હોવા છતાં,
 (અને) તેટલી મુદતમાં લેખકનું મન ધણું વ્યથ રહેતું હોવાને લીધે તેમાં
 કશી નવી હકીકત ઉમેરવામાં ન આવેલી હોવા છતાં અને તેમની પ્રસ્તા-
 વના જુદી રીતે લખાઈ હતી છતાં, આ સાક્ષમાં
 લેખકના મતની (દિ. સ. ૧૧૭૦; ઇ. સ. ૧૭૫૬)^૧ લેખકનું મન
 સ્થિતિ નિશ્ચિતતારહીત અને સમય અવ્યવસ્થિત હોવા

છતાં એ ઇતિહાસ રચવાની શરૂઆત કરી અને તે
 પુસ્તકનો દીખાચો-કે જે તેમાં શમાવેલી હકીકત અને સ્થિતિને અતુસરી
 લખાએલો હતો તે—આ પુસ્તકના આરંભ રૂપે લેવામાં આવ્યો.

લેખક આઠથી નવ વરસની ઉંમરે અમદાવાદ આવ્યો ત્યારથી જે
 જે બનાવ બનતા તે તે તેના અંતઃકરણ પર કોતરી લખી લેતો. વળી
 સૂખાના દરેક નાઝિમની હકૂમતના અરસામાં જે જે કામ બનતું તેની
 નોંધ દૂકામાં વકાઈએનિગાર-ખબરપત્રીઓ-કરી લેતા તેનો પણ લેખક
 લેખકે ઉપયોગમાં ઉપયોગ કર્યો છે. વળી લેખકે જે ધાર્યું હોત તો
 લીધેલાં સાધન તે સઘળા હકીકત વિસ્તારથી લખી શકત. પરંતુ એ
 વિસ્તારથી વાચનારને કંઠાળો આવત, માટે તેનો

૧. મહમૂદ બેગડાએ વાચક નદીને કિનારે મહેમૂદાબાદનો પાથો નાખી ત્યાં
 શહેર વસાવેલું તેનો અદવાલ આપતાં પણ લેખક જણાવે છે કે દિ. સ. ૧૧૭૦
 (ઈ. સ. ૧૭૫૬) માં ન્યારે આ અદવાલ પોતે લખતો હતો ત્યારે તેણે એ
 શહેર આબાદ નેએવું Bird's History of Gujarat. P. 212 અસલ
 ફારસી મંથ, પુસ્તક પહેલું. ૫૫૩. ૫૮.

થોડો થોડો ભાગજી અત્રે મહીના તથા સાલ માથે આપ્યો છે; એટલે લેખકને પૂરતી માહિતી ન મળી હોય ત્યાં વાચકે ક્ષમા કરવી જે જે હકીકત તેણે જોઈ હતી તેનો અદલાવ વગર શક્ય છે તથા નિષ્પક્ષપાતે, કોઈના તરફ પક્ષપાતે ના અદાવત બતાવ્યા મિવાય આપ્યો છે.

વળી જો નસીબ ચારી આપે તો બીજા ભાગથી સતોષ ન પામતા સૂરજમલ જાટના જતા ગ્રહેવા બાદ ભોગન સામ્રાજ્યને અંગે બનેલા બનાવોની તવારીખ લખવાની એને હોસ હતી, પણ તે પૂરી પડી નહિ.

હાલનું પુસ્તક દિ સ ૧૧૭૫ (ઇ. સ ૧૭૬૧-૬૨) પૂર્વે કરવામાં મિરાત ચૌદ વરસના આવ્યું એટલે એ પુસ્તક રચવામાં લેખક લગભગ અમલું ફળ ચૌદ વરસ મડ્યો રહેશે.

આ પ્રમાણે લેખકના મનનું વલણ સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને ગણિત પ્રત્યે હતું છતાં પણ એ સરકારી નોકરીમાં દાખલ થયેલો અને કાપડ મારફીટના દારાગાની જગાએ ધણી વરસ કામ કરેલું નોખરી ધણી હમાનદારીથી કરતો હોવાથી પાટનગરમાં કારભાર કરતા સામ્રાજ્યના રથબોનો એને મારે ધણી સારો મત થયેલો, અને તેથી છેવટ એને સૂબાના દીવાનનું ઉચ્ચપદ મળેલું પરંતુ તે વખતે ભોગનાઈ સામ્રાજ્યના પાયા એટલા હાલી ઉડેલા અને મગદાઓની સત્તા

લેખકને મળેલાં એટલી સખત જામવા માડેલી કે એ એલો (લેખ-સરકારી એલો કના પોતાના શબ્દોમાં), માત્ર નામનો જ થઈ અને સન્માન પડ્યો હતો એલોનો પગાર પણ મેળવવો મુશ્કેલ

થઈ પડતો બાપના મેટા તરીકે જાગીરનું ગામ મળેલું તેની ઉપજમાંથી કુટુંબને નીભાવ થતો લેખકે એવું પણ પિતાને પગલે ચાલી ધણી માત્ર આબરૂ મેળવ્યા હતા સત્તાઈ મંધિ કરાવવા મારે કાઈ ભાજગડ કરવાની હોય ત્યાં ખાસ એની સેવાની જરૂરત રહેતી.

■ સ ૧૭૫૫ માં ગુજરાતમાં મરાઠાઓની પૂર્ણ સત્તા વ્યાપી ગઈ એટલે એ નામના દીવાનના એલોનો પણ લેખકની નોકરીનો અંત આવ્યો, અને લેખકને ઘેર બેઠવું પડ્યું તેમ અંત થતાં જે કુરસનનો સમય મળ્યો તેનો ઉપયોગ મિરાત લખવામાં કર્યો મિરાતનું પુસ્તક પુરું કરતાં

■ કયા વરસમાં એ પદ મળેલું તે સમજાવ નથી કોઈક પુસ્તકમાં દિ સ ૧૧૫૬ (ઈ સ ૧૭૪૬) જોવામાં આવે ■ બુદ મિરાતમાંથી દિ સ ૧૭૬૧ (૬ સ ૧૭૪૭-૪૮) સમજાય છે (આપાતર પૃષ્ઠ ૪૫)

પહેલાં એને દસ વરસ થએલાં અને પછીથી બીજાં ચાર પાંચ વરસ
મયાં, એટલે એમ મળી ચૌદ વરસની મુદત થઇ તે વિશે લેખકની પોતાની
જ દફતરના આગળ જણાવવામાં આવી છે.

જેમ બીજા દસ્તાવિજીત ગ્રંથોની શુદ્ધ પ્રત મેળવવામાં મુશ્કેલી પડે
છે તેમ મિરાતે અહમદીની શુદ્ધ પ્રત મેળવવામાં પણ ઘણી મુશ્કેલી
નડતી. શુબ્જાતમા કેટલાએક ગૃહસ્થો પાસે મિરાતની દસ્તાવિજીત નકલો
પોતાના ખાનગી સંગ્રહોમાં હતી, દાખલા તરીકે મહમ્મદ સોજાનાથ સારા-
ભાઈ હીવેદીઆના ગ્રંથ ગ્રંથદાસના મુકાબલે એક શુદ્ધ નકલ હતી. તેના
પર લેખકની સહી હતી એમ સ. નર્સિંહરાવને સાબરે છે. હાલ તેનો
પતો નથી. એનારખાવ મી. જસ્ટીસ હરસિદભાઈ હીવેદીઆ પાસે પણ

મિરાતની એક જૂના વખતની પ્રત છે એમ એઓ

મિરાતની પ્રતો કહે છે. મુંબઈના ફોટે-ઉ-કરીમ પ્રેસમાંથી એક

શિલાલેખની નકલ પ્રસિદ્ધ થએલી પણ તે અધુરી

અને અશુદ્ધ હતી. એટલે એવી અશુદ્ધ નકલો પરથી થએલાં ભાષાંતરો
પણ સંતોષકારક ન હતા છેવટ નામદાર ગાયકવાડ સરકાર તરફથી મી.
સેડન અને સૈયદ નવાબ અલી મારફત જુદી જુદી પ્રતોના સંશોધન કરી
ખતી શકે તેટલી શુદ્ધ પ્રત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, અને તે પ્રતો
અત્રે ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં તેમાં પણ કેટલાક દોષ રહી ગયા છે. ઘણાં
ગામોના નામ તથા કેટલાક અપરિચિત સબ્દો અશુદ્ધ રહી ગયા છે.
બીજી કેટલીએક પ્રતોના અહવાલ સર જહૂનાથ સરકારે મિરાતના બીજા
ભાગની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યો છે. તેમજ મી. સેડને “ખાતિમે”ના અંગ્રેજી
ભાષાંતરના પુસ્તકની જે પ્રસ્તાવના લખી છે તેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો
છે; એટલે મિરાતની પ્રતો અંગે વધારે વિવેચનની જરૂર નથી. એ બધી
પ્રતો ઉપરાંત એક બીજી પ્રત મુંબઈ યુનીવર્સિટીની લાઇબ્રેરીમાં છે. તે
પ્રત જૂનાગઢના વૈષ્ણવ નાગર વરજદાસ વલદે રંગીલદાસને માટે (ખાતરે
અત્રીઝ) લખાએલી; પણ તે પણ અધુરી છે; તેમાં “ખાતિમે” નથી. તેની
લખ્યા સાલ પોષ શુદ્ધ ૧૦ સંવત ૧૮૮૧ (ઇ. સ. ૧૮૨૫) છે, જ્યારે
ડા. બર્ડે (Bird) વાપરેલી પ્રત ઇ. સ. ૧૮૨૨ ની છે. ડા. બર્ડેનું
ભાષાંતર ઇ. સ. ૧૮૩૫ માં બહાર પડ્યું; એ પ્રત અમદાવાદમાં નારથુ-
દાસ કાપરથને હાથે લખાએલી.

નક્ક કરનારની બીનકાળજીથી કેવી કેવી ભૂલો ઉત્પન્ન થવા પામે છે તેના
કેટલાએક દાખલા પરિચિદમાં જાપેલા, અંગ્રેજી લેખ—Some Observa-

tions on the Mirat-i-Ahmadi માં આપેલા છે. એ લેખ આ બાપાંતરકારે વડોદરાની સાતમી ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સના ફારસી વિભાગ સમક્ષ વાંચેલો. મહારાજ ગાયકવાડ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી પ્રતમાં પણ ભૂલો છે એમ

જણાવ્યું છે અને તેનું કારણ કે એ પ્રતની શુદ્ધિ કરી નકલ કર્તાની પ્રસિદ્ધ કરનાર વિદ્વાનો પણ કેટલાંક ગામ તથા આસા-
ભૂલો મીઓનાં નામ જરાબર બેગાડી શકેલા નહિ: દાખલા તરીકે, રેણકોઠનું નામ કેટલીએ જગાએ રંગોળ

તરીકે લખ્યું છે. પેશવા દત્તરાવન નિચડેલેલે કાગઢ: Selections from the Peshwas' Daftar માં પેશવાના એ સરદાર ને અમલ-દારનું પૂર્વ અને ખર્ચ નામ આપવામાં આવ્યું છે, અને તે રેણકોઠી આનાકોઠી છે.^૯ પ્રસ્તુત બાપાંતર જે પ્રતને આધારે કરેલું છે તે બાપાંતરને પાને ૧૨૫મે મથાળામાં શાહુ રાજના પ્રધાનનું નામ ફારસીમાં બાળાશ-રાવ આપેલું છે, તે જોડું છે; બાળાશવ ભેદએ. એ બાળાશવનો ભાઈ ચિમનાથ ઉર્ફે ચિમાળ આપ્યા પેશવાઈ ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત વ્યક્તિ છે; એનું નામ જમનાથ હોયું છે તે પણ ભૂલ છે;^{૧૦} જો કે ફારસીમાં ચ (ચે) અને જ (જિમ) વચ્ચે ઝાઝો ભેદ ગણાતો નથી. ખીજા ભૂમ પ્રસિદ્ધ મરાઠા સરદાર દેવજી તાકખીર ને દેવજી તાકખીર જણાવ્યો છે,

અને તે ભૂલ મુંબઈના ગેઝીટીઅરમાં પણ કાયમ મરાઠાઓના પત્રો-રહી છે.^{૧૧} પેશવા દત્તરાવના કામજો ભેતાં એ માંની ભૂલો ભૂલ પણ સુધારવાની છે. આથી ઉત્પન્ન મજદૂર દત્તરાવનાં ગુજરાતના કેટલાંક ગામો અને શહેરોનાં નામ અગ્રહ આપવામાં આવ્યા છે;^{૧૨} અને ફારસી શબ્દો પણ વિકૃત થયા છે.

૯. કેટલાંક અંગ્રેજ પુસ્તકોમાં રંગોળ છે, ને કેટલાંકમાં રેણકોઠ છે.

૯. Letter No. 88. P. 75 Vol: XII: Selections from Peshwas' Daftar.

૧૦. Letter No. 32. PP. 26-27. Ibid.

૧૧. Letter No. 96. P. 81. Ibid.

૧૨. પેશવાઈ પેટલોદ } Letter No. 82. P. 26. Ibid.
પાવાગડનું પાયાગઢ }

અમદાવાદનું આમદાવાદ—Letter No. 38. P. 30. Ibid.

આ કામજો લખનારા પણ અલ્પજ્ઞતા દત્તા એમ લાગતું નથી એ કહેવું નેહએ.

સંરક્ષણ અને સલામતી માટે ખોદાતી એક જાતની ખાઈ (Tunnel) ને દ્વારસીમાં “સલામત કૂચ” કહે છે.^{૧૩} દક્ષિણમાં એને “સલામત કૂચ” એ નામે ઓળખાવી છે.^{૧૪} ખાંભાતના મુખ્ય તળાવ નારેસર (નારંગસર) ને નારણસર લખવામાં આવ્યું છે.^{૧૫} (પૃષ્ઠ ૩૨૧ ભાષાંતર).

માણસો અને જગાઓનાં ખરાં નામ મેળવવામાં કોઈ કોઈ વખતે તે બાબતના અધ્યાનને લીધે કેવી ભૂલ થાય છે તેનો એક દાખલો અત્રે અસ્થાને થક પડશે નહિ. અલ્લ કલકથાની નામનો મિસરમાં રહેતો મુસલમાન સંસ્કૃતિ સંગ્રહેનો એક મહોટો લેખક થક

ભાષાંતર કરનારની ગયો. તેણે ઇ. સ. ના પંદરમા સૈકામાં કેરોમાં ભૂલનો દાખલો બેઠા બેઠા મિસર, સિરીઆ, વગેરે દેશો સંગ્રહી

માહિતી આપતું એક પુસ્તક^{૧૬} મુબ્દ-ઉલ્-અમ્મર

એ નામનું અરબીમાં લખ્યું છે. તેમાં હિંદુસ્તાન સંગ્રહી પણ કટલીએક હકીકત આપી છે કે જે હકીકત તેણે તે જગાનામાં મળી આવતાં અરબી પુસ્તકો તથા તે સમયમાં કેરોમાં જઈ રહેલા હિંદુસ્તાનના વતનીઓ પાસથી મેળવેલી. એ હકીકતમાં ગુજરાત સંગ્રહી પણ ઘણી હકીકતનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ગુજરાતના મુખ્ય શહેરોમાં તે લેખક નહરવાલા (અલ્લહિલવાડ પાટણ), ખાંભાત (ખાંભાત), થાણા, સોમનાથ, સંદનાર (હાલનું ગોવા), નાગોર તથા ઝાલોર એટલા જણાવે છે. હવે ખીજાં બધાં નામ બરાબર છે, અને મૂળ અરબીમાં તો લેખકે છેલ્લાનું નામ પણ ખઈજ લખેલું, એટલે કે “જિમ અમેઈ” વાપરી જાણેજ લખેલું પરંતુ “જિમ” અક્ષરનો ઉચ્ચાર મિસરમાં “ગ” થાય છે, “જ” નહિ, એટલે મજકૂર પુસ્તકના એ ભાગનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરનાર, Otto Spies નામનો એક વિદ્વાન તેનો “ગાલોર” ઉચ્ચાર કરી “ગાલોર” એટલે “ગલાલીઅર” એમ દોષી બેસાડે છે.^{૧૭} મૂળ લેખકે

૧૩. પ્રસ્તુત ભાષાંતર. પૃષ્ઠ. ૨૧૬.

૧૪. Letter No 43. P. 36. Vol X, where Nizam-ul-Mulk's aggression into Khandesh is described The footnote says, સલામત કૂચ = एक विशिष्ट मांडणीचा खदक.

૧૫. આ સંબંધે જુઓ રત્નમળીરાવ લીમરાવજીત ખાંભાતનો ઇતિહાસ, પૃષ્ઠ ૧૫૧.

૧૬. Encyclopedia

૧૭. An Arab Account of India in the 14th Century, being

તો એ જગાના નામ ઉપરાંત તેનું વર્ણન પણ બહુ ચોક્કસ રીતે આપેલું છે, કે “નાગોર ને નદરવાલાની વચમાં ઉચાણમાં એ શહેર આવેલું છે, અને એમ કહેવાય છે કે ગુજરાતનાં શહેરોમાંથી કોઇપણ શહેરનો રાગ ને દિશ્વીના સુઘતાનોની સામે થયો હોય તો તે આ શહેરનો રાગ.” ઇતિહાસ અને કલાનક્ટે પ્રબંધ એ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે. રા. કનૈયાલાલ મુનશીના Gujarat and Its Literature નામના ગ્રંથને ૧૧૨ મે પાને Sultanate of Gujarat ના સમયના ગુજરાતનો નકશો આપવામાં આવ્યો છે, તે નકશાપરથી પણ અત્ર કલકશન્દીની હકીકત ખરી પડે છે. છતાં ભાષાતરકાર પરદેશી હોવાથી બૂઝમાં પડ્યો છે. મત લખ કે નામો મંત્રેથી બૂઝ કોઈ વખત મૂળ લેખક કરે છે તો કોઇ વખત ભાષાતરકાર કરે છે.

ગુજરાતના પચાસ વરસના ગઢવાણમાં ઘણે ભાગે મુસલમાનોની પડતીનો જ ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. લેખક પોતે મુસલમાન હોય; ચુસ્ત મુસલમાન હોય; રાજ્ય કારબારમાં અમુક અંશે ભાગ લેતો હતો. ગુજરાતવાસીઓને એ પચાસ વર્ષમાં જે હલામણુ ને ત્રાસ વેઠવા પડેલાં, તે મુસલમાન તેમજ હિંદુ હાકેમો અને તેમના હાથ નીચેના અમલદારોને હાથે, તેમ પણ મ્હોટે ભાગે હિંદુઓને હાથે. કારણ પહેલાં મારવાડી હાકેમ અને પછીથી મરાઠાઓ, તેમ પણ પાછલી કામે તો લૂંટફાટ, શહેરમાં કે શહેર બહાર, એને જ પોતાનો આરાધ્ય દેવ બનાવ્યો હતો. શેખ ખુદુની પવિત્ર દરગાહની જાળીઓ પણ તેઓ લૂંટી ગયા હતા. (ભાષાતર, પૃ. ૫૭૫). મારવાડીઓ પણ નાણું મેળવવા, કરવેરા વગેરે વસૂલ કરવા થોડી કૂરતા વાપરતા ન હતા, છતાં લેખકે ધર્માધિપણાને વશ થઈ, મુસલમાનોએ આપેલા ત્રાસ તરફ આખ બંધ કરી માત્ર હિંદુઓના જ ત્રાસને આગળ ધર્યો નથી. એણે તો બંને કામના હાકેમોને સરખા ઝાડ્યા છે. જ્યારે જ્યારે મારવાડીઓના પ્રપંચ અને દયાહીનતા હૃદયી બહાર

હિંદુઓનો ત્રાસ જતા-જ્યારે જ્યારે તેઓ માણસાઈથી દર જગ વર્તતા, વર્ણવતાં પણ ત્યારે ત્યારે તેમની વર્તણૂકને “પીશાય” જેવી, લેખકની ભાષા “બદમાશી બરેલી” એવા વિશેષણથી વર્ણવી છે. સમગ્ર થઈ નક્કી તેમને “રાકુ અને કેતુ જેવા કુટ”^{૧૮} કહ્યા છે. અમદાવાદમાં દુકાન અને મરકી ફેલાએલાં ત્યારે

translation of the chapters on India from al-Qalqashandi's Subh-ul-A'asha, by Otto Spies, p. 34, printed at the Jamia Press, Delhi, 1935.

મારવાડીઓએ મુસલમાનોનાં નિરાધાર સ્ત્રીબાલકને નામની કીમતે ખરીદી લઈ તેમને મુસલમાની ધર્મ છોડાવી હિંદુ ધર્મમાં લઈ લેવા જોઈપૂર મોકલવા માંડેલાં તે તેમની વર્તણુકને “નિંબ” સિવાય બીજો એક પથ્ય સખત શબ્દ વાપરી વખોડી નથી. ૧૯ ધર્મોધ મુસલમાન જે સાધારણમાં સાધારણ શબ્દ વાપરે તો હિંદુને “કાફર” તો કહેજ: “મહેલ” (જંગલી, અજ્ઞાન) તો કહેજ. પરંતુ આ છસે પાનાના આખા અંચમાં હિંદુઓ પ્રત્યે એ તિરસ્કારયુક્ત શબ્દો એક એ વખત સિવાય (ભાષાંતર: પૃ: ૭૨૬: ૭૩૪) વપરાએલા ગણતા નથી. આનું કારણ લેખકે પોતે જે ધોરણપર આ આખો ઇતિહાસ લખ્યો છે તે છે. પોતાની પ્રસ્તાવનામાં એણે જણાવ્યું જ છે કે પોતે પહેલેથી નિશ્ચય કર્યો હતો કે આ અલ્પાક્ષ આલેખ-વામાં પોતાના યા પારકા માણસો પ્રત્યે પક્ષપાત

લેખકનું નિષ્પક્ષ-

પાત ધોરણ

મા તો અદાવત (દુસ્મનાવટ) દર્શાવવાથી દૂર રહેશે, અને માત્ર જે કાંઈ ખરેખર્ષ જન્યું હશે તેજ લખશે, અને છેવટ પોતે વિદ્વાનોને વિનવતી કરે છે કે એ કસોટીએ કસી જોઈ જે તેનામાં ખામી દેખાય તો માફ કરવી.

આટઆટલી વિદ્વતા છતાં લેખક પોતે પોતાને “હીચમદાન” લેખકનો નમ્ર ભાવ “અફ્પગ” તરીકેજ ઓળખાવતો. આખા પુસ્તકમાં એક પથ્ય જગાએ એણે પોતાનો એ નમ્રભાવ જતો કર્યો નથી.

લેખકની શૈલી ફારસી સાહિત્યના નિષ્ણાત લેખકોના જેવી આકર્ષક યુક્ત છે. ઇતિહાસના પુસ્તકમાં વચમાં વચમાં કાવ્યની પક્તિઓ, સ્વચ્ચિત તથા બીજાઓની બનાવેલી, મૂખી દીધી છે. તેમજ પોતે લેખકની શૈલી વર્ણવેલી હકીકત તથા દર્શાવેલા અભિપ્રાયને વધારે સખળ બનાવવા દોરતો શરીફની આપતો (પંક્તિઓ) નો ટેકેકાળે લાભ લેવામાં આવ્યો છે. એમાં લેખકનો દોષ કાઢવા જેવું નથી, કારણ તે સમયની શૈલીની લક્ષણ એ પ્રકારની હતી. ડા. બર્ડને મિરાતના લેખકની શૈલીમાં બીજા મુસલમાન ઇતિહાસકારોની શૈલી કરતાં વધારે શબ્દબાદ્સ (Verbosity) જણાય છે, પરંતુ ખર્ષ જોતાં તેમ નથી; ઉલ્લેખ આનું છે. વખતે ફિરસ્તાના ઇતિહાસમાં એ ખામી ન્યૂન સ્વરૂપમાં જોવામાં આવે છે એમ કહી શકાય બાકી તો સમજાજ મુમલ-માન ઇતિહાસ લેખકોની શૈલી-Laboured એટલે-કૃત્રિમ, સ્વાભાવિકતા વિનાની તો છેજ.

લેખકના પિતાએ, લેખકે, તથા લેખકના બાઈએ અત્રે વર્ણવેલા ગુજરાતના ઐતિહાસિક જનાવોમાં ઓછો વધતો ભાગ લઈને હોવાથી કોઈ કોઈ જગાએ તો જાણે તેમના કુટુંબની જ તવા-
કુટુંબશ્રદ્ધાધા: રીખ લખાઈ હોય એવો ભાસ થાય છે. કુટુંબ
આત્મશ્રદ્ધાધા શ્રદ્ધાધા તથા આત્મશ્રદ્ધાધા જાણી જોઈને કરવામાં આવી છે એવો દોષ તો લેખકને માથે મૂકી શકાતો નથી. પરંતુ કેવળ વિરક્ત રહીને (એટલે Detached mind થી) અલ-વાલ લખવામાં આવેલો ન હોવાથી આ અંશ તેમાં દાખલ થઈ ગયો છે. મુખ્યત્વે અમદાવાદ, શહેર અને જિલ્લો, ખંભાત, અને કાંઠક અંશે સુરતને સગતા જનાવોમાં લેખકને તથા તેના કુટુંબીઓને ભાગ લેવો પડેલો એટલે તે જગાવીને કહેવા સિવાય છૂટકોજ નહતો.

લેખકની વર્ણનશક્તિ હંથા પ્રકારની છે: મરફી, ફુલ્કાળ, આગ, રેલ એવી એવી કૃદરતી આપતો, અમદાવાદના એક કરતાં વધારે ઘેરાના અરસામાં થઈ પડેલી ઘેરાએલી પ્રજાની દુઃખદાયક સ્થિતિ, શહેરનાં નંદનવન-સમ પરાઓની, તેમજ વડનગર અને ઉમરેઠ જેવી લેખકની વર્ણન-શક્તિ અમદાવાદની “બે સોનાની પાંખો”ની થએલી શક્તિ ખાનાખરાળી, અરાદા અને દોળાઓના લૂંટફાટના ત્રાસ નીચે તડફડતી વરતી, એવા એવા જનાવોના દોરેલાં ચિત્રોની તાદ-શ્યતા અને તફસીલનો વિસ્તાર ખરેખર વાંચકનું ધ્યાન ખેંચ્યા વગર રહેતાં નથી. એ વાંચતાં ઇતિહાસને બદલે વાર્તા કે કથા વાચતા હોઈએ એવું લાગે છે. ઉપર જણાવેલા કોઈપણ જનાવનું વર્ણન પ્રસ્તુત બાબાતરમા વાચવાથી અત્રે કરેલી આ નોંધની સાર્થકતા સમજાશે. ડૉ. બર્ડે લખેલી History of Gujaraતની પ્રસ્તાવનામાં તે પણ લેખકની વર્ણનશક્તિ સંબંધે આપેલો આ અભિપ્રાય સ્વીકારે છે. ૨૦

આ સિવાય પણ બીજી એક ખાસ બાબત પર વાંચકનું ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા લાગે છે; તે લેખકની ગુજ-લેખકની ગુજરાત રાતની જૂની માટેની તિમ્મ લાગણી છે. લેખકની માટે લાગણી નસોમાં પરદેલી એટલે ઈરાની લોદી વહેતું હતું; એની જન્મજૂમી સુરદાનપૂર હતી, આ જનાવો બન્યા ત્યારે એના કુટુંબનો ગુજરાતમાં વામ માત્ર વીસ પચ્ચીસ વરમનો

હતો, છતાં આખું કુટુંબ જાણે કેટલાંએ વરસથી ગુજરાતનું વતની હોય એવી એમને લાગણી થઈ આવતી હતી. ગુજરાત અને ગુજરાતીઓને તેઓ પોતાનાં જ ગણતા. ગુજરાતનાં સુખદુઃખ તેમણે પોતાનાં સુખદુઃખ ગણી લીધેલાં, એટલે લેખક જે કાંઈ લખે છે તે એક પરદેશી-બેગાના માણસ, અતરાશી-તરીકે નહિ, પણ ખુદ ગુજરાતમાં વસી ગયેલા, ગુજરાતને પોતાના વતન તરીકે ગણતા માણસ તરીકે. આ અંગત લાગણી — Personal touch — તેના લખાણમાં ધણે ઠેકાણે રકુરી આવતી જણાય છે. દાખલા તરીકે મરાઠાઓએ છેવટનો અમદાવાદને ઘેરા બાલી તે સર કર્યું તે વખતે પોતાના મનને યાદેલો આઘાત એક ટૂંકા અને સાદા પણ ધણા જ લાગણીપૂર્વક વાક્યમાં લેખક જણાવે છે, કે આ વખતે શહેરમાં મરાઠા પેદા તે પેદા; પાછા નીકળ્યા જ નહિ.

વડોદરાથી પ્રસિદ્ધ થતા ત્રિમાસિક “સાહિત્યકાર” ના હીરકમહોત્સવ અંક (ડિસેમ્બર ૧૯૩૫) માં બિરાતના આ ભાષાતર મંજૂર, ઇતિહાસના વિષયમાં ઘણો રસ નેનાર જે થોડા ધણા ગુજરાતી

“સાહિત્યકાર” ના પ્રાઈસરો છે, તેમાંના એક જાણીતા-વડોદરા કોલેજના અંકમાં આવેલું — પ્રાઈસર ભાઈ કેશવજી કામદારે, કદરશાનીના વિવેચન

જે શબ્દો વાપર્યા છે તે બદલ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર ન માનવામાં આવે તો તે અયોગ્ય કહેવાય. એમણે

ભાષાંતર મંજૂર ત્રણ દોષ સૂચવ્યા છે:

(૧) હિન્દી સને જોડે ઈસવી સને આપવો જોઈતો હતો.

(૨) તેના ગદ્ય ભાષાતર જોડે મૂળ ફારસી પણ આપવું જોઈતું હતું.

(૩) “આઈને અકબરી”ના અંગ્રેજી ભાષાતર (Blochmann ના)

માં કુટનોટ તથા બીજી નોંધો આપી છે, તે પ્રમાણે મંજૂરનું ફરી અત્રે પણ આપવી જોઈતી હતી.

એમની સૂચના મુજબની એ ત્રણે બાજતો બની નથી, અને તેટલી ખામી રહી ગઈ છે, એ કળૂવ કરવામાં આવે છે. દોષ નંબર (૧) ને દોષ નંબર (૨) વાળા દોષથી આ પુસ્તક સુદૃઢ રહ્યું હોત તો અસંભવ છે તેનાથી વધારે હિપયોગી થઈ પડ્યું હોત; અને વધારે રસિક પણ થાન. ભાષાંતરકારનો પોતાનો પણ એ પ્રમાણે કરવાનો વિચાર હતો, પણ ભાષા-તરકાર અતિ ધણા વ્યવમાયમાં રોકાએલો રહેતો હોવાથી, અને એ બંને કામ માટે અતિ ધણી કુરમનની આવશ્યકતા હોવાથી તે થઈ શક્યાં નથી; અને તેથી પ્રાઈસર કામદાર જણાવે છે તેમ ભાષાંતરકારનું એ મુખ્ય

કર્તવ્ય નથી એમ ગણી મન વાળ્યુ, અને એમ ધાર્યું કે જાણતર પ્રમિદ્ધ થયા બાદ ગુજરાતના ઇતિહાસમા રમતેનાર ટ્રાઈ વિદ્વાન જરૂર એ કાર્ય ઉપાડી લેશે ઇ મ ૧૯૨૯ ના માર્ચ મામમા આ બાબતર કગવાનું શરૂ કર્યું, અને ઇ સ ૧૯૩૧ ના માર્ચમા કાગ્યો ખરડો પૂરો કર્યો, અને ત્યારબાદ તરત જ સામગ્રીદાસ કોલેજના ફારસીના માન્ય પ્રોફેસર, જહાગીરજી સોરાબજી ગંભીર સાથે ફરી જોઈ જવા માડ્યુ અને તે REFUSION ■ સ ૧૯૩૨ ના જૂનના આખરના ભાગમા પૂર્ણ કરી, સાફ કરી, તેજ સાવના પાછવા ભાગમા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સોપી દીધુ સોસાયટીએ તે કામ ઇ મ ૧૯૩૩ મા હાથમા લીધુ, અને ઇ સ ૧૯૩૩, ૧૯૩૪, ૧૯૩૫, ૧૯૩૬ આર વગસ પ્રમિદ્ધિમા ગાળી નાખ્યા, એટલે જે સંશોધન વગેરે માટે કુગસત મેળવવા વિશેષ સમય લીધો હોત તો હજુ પથુ એ બાબતર ભાગ્યે બહાર પડ્યુ હોત છતાં સંશોધનના સાધન કયા કયા મળી આવે છે અને તે કેવી રીતે વાપરી શકાય તેને સંબંધે થોડુ વિશાસ્યન દાખલાઓ સાથે હવે પછી આપવામા આવ્યુ છે દોષ નબર (૨) સમંધે કહેવાનું કે મૂળ ફારસી પદોનો પાઠ આપવા જતા સોસાયટીને બાબતર છપાવવામા ખરચ વધારે થાત, કારણ કે ટાઇપની પથુ મુશ્કેલી આવતે, અને તે આપવાની આવશ્યકતા પથુ જણાવેલી નહિ કારણ મૂળ ફારસી પદમા ગસ લેનારની મંખ્યા આજે જુજ એવામા આવે છે

પ્રોફેસર જહાગીરજી સોરાબજી ગંભીર બહુજ ધિગજ અને ધ્યાનથી આ કાર્યમા જે મદદ કરી છે તે બદલ બાબતરકાર તેમને હમેશનો નહી છે એમની મદદથી ઘણી ગુચવણોનો પ્રોફેસર ગંભીરનો ઉકેલ થયેલો

ઉપકાર

મિરાતના લેખક વર્ણવેના બનાવોની હકીકત કેટલે દરજે ખરી છે તેની કમોની કગવાના સાધનો છે દાખલા તરીકે, (૧) તે વખતે મરાઠાઓના જે અમલદારો અને એજન્ટો ગુજરાતમા રહી કામ કરતા હતા તેમના કાગળપત્રો, તેમજ (૨) અંગ્રેજોની કોઠીઓમા રહેતા અંગ્રેજ અમલદારોનો તેમના મિરાતમાંની હકી ઉપરિ જોડેનો પત્રવ્યવહાર, (૩) વડોદરા રાજ્ય તરફ કતના ખરાપણાની ફથી બહાર પડેલા Barot's Papers આમાથી કસોટીનાં સાધન એક એ સાધન લઈ મિરાતના લેખકની હકીકતની સંખ્યાઈની કસોટી કરી શકાય વાનગી દાખલ પેગવા હિતરમાના પ્રસિદ્ધ થયેલા કેવ્યાએક કાગળોમાથી મળી આવતી હકીકત અત્રે

નોંધવામાં આવી છે. આ^{૨૧} કાગળોના સંગ્રહનું પુસ્તક પારસું મહેટેલાગે ગુજરાતમાં ખનતા ખનાવે જોડે ગ્રંથ રાખે છે. પેશવા પ્યાછરાવ અને તહેનો નાનો લાઈ ચિમનાજી (ચિમાજી) ગુજરાતમાં આવેલા તે વખતના તેમના પત્રો મિરાતના લેખકે વર્ણવેલી રીતિ સાચી હતી એમ પુરવાર કરી આપે છે.

(૧) એ પારસા પુસ્તકમાંનો નંબર ૨૭ નો કાગળ ચિમનાજીએ પ્યાછરાવને લખેલો છે. તેમાં પોતે પોતાની હીલચાલ જણાવે છે :

હું કાલે, સોમવારે, મહેમમ્મદવાદથી આવી જઈશ. સવામીએ (આપને)

ત્યાં જેટલાં ગાણુસ રાખવા યોગ્ય લાગે તેટલાં રાખી

પેશવા કહૃતરના આ ટૂંકડી સાથે લેવી અને આવતી કાલે છાવણીમાં

કાગળો આવી પહોંચવું. આપ અત્રે આવ્યા બાદ જે વિચાર

કરવો હશે તે કરીશું. પરંતુ કાલે છાવણીમાં આવી

પહોંચવું જ જોઈએ.

આ કાગળ ધણો લાખો છે, અને મરાઠાઓની હિલચાલની કેટલીક બારીક વિગત જે મિરાતમાં નથી તે આમાંથી મળે છે. પેશવા પ્યાછરાવ આ વખતે ગુજરાતમાં આવ્યો હતો એ મિરાતમાં આપેલા અહવાલ પરથી નીકળે છે.^{૨૨}

(૨) એજ પુસ્તકના પત્ર નંબર ૩૨ માં પિલાજી પ્યાછરાવને ગુજરાતમાં પોતાની હીલચાલ ગ્રંથધી લખી જણાવે છે-કે

હું ચિરમગામથી પાછો કર્યો. સરખુલદખાન (મુબારક-ઉલ્-મુલક) મળવા આવે એવું કહ્યું હતું એટલે આણંદરાવ ધવાર ત્યાં ગયા. તેની જોડે કમર કર્યો હતો, પણ તેના ગાણુસોએ મકબક કરી તેથી તે આવ્યો નહિ, તેથી તેની મુલાકાત થઈ નહિ અને હું ધોળકા પેટલાદ તરફ આવ્યો, પણ પાવાગઢ પાસે જઈશ. રાણા અમલસિંગ સવાઈને પણ મહે પત્ર મોકલ્યા છે.

મુબારક-ઉલ્-મુલક સરખુલદખાનના લશ્કરી અમલદારોમાંનો એક મદદારાજ અલયસિંગ પણ હતો એ મિરાત પરથી^{૨૩} સમજાવ છે.

(૩) નિઝામ-ઉલ્-મુલક ગુજરાતના કેટલાક ગામો, જેવાં કે ભરૂચ, ખંભાત, જંજૂમર અને આમોઠ (મકચવાબાદ) પર પોતાના જાગીરો

૨૧. Selections from the Peshwa Daftar, Government Central Press, Bombay: પેશ્વા દફતારનું નિવંદહેલે કાગડ. ૨૨. આપાંતર: પૃષ્ઠ ૧૧૪, ૧૩. આપાંતર: પૃષ્ઠ ૬૮.

હકનો દાવો કરતો હતો, તે^{૨૪}પણ આ પત્રવ્યવહારપરથી રપટ થાય છે. એ પુસ્તકમાના પત્ર નખર પર મા પેશવાનો એજન્ટ પેશવાને લખી જણાવે છે કે,

ગાયકવાડ પર નિઝામના પત્રો આવ્યા છે કે જાન્યુઆરી, આમોદ, ભરૂચ ને ખાસાતની જાગીરની હિપજના રૂપીઆ મોકલી દો નહિ તો તરત જવાબ આપો

(૪) રૈણકોણ અને મોમિનખાન એ બંનેએ મળી જઈ અમદાવાદને ઘેરો ઘાથો તેનું વર્ણન મિગતમા^{૨૫} આપનામા આવ્યું છે એ મગધે હકીકત એ પુસ્તકમા આપેના પત્ર નખર ૮૮ માં છે, કે

મોમિનખાન અને રૈણકોપત બે જણાએ એકત્ર થઈ અમદાવાદપર મોરચા માડ્યા છે, શહેરના મટ સામે મોરચા ઉભા કર્યા છે, દરવાજા સુદ્ધા બંધ કરવામા આવ્યા છે, એટલે હવે ગાયકવાડ પણ જતલી આ પ્રાંતમા આવી જશે

વિસાળ લીખાણએ ચિમનાજી આપાને લખેલો પત્ર

(૫) અમદાવાદના એ ઘેરા સંબંધે સ્વારપછીના પત્ર નંબર ૯૬ માં દેવજી તાકપીરનો સુરત જિલ્લાના માંડવી તાલુકામા આવેલા તડકેશ્વર ગામ પાસે મુકામ હોવાનું જણાવી વિશેષ હકીકત મોર્વિંદ મોપાળ નામનો ખીન્ને ખબરપત્રી અમદાવાદથી ચિમનાજી આપાને લખી જણાવે છે, કે

શહેરની સામે પહેના રૈણકોપત ને મોમિનખાન મોગલ એમણે ચાર મહીના મોરચા માડેલા, તેથી સામાનજી જેર (હેરાન) થઈ ગયા હતા હાલમા એમનું (દામાજી ગાયકવાડનું ?) લશ્કર આવવાથી ધણીજ હેરાન થઈ પડ્યા છે શહેરમા દાવો પાત્ર શેઠનો મળે છે, ને ધાસના એજ ભારાના રૂપીઆ પાત્ર પડે છે (શહેર) બહાર જાવણીમા પચીમથી નીસ શેઠ અને ગામડામા એક મણુ એમ મળે છે આ ઉપરથી ભંડારી ચાગ આદ દહાડામા પલાયમાન થઈ જશે એમ સંભળાય છે અમદાવાદ ગિતાયા બાદ એમનો (ગાયકવાડનો ?) કરાર યશે સુરતમા ગામલો બગડ્યો છે એટલે દેવજી તાકપીર ત્યાં રહ્યા છે ત્યાંનું ઠેકાણું પડ્યા બાદ આ ખાનુ આવશે અને પછી શહેરના કામનો નીકાલ યશે

શહેરના ઘેરા વખતની પરીસ્થિતિનું દ્રઃ વર્ણન મિગતમા નીચે મુજબ રજૂ છે.

સારાંશ જ્યારે અનાજની કોમલ બશેરની થઈ ગઈ ને ઘાસ કેસરને લાવે વેચાવા માંડ્યું, ત્યારે સહેરના રહીશો બહાર જવા નીકળ્યા x x x દીવસે દીવસે તેની સ્થિતિ પણ બગડતી જતી હતી અને તે (ભંડારી) ત્યાં રહેશે તેવી આશાની દોરી પણ વૂટતી જતી દેખાતી હતી.

(૬) દફતરના પત્ર નંબર ૯૮ માં ઉમાબાઈ દાલાડે પણ ચિમાજી અપાને તેના માગવાથી અમદાવાદનો ઘેરા મંજૂરી ઉપરને મળતીજ ખબર આપે છે, કે

ગણ્યશ્રી રૈલુકેજી આનાજી પાચ હજારના લરકર સાથે અને મોમિનખાન દસ હજારના લરકર સાથે અમદાવાદને ઘેરા ધાકી બેઠા હતા. પાછળથી રાજ્યશ્રી દામાજી ગાયકવાડ ચમશેર બહાદુર (ત્યાં) ગયા. ત્યાનો વિચાર કરતાં એક બે મહીનામાં સહેર હસ્તગત થશે એમ લાગે છે (તા. ૧૫-૩-૧૭૩૭). લરકર મોકલું ને તેને પેટીઈ જોઈએ તેથી રૈલુકાપંત અને મોમિનખાનને દસ હજારની ફોજ સાથે આ રાખી સેરક પ્રાત તરફ તે (દામાજી) નાણા ઉધરાવવા ગયા છે. પાછા ફર્યા બાદ ત્યાંનો વિચાર કરશે મિરાતમાં આ બાબતનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે.^{૨૭}

(૭) રૈલુકેજી અને મોમિનખાન જો કે કામ એકજ પક્ષમાં રહીને કરતા હતા છતાં તેમને અંદરથી અણુબનાવ હતો અને તેની ખબર સુસક્ષ્માન અને મરાઠા બંને બાજુને હતી. મરાઠાઓને માહિતી હતી તે પત્ર નંબર ૧૦૧ પરથી સમજાય છે. ગોવિંદ ગોપાળ પંત પ્રધાન પેશવાને ગુજરાતના સમાચાર લખી જણાવતા છેવટના લાગમા લખે છે, કે

મોમિનખાન અને રૈલુકાપંત વચ્ચે બગાડ થયો હતો; એક બે તો મોકોટા કહીએ થઈ ગયા. આના નેના મળી બસે ત્રણમેં માણસ મુઆ. હવે પાછો બનાવ થયો છે. પણ તે આગળ જતા નમશે એમ લાગતું નથી. આ હકીકતનું વિગતવાર વર્ણન મિરાતમાં મળી આવે છે.^{૨૮} વિસ્તારભયને લીધે બીજા દાખલા આપ્યા નથી.

ખંભાતની અંગ્રેજોની કોડી, સુરતની કોડી વગેરે કોડીઓના અમલદારોના પત્રવ્યવહારને લેતા, સાના બનાવો પણ યથાસ્થિત વલુરેલા સમજાશે.

સુરત ફેક્ટરીના અમલદાર મી. લેમ્બ (Lamb) જેને મિરાતનો લેખક મી. લામ^{૨૯} કહે છે, તેણે સીધા અંગ્રજ તથા સફરખાન વચ્ચેના

૨૭ લાપાંતર : પૃષ્ઠ ૨૭૦ થી ૨૭૧ થી હકીકત. પૃષ્ઠ ૨૭૮ દામાજીના સેરક જિલ્લા તરફ જવા બાબત.

૨૮. લાપાંતર : પૃષ્ઠ ૨૬૨-૩-૪. ૨૯. આવી જુદા અંશાતના અમલદાર

વિરોધ ને કહ્યામા આગળ પડતો લાગ લીધેયો,
અંગ્રેજોની કોઠીઓનો (૪ સ ૧૭૫૧-૫૨) અંગ્રેજોની પ્રમાણીક વર્તણુક
પત્રવ્યવહાર અને આપેના વચનને નળગી રહેવાના સદ્ગુણો તે

ચુસ્ત દિમાયતી હતો, અને તે દર્શાવવા મિરાતના
લેખકનું વનણ્ય ચોકળું દેખાઈ આવે છે. પરંતુ મી લેખનના ત દ્વી લેવા
એના ઠાઈ કોઈ પગના સ ધીનો અમય આપવામા હેરફેર થઈ ગયો લાગે
છે પાછના બનાવો આગળ ને આગના પાછળ મૂકાઈ ગયા છે એચીમનમા ૩૦
ચુસ્ત સમયે જે આદાન છે તે જોતા આ હેન્ડે દેખાઈ આવે છે દાખના
તરીકે, અંગ્રેજોની કોઠી જે ધણી ભયમા આવી પડી હતી તેને મથાવના મી લેખે
(તા ૧૨મી નવેમ્બર ૧૭૫૧) જ છગના સીદી તથા સફરખાન જોડે જે અધિ
કરી હતી તે જે મુનર્મની કાઉન્સિલે મજૂર ન રાખના ફેગવી નાખી હતી, ૩૧
(તા ૨૨ મી નવેમ્બર ૧૭૫૨) તેનો મિગતમા ઉલ્લેખજ નથી મીયા
અમ્મનનો પક્ષ લઈ સફરખાનની સામે થવા બાળતના મુરતના સધળા
વેપારીઓએ કરેલા મહેજર પર પોતે સહી મેલી તેને વગળી રહેવાની મી
લેખની ભતામણ મુનર્મની કાઉન્સિલે એવું જણાવી રદ કરી કે આપણે
વેપારીઓએ એ કાંઈએના માહોમાહના રાજકીય અવજમા પડવું ન જોઈએ,
તે સબધી એચીમનમા ઠાઈ ઉત્તેખ નથી મી લેખે જે નીતિ પડેલી
તે ઉત્તરદા જવાથી તે નાસિપાસ થઈ ગયો અને તેજો તે ઉપરથી આપ
ધાત મ્યો, એવું મિગતમા છે આ બે જુલ જુલ બનાવો મબવે મિરા
તના લેખકની ગેરસમજૂતી થઈ લાગે છે વળી એના મુલુના વરસના સબધમા
પણ કાંઈ ગમ્યતી થઈ લાગે કે મિગતમા દિ સ ૧૧૬૩ એ મંત્રણે
આપેનો છે એચીમન જોતા હિ સ ૧૧૬૪ મા એ દયાત હતો
એમ લાગે છે ૩૨

મતનન કે આવી આની ક્ષતિઓ પણ નજરે પડે છે

સળવે થઈ છે તેનું નામ મી અર્શજીન (Irshane) દવ મિરાતમા મીસ્તર
અર્શજીન છે

૩૦ A Collection of Treaties Engagements and Sunnuds
relating to India and Neighbouring Countries, by C. V Aitchison,
Vol. VI

૩૧ Aitchison, Vol VI PP 215 and 224

૩૨ Surat Papers જેનો મુદ્દના Bombay Gazetteer મા ઉપરોક્ત
કરનામા આપેલ છે તેમાંથી મી લેખનો અદવાલ મજરો

સુરતના હાફિંગ તેગમેગખાનના સમયનો ઇટલોક અહવાલ Surat
Papers પરથી Bombay Quarterly Review Vol IV માથી
મળી આવેછે તે લેખના લખનારે જે અહનાન આપ્યો
અંગ્રેજી સાધનો. છે તે તેને ગળી આવેના માન અંગ્રેજી તરફથી મળેલા
Bombay Quar માધનો પરથી આપ્યો છે એમ તે જણાવે છે, અને છેવટ
terly Review એવી ઇચ્છા દર્શાવે છે કે એ બધા બનાવોનો અહવાલ
કાઈ હિંદનો વનની પોતાના તરફથી આપે તો સારું
તેગમેગખાનની નવાખીનો એ આપ્યો અહવાલ મિગતમા આપવામા આવ્યો
છે ૩૩ વળી અહમદ ચલખી નામનો ખટપટી આરગ વેપારી જે સીદીને
મળતો તનખો અંગ્રેજીને મળે તેટલા માટે ખટપટ કરવામા મી લોથર
(Lowther) ને મદદ કરી રહ્યો હતો તેનો અતે કેવો અજમ આવ્યો
અને તેનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું તેનો અહવાલ એ અંગ્રેજી લેખમા આપ્યો
છે તેનાથી કાંઈક જુદાજ અને વધારે વિગતથી મિગતમા આપવામા
આવ્યો છે ૩૪

સુરત બદ અંગ્રેજીએ જીતી લીધું તેનો અંગ્રેજી પત્ર યવહાગને
આધારે Bombay Gazetteer મા જે અહવાલ
Surat Factory આપનામા આવ્યો છે ને મિગતમા આપવામા
નો પત્રવ્યવહાર આવ્યો છે, ૩૫ તે એંગ્લીશ ની પૂગણીરૂપે છે મિરાત
મા મુસનમાનો તરફથી મળેલી હકીકત છે અને
Gazetteer મા અંગ્રેજી તરફથી મળેલી હકીકત છે એ કિંદો જાણ્યા
બાદ, સીદીને મળતો તનખો અંગ્રેજીને આપવો, અંગ્રેજીના લાડકા ફારેસ-
ખાનને સીયા અંગ્રેજીનો નાવજ બનાવવો, ત્યાર પહેલાનો ફારેસખાન અને
અંગ્રેજી વચ્ચેનો કરાર (કે જે અમનમા આવી શક્યો ન હતો), ૩૬ અંગ્રેજીને
કિલ્લો તાબે લઈ તેના હાફિંગ તરીકે વર્તવાનું બાદશાહી ફરમાન, જે અસલ
ફારસીમા મિરાતમા આપવામા આવ્યું છે, ૩૭ એ સઘળા સુગત બદર મમ્દીના
દાખના જેતા પણ મિરાત હપલી કસોગીમાંથી ફતેહમદ રીતે પાગ ઉતરે છે.
ખાલાત સળધી પણ એજ અંગ્રેજી ત્રિમાસિકમા કલોહ ઇશારો છે

૩૩ લાપાતર પૃષ્ઠ ૧૯૪

૩૪ લાપાતર પૃષ્ઠ ૨૧૭ ૨૧૮

૩૫ લાપાતર પૃષ્ઠ ૧૭ -૧૮૪ ૩૬ Aitchison Vol VI p 227

No LI લાપાતર પૃષ્ઠ ૧૮૩ ૩૭ લાપાતર ૧૯૫, જાનુ અંગ્રેજી લાપાતર
Aitchison Vol VI p 235 પર આપવામા આવ્યું છે

મિરાન પાંચવી ગમે તેવી છે, તેનું એક કારણ એ છે કે એમાં માત્ર રાજકીય બનાવો યા ઉચ્ચપાયેનું રમદીન, કાંઈમોદું મિરાતની રસિકતા વર્ણન (dry bones of history) આપવામાં આવ્યું નથી. પરંતુ તે સમયની કેટલીએ સામાજિક રીતીઓ, કેટલાએ રીતરિવાજો, તથા જૂની પ્રથામાં ચતા ફેરફાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. મુમલમાન સ્ત્રીઓને પાગલો પડે તો સખત પડદાનો રિવાજ, તેને લીધે ધેગમાંથી સહેર બહાર નીકળી જતાં પડે તો ત્રાસ, ગુજરી બગ્ગર બરાવાના દીવસમાં થએલો ફેરફાર, ભદ્રના દરવાજા બહારના બાદશાહી નગાર (ટકાર) ખાનામાં વાગતા ચોઘડીઆં અને તે વામવાના દીવસો અંગે ફેરફાર, નાણાના સિક્કાની છાપમાં અરાદાઓ અંકુશ પાડતા તે પાડવાનું બંધ થયું તે, કોટવાળીના ચળૂતગ પર ઉડે તો જુડો ભગવા રંગનો રંગવામાં આવ્યો તે, ચુરત બંદના કિલ્લા પર મિરાતમાંનાં વર્ણનો મોગસોના વાવટા સાથે અંગ્રેજોને વાવટો પણ હૃદયદ્રાવક ઉડે તો થયો તે, એવા એવા અગણિત ફેરફારો પાંચનાં ગસ ઉપજે છે. તેમાંના રેલ, આગ, દુકાળ, ગરકી, એવી એવી કુદ-તી આફતોના વર્ણનો તેમજ મનુષ્યજનિત આફતો, ધેરામાં પડેલા માણસોના દુઃખ, મગદા અને કોળીઓને દાથે થતી લૂંટફોટો અંગે વેદવો પડે તો ત્રાસ, એ બધાના વર્ણન આભેદુજ હોવા ઉપરાંત હૃદયદ્રાવક છે.

મિરાનમાં કાશ, સદ્ર સદ્રસદ્ર અથવા સદ્રજદાન, ફેજદાર, કોટવાગ વગેરે અમલદારોના નામ આવે છે. તેમની ન્યાયખાતા અંગેની ફરજ મોગસોના સમયમાં નીચે મુજબ હતી.

અદાલતે શરીઅન^{૩૮}-ધાર્મિક બાબનો મંગલેની કચેરીમાં મુખ્ય કાશ^{૩૯}થી ઉતરતો દરજ્જો કાશ મોગવનો, અને તેનાથી ઉતરતો દરજ્જો નાયબ કાશનો હતો. આ ઉપરાંત જેમાં સાધારણ મિરાતમાં આપેલા કાયદા મુજબ દાવા ચૂકવવા પડે તેવી^{૪૦} વારસા, ઓદાઓનો લમજેવી દીવાની અને ફેજદારી બાબનો પણ ખુલાસો કાશની કચેરીમાં મૂકાતી. સુનાઓમાં કાશના ચૂકાત પગની આપીવ મુખ્ય કાશ માંલજનો. સદ્ર-સદ્ર અથવા સદ્ર જહાનથી ઉતરતો દરજ્જો સદ્રનો હતો. સદ્રની કચે

૩૮ Court of Canon Law. ૩૯ કાશીકુલકુલ. ૪૦, Court of Common Law.

રીમા જોડે દીવાની ફૈજદારી બાબતોની તપાસ થતી છતાં સદનું મુખ્ય કામ, વકફ એટલે ધર્મોદા મિલકતો, સરકારની વિધેયી ભરવાની જવાબદારીભાષી મુક્ત એવી જગીનો, તેમજ ધર્મોદા ફૂડો તથા ધર્મોદા ખાતે અપાતા નાણાં એ મરજાનો વહીવટ કરવાનું હતું આ બાબત સંગઘે કાઈ પણ તકરાર ઉડે તો તેનો નિકાલ કરવાનો એને અધિકાર હતો. આને લીધે જ મિગતનો શ્રેષ્ઠ ફરીઆદ કરે છે કે ત્યારે ગુજરાતના સૂબાના સદે જોયું કે કશી ધર્મોદા મિલકત યા એગતના નાણાં રહ્યા જ નથી, કારણ સૂબેદારો જ તે સમગ્ર પચાવી પડ્યા હતા, અને તેના પોતાના અધિકારનું કશું કામજ રહ્યું નહતું,^{૪૧} એટલે તે પોતાના ઓદાનું રાજનામું આપી અમદાવાદ છોડી મુરત જઈ ગયા. યાણાં અથવા પરગણાના ફૈજદારને ભરકરી ફરજો ઉપગત ફેટલીએક ફૈજદારી ગહની વકરારોનો નીવેડો વાનવો પડતો, અને વસૂલાતી અધિકારીને જમા વસૂલ કરવામા મદદ કરવી પડતી શહેર ફોટવાળ હાલના પોલીસ કમીશનર અને પરગણાનો ફોટવાળ પોલીસ સુપરઇન્ટેન્ડન્ટની ફરજ બજાવતા, અને લોગમા શાંતિ જાળવવા માટે જવામદાર ગહેતા સૂબાનો નાજિમ ફૈજદારી કામોની અપીલ સાંભળતો અને દીવાન નીચલી મરદમા દીવાની કામોના ફેસવા પર થએલી અપીલો સાંભળતો.^{૪૨} મિતતમા ઘણી વખત આવે છે કે અમુક સૂબેદાર પોતાના ઓદાનો ચાજ લઈ તેની પાસે રત્ન થએના કામો કરવા મંદી ગયો; તેમા આવી ફેટલીક અપીલોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

પાલણધાર
તા. ૧૦ મી જુલાઈ ૧૯૩૬ }

ફજુલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

અનુક્રમણિકા

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્રસ્તાવના

૧

અમદાવાદમાં જે જન્યું હતું તેની પુણે ખજાર પડતી, પેશવા બાલા-
છરાવનું ગુસ્સે થવું, નિઝામતના ઓદાપર તથા મોમિનખાનને
ઠાઠી મૂકવા, સદાશીવ રામચંદ્રને નીમવો; દામાજી ગાયકવાડની
જોડે એક મ્હોટું લશ્કર લઈ તેનું આવવું, મોરચા બાંધવા
અને લડાઈને પુરના ક્ષેત્રનું રચાવું. ... ૫૮૯

વજર ઉત્તમભાલેકની મ્હોર સાથના ફરમાનની નકલ ... ૬૦૦
બાદશાહના તેજપૂર્ણ હાથે લખાએલા પત્ર (ફરમાન)ની નકલ ... ૬૧૨

રસ્તા બંધ કરવા, દામાજી ગાયકવાડે પાપાજી હરપાળને મોજે કાચરજ
મોકલવો; સદાશીવ રામચંદ્રે જવાનમર્દખાનને સદાશીવ દામોદર
જોડે બાદીજના ધાટપર મોકલવો અને ભગવાનને શાહીખામમાં
મોકલવો; શહેરના ઘેરામાં સપડાએલાઓની બારીક રિયતિ... ૬૨૫

પાપાજી હરપાળના લશ્કર જોડે ખુદશા મેદાનમાં લડાઈ થવી, મહમદ
હાશમ બક્ષીના બાઈ મહમદ રેઝાનું જખમી થવું અને રાહીલા
જમાદાર અબદુલ મકરનું મરાવું... ૬૨૬

વિરોધ દૂર કરવા તથા સલાહ કરાવવા પેશવા બાગાજીરાવ તરફથી
શાહનૂરના લકજ (ઉપાધિ) તાજા હુસેન કુલીખાનનું આવવું. ૬૩૧

દામાજી ગાયકવાડ મારફત સલાહ થતી અને તે અરસામાં બનેલા
બીજા બનાવો ... ૬૪૭

મોમિનખાનનું અમદાવાદની બહાર નીકળવું, અને ખંભાત બંદર
તરફ જવું, દક્ષણીઓનું અંદર દાખલ થવું ને ચંભુરામને
કેદ કરવો. ... ૬૫૧

સદાશીવ રામચંદ્ર અને દામાજી-ગાયકવાડનું-શહેરમાં-દાખલ થવું,
સદાશીવનું પેશકશ લેવા સોરઠ તરફ જવું અને બીજા બનાવો. ૬૫૩
મોમિનખાનનું ખંભાત બંદરે પહોંચવું, સિપાઈઓનો બંદીબસ્ત
કરવો, બિજલાલ પેશકારનું ખૂન થવું. ૬૫૭

વિષય.

પૃષ્ઠ.

- જાહેદગાથી વેપારી, મીઠા નજમુદ્દીન તથા મહમદ હાશમ બક્ષીનું
ખલાત બદરમાથી બહાર નીકળ્યા જવું, અને સલીમ જમા
દારનું દરની બળામા સપડાવું ૬૬૧
- સોરઠ જિલ્લાથી સદાશીન રામચંદ્રનું પાછું ફરવું અને શહેરમા દાખલ
થવું; બાળાછરાવના બોનાચાથી દામાછ ગાયકરાડનું બહાર
આવવું ને તે સાવના બીજા બનાવો ૬૬૮
- સદાશીન રામચંદ્રનું દામાછ ગાયકરાડ જોડે ખલાત બદર તરફ ફરવું
કરી જવું અને ત્યાંથી બટોબગત કરના તથા પેશકશ ઉધરાવવા
જવું, નાફની ફેફારીમા શહેરના નાયબ તરીકે સતોડનું નીમાવું,
સુરત બદરમા રેલ આપવાની ખબર આપવી અને દામાછ
ગાયકરાડનું પૂછે જવું ૬૭૧
- સુરત બદર લેનાને ઇગિટે સૈયદ મોઈન ઉદ્દીનખાન ઉર્ફે સૈયદ અમ્મ
નનું પૂછેથી આવવું, ત્યાંના કિલ્લેદાર અહમદખાનની મદદથી
તે હસ્તગત કરવું અને અલીન વાઝખાનનું ખરડી જવું ... ૬૭૫
- લોખડ જેવા પાયાવાળા સુન્તનો કિલ્લો અગ્રેજોના તાબામા જવો,
હકુમતના કાર્યમા તેમણે સવા મેળાવી, સૈયદ મોઈનઉદ્દીન
ખાનના નાયબ તરીકે ફરેસખાનનું નીમાવું અને અહમદખાન
કિલ્લેદારનું બગતરફ થવું ૬૭૬
- ખલાત બદરના મુતસદ્દી મોમિનખાનનું મુબાઇ ગરતે બાળાછરાવ
પેશના પાસે જવું ૬૮૪
- નાઝીમના નાયબ સદાશીન રામચંદ્રનું લીમડીથી ફરવું કરી જવું, અને
હળવદ પગ છાપો મારવો, ત્યાંના જમીનદાર ભાલાનું ઠેક
પકડાવું, તેનું શહેરમા પાછું ફરવું અને પૂછ્યા તરફ રવાના
થવું. ૬૮૫
- મરાઠાઓના મક્કાસદાર તથા મુસનમાનો વચ્ચે સુરતમા ઉઠેલો
બખ્ષેડો ૬૮૯
- વાઝાસીનોર મરાઠાઓના તાબામા આપવું ૬૯૦
- અગ્રેજ કંપનીના નામનું કુપીને કિલ્લેદારી સોંપી દેના આવતનું
ઉચ્ચ ફરમાન આવવું, મુતમદીગીરીની સનદ સૈયદ મોઈન
ઉદ્દીનખાનના નામની આપવી તથા બીજા બનાવો ... ૬૯૪

વિષય.

પૃષ્ઠ.

હઝરત સાહજદાન બાદશાહની સલામત, બાલાહરાવના નાયબ તરીકે સદાશીવ ગમચંદ્રની નિઝામત અને ગમનગમ ઉચ્ચ દરગાહના સેવકની દીવાની. ૬૯૭
સદાશીવ ગમચંદ્રના રવાના થયા બાદના દિ. સ. ૧૧૭૩ની સાલના ખાકીના બનાવો. ૭૦૩
પૂણેથી મોમિનખાનનું પાછું ફરવું. ૭૦૪
સદાશીવ ગમચંદ્રની ફેઝલલીમા પેશવા બાબાહરાવે અમદાવાદના સૂબાના નાયબ તરીકે ગણેશ આપાને નીમવો.... .. ૭૧૧
શહેનશાહ અહમદશાહ અબદાલીના લશ્કરના આવવાનો ટૂંક અહ- વાલ, પાટનગરમાં બનેલા બનાવોની વિગત, બાબાહરાવ પેશ- વાના કાકાના દીકરા સદાશીવ પડીત ઉર્દે લાડિનું મ્હોટા લશ્કર સાથે આવવું, અને અફગાનો જોડે રણક્ષેત્રમાં ઉતરવું, તે કૃપાળુ કૃત્રિમના હુકમથી દક્ષણીઓની ડાવણીનું લૂટાવું. સૂબા મંગધે મોમિનખાનના નામનું શુભ ઉદ્દેશીયની મહેર સાથના બાદશાહી ફરમાનનું નીકળવું, દામાહરાવ ગાયકવાડનું વરેલરે આવવું, અસ્તિત્વના પ્રદેશમાથી બાબાહરાવ પેશવાનું નાશના મુયકગા જવું, અને દિ સ ૧૧૭૪ની આખર સુધીમાં બનેલા બનાવો. ૭૧૫
પહેલા પુસ્તકમાં આ પૃષ્ઠાને (ઇતિહાસને) રચાવ આવવાનું કારણ. ૭૪૯
પરિશિષ્ટ—Some observations on the “Mat-I- Ahmadi” ૭૫૧
સૂચી-સ્થળીસૂચક ૭૬૫
સૂચી-નામસૂચક ૭૭૯

અમદાવાદમાં જે બન્યું હતું તેની પુણે ખબર પડવી,
 પેશવા બાળાજીરાવનું શુરસે થવું, નિઝામતના ઓદ્ધા
 પર તથા મોમિનખાનને કાઢી મૂકવા, સદાશીવ
 રામચંદ્રને નીમવો; દામાજી ગાયકવાડની જેડે.
 એક મહોલું લશ્કર લઈ તેનું આવવું,
 મોરચા બાંધવા અને લડાઈને ચુકના
 ક્ષેત્રનું રચાવું.

મોમિનખાને ઉદાવેલા બખેડાના, ઘોઘા બંદર લઈ લઈ, જંબુસર
 તથા પેટલાદના પરગણા લૂટી લઈ, નાયબ સૂબા રાધુના માર્યા જવાના, તમા
 મોમિનખાનના શહેર પર ચઢી આવવાના, શત્રુતાનો વાવરો ફગાવવાના અને
 (ફક્ષણીઓને) મારી દહાવવા માટે તૈયારી કરવાના સમાચાર, એક પછી
 એક બાળાજીગવ પેશવાને કાને આવતા રહ્યા. પોતાની મત્તા ને જોરે એવા
 હતા કે જેને લીધે કાઠની પલ્લ મકદ્દર નહિ કે તે આવું કાંઈ કાર્ય કરી
 શકે અથવા આવા પ્રકારનું સાહમ ઉઠાવી શકે, એવું પોતે ગાનતો હોવાથી,
 બહુ કોષ ને શુરસાથી તપી જઈ, રાતો પીળા થઈ ગયો, અને પેશવાએ વેર
 લેવાનો રસ્તો લીધો. (લેખકનું રચેલું કાવ્ય)

તેજ વખતે પેશવાને ખબર પડી

કે તેના સલાહ ને સલામતીના કામમા છીદ્ર પડ્યા હતા.

કોઈ લશ્કરેલા સાપના શુભળા વળે છે તેમ તે આકુળબ્યાકુળ થઈ ગયો
 અને આબદાર કાતિલ તલવારની ધાગ કઢાવવા માડી.

શોરબકોર કરી ઢાલ પર દાડીઆ લગાવ્યા

અને મોગચો પર વેગ લેવા દરેક બાજૂ હોકાશ કર્યો.

તેની પાસે બેસનારા મઝબાથી સદાશીવ રામચંદ્રનો મર્તબો
 વિશેષ હતો; શક્તિ અને સંપત્તિમા બીજા કરતા વધારે પ્રખ્યાતીવાળો
 હતો, અને તેના જોડીઆઓ કરતા ભરોસા અને વિશ્વાસની પાત્રતામાં
 વધારે પ્રશંસાને પાત્ર હતો, તેથી તેને પોતાના નાયબ તરીકે અમદાવાદ
 સૂબાના માલી ને મુદકી કામેનો નીકાલ કરવા નીચ્યો, અને સૂબાના
 અડધા ભાગના ભાગીઆ દામાજી ગાયકવાડને તેના ભાઈ ખંડેરાવની સાથે
 સદાશીવ રામચંદ્રની મદદમા મોકલ્યો. આ ચદાઈ માટે ઈરાદાનો કમરબંદ

મજબૂત બાધી આવા સાહમને લાયક મૈન્ય તૈયાર કરી, તેઓ રસ્તે પડ્યા, ઝપાટાબધ રસ્તો કાપતા ને મજબૂત મજબૂત કરતા તેઓ સૂનાની મરદમ પર આવી પહોંચ્યા તેના મમાયાર મોમિનખાનને મળ્યા. દિ'વી દગબાર તરફથી મદદ કે સહાયતા મળવાની આશા કપાઈ ગઈ હતી, છતાં પોતાની હીમત ને ધૃતીરતાના પગપર ઝંઝૂમી શત્રુની સામે થવાના (ધરાદાના) પાયા તેણે હાલી ઉઠવા અથવા તો સામે મ્હોડે ઉભા રહી લડવાના (નિશ્ચયના) અંથો હથમથવા ન દીધા, અને સહેગનું ઝક્ષણ કરતા કોટના દરવાજા ઉપરથી ચણી લીધા, અને અનુભવી રખેવાળોને સોંપ્યા. ધુરજ અને ગદી ઉપર રક્ષકો મૂકી દીધા ઠેકઠેકાણે તોળે ગોઠવી દીધી કાગળોના ખાખા-ઓમા હાથે ઉચકી ફેંકાય અને માથુ ફેડી નાખે એવા પતથરો ભરી દીધા ફોજદારે ગિર્દને રહેવાની જગા-નયનપૂગની ગદી કે જેને રૂધનાથ-રાવના મમથમા દક્ષણીઓએ ખડીએ જોવી ને વેગન કરી મૂખી હતી અને જે હિમારત શ્રીપતંગવે નવેમરથી મજબૂત બનાવી હતી, ત્યાં શત્રુઓ આવી આશરો ન લે એવા વિચારથી તોડાવી પાડી લડાઈનું ક્ષેત્ર માત્ર શહેરનું સગ્રહણ કરતી દીવાસોપર જ સકુચીત થઈ રહે, એવી વ્યવસ્થા કરી તેમના અટકાવશી હાલ માથાપર ગખી, તેમને મારી હાંપવા રૂપી વાવો દરકાની, લડાઈની વાટ જોતો બેઠો. સદાલીન રામચંદ્ર ને દામાશ ગાયકવાડ મહી નદી પર આવી પહોંચતા સવાહ કરવા અને વિરોધ દૂર કરવા માટે પગ નાં લેવા મડ્યા અને તેમણે એક પત્ર લખ્યો, જેમા આ જમાના ને યુગમા પેશવા કે જેની આણુ આખા હિંદુસ્તાનના મુલકમા વર્તી રહી હતી, અને કાંઈ પણ માણુમમા તેની સામે થવા જેટલી શક્તિ હતી નહિ, તે પેશવા તરફથી તેની જોડે શત્રુતા કરનાર પ્રત્યે ધાક ને ધોકો, કોપ ને ડગમથુ દર્શાવતામા આવ્યા હતા, અને એવું લખવામા આવ્યું હતું કે એ કાગળથી પોતે તેમની સામે લડવારૂપી હાથ ખેંચી લેવો, અને મધ્યજુગરી બૂલી જઈ, યથુ તે ન થયું નહિ થાય, એમ મળી શત્રુવટની જાજમ સંકેતી લેવી અને ખંબાત જે પહેલાથી તેનાતાખામા હતું, ત્યાં ચાલ્યા જવું.

(લેખકનું રચેલું કાવ્ય)

બખેડો ન ઉભો કર, દુશ્મનીનો અમિ ન સગાવ

આ પ્રદેશની ખગળી ન કર

તારી પાસે જે મુલક છે, ત્યાં નિરાતે ને વજર મહેનતે રહે,

તે માલ ને તે ખમ્મનો દોવા છતાં કૃતમી ન ચા.

તારી છંછા પાર પાડવા માટે જમાનામા જોગબંધ ન કર,

એવા એવકૂશી ભરેલા ખ્યાલ છોડી દે

સલાહ કરવાનો અભિપ્રાય થાય તેજ સાર છે,

તેમ કરી મુરબ્બતનો રસ્તો લે

આ શાંતિદર્શક કવમના અરમાથી હમે નથી આહતા,

કે શત્રુવચ્ચના વિચારના ભાનનો વાસ ઉગી નીકળે

જામુએ જોડે મોખેતો એ પત્ર તેને મળ્યો, પરંતુ પ્રશ્નરચનાએ
જુદીજ વાત નક્કી કરી હતી ને પ્રિધાતાની લેખણે તેને માટે છેવટનો હુકમ
લખી કાઢ્યો હતો, લોકોનું પણ મોત આવ્યું હતું તેમજ ઘણાંઓના જાન
માનની પડતીને વખત આવી લાગ્યો હતો, અને આસમાનપરથી આવતા
હુકમનો અનાદર કરવાની ખાણસમા તાકાત નહોતી, તેથી તે હુકમને આવતો
અટકાવી શક્યો નહિ ઉપરઉપથી જોતા મોમિનખાનને પોતાનું લશ્કર
મોટું લાગતું હતું કારણ તેમા લગભગ દસહજાર રનાર ને પ્યાદા જોગા
કરવામા આવ્યા હતા, વળી દારગોગાનો મમાનો પણ જોગો કરી ગમ્મ
વામા આવ્યો હતો, કોળીઓને મેળવી લીધા હતા, તેમજ શહેરના મોટની
દીનાને પણ મજબૂત બનાવી દીધી હતી એ બધા માધનોનો આધાર
લઇને, તે સલાહ કરવા રાજ નહોતો, અને તેથી તેમની માગણીને અનુકૂળ
થઇ પડતો જવાબ મોકલ્યો નહિ શહેરના મેટલાક સનાફો ને વેપારીઓ
જોઓ લય ને આશા વચ્ચે લટપટા પોતાનો વખત કાઢતા હતા, તેઓ લશ્કર
આવી પહોંચવાની ખબર સાંભળી અને સધિ નહિ થાય એવું જાણી દૂર અટિશી
વાપરી એક બાજુ ખમી જઇ સતાઇ ગયા જેમ જેને લાગ મળતો ગયો
તેમ તે દરવાજાના રખેવાળોને સાધી બહાર આ યો ગયો દૂરમા સદાશીવ
રામચંદ્ર અને દ્વામાજી ગામકાક મહી નદી ઉતરી ગોળે ખેડે આવી
પહોંચ્યા ત્યાં જવાનમદખાન તથા દક્ષણીઓ આવી તેમને મળ્યા,
અને ત્યાંથી કૂચ કરી શહેરથી ૭ મેસ પર આવેના નહાનીગામે આવી
પહોંચ્યા ત્યાં મોમિનખાનનો જવાબ કે જે તેમની ઈચ્છાનુસાર હતો નહિ
તેનાથી વામ્ફ થયા અને શહેરની હુમ્મા આવેના કાંકરીઆ તળાવ તથા
મહેર અલીખાનના બાગની પાછળ આવેલા મેદાનમા મુકામ નાખ્યો અને
બીજો દિવસે જ્યારે,

પ્રભાતના પહેરેગીરે જુડો ઉઘો કર્યો

અને રાત્રી રૂપી શબ્દ પર દુ ાઆએ છેકે માર્યો

સારે બીજા રૂપી મામની પદમી તારીએ ત્યાંથી મુગમ ઉઠાવી
શહેરના પૂર્વ બાગમા આવેના રાજપુરથી સરસપુર સુધી, સારગપુર ને

કાળુપુરના દરવાજાઓ માગે, ગોરયા બાધવા તથા લગાઈ ને જંગલું મેદાન સજનવવાના નિયારમા પડ્યા. કોટના બુજ્જે પરથી ફેટલીક તોપોનો માગે તેમના પર ચક્ષાવવામા આવ્યો. પરામાના ખંડીએર મકાનોની દીવાલો આડે આવવાથી તોપના ગોળા અસરકારક નીવડ્યા નહિ એટલે કાળુપુરના દરવાજાના બે બુરજો પર મોમિનખાને હારવટીઆઓ ગોઠવી તથા બીજી રીતનું લાકડાકાગ ઉભું કરી તેને ઉંચા ક્યાં અને આવે ગોળા ફેંકી શકે એવી તોપો તેના પર ચઢાવી કુજ્જેથી તે ગોળાનો મારો માગે આવેથી છાવણી પર ઠાગગ થવા માડ્યો. સદાશીવ રામચંદ્ર અને દામાજી ગાયકવાડે મગદા અને માવલાઓની ટૂંકડીને માચડા બાધવા તથા મોરચાઓ આગળ વધા-ગવા હુકમ કર્યો. તેમણે તે કામ કરવા માડ્યું અને પગના ખંડીએર મકાનોની દીવાલોનો આશરો લઈ રાતને વખતે ત્યારે અધારાશ્પી પડદાએ પૃથ્વીને વીંટી દીધી તે વખતે ઘણા લાકડા ને પાટીઆ વઢી લાવી, સીદી બ્રશીરની મસ્જિદના નાગથી જાણીતી મસ્જિદ, કે જે મુજસતના એક અમીર નામે મલેક સારંગે બનાવેલી હતી, અને જે સહેરની દીવાલથી બઢ્ઢકની એક ગોળાનો મારો પરોએ તેટલે દૂર હતી, તેમા બીજાની નજરે ન પડે તેવી રીતે ચોરની માફક આવી લપાઈ રહ્યા, અને દીવસના લગભગ જે લાકડા વગેરે આણી તૈયાર ને હાજર રાખ્યું હતું તે તેજ રાત્રે કોટની દીવાલની સામે આવેલી મસ્જિદની બાજુમા મજબૂત રીતે બાધી લઈ એક મોરચો ઉભો કર્યો. બીજે દીવસે જ્યારે આકાસશ્પી મદારીએ રાત રૂપી ગમતનો તણુ ઉઠાવી લીધો અને કમળની રોશની વાળા દીવસને ઉઘો કરી (ગોઠવી) ફુગીઆના મેદાનને પ્રકાશીત કર્યું ત્યારે જ મોટની દીવાલના રક્ષકોની આખોએ ફક્ષણીઓએ ઉભો કરેલો મોરચો જોયો.

રાત રૂપી પડદા પાછળ જે વાત છૂપાઈ રહે છે

તે જ્યારે દીવસ ઉઘે છે ત્યારે જમગલેર થાય છે.

આને લીધે લાખા પહાની તોપનું કામ નકામું થઈ ગયું હતું, તેથી બંને બાજુ તરફથી સવારથી સાજ સુધી જંદૂક તથા (બીજી) તોપોનો મારો લગાઈના મેદાન પર ચાલ્યા કરતો. રાતને વખતે રોન કરતી મવારોની ટૂંકડી નગરા વગાડતી વગાડતી કોટના અંદરના ભાગમા બંને છેડેથી સહેરની આસપાસ ફરતી અને બુજ્જ ને મટીના રખેવાજો મચાલો ચેતાવી "દુશી-આર ગહો" એવો સાદ, અને "જમગલ ગહો" એવો અવાજ ભૂરા (સુકમવાસુના) મગન સુધી પહોચાડતા. આખા લસકરને કમર બાધી તૈયાર ગઢવાનો મોમિનખાને હુકમ આપ્યો અને પોતે સારંગપુર દરવાજે

આવ્યો. રાતનો આશરે એક પહોર વીત્યો અને રાતનું અંધારું ત્યારે વધારે અંધકારમય થયું

કાળાશમાં સીદીના મ્હેરા જેવી (એ) કાળી રાત

એ રાતનો તે કાળો રંગ (પૃથ્વી જે માછલીપર ઉભી છે તે) —

માછલીની પીઠ સુધી પહોંચી ગયો હતો,

ત્યારે તેણે શંભુગમને સિપાઈઓ સાથે બહાર મોકલ્યો કે જેથી તે આગળ વધી આવેલા મોરચા સર કરે. એ માણસોને આવું કામ કરવાનો પહેલી જ વાર પ્રસંગ આવેલો હોવાથી વગર ખીકે તેઓ ત્યાં પહોંચી ગયા; અને સહેજરહાજર ઝપાઝપી બાદ શત્રુના સૈન્યના મોખમનો ભાગ કે જે હજી તે જગા મજબૂત બનાવી શક્યો ન હતો તેમજ જે હજી રસ્તાઓ તથા ધાટથી વાકેફ ન હતો, તે તેમની સામે ટકી શક્યો નહિ અને બંને બાજુનાં થોડા માણસો મરાયા અને ઘવાયા, એટલે તેઓ પોતાની જાવણી તરફ નાશી ગયા. ગજરાટમાં તેમના કેટલાક હથીઆર અને જરૂરી સામાન ત્યાં રહી ગયા, જે શહેરમાંથી આવેલા સિપાઈઓના હાથમાં પડ્યા. મોરચાના લોકડા ને પાટીઆ પણ તેઓ પોતાની જોડે ખેંચી ગયા. કેટલાએક નાહિમત માણસો જેઓ દેખીતી રીતે બહાર આવ્યા હતા અને રાતના અંધકારને પોતાના નસીબનો પ્રકાશ ગણી ખૂણેખોચરે ગમે ત્યાં છુપાઈ બેઠા હતા, તેઓ આ ઘટના જોઈ હિમતવાન બની ગયા, અને તેમની આગળ આવી ગએલી ટૂંકડી કરતા પણ વધારે શોરબકાર ને દોડાદોડ કરી આગળ ચાલવા માડ્યા. રસ્તામાં તેમને કોઈ રીતનો આટકાવ કે હરકત નડ્યા નહિ એટલે તેઓ ઠેક દલાણીઓની જાવણી સુધી પહોંચી ગયા અને થોડો વખત બઢકોના બાર કરી, લગભગ મધરાતે પાછા ફર્યા. સારંગપુરના કેટલાક ધર, જે તેમના રસ્તામાં આવતા હતા ને જેમાં થોડાક મુક્તેસ માણસો ખીકના માર્યા શહેરમાં આવી પડી રહેતા હતા તે ધરના જાપરાને તથા એક મરિજદ જેનું જાપરૂં પણ લોકડાનું હતું તે જાપરાને, તે ધરને મરિજદને શત્રુનું આશ્રયસ્થાન ગણી, આગ લગાડી. શંભુરામનું પોતાનું બાપદાદાનું ધર ને જન્મસ્થાન કે જે સારંગપુરમાં આવેલું હતું ને જે પરાઓની ઉન્નત સ્થિતિને લઈને થોડા વખતથી તેણે તથા દીપું હતું ને શહેરમાં રહેવા ગયો હતો, તે ધરને પોતાને હાથે આગ લગાડી. એ રીતે આ પરામાં જે થોડી ઘણી આબાદી મઢી ગઈ હતી તેનો પણ અંત આવ્યો. ટુંકામાં, શંભુરામ પાછો ફરી (સહીસલામત) આવી પહોંચ્યો. પરંતુ કેટલાએક સિપાઈઓ જેમનું આવી બન્યું હતું, તેઓ ખંડીએગમાં દાખલ

યર્ષ વગર ઘડીકે આગળ ધસ્યા જતા હતા, તેમને તે મકાનો જો કે ખંડી-
ઓરા થઇ ગયાં હતાં, પરંતુ તેની નીચેનાં ટાંકાં સલામત ને પાણીથી ભરેલાં
કાપડ રહ્યાં હતાં, તે ટાંકાંઓ (પાણીના જથ્થા)ની ખબર ન હોવાથી, તેમજ
રાતનું અંધારું હોવાથી તેઓ મોતના વગળામાં ઘેરાઈ, હલાક થયા. ખીજે દરોડે
ત્યારે ફરી પાછા ખીજી વખત મોરચા બાંધવા દક્ષણીઓ એ ખંડીઓરામાં
આવ્યા ત્યારે આગલી રાતે એ નાશ રૂપી દરીઆમાં કુળી ગએલા અને
અંધારા કૂવામાં પડેલાની હકીકત તેમની સ્થિતિદર્શક જીભથી સાંભળી. -

અરે દાવો કરનાર (વાદી) ! તું જે દરીઆને કિનારે ચાલે છે

તેને હમે જે કુળી ગએલા છીએ તેની શી સ્થિતિ છે તેની

શી ખબર પડે ?

ટુંકામા મોરચા બાંધવા તથા (પોતાના) રક્ષણનું સ્થાન મજબૂત
કરવા સદાશીવ રામચંદ્રે તાકીદ આપી અને માણી ને મુશ્કી કામોનો
નીકાલ કરવા માડી અમલદારો અને ફોજદારોને પરગણાંઓમાં મોકલ્યા.
પોતાના સાથીઓમાંથી સદાશીવ બ્રહ્માજી નામના માણસને કાપડખાતા
તથા સાંપર મહાકવો કરોડી તથા હુવેશી પરગણાનો અગ્રીન નીમી કહ્યું કે
ખરીફની જમાબંદીમાંથી બાકી રહેશે અવેજ તેણે વસૂલ કરવો. દામાજીએ
પણ પોતાના ભામના નામનો નીમી દીધા. હજુ સુધી જવાનમર્દખાન તથા
તેનો ભાઇ જોરાવરખાન સદાશીવ હામોદરની જોડે જ હતા અને તેમના
ખરચ માટે છૂટકે ન છૂટકે રૂપીઆ પંદરસોં પેટલાદ પરગણામાંથી અથવા
ખીજી કોઇ જગાએથી જે હાથ આવતું તેમાંથી તે આપે જતો હતો. આ
પ્રમાણે ખરચની મોટી રકમ આપવી પડતી હતી, તેથી હવે તો એ
પ્રદેશ ખીજના અધિકારમાં ગયો છે એવું તેણે બહાનું કાઢ્યું: આ ઉપરથી
સદાશીવ રામચંદ્ર જોડે એ બાબતની વાતચીત ચાલી. તેણે જોયું કે તેમની
જોડેના લશ્કરની સંખ્યા કાંઇ ઘણી નથી, તેથી તે રકમ ઓછી કરી,
માણસોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં આપવી નક્કી કરી તેમને રાખી લીધા.

અતિશય મોટી માગણી કરવાથી તારા કામને નુકસાન થાય છે,

જો કાયદો જ મેળવવો હોય તો પ્રમાણ બહારની માગણી ન કર.

સામી બાગૂના અંદર તથા બહાર આવવા જવાના મારગ મરાઠાઓએ
પોતાની સગી આખે જોયા હતા; તેમણે લાકડાં, પાટીઆં ને બાવળના થડના
ભારાઓ વડે ગાંબડાંઓ પૂરી નાખ્યાં, અને એક દીવાલ બનાવવી શરૂ
કરી; અને પોતાની ડાવણી સુધી થયુંઓ આવી પહોંચ્યા હતા, એટલે તે
ડાવણીની નજીકમાં મોટા આગળની ડાવણીના બચાવતથા રક્ષણ માટે,

ખીન્ને એક મોરચો ધણા ટૂંકા વખતમાં ને થોડા સમયમાં, રાત ને દહાડો કડીઆ ને મજૂર બોડે પોતે પણ કામે લાગી જઈ, તૈયાર કરી દીધો. સીદી બક્ષીરની મરિજાનું જે ખારણું શહેર તરફ પડતું હતું તે બંધ કરી દઈ, જે દરવાજા પોતાની છાવણી તરફ પડતો હતો તે ખુલ્લો રાખ્યો. દૂર ગોળા ફેંકતી કેટલીક તોપો ગોઠવી, સારંગપુરના દરવાજાપર તથા સામે આવેલા કોટના ખુરજપર તથા દીવાલપર ગોળા ફેંકી લગાધને અગ્નિ સળગાવ્યો. જાનુ પાંડિત નામનો માણસ જે સુલેહનો સંદેશો લઈને આવ્યો હતો તેને સુલેહ થવાનો સંભવ ન લાગવાથી તે ચાલ્યો ગયો. ટૂંકામાં, મરાઠાઓએ તમને ચાપણ સોંપી છે અને તમારી પાસે અનામત રકમ મૂકી ગયા છે, એવું બહાનું બતાવી, લોકો પાસેથી દંડ તરીકે તે વસૂલ કરી હુવેલી પરગણાની જે વસૂલાત આવતી તેના વડે તથા શહેરના સાયર મહાસોની આમદની હિસાબ પેટે લઈ લઈ, અત્યાર સુધી લશ્કરનો ખર્ચ નીલાવવામાં આવતો હતો. હજુ સુધી સિપાઈઓનો પગાર ધણો ચઢી ગયો નહતો, અને આ કાગમા ફતેહ મળશે અને પરગણા પાછા હાથમાં આવશે એવી ઉમેદમાં વખત ચાલ્યો જતો હતો. પરંતુ હવે હુવેલી પરગણું તો બહારનાઓ (મરાઠાઓ)ના તાબા ને કબજામાં ગયું હતું, દરવાજાઓ બંધ હતા, તેને તથા આ બખેડા ઉભો થવાને લીધે શહેરના મહાસોની ઉપજ આવતી અટકી ગઈ, એટલે ખરેખર કામ કરવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો શાંભુરામ જે સધળા કારભારનો મુખ્ય કારભારી હતો તેણે એ બાબતમાં ધણો વિચાર કર્યો, પરંતુ વેરા ઉધરાવવાની નવી પદ્ધતિ તાલ્ય કરવા તથા જોરજુલમથી નાણું ને પૈસો લઈ લેવા એ સિવાય તેને ખીન્ને ઈલાજ સૂઝ્યો નહિ, એટલે હિંદુ મુસલમાન શરફો ને વેપારીઓપર લગભગ એક લાખ રૂપી-ઓનો વેરા નાખી, તે રકમ સિપાઈઓને તનખા તરીકે આપી. ઇશ્વરથી અજ્ઞાન યુગલીગોરો અને એવા ધર જાગાવનારા ખીન માણસોનું બજાર જે થોડો વખત થયા મંદ (બંધ) પડી ગયું હતું તે પાછું ચાલુ થયું, અને તેમણે ધણા ધરો વેચાણના બજારમાં લઈ આવી વેચાવી નાખ્યા. આ વખતે તક મળવાથી ખાગ અબદુલ હમીદખાનના હાકરા ગુલામ હુસેનખાને શહેર કાજની મનસખ (જગા)ની સરંજામના જે હજાર રૂપીઆ સાથે માગણી કરી. મોમિનખાનને તો પૈસો જોઈતો જ હતો એટલે તેણે તે માગણી રવીકારી. આ બાબતમાં પાછળથી કાંઈ વાધો ઉભો ન થાય તેટલા માટે સાવચેતી ને સાવધતા વાપરી તેણે (ગુલામ હુસેનખાને) મદમદ હાશંમ બક્ષી અને મદમદ લાલ રૌહીલાની જમીનગીરી સાથે મોર સાથનું

કરારનામું લખાવી લઈ, એ ગાસની છવીસમી તારીખે મદમદ રૂકન ઉઘ્ઘુ
હુકખાનની ફેરબદલીમાં કાજ બન્ને. આ પ્રમાણે તેને ખસેડી પોતે તે
ઓદો મેળવ્યો તેમાં મદમદ રૂકનુહુકખાનને મોટી રકમનું તુકસાન થયું,
અને અંતે તો તે ઓદો તેની પાસે રહ્યો નહિ.

કાજ ને વિચાર કરી પોતાની મોરવાળો કરારપત્ર લખે,
તો પછી ખીજન કાજઓથી તેને શરમાવાનું રહેતું નથી.

વધારે પગાર આપી સિપાઇઓને નોકરીમાં લીધા હતા તેથી દર મહીને
ધણી મોટી રકમોની જરૂર પડતી, તેથી ફરી પાછો, આગળના કરતાં
પણ મોટી રકમનો વેરા નાંખવામાં આવ્યો; જનત જનતા વેરા ને જુદા
જુદા પ્રકારના દંડ લેવામાં આવ્યા છતાં, તે રકમ પૂરતી થઈ પડતી નહિ.
તે ઉપરાંત કાળીઓનો રોજ, દરરોજ સાંજે ને સાંજે આપી દેવો પડે. આ
મોજે કામોડાના તેમના જેવાંજ કામ કરનારા કાળીઓએ જે નાણું ને માલ
મિલકત (લૂંટી) મેળવ્યાં હતાં તે જોઈ, તથા નજરમુદીયાના ઘેરા વખતે લૂંટનો
તેમને આપો પડી ગયો—કારણ તેમના મનમાં વારસો ખાનાર કરતાં
આપો ખાનાર ગહેતર-હોવાથી, લોકની મારી આસપાસ અને આજુબા-
જુથી એ જનત બહુ મોટી સંખ્યામાં ભેગી થઈ ગઈ હતી.

આ પ્રદેશમાં રહેનારાઓનાં માલ મિલકત લૂંટી લેવા,
ખરાબ ને સારા, સીએ એકદમ દુભસો કર્યો.

દરેક મહીને વેરા ને દંડ વસૂલ કરવા માટે વધારે ને વધારે પ્રયત્નો કર-
વામાં આવતા. છતાં થોડા સમયમાં ને દૂંદ વખતમાં સિપાઇઓના પગારની
ધણી મોટી રકમ ચડી ગઈ, અને અમર ને ઝંઝૂંદ, અમર ને ખાલીદ, એટલે
કાઈ પણ માણસ પાસથી દંડની રકમ વસૂલ લેવાનું અસમ્મ થઈ પડ્યું; શરમ
(મુરવત)ની આખ ગંધ થઈ ગઈ; ઓગળીતા ખીનઓગળીતા વચ્ચે ફરક ન
રહ્યો; ભાઈચારા ને ઉપકારના દંડ અપકારમાં બદલાઈ ગયા. ઈશ્વરની બંદીક
તથા કપામત (છિવટ)ને દલાડે જવાબ આપવો પડ્યો તેનો ભય જુલાઈ ગયાં;
એ રિયતિનું વિગત યા વિસ્તારથી વર્ણન કરવું તે આ હકીકત લખાવવાનું,
અને લખેલી વાતને લાંબી કરવાનું, અને વાંચકોને કંટાળાનું કારણ થઈ
પડે [માટે કહ્યું નથી]. દરવાજાઓના રક્કો ઉપર એવો તાકીદ હુકમ
કાદવામાં આવ્યો કે પરવાનગી વગર તથા મોર સાથની રજમચીટી વગર
કોઈ પણ શખસને બહાર જવા દેવો નહિ. કેટલાએક માણસોએ આવીને
બહાર કહ્યું કે જવાનમર્દખાનના ઘરમાં, જે જગદ બેચી શકે તેવી તથા
કેટલીક (ન્હાની) તોયો પડેલી છે; તે ઉપરથી જિન્સી દરિયા તકીબેખાનને

તે તોપો બહાર કાઢવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો. ત્યારે તેના ધરના ઝોરડા ખોલવામાં આવ્યા ત્યારે તેમાંથી નેર નંગ ન્હાની તોપો, તથા એંસી નંગ ખીજી તોપો ને બંદૂકો ફાય લાગી, તેને બહાર કાઢી કામમાં લઈ લીધી, અને બાકીનો ધરનો સામાન જપત કરી લેવામાં આવ્યોઃ વખતે કાંઈ ખખનો દાટયો હશે એવા ખ્યાલથી કેટલીએક જગાએ ખોદી પણ ખરી પણ કાંઈ મળ્યું નહિ. આ અરસામાં બંને બાજુ તરફથી તોપ બંદૂકની લડાઈ તો જોરજોરે ચાલુજ હતી, અને (વધારામાં) મહીનામાં એક વખત, અંધારી રાતે જ્યારે ચંદ્ર પ્રકાશતો ન હોય ત્યારે શંભુરામ આખા લશ્કરને લઈ શહેર બહાર આવેલા સામાવાળાના મોરચાએ પર તુટી પડી બંદૂક-તીરની લડાઈ લડતો અને બંને બાજુના કેટલાંક માણસો ધવાતાં ને મરાતાં; પરંતુ તેમાંથી કાંઈ ફાયદો થતો નહિ. છેવટે મહાન શાખાન માસની ચોથી રાત્રે,

કે જ્યારે તેજસ્વી સૂર્યે પીઠ ફેરવી,

હવા (આકાશ) અંધકારમય ને પૃથ્વી સખત ઘઈ ગયાં,

ત્યારે તેણે એક ખીજી યુક્તિ અજમાવી. આખા લશ્કરના સવાર અને ધ્યાદાઓને છૂટી છૂટી ટૂંકડીઓ અને ટોળાઓમાં વહેંચી નાખ્યા, ફોદીલા સિપાઈઓને મહમદ લાલ ફોદીલાની સાથમાં, મારવાડીઓને ગંગા જાટની સાથમાં, આરબોને ખારગીરાની સાથમાં, અને બાકીના ખીજા બધા જુદી જુદી જાતના સિપાઈઓને પોતાની સાથમાં રાખી, રાયપુર ને દરવાજેથી મહમદ લાલ, દરીયાપુરને દરવાજેથી ગંગા જાટ, કાણુપુરને દરવાજેથી આરબો, અને તેની પાસેના સારંગપુરને દરવાજેથી પોતે બહાર નીકળી પડી, (શહેર) બહારના મોરચાએ તરફ આવ્યા. તે તરફના પુરજો-પરના તોપચીઓને સખત હુકમ આપવામાં આવ્યો કે તેમણે એવા જોસથી તોપનો મારો ચલાવવો કે સામી બાજુવાળાઓ પોતાનું માથું સરખું ઉઘું કરી શકે નહિ, કે એકે પણ પણ આરામ લઈ શકે નહિ. આ વ્યવસ્થાને લીધે પરસ્પર મરજી ન છતા હુમલા કરવા પડ્યા, અને મધરાતથી એવું દારણુ યુદ્ધ શરૂ થયું કે જેથી સામે આવેલા મોરચા સર કરી તેઓ ઝાવણી સુધી પહોંચી ગયા. આવી પરિસ્થિતિ કોઈ દહાડો ઉભી થશે એવી દૂર અંદેશી વાપરી દક્ષણીઓએ સાવચેત અને સાવધ રહી, પોતાની ઝાવ-ણીની પાડોશમાં દીવાલવાળો એક મજબૂત મોરચો બનાવી રાખ્યો હતો, તેથી હવે પરિણામે લડાઈ તે જગાએ થવા માડી, અને આખું લશ્કર તે દીવાલપર ચઢી ગયું અને પૂર્વના ક્ષિતિજમાંથી પ્રભાતનો પ્રકાશ દેખાવા

લાગ્યો, અને મિત્ર ને યત્રુ વચ્ચેનો ફરક નગ્ન પડ્યા માણ્યો—મિત્ર અને યત્રુ ઓળખાવા લાગ્યા—ત્યાં મુધી મામાવાળાઓને મારી હમવવાના કામમાં શેકાધ ગયું.

પૃથ્વીને પ્રકાશ આપનાર સૂર્યે તલવાર ખેંચી

એટલે રાતનું લક્કર દીવમને જોઇ ન્દાગી ગયું.

દક્ષણીઓએ દિમત ને બદાદૂરી બનાવી: મવાગ ને પ્યાદાઓની એક પછી એક ટૂંકીઓએ દુમવા ને ઝપાઝપીઓ કઠવા માડી.

(લેખકનું બનાવેલુ કાવ્ય)

લગાધ શોધતું, બખેશ કનું ટોણું,

મધળાઓ કીનાથી જરેલા, નિહ, લોહી રડવા નૈયાગ.

વેર લેવા માટે કમર મજબૂત કરેલી,

પત્યગ જેવા મનને લગાધમા પરોવેલું,

એવા દક્ષણીઓએ શીર્ષ ને મદાનગી દેખાડી. હવે પુગ્નને કે જે ઉચા-
ણુમા આવેલા હતા તેના પગથી આવના ગોળા યત્રુઓ-ફક્ષણીઓ-પર
પડતા હોવાથી, તેમને દુમસો કઠવા માટે મા મેદાનમા બદાદૂરી દેખાડવા
માટે તક મળી શકતી નહતી જે લક્કર શહેર બદાગ નીકળી આવ્યુ હતું
તેને તોપના માગની મદદ હોનાથી, તેણે ખડીએર ધરેમા પોતાનો પગ એવી
મજબૂત રીતે જોઠવ્યો હતો કે ત્યાથી તેમને જગપણુ દલાવી મકામ એમ
હતું નહિ. અને જ્યારથી પ્રજાતનું બાજપદી ક્ષિનિજના માળામાથી ઉડી
આવ્યું ત્યારથી, જ્યા સુધી મત્રીના અધકાગમય કાગડાએ પોતાની પાખો
ફક્ષાવી નહિ, ત્યાસુધી સુદ રૂપી અમિ પ્રજળાવવાના પ્રયત્નોનો અમલ
થયો. એ ઝપાઝપીમા જુદી જુદી કામના સવાર ને પ્યાદામાથી લગભગ
બસેં માણસો મગવા ને ધવામા; તેમ મામા પક્ષના પણુ ધણુ માણુમે
મરી ગયા ને જખમી થયા. એટલામા પશ્ચિમના ગમ્મના પડદાદારે વચમા
આવી અટકાયનો પડદો નાખ્યો અને જૂને બાજૂને લડતા અટકારી, એટલે
થોડો વખત સુધી તો સામે મોઢે ઘમ્મને મારામારી ને ઝપાઝપી કરવાની
ધ્રિષ્ટ એક પણુ માણુમના મનમા રહી નહિ, અને માત્ર મોરચા સાચવી ગળી
તથા દીવાલપરથી તોપ બંદૂક ફેડી, તેમણે મંતોપ માન્યો. એજ અગમામા
ચોથી વખત દંડ વેગ નાખવામા આવતા, ઈશત ને પ્રજા જે ત્રાગી ગઈ
હતી તેણે પોતાનો ધરવાખરો વેચવા કાઢ્યો. વળી જેઓ શહેર બદાર
જતા રહ્યા હતા, તેમના સગામંજુધી અને મહોવાદારોએ તહેસીનદારો
(દંડ વચ્ચે કરનારાઓ)ને તનખાદારોને જોડે લઈ તેમના ઘરો ઉધાડી,

તેમા જે કાઈ રોકડ હતું તે લઈ લીધું ને વસ્તુઓ હતી તે વેચી નાંખી. એ વસ્તુઓ રોકડેથી ખરીદનાર કોળીઓ નીકળી આવ્યા તેઓ અડધી કીમતે તે વસ્તુઓ પડારી લેતા, અને તેના ગાસડા બાંધી દરરોજ રાત્રે (શહેર) બહારના ગામડાઓમા લઈ જઈ લારે કોંમતે વેચી નાખતા. તે એટલે સુધી કે હુંડીના ચોપડા જે જૂના સમયના ને તેમના (મરફેના) બાપદાદાના વખતના હતા તેને વજનથી (તોળીને) વેચી નાખવામા આવ્યા, અને હિસાબ ને કિતાબ, લેવડ ને દેવડ, સપૂર્ણ રીતે બેબાક થઈ ગયા (નાશ પામ્યા), અને તેના પર પાણી ફરી વળ્યું, અને શુ ઓરત કે શુ મરદ, પોતાના ઓઢવા પાથરવાના આપી દીધા છતાં તનખાદારોના હાથમા કેવ પકડાયા.

કોડી વગરના મુશ્વેસ માણુમનુ કુટેલું માટલું

ને પૈસાદાર માણુસની તીજેરી સરખા થઈ ગયા.

મહેસો બધામા બેસવાને ન રહી રોગગંજ કે ન રહી ચટાઈ,

ધરનો માસિક બીખારી થઈ ગયો, અને શેકાણી કેદોલુ થઈ ગઈ.

ધારધાર બહારથી સુવેહના પેગામ આવતા હતા, પણ હજી તેનો થોડો સમય આવી પહોંચ્યો નહતો તેથી તેની કાંઈ અસર થઈ નહિ. ઓછી અકસવાળા, નાકની દાડીથી આગળ જોઈ ન શકનાર, આવા પેગામ સામા પક્ષની નમજાઈ બતાવે છે એવું સમજી, ખુશામદ (કારણ ખુશામદ કનનારનું બગ્ગર હમેશ તેજ હોય છે) રૂપી વસીલો વાપરી, (એ ખુશામદી-આઓ) પોતાના તગ્મથી દરરોજ ખોટી ખબરો ઉભી કરી, અને નવી દફતીકતો બનાવી કાઢી જણાવતા રહેતા કે મગદાઓ નબળા પડી ગયા છે, ફત્તાલો ફત્તાલો માણુમ એવા સમાચાર લાવ્યો છે કે આજકાલ અહીંથી ઉદાતરી ટંગી તેઓ ચાલ્યા જશે.

ક્યા સુધી (૬) ખોટી વાતો હિપ્તબી કાઢશે ને ખુશાઈ કર્યા કરશે ?

ક્યા સુધી ખોટા તીરો નિગાન પર છોડીશ ?

ને ચૂપકીદીની વિલાનો એક પણ પાડ લુ રીએ

તો આવી વાતચીત સાંભળી તને ધણુ દસતુ આવશે.

હવે જે ધરના માલિકો શહેર બહાર જતા રહ્યા હતા અને જે ધર શંખુ-રામનાં માણુઓએ ખોલી નાખ્યા હતા અને જેમાની છપાવેથી ને વગર છપાવેથી વસ્તુઓ ઉઠાની મયા હતા, તેમા તાળા પીતળના વારણોની મબક્ક મંખ્યા હતી. તાળાને ગાળી નાખી, સિક્કા પાડી, સિપાઈઓને ખરચમા (પગાર પેટે) આપવામા આવ્યા. પીનજને તોડી નાખી, કાગુ-પુરના માચડાપરની એક તોપ જે નકામી થઈ ગઈ હતી તેને બદલે,

કંપારો (૧ ગુપારો) અથવા જેને હવાઇ કહે છે તેવી એક તોપ તેમાંથી બનાવી. મોટી તોપ પહેલેજા ગોળો છોડનાં બાગી. તોપચીએને કંબાગે કેમ ફેડવો તેની માહિતી ન હોવાથી, તે તોપ વગર વપરાયેલી પડી રહી. આ અરસામાં મોમિનખાનની અરજના જવાબમાં, વશર ઉલ્ મમાલેકની મહોર સાથનું પૂન્ય દરબારમાંનું ફરમાન કાસદો જેને મોક્કલવામાં આવ્યું હતું તે મળ્યું. જાજૂમરની ઘટના કે જે અમદાવાદનો બનાવ બન્યો તે પહેલાં થોડા વખતપર બની હતી અને જે ઘટનાની હકીકત મોમિનખાને લખી જણાવી હતી અને જાણવજુ દરી હતી તે મુજબ ત્યાંના તેના વકીલે ક્રોશેશ દરી ખિલાફત ને પૃથ્વીપતીની દરબારમાંથી, એક કીમતી પોશાક, રત્નજડીન સિરપેચ, નિયાન, ડંકો, મનસબનો ઇજાફો-જે અસલ ને ઇજાફો મળી જાતી ચારહજારી ને બેહજાર સવારનો હતો તે-મેળવ્યાં હતાં અને જે થોડા વખત પૂર્વે (તે) વકીલને હવાલે કરવામાં આવ્યાં હતાં અને જે તેણે વીમાવાળા જેને રવાના કર્યા હતા, તે વીમાવાળા મંજેમવસાત્, સદાસીવ રામચંદ્રની ધાવણીમાં શહેર બહાર આવી પહોંચ્યો, અને તેણે પોતાનો શુદ્ધ સેવાબાવ બતાવવા છપી રીતે તે બધું શહેરમાં મોકલી દીધું. બાદશાહી ફરમાન તથા શહેનશાહી બક્ષેશો સાથે સાથે આવી પહોંચવાના સંજોગને મોમિનખાને સારા શુદ્ધ ગણી આનંદનો ડંકો વગડાવ્યો અને એ હકીકતને પ્રસિદ્ધિ આપવા તથા જાહેર કરવા અને પોતાની સત્તાનો દોર બતાવવા પવિત્ર શબ્દાલ માસની ખીજ તારીખે, ખાનપુર દરવાજાની બહાર, કોટની દીવાલની નીચે એક શામિયાનો ઉભો થયો, અને તેને આવકાર આપવા ઘોડેસવાર થઇ નક્કી કરેલા ધોરણ ને આજુ ધારા મુજબ આસમાન જેવી ઉચી દગ્ગાહ તરફ આદાબ (સબ્યતા)થી મહોરું ફેરવી, તે બેટો ધોરણ કરી અને ઉચ્ચ ફરમાનનો મજફૂર-મહોર ન્હાના-સોને સંભળાવ્યો.

વશર ઉલ્ મમાલેકની મહોર સાથના ફરમાનની નકલ

દબદબા ને ઉચ્ચતાના રક્ષક, સૌર્ય અને પ્રતિજ્ઞવાન, મોમિનખાન બહાદુર, ઉચ્ચ કૃપાનું રથાન હોજો. હાલમાં તેના તરફથી એક પત્ર તથા નોંધાવર તરીકે અગીઆર (સોના) મહોર અને નગરાણાની સાત મહોર સાથની એક અરજ, જે ઉચ્ચ દરગાહમાં મોકલેલાં, તે મળ્યાં. પત્ર તથા નગરાણું પૂન્ય દરગાહમાં રજૂ થયાં. ઉચ્ચ શહેનશાહ તરફથી દિવ્ય જ્ઞાપી તેની પ્રચંસા કરવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો અને એવી મંગળ-મય આઠા પ્રચલીત કરવામાં આવી કે સુબાના બંદોબસ્ત નિશ્ચિત મને અને સંપૂર્ણ સત્તાથી કરતા રહેવું અને ફિસાદખોર માણસોને શિક્ષા કરતા

રહેવું, રૈયતને પોતાની સારી વર્તણૂકથી રાજી રાખવી. ઇશ્વરે-જા હશે તો આ દરગાહમાંથી કૃપાના ચિહ્ન તરીકે અપાતી બેટા, ધારામુજબ વકીલને હવાલે કરવામાં આવશે. વળી ઉચ્ચ બાદશાહના હુકમ મુજબ ત્યાંના સમાચાર લખતા રહેવું. એ વિશે આને તાકીદ હુકમ સમજવો. શહેન-શાહના ગાદીએ આવ્યાના ત્રીજા વરસના ખીજા રખી માસની પંદરમી તારીખે લખ્યું. એ ફરમાન મોમિનખાને માથે બાધ્યું, અને હાથીપર બેસી વાજન વગાડવો લાદમાં લખાવ્યો. આ બનાવની ખબર શહેર બહાર સદાશીવ રામચંદ્રને પડી, અને એના જાણવામાં આવ્યું કે ગોવત-દાસ ગાંધી વીમાવાળો જે પાટનગરથી આવ્યો હતો તેણે લાગ સાધી એ બેટા શહેરની અંદર મોકલી દીધી હતી, તેથી તેને પકડી કેદ કર્યો. તેના કામનો બદલો આપવા સગ્ન કરી તોપને મ્હોડે તેને ઉઝાડી દેવાની તેની મરજી હતી, પરંતુ શહેરના માતબર વેપારીઓ જેઓ ધીમે ધીમે શહેર છોડી બહાર આવી રહ્યા હતા તેમની લક્ષમણ પરથી તેમ કરતો અટક્યો. એજ અરસામાં કંદહારથી એક મ્હોટી ફોજ સાથે શાહ અબ્બ-દાલી જે હિંદુસ્તાન પર ચઢાઈ લઈ આવ્યો હતો તે પાટનગર સુધી આવી પહોંચ્યો, અને શહેનશાહતના અંગેને હેરાન કરતી એવી, એક ખીજાથી ઉલટા મુલતી જાત જાતની લલાવહ ખબરો મળવા લાગી. નજીબ ઉદ્દ દોલાનું તે વખતે બાદશાહ પાસે ચક્કણ હોવાથી વખતને અનુસરી મોમિનખાને જે સ્થિતિ હતી તે તેને લખી જણાવી તની મારફતે મદદની માગણી કરી. પરંતુ ત્યાંના મામલો સાંધમાં પરીણુમ્મે હોવાથી જવાબ ન મળ્યો. સામે મ્હોડે પુલ ને લડાઈ, મારામારી ને જંગ કરી, કિલ્લો હાથ કરવાનું કામ આગળ ચલાવવું એ મુશ્કેલીરહિત ન હતું, અને ધણુજ કંઈ હતું, એમ દક્ષણીઓને લાગ્યું એટલે, યુક્તિપ્રયુક્તિથી કિલ્લાના રક્ષકોમાંથી કોઈ એક ને (કપટ કરી) ફોડવો એવો વિચાર કર્યો; અને તાત્કાળિક રોકડ નાણું આપવાની લાલચથી, અને લવિષ્યમાં સારા વાચદાઓની આશા આપવાથી પોતાનું કામ પાર પડશે કે કેમ તે બાબત મસલત કર્યા તેમણે એક સભા ભરી.

જે કામ લડાઈથી થતું નથી,

તે કપટના દારથી તરત થઈ જાય છે.

બહાર આવી રહેલા ગુજરાતીઓમાંથી કેટલાએક જેમને આરબ જમાદાર સલીમ જેડે પીછાન ને ખાસ મંચ હતા, તેમણે એ કામમાં આગળ પડતો લાગ લેવા માટે તથા સલીમના પર ઉપકાર કરવાની ધાર-

જાથી હરખારામની મારફતે આગળ દદમ લંબાવ્યો અને તેની જોડે મળા જવાના મંદેશા ચલાવા માંડ્યા. જેનું નિમક ખાધું હતું તે દક્ષાલ કરવું એ નિયમને વળગી રહી આ બાબતની સધળા હકીકત તેણે મોમિનખાનને જણાવી; અને તેની ચૂચના મુજબ તેણે પણ તેમની સામે કપટની જાળ પાથરી, અને મોટી જળાનથી, તથા ધીમું ધીમું બોલી શિકારને તાબે કર્યો, અને આ કામ પાર પાડવા માટે નાણું માગ્યું. મંદેશા લાવ લઈ જનારાઓ જે કે મંદેશાથી કામ કરતા હતા, તે જાની મંદેશાનો મામલો પુરો થઈ હવે તો તેના આધારમાં પત્રચવદાર થવા માંડ્યો. હેવટ એવો કરાર થયો કે જે તેને પચાસ દગ્ગર ફીઆ રોકડા આપવામાં આવશે તથા પાંચસો માણસો સાથે કાયમની નોકરીમાં તેને લેવામાં આવશે, એવી કબૂલતનો લેખ, સદાશીવ રામચંદ્રની મ્હોર સાથેના તેના મોમંદથી પાકો કરેલો તથા માતખર માણસોની જમીનીગીરીથી દદ ચએલો, કરી આપવામાં આવે તો આ મહત્વનું કામ પાર પાડવામાં આવશે.

ફરબ અને કપટની ખીણમાં પગ ન મૂક,

કારણ આખરે તેથી તુ આફતની જાળમાં સપડાશે.

ઘેરાની મુદત ઘણી લંબાએલી હોવાથી તેને મંદેશા રહેતો હતો તેમજ લરકરના ખરચમાં ઘણું નાણું વપરાઈ જતું હતું તેથી સદાશીવ રામચંદ્ર (આ કરારથી) ગણ થઈ ગયો, અને આ સહબાવ ભરેલા જુદાણાને સાથ માન્યુ, અને સદરદુ રકમ પૈકી એ દગ્ગર આચરશીઓ તાલકાળીક, ભાંજ-ગડીઆઓના હાથમાં, બધાના તરીકે હિમાજ પેટે થોડી થોડી કરીને આપી. બાકીની રકમ પોતાની મનવળ પાર પડે, અને જીત મળે આપવી, એવો વાયદો કરી તેના મહીમાયનો લેખ કરી, તેને નોકરીમાં લેવાના કરારના તમાર સાથે, સદી સિક્કા મ્હોર કરી મોકલવામાં આવ્યો અને પછી પોતે અધીરા માણસ પેટે વાટ જોતો એકો. જે પ્રકારનું રોકડ નાણું શહેર બહારથી આવ્યું હતું તેજ પ્રકારનું (તેને તેજ) નાણું સક્ષીમે મોમિનખાનને પહોંચાડ્યું અને લખાણો પણ બતાવ્યાં.

ઈશ્વરના દુક્રમે નથી બળજોરાવરીથી કે નથી નાણાંથી રદ થઈ શકતા, વિધાતાના લેખ બાબત સુનોચરા (વિવેચન) કરવું કોઈને શોખતું નથી.

ભવારે ભાંજગડીઆઓએ તેણે આપેલા વચન પાર પાડવાની તેની પાસે માગણી કરી,

આજે ત્હારે તે વચન પ્રમાણે વર્તવું જ જોઈએ.

ત્યારે પોતાને માથેથી બદનામી-બટો-દૂર કરવાને સહીમે એક યુક્તિ શોધી કાઢી અને તેમને મોમિનખાન પાસે પકડાવી કેદમાં નંખાવ્યા. પરંતુ એ છૂપી વાત અને એ વિચારી કાઢેલી યુક્તિ છાના રહી શક્યાં નહિ અને શહેરની અંદર ને બહાર તેનો આ ફરજે સૂર્યના પ્રકાશ કરતા પણ વધારે જાહેર અને મઠકાવ કરતા પણ વધારે પ્રકાશીત થઈ ગયો. આ સેવાના બદલા પેટે મહેનતાણ્યા (ઇનામ) તરીકે સહીમને રૂપીઆ ત્રણકમર મળ્યા. આવેલી એ અશરરીઓ મોમિનખાને સિપાઈ ઝોના પગાર આપવામાં વાપરી, તેમને માટે કરવા પડતા ખર્ચની ચિંતામાંથી થોડા દીવસ મુક્તિ મેળવી. રાતદીવસ આસતાં આ લડાઇ તથા યુદ્ધને આદ મહીના થઈ ગયા અને વરસાદની મોસમ આવી પહોંચી, એટલે ખુશામદીઓએ ધણી ગંભીર ને પવિત્ર કસમ ખાઈ, પરસ્પરમાં મરતો બકી, કોઈ પણ જાતનો હાથ (જોપ) જોપા વિના, કે કોઈ પણ પ્રકારનું સ્વપ્ન દીઠા વિના, કે કોઈપણ રીતના સમાચાર માલખ્યા વગર તે સ્વમને દીઠું ને મમાચારને માલખ્યા માની લીધા અને ખુશામદની દુકાન શણગારી, તે સ્વમનું ને સમાચારનું વિવરણ કરવા અને તેને વિશે વિવાદ કરવા મઠી ગયા. એકાંત સેવનારા દાલિકમાણ્યો, અંચળ (અંબા) પહેરનારા કપડી સાધુઓ, કાદવથી ખરડાએલા મોગીઓ, અને ભખૂત ચોળેલા બટકતા પતીઆ (જેવા દેખાતા) તિગરદારયુક્ત સન્ધારીઓના નકામા ઢાલેલા અને ઢેકાણા વગરની બનાવટી વતોનો આધાર સ્થંભ, તે ઢાલેલા ને વાતોને ઇશ્વરે આપેલા શુભ સમાચાર અને 'દેવી મદદ માની, રંગીત ખુશામદી શણગારી, ઉઝી અમગાઇ પર ગોઠવી, પ્રદર્શન માટે પોતાની જગતથી તુતી (પોપટ)ને જોવતી કરી; (તે એવી રીતની) કે દવે થોડાજ દીવસનું કામ ખાટી છે; દવે ખાનરીયા ને વિશ્વામથી કહી શકાય કે આ મુસ્લેમ વરોડાગમા મગાહો! અહીં રહી શકે નહિ', તેમના ટકાવરૂપી પગ કાદવ કીચડમાં લપરડી પડશે. ફવાણા માણુમના મમાચારી ફલાણા નામનિયાનવાળો માણુમ જે જવાનમદખાનની નોકરીનાનો એક અમુક માણુમ છે ને જે તેનાજ મરોહામા અમદાવાદમાં રહે છે, તેણે સમપણ તથા ઈસિયામની દીમાયતની લાગણીને લીધે મદદગાર કહેવડાવ્યો છે કે વરમાદના વાદગારૂપી સરકર દેખા દેશે કે તરતજ મરાહાઓ પોતાના વતનનો ગંગો પકડી ન્દાગી જશે. વળી ફલાણો મિત્ર કે જેને ફવાણા વ્હેટે મેની ને ગાદ મ અંધ છે ને, જે શહેર બહાર પડ્યો છે નેનો કામગાં એ વાતની મરમાઈની આશી પુરે છે, તેથી એ વાત ખોટી હોવાનો અંબવ સામનો નથી. તેમની આ વાલીવાન વાતોને

ધણા ભોળા માણસોએ ખરી ને માચી માની આકાશમાથી પાણી પડે એવી પ્રાર્થના કરવા હાથ ઉંચા કર્યો, અને વગ્ગાદ આવે એવી માગણી આગ્રહ અને નમ્રતાથી, દીન અને વિનયભાવે કરવા માડી બન્યું પણ એવું કે પવિત્ર શબ્દાલ મામની ચોથી તારીખની ગતે તેમની પ્રાર્થનાનું તીર સ્વીકારને નિશાને જઈ વાગ્યું અને રાતનો એક પહેલ વીતના વીજળી ચમકી વાદળ ચઢી આવ્યું ને વરસાદ જોગથી તૂટી પડ્યો અને ખાખો-ચીંચા તથા ખાડાઓને પાણીથી ભરી દીધા. મોગ્યાઓના ઓઠકામમા ફાટા પડી અને મોરચાના રખેવાળોને બહાર નીકળી જવું પડ્યું ન છૂટકે ને અધારી ગત કે જેમાં વીજળી ચમકારા કરી ગઈ હતી,—“જ્યારે વીજળી તેઓને પ્રકાશ આપે છે ત્યારે તેઓ તેમા (આગળ) ચાલે છે ને જ્યારે (પાછું) અધારે તેઓનાપગ આવે છે ત્યારે તેઓ (રથીગ) ઉભા રહે છે” એવી સ્થિતિમા, માયા ને ખભાપગ જોખ લઈ, પડતા આમડના, તેઓ પોતાની છાવણી તરફ ગયા, અને છાવણીની લગોલગ જે પાડલો મોરચો તેમણે મજબૂત કર્યો હતો તેની હીવાવને ઓથે જઈ રહ્યા વગી સીદી ખશીરની મગ્ગિદના ખાનગી ઓરડા, અગાસી તથા ધુમટમા રહેલા ચોકીદારો, જેમની દહતાનો પગ, આસપાસના માણસોની મદદથી ઢકી રહ્યો હતો, તે પણ હવે લપરચો, અને તેઓ પણ તેમના મિત્રોને જઈ મળ્યા છેવટ પ્રજાતનો પ્રકાશ દેખાશે, અને પૃથ્વીને તેજરની બનાવતા સૂર્યે વાદળોના પડદા પાછળથી આખ ઉઘાડી

પૃથ્વીના વિજેતા પ્રજાતે જ્યારે બીજે દીરગે

વિજયવત થઈ રાત્રીને દીવસમા ફેરવી,

અને વરમાદનું જોગ ઓછું થયું, ત્યારે, જુગજ અને મહીપરના રખેવાળો, જેઓ આ (ધેરાની) મુદતમા, સામે આવેના મોગ્યામાના ધણા ખરા આરબ અને ફોહીવાઓની માફક, અરાહાઓ જોડે બેઠાઈ ગયા હતા, અને તેમની બને પક્ષની વચ્ચે ઓળખાણ થઈ ગયું હતું, તેમણે તેમની ફેવી સ્થિતિ હતી તેની ખબર પુછતા અને નામ દહને જોવાવવા છતાં પણ એકે માણસે જવાબ આપ્યો નહિ. તેમણે ખૂબ નજર ફેરવી જોયું તો એકે માણસને કીકું નહિ કાઢ્યું તરફથી મળેલી આ ફોહીવા ઓરડામા પાસે વધામણી ખાવા જવા શુભ મદેશવાહકોએ માહોમાહે દરીફાઈ કરી, તેને મમાચાર કલા સાગપુર દરવાજાના બચાવ તથા સરહાણની જવામદારી શંખુગમના પગ નાખવામા આવી હતી, તેથી તે બહાર નીકળી પડ્યો, અને મોરચો તોડી પાડવા તથા તેમાના લાકડા ને પાટીઆ

ખેંચી કાઢી બાળી નાંખવાનો પોતાનાં માણસોને હુકમ આવ્યો. જે જે વસ્તુ લઈ જવા ને ઉપાડી જવા જેવી હતી, તે એક હાથથી ખીખ્ખ હાથમાં, એવી રીતે માણસો લૂંટી ગયાં, અને બાળવા જેવું હતું તે બાળી નાંખ્યું. આ ચાલતું હતું એવામાં મોમિનખાન પોતાનાં ખાસ માણસ લઈ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, અને જે બન્યું હતું તે પોતાની નજરે જોઈ, પોતાના હસ્કરને (ત્યાં) કેમ ટકાવી રાખવું, તેનો રસ્તો શોધવા માંડ્યો. હજી થોડાં થોડાં ફેરાં પડતા હતાં ને વરસાદ વરસતો હતો, એટલે લાંબો વિચાર કરી, એક ધુરંજપર જાતે ચઢી જઈ, શત્રુના તંત્રીઓ તથા ડાવણી તરફ નજર નાંખી, અને દૂરખીનની નજી માગફને ઘણા જોરથી નજરપી તીર ફેંક્યું છતાં પણ પૂર્વમાંથી ઉગતો સૂર્ય વાદળોના પડદા પછવાડે ઢંકાએલો હતો, તેમજ જમીનમાંથી નીકળતી વરાળના ગોટગોટ વળતા હોવાથી, કોઈ પણ સાફ દેખાયું નહિ, અને નજરનું તીર ત્યાં પહોંચ્યું નહિ. ખુશામદી-આએને એમ લાગ્યું કે તેમનાં (મત્સના) તેજદિન વચ્ચેના ખરા પડખાં, અને પાયા વગરની બનાવડી વાતો સાચી પડી, તેથી તેમણે રાજ રાજ થઈ જઈ ધન-ધન્યાદ આપવા મહોરું ખોલ્યું ને તેઓ દક્ષણીઓના કંટા કરવા લાગ્યા.

નામતખાને આલી (રચીત)

તેમના મિત્રની કળા હાન્યરૂપી કુવ તરીકે ખીલી નીકળી,
અને હાન્યે, હાન્યની દાદ છાડી ને દા ' દા ' ના અવાજ થવા માંડ્યા.
દરેક જગા જુદા જુદા પ્રકારની વાતગીતમાં એવો મુંઝાઈ ગયો
કે તેમની નીચાના કે પ્રકાશ જેવી જડપથી (તેમને મગજે) પહોંચી ગયો.
એક જગે બહોમ કરી કંઈ કે મદાઈ બાબેયું લાવિય ખર્ચ પડ્યું
અને આપણી મગજીનીનો આન આવ્યો, દરે મુખનો નમય આવ્યો છે.
એકે નકાર કરી કે મદાઈ અપખ ગાયું પડ્યું, અને
દુઃખ ગાયું મયુઃ આવજ ને આદેશ મેળવવાનો મગજ આવ્યો છે.
તેઓ પાછા ફરીથી ખબર લઈ આવ્યા કે ખરીજ વાન કહેનાર એક
ખબર આજનારની દરકન પરથી મગજાય છે કે વચનાદ રૂપી તમિના
માગ ગમે રૂપી રહેવાની મનાદાઓની ઇકિન ન દેવાથી, પોતની ડાવણી
ને માલમના દિશાથી લઈ આજે તેઓ મહેમુદાબાદ ગયા છે અપવા
તાય છે. હેવડ લગમજ ખખેડે દીવમરૂપી ખંજરદારે વદળા રૂપી પડાને

ફાડી પોતાનો તેજસ્વી મહેરા દેખાડ્યો, અને તેના વડે જળ્યાધું કે હલુ સુધી તો તેમના તંબુઓ ઉભા હતા અને દરેક જળ્યુ પોતાની જગાએ કાયમ હતો. ખરી ખબર કાઢવા શંભુરામ આગળ વધ્યો અને છાવણી પાસેના મોરચા સુધી જઈ પહોંચ્યો એટલે તેમણે તેનો વિરોધ કરવાથી હાથ લંબાવ્યો અને આગલી રાતે કેમ રહ્યું હતું તેની ખબર પૂછવા તોપના ગોળાને બંદ-કની ગોળાઓને એક બીજાએ પોતાના એકથી તરીકે મોકલ્યા. આ સ્થિતિ લગભગ સાંજ સુધી ચાલી, અને આ ઉપરથી સાબિત થયું કે ખુશામ-દીઆઓએ જાહેર કરેલી હકીકતમાં સત્યનો અંશ ન હતો. હવે ત્યારે હક્ષણીઓ આજ્ઞા ગયા નથી એ વાત મામિનખાનને ચોખ્ખી રીતે સમજાઈ ત્યારે તેણે સીદી બશીરની મરિજદ, અને અમુકજખાન બંધાની જે શુજરાતના મુલતાનોના વઝીરોમાંનો એક હતો, તેના મિકબરા (દર-ગાહ)ની મરિજદ, જે કે કાઠની દીવાલ પરથી બંદકની ગોળા પડે એ એટલી દૂર હતી, અને જેની સામેજ (શત્રુનો) મોરચો આવેલો હતો, અને જેને લીધે તેનું મન રાત દહાડો ઉચ્ચ રહ્યા કરતું હતું, અને અદિશો રહેનો હતો કે વખતે ફરી પાછા શત્રુઓ ત્યાં આવી કાયમ થઈ બેસે, તેથી હાલમાં જ્યારે મેદાનને શત્રુહીત બેસું ત્યારે તેને તોડી પાડવા હુકમ કર્યો. મુખાન અલ્લાહ ! (પવિત્ર ધન્ય !) આ બે મરિજદો તેજ મરિજદો છે કે જેને નજમુદ્દીનના વખતમાં મારવાડીઓએ ધાસેલા બેરા વખતે તોડી પાડવાનો તેમણે વિચાર કરેલો. પરંતુ એ જગાઓ પવિત્ર મરિજદ અને પૂર્વે ધર્મ ગએલા મહાન માણસોની વિજૃંભિઓ છે, હાલમાં તેવી મરિજદો બાધવાની કાઢની તાકાત કે મકદૂર ન હોવાને લીધે, અને તેમાં ખાસ કરીને સીદી બશીરની મરિજદ, કે જે મુંદર ને મનદર હોવા ઉપરાંત, મજબૂતાઈમાં બારે ને મંગીન હતી, એ વાત લક્ષમાં રાખી, મીર અબુલકાસમ અને બીજાઓની (તે કામ પર) નીમણુંક કરી, પોતાનોજ એક મોરચો ત્યાં ઉભો કર્યો, કે જેથી (એ મરિજદો) તેની આકૃતિમાં આવી પડતી અટકે. પરંતુ તેનાજ પુત્રને હાથે તે મરિજદોનો વિનાશ થશે એવું નિર્માણ થએલું હોવાથી તે પ્રમાણે થયું. એ મરિજદો બહુ સખત પથરની બાંધવામાં આવેલી હોવાથી ને કે ઘોંડફાડા, બીજા કારીગરો તંબા કામ કરનારાઓએ ઘણી પથ કારોશ કરી છતાં તોડી પાડવાનું કામ બેધએ તેટલું આગળ વધ્યું નહિ, તેથી તેણે બીજી યુક્તિ વાપરી, અને મરિજદમાં લાકડાં તથા બળતણ ભરી, તેને સળગાવી મુકી, જેથી તે અગ્નિપૂજક મજૂઓ (પારમીઓ)ના આતશ બહેરામ જેવી દેખાવા લાગી. અગ્નિના સખત તાપની ઝાળને લીધે પથ-

રના બંધ (સાંધા) એવા બળી ગયા કે સહેજ ધક્કો લાગવાથી એક બીજાથી છૂટા પડી ગયા.

શરાબ પી, ધમામની પીટ (મિબર) બાળી નાંખ, અંચળાને આગ લગાડ, મૂર્તિઓના મંદિરમાં જઈ રહે, પણ માણસોને સતાવ નહિ.

આટલી મુદતમાં, બહાર આવી રહેનારાઓ તથા અંદર બહાર આવ જવ કરનારાઓની વાત પરથી, દક્ષણીઓને ખબર પડી ગઈ હતી કે શંભુરામજી મુખ્ય કારભારી ને સંધળી સત્તા સાથના મુખત્યાર તરીકે કામ કરતો હતો, અને તેમને એ પણ સમજ પડી કે સંધળાજી કામમાં સંપૂર્ણ સત્તા તથા અધિકાર એજ ભોગવે છે, અને આ બબેડો તથા લકાષને ઉભાં કરનાર તથા તેનાં કારણબૂત તેજ હતો. તેથી તેને વારંવાર વિનય-પૂર્ણ મંદેશા, સાચી મૈત્રી ને દોસ્તીના આમંત્રણ સાથના, તેમજ શેકડ મ્હોટી રકમ આપવા તથા પોતાની નોકરીમાં રાખવાની કખૂણત, તથા જાગીર આપવાની મંજૂરી સાથના મનપસંદ વચનોથી ભરેલા પ્રતિજ્ઞા ને વચન, જુમ્મેદારીથી અને સોગંદથી પાકા કરેલા પત્રો પહોંચાડવામાં આવતા. તે માગણીઓને ન સ્વીકારતા તેણે જવાબ આપ્યો કે મેં મિમિનખાનને વચન આપ્યું છે તેનો હું ભંગ કરી શકતો નથી, અને મેં એવા સોગંદ લીધા છે કે જે હું તરછોડી શકતો નથી: જે કાંઈ મારે માથે પડશે તે ખમયા તૈયાર છું: મને તેનાથી મંતોપ છે.

હોમા પક્ષીની પાખ અને તેજસ્વી તલ્લવાર વચ્ચે કાંઈ પણ ફરક નથી.

આદમની ઓક્ષાદને માથે જે કાંઈ વીતવાનું હોય છે તે વીતે જ છે.

વખત બેવખત ધુરન્નેપરથી તોપના ગોળાનો મારો તો આસ્માજ કરતો હતો અને તેથી મરાઠી લશ્કરમાંથી માણસ ને પણ ખપી જતા હતાં એટલે મ્હોટાઓ અને ન્હાનાઓએ પોતાનો જન બચાવવા માટે પહોળા દીવાલો બનાવી, તેના રક્ષણ નીચે ભરાઈ જઈ, રહેવા માડ્યું. પરંતુ જેમનું આવી બન્યું હતું અને ત્રિધએ જેમના મૃત્યુ બાબત ટુકમ છોડી મુક્યા હતા, તેમને છા ને ઈંટની મુક્તિથી તેનો અનાદર કરવામાં કાંઈ લાભ મળ્યો નહિ. સંતોગ એવો બન્યો કે એક દહાડો લગભગ મધરાતે જવાનમર્દખાનની ડાવણી પર તોપ ફોડવામાં આવી. તે ડાવણીમાં તે વખતે સૈન્ય દ્વીર ઉડ્યાના છોકરાઓ કે જેમની જુવાની હતી ફૂટતી હતી, અને જેમના માલરપી ફૂલપર દમગની આછી લીસોનરી ઉગતી હતી (મૂળનો દોરો દમગજાંજ ફૂટતો હતો), જેમણે જુવાનીની મઝા હતી ચાખી ન હતી, કે જિંદગીનો એકે આનંદ ભોગવ્યો ન હતો તેઓ, એક બીજાની સોડમા

મોતના ખીજાનાપર ઉઘતા હતા, તેવામા તેમના પર એકાએક પડતી આફત અને વિધિએ નિર્માણ કરેલા આદેશ મુજબ, એક તોપનો ગોળો આવી, ન્હાના લાઈના માથા પર ફૂટ્યો, અને તેની ખોપરીના ટુકડે ટુકડા કરી નાખ્યા, અને મોટા લાઈના જમણા હાથને ખભાથી છોટા પાડી આથે ફેંટી દીધો. પહેલો છોકરો તો તેજ ક્ષણે પિનાચ (મૃત્યુ)ના નિર્ગમનિરમા પોદી ગયો. ખીજાને ઇલાજ કરવા સહેરમા લઈ આવ્યા છતાં થોડા દિવસ બાદ તે પણ પોનાના લાઈની ગોદમા જઈ મૃતો.

જે કોઈ આ જંગલ પોતાની નિદ્રાનું ધ્યાન બનાવે છે,

તેનું કાં તો માથું જાય છે, કાં તો તાજ જાય છે.

આ બનાવ બનતા પહેલાં થોડા વખતપર પાટનગરથી આવેલા પત્રો પરથી શાહ અબદાલી જોડે સંધિ થયાના, મંગલમય પૂજ્ય અને ઉચ્ચ શહેનશાહને જાહેર ગાદી પર મહેવા દેવાના કરારના, તથા શાહની મંજૂરીથી જલીન્દલકર પછરાતનો આદોઈમામ ઉત્તુ મુફક ખાનખાનાનને સોંપવાના સમાચાર જાણવામા આવેલા હોવાથી લેખકે તેમનાપર નજરાણા તરીકે પાંચ અસરશી તથા મુજારકગાદીનો પત્ર, તે ગમન મમી ઉચ્ચ દરબારમા મોકલ્યા હતા. તે અરજી ને નજરાણું તે કૃપાવંતની નજર આગળ રજૂ કરવામા આવ્યા, એટલે તે ઓદાય ને અનુમદની દરબારમાથી બાદશાહી લેખાસના બે ફેટા (પેચ) જેને ગોચવાર પછ કહે છે તે બક્ષેશ આપવામા આવ્યા, કે જે એટલા વખતે પત્રિત્ર જિપકદેહ માસની સાતમી તારીખે કાસદોની જોડે મામલીક રીતે આવી પહોંચી. વિવેકાનુમાર તેનો ગ્વીકાગ કરવામા આવ્યો, અને પ્રતિષ્ઠા અને મહાવના મસ્નકને ઉચ્ચતા બક્ષી આજ અરસામા ઈંગ્લસાલ પેશકાર જે ખુલાત બંદરે (બેકાર) પડી રહ્યા હતા તે શહેરમા આવ્યો. દુકામા દરવાજા બંધ રહેવાનો વખત લખાવાથી અને રાતદહાડો લડાઈ આસતી હોવાથી તેમજ જાતજાતના વેરા અને વિવિધ પ્રકારના દંડ આપવા પડતા હોવાથી અને સોકોને સતાવવા તનખાદારો ઘેરે ઘેર હકૂમત અલાવના, માથુમેને દબાવતા અને પજવતા હોવાથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે હિપરાત અનાજની મોથવારી હોવાથી, કારણુ કેશીઓ માથે મૂકી જેટલું અનાજ લાવે તેટલું જ શહેરમા મળી શકવું હોવાથી, તમામ રેયત ને આખી પ્રજા આજેઝ યધ ગધ હતી, અને કુખની મેટુવીત જગામાં ઘેરાઈ જઈ ચિતામરત યધ ગધ હતી, અને તેથી એ આફતમાથી છૂટવા અને એ હલાકીમાથી ઉગરવા મુક્તિ ને ઇલાજ શોધતી હતી, અને દક્ષણીઓને શહેરમાં સાવવાને

દોડાદોડી કરી રહી હતી. શહેરના સમાચાર તથા આ બનતા બનાવો ને
 ચાલતા કારભારની ખબર પહોંચાડવા માટે યુરજ ને ગડીપરના રખેવાળો
 જોડે મળી જવા બંદોબસ્ત કરવા માણસોએ પ્રયત્ન ને કોશેશ કરવા જુદા
 જુદા યુરજો પર આવજાવ માંડી, હેવટ ઉત્તર ને પશ્ચિમ વચ્ચેના ખુણા
 પર આવેલો એક યુરજ કે જે સાબરમતી નદીના કિનારાપર આવેલો
 હતો અને જેને વાંદરા યુરજ કહે છે, ત્યાં તેઓ પહોંચી ગયા અને જોયું તો
 સામાપક્ષની છાવણીથી આઘા હોવાને લીધે ત્યાંના રખેવાળો એક બાજુપર
 એકલા પડ્યા રહ્યા હતા અથવા તો બેફામીને લીધે ગફલતીમાં પડી રહ્યા
 હતા અને સામા પક્ષ તરફથી તેમની તરફ કાંઈ જોખમ આવશે એવી
 ચિંતાથી મુક્ત હતા. આ બાબતની તેમણે બહારવાળાઓને ખબર આપી
 અને તે તરફ તેમને દોરવ્યા અને જણાવ્યું કે જો આ તદખીરને તકદીર
 પારી આપે અને જો એ યુરજ પર ચઢી આવવાનો સંજોગ પ્રાપ્ત થાય
 તો ખાનપુર દરવાજો જે ત્યાંથી પાસે છે ને જે દરવાજો નદીમાંથી પાણી
 લઈ જવા તથા શહેરમાં અનાજ ને ઘાસ લાવવાની સગવડ માટે ઇટથી
 પૂરી દેવામાં આવ્યો નથી અને જે દરવાજાના બારણા જૂના થઈ જવાથી
 હાથીઓ તોડી શકશે, તેથી વખતે એ દરવાજો ખુલી જશે અને આ
 કામની ગુચ્છ ઉકલી જશે. તે પ્રમાણે પવિત્ર ઝિલહજ્જ માસની નવમી
 તારીખે રાત પૂરી થતા સવાર, પ્યાદા, ત્રણ મરત હાથી, અને સીડીઓ
 સાથની દક્ષણીઓની ફોજ ત્યાં પહોંચી ગઈ, ને જોયું તો રક્ષકો ગાફેલ
 પડ્યા હતા એટલે તેમણે યુરજ અને કોટની દીવાલની પેલી (બહારની)
 બાજુ સીડીઓ ગોઠવવા માડી એટલામાં તકદીર તેમની વિરદ્દ હોવાથી
 કોળાઓનું એક ટોળું કે જે અનાજ ને ઘાસ લઈને આવતું હતું તેનો
 અકસ્માત તેમને ભેટો થઈ ગયો. તેમણે દક્ષણીઓના આ વ્યર્થ ઇરાદાથી
 વાકેફ થઈ, તેમની જોડે લડવા માડ્યું, અને લડવા લડવા દરવાજા તરફ
 આડ્યા. આને લીધે થએલા શોરબકોરથી રખેવાળો ગફલતીની નિદ્રામાંથી
 જાગી ઉઠ્યા અને હકીકત શું હતી તે સમજી જતા તેમને ખારી હાવવા
 ઉભા થઈ ગયા ને બદ્દકો ફેડવા માડી. કોળાઓ દરવાજાની અંદર આવી
 ગયા અને તે દરવાજો સાચવવા માટે રાખેલી આંદરોની ટુકડીને જે
 બન્યું હતું તે જણાવ્યું. તેઓ પણ બહાર આવ્યા અને તેમની સામે થવા
 દોડ્યા. એવામાં અબદુલ ગફુર ને સરમસ્ત કે જે રાત્રે રોન કરતી સવારોની
 ટોળાને લઈ નજદીક આવી લાન્ચા હતા તેઓ પણ બહાર નીકળ્યા અને
 ઝપાઝપી કરવા માંડી ગયા. દક્ષણીઓએ દીવાલના નીચવા ભાગમાં સીડીઓ

ગોઠવી દીધી હતી તેઓ મામા થયા અને બૂકની ગોળાઓના મારાના જંગતો આગ્રિ ચેતાવ્યો. એટલામા મોમિનખાન પણ અને એટલી ઝડપે એ ખુરજ પર આવી પહોચ્યો અને દીવસના લાગના બે કલાક વીતના સુધી ઉપર ને નીચે લડાઈ ચાતુ ગ્દી. જને બાજુના થોડા માણસ મગયા ને ધવાયા. મગદાઓના ચાર ઘેડા મરાઈ જમીન પર પડ્યા ન્યારે પોતાનું કામ આગળ વધતું ન લાગ્યુ ત્યારે “પાછા ફરવું બહેતર” એ પાઠ બહુ દક્ષણીઓ પાછા ફર્યા સદાશીવ રામચંદ્ર પોતાની અધિદારકૃષી મતલબ પાર પડવાની છતેજરીથી વાટ જોઈ બેઠો હતો તેને ઊંટી મવારો વખતો વખત સીડીઓ ફાટ નજદીક પહોચી જવાની ખમર આપતા રહેતા હતા; કારણુ તે આવી મતલબના સુખનો બોલ્યા ને ઉચ્ચાર્ય કરતો હતો કે, તે હોઠની ખુશ ખબર ક્યારે મળશે? તે આલગવા હું કાન માડી બેઠો છું હે ઇશ્વર ! તેના દર્શનનું સુખ ક્યારે મળશે ? હું રસ્તા પર નજર માડી બેઠો છું.

તે આનંદ ને ખૂશીમા આવી ગયો, અને ઊવણીમા વાન ઉડી કે શહેર છતાં ગયુ છે આ ઉપરથી બદમાશ ને લામદા લૂટારો ખૂશીમા આવી જઈ, ગધેડાની માફક પોતાના પગની દોર અને બામદોર (માથાનો બદ) તોડી ફેલા નાચવા મંડી ગયા અને બૂકતા ને બરાડતા, શહેરમા વહેલા પહોચી જવા એક ખીજા જોડે દરીદ્રાઈ કરતા ચાલી નીકળ્યા. એવામા તો પાછા ફરતા લોકરના માણુઓ તરફથી શુ બન્યુ હતુ તેની રમ્તાગા જ તેમને ખબર મળી એટલે નિરાશ ને નાસિપાસ થઈ તેઓ પણ પાછા ફર્યા, અને તેમણે થોડા દીવસ પશ્ચાતાપ ને શોકમા ગાળી તેમના કામમા વૂઠ પાડનાર કોણીઓને શાપ દેવામા કાઢી પોતાની મતલબ પાર પાડવા ખીજે કાઈ રસ્તો શોધવા બેઠા હુરિ ઉગાઈ નામના એક આઠાણુ (પડીત)ને શાહ અબ્દુલરઝઝાક જોડે આગળનું પીછાણુ હતું તે મોમિનખાનની પરવાનગી મેળવી શાહ અબ્દુલરઝઝાકની મારફત તકરારનો નીવેડો લાવી સગાઈ કરવા માટે વાનચીન કરવા કેટલાક મંદેશા લઈ આવ્યો અને મોમિનખાનને મળ્યો, અને પોતાની મીઠી શ્રમ ને મનહર વાણીથી વાતચીત કરતો ત્રણ રાત ને દીવસ રોકાયો. હવે મોમિનખાને પૂન્ય બાદશાહ જતે સહેનચાહત પર કાયમ રહ્યા હતા, તથા શાહ અબ્દાલી જોડે સલાહ થઈ હતી તે બાનતનો મુખારકબાદીનો નિવેદન પત્ર ખિલાફતના તખ્તની પાયરી પાસે, તથા વઝીર ઉલ્મમાસેક ખાનખાનાનને જે પત્ર મોકલ્યા હતા ને જેમા લખ્યુ હતુ કે લગભગ એક વરસ થયા બાદશાહી મુઠકને બચાવવા તથા સાચવવા હું જનોમાલથી

દક્ષણીઓ જોડે લગાઈ કરી રહ્યા હું, તે પત્રોના જવાબમાં તે કીર્તિવંત ને ઉચ્ચ દરબારમાંથી બાદશાહને મુબારક માથે બાંધેલી એક પાઘડી તથા પોતાને પવિત્ર હાથે લખેલો એક પત્ર (હુકમ), તથા તેના (મોમિન-ખાનના) છોકરા માટે ચારજોડ પોશાક વફીલના હવાલામાં સોંપવામાં આવ્યાં હતાં, અને જે તેણે રસ્તા તથા વાટના ભયને લીધે પાઘડીને એક ચામડાના ચંબુમાં અને ખિલત (પોશાક)ને એક ફોરેસ્ટ કપડામાં સીવી લઈ પારકાની નજરે ન પડે તેવી રીતે છુપાવી, ચાર દસદો જોડે મોકલ્યાં હતાં, તે આ અરસામાં કે જે દીવસે હુરીઉમાઈ પોતાની ઇચ્છા બર ન આવવાથી (નિરાશ થઈ) શહેર બહાર જતો હતો તે જ દીવસે સંજોગ-વશાત્ આવી પહોંચ્યાં. આ બે ભારે બક્ષેશો તેને દેખાડવા તથા પોતાનો ઠાક-વૈભવ-ખતાવવા મોમિનખાને તેને જતો રોક્યો અને કહ્યું કે,

અહીં રોકાઈ જા, કે જેથી મારો કિસ્સો પણ જોય અને મારી દરબાર પણ તું જોય.

અહીં રોકાઈ જા, કે જેથી શહેર જોય, શહેરના દરવાજા પણ જોય અને લશ્કરની કવાએદ પણ જોય.

તે બેટાને આવકાર આપવા તથા અદબ આદબ (વિનય)થી સ્વીકારવા તેણે ઇંડરીયો દરવાજો કે જે દિલ્લી દરવાજાના નામથી જાણીતા છે તેની બહાર એક શામીયાનો ઉભો કરાવ્યો. અને પવિત્ર ત્રિલલજી માસની જીવીસમી તારીખે લગભગ બપોરે લેખક જે થોડો વખત મંદવાડમાં સપડાઈ ગયો હતો તેને ઘેર આવ્યો, અને બક્ષેશો તથા ખાસ ફરમાન આપી પહોંચ્યા અને તેને આવકાર આપવા બાબતના સમાચાર લેખકને આપી બોલ્યો કે,

વખતે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થવારૂપી સોરમ આ પત્રમાંથી મુંધું. જિંદ કરી લેખકને આગળ મોકલ્યો, અને પોતે ત્યાજ (લેખકને ઘેર) થાવ્યો, અને સવારો તથા સિપાઈઓને ત્યા બોલાવી મંગાવી નમતે પહોરે લેખકના ઘર આગળથી દાકાદ ને પામધૂમ સાથે નીકળી હુરીઉમાઈને જોડે લઈ ત્યાં (દિલ્લી દરવાજો) આવ્યો, અને મામૂલી ધારા મુજબ ઉચ્ચ દરબાર તરફ મોઢું ફેરવી આદબ ગુબરી, ફરમાન કે જે ફિરંગીની કલમથી (રીલપેન, બરનો કલમથી નહિ) લખાએલું હતું તે વાચી હાજર રહેલાઓને સંભળાવ્યું.

બાદશાહના તેજપૂર્ણ હાથે લખાએલા પત્ર (ફરમાન)ની નકલ

એવી કે (દમારા) વિશ્વાસુ સેવક મોમિનખાન ઉચ્ચ કૃપાનું ધ્યાન હોત્તે । તેને ખબર થાય કે તેનો (સેવકનો) નિવેદન પત્ર, (દમાગ) ફરજદ અએતમાદ ઉદ્દેશના ખાનખાનાન બહાદુરે દમારી પરિત્ર નજર પર આપ્યો, અને તેની (સેવકની) દહતા હારેતી સેવાની માહોતી પથુ મોદા-મોદ આપી એ સેવા દમાગ હુદયમા પ્રતગમ્મ ગઈ છે પોતે બાદશાહી સેવામા તત્પર રહી નિમકહવાનીની ફરજ બજાવવી ખીશ હમીકત દમારા ફરજદ ખાનખાનાન બહાદુરના પત્ર પગથી સમગ્રશે તેના પ્રત્યે બાદશાહી અનુગ્રહ દીવસે દીવસે વધતો જશે એમ અમજવુ ખાનખાનાનના જવાબમા પથુ ઘણો દિનાસો આપનામા આવ્યો હતો, અને પૂજ્ય બાદશાહના હુકમ મુજબ થોડા કુચ્છી થોડા મોદનવા ફરમાશ કરી હતી બાદશાહને મુબારક માથે બધાએની પાઘડીને કીર્તિના કપાળ (માથા) પર પહેરી, અને ફરમાનને તેના પર તોરાની જગાએ બાધી વાગ્ગ વગાડતો પોતે હાદમા પેરા, અને હુરી પંડીતને જનાની રજા આપી પગલુ આ બહેરો મળનાથી અથના તો એ ખાસ ફરમાન આવવાથી મોમિનખાની ત્રિયતીને અગે કાઈ ખાસ ક્ષયદો થયો નહિ કાતલુ તેથી દક્ષણીએના દહતા પૂર્વક હિરાદાના પાયામા જરાએ ફાટ પડી નહિ કુદ જતિયા, મક્કસી બવલાવના કોળીએની તથા અચાનની ખીણમા ગહેતા વાટપાકુ અનાયો (જગની માણસો)ની ઈચ્છને, પાછાએને ઉઠેરનાર, નીચ માણસોને આશરો આપનાર ફરતા આસમાની ચક્ર અને કપરી, અધમોથી પૂર્ણ જમાનાની દગાઈ, કેવી રીતે અનુસરતી આવી તેનો રહેજ અદનાન, તથા “તેણીના ગળામા ખમૂરીના રેશાના દોરડા છે” એ સૂત્ર મુજબ, સહેરવામીએની મનખતી, તેમના કરમની કહણાઈ તથા નાસિત ત્રિયતિમા થએની ગીગરતારી, તેમજ તનખાદારોની ખેચાખેચીને લીધે તેમને બોગવવી પ તી હેસનગતી, જે લેખ પોતે પોતાની આખે જોએનો, તેનો થોડો ભાગ-ઘણામાથી થોડુ-આ જગાએ લખવામા આવે છે લેખકની બે જખવાળી પેપર જેવી બોવતી કનમે, મોજે દમોડાના કોળીઆના મુખી હુરી પ્રાટવાળ સાથે શબ્દરાગ કેવી રીતે મળી ગયો, તેની હકીકત ચોગ્ય અગે વિસ્તામી જણાવી છે એ આમમા વસતા કોળીઓમા બે તડા (પક્ષ) હોવાથી

એકને કોટવાળાં આ અને બીજાને પગીઓ કહે છે. તેમનામાં દરીયાઈ ચાવતી હોવાથી તેઓ એક બીજાના વિરોધી (યત્રુ) થઈ પડ્યા હતા છતાં કોઈ કોઈ વખત સંપ પણ રહેતા. દેવે કોટવાળાં પક્ષ તેના નસીબના જોરે શંભુરામની મદદમાં શહેરમાં આવી ઘણું રોકડ નાણું ને માવમતા લૂટી જઈ માલદાર થઈ બેઠો હતો, તેમજ પોતાના તાઆના માણસો તથા પોતાના ઘેરા છોકરાં લઈ અમદાવાદમાં વસી ગયો હતો. એ લોકો દરરોજ પોતાના ડેરવેળા ભર્યા પેટે રોકડ નાણું લેતા. મગદાઓની છાવણીમાંથી ઘોડા ને ઉટ ચોરી લાવતા, નફે અનાજ વેચતા અને શહેરીઓની માલમતા ખરીદી લઈ નફો કરતા. આ જોઈ આસપાસના તથા પાડોશના ઘણા ખરા ગામોના પગીઓ અને કોળાઓની અદેખાઈ તથા ઇર્ષ્યાની વૃત્તિ ગતીમાન થઈ અને તેમના લોભની નસ ધબકવા માડી. તેમણે ખીજવાટ ને અકળમાણીના હાથ ધમવા માડી, ખોરાક ને ઉંચ તજ દીધા. પોતાની બેચેનીને કરાર વળે અને તેમની આ અણગમતી હાલત સુધરે, તેને માટે છામદારના રૂપ સાથની તેમણે એક તદબીર ગોઠવી, અને સદાશીવ રામચંદ્ર જોડે એવા બહોખત કથો કે હમે બંડ બબેડો નહિ કરીએ તેના જામીન આપીશું, અને તમારી તાબેદારીની કડી હમાગ કાનમાં પહેરીશું અને તમારા હુકમ મુજબ વર્તીશું આ પ્રમાણે કરાર કરી, રાજનું ભર્યું ડેગવી, શહેરમાં જે રસ્તે ધામદારો જતા હતા તે રસ્તાઓ બધા કરવાની જાહેદારી પોતાને માથે લીધી, અને તેને જોડે રતે ચઢાવવા (જુનવવા) થોડો વખત એવા ધાસદાણાના પોટવા (બોગ) પકડી પણ લાવ્યા, અને પોતે કેવી સારી નોકરી કરે છે તે દેખાડી આપ્યું પરંતુ પીળો કૂતરો તે સ્વીયાળવાનો જાઈ એ કહેવત મુજબ, (વંખક રમીત)

આ પૃથ્વી અને આકાશમાં જે જે અણુઓ છે

તે જેમ કર્યો ધાસને આકર્ષે છે તેમ દરેક અણુ તેની
જાનના આણુને આકર્ષે છે.

અર્ગલોકવાસી સ્વર્ગલોકવાસીને આકર્ષે છે,

નરકવાસીઓ નરકવાસીઓને આકર્ષે છે.

ધામદારો લઈ આવવાના તથા બીજાં કામો કરવામાંથી થતા નફો જે દસગણા પરથી ત્રીમગણો થઈ ગયો હતો, તે લેવામાં જો કે, આમ તેમને કોટવાળાંઓ જોડે વિરોધ હતો તેપણુ, તેમની જોડે મગી ગયા, અને દારો આણુવામાં તથા મગદાઓની છાવણીમાંથી ઘોડા, ઉટ, બગદ ને બીજાં જાનવરો ઉપાડી જવામાં, આગલી જોડનો બદલો મેળવવા, કોટ-

વાળીઆથી પણ ચઢી ગયા પણ છેવટ એ વાત પુરી ગઈ અને તેમનામાના ટેલકાક ગભરાટને મારે દક્ષણીએને હાથે પકડાઈ ગયા અને તેમને દેહાત દડની શિક્ષા કરવામા આવી, એટલે બીજાઓ જતા ગયા પરંતુ પગીઓની દાદમા આ કામનો સવાદ ભરાઈ રહ્યો હતો તેથી તેઓ શંભુરામને મળી ગયા અને પોતાના બેગ છોડરા ને કુટુંબ સાથે કોટવાળીઆઓની જોડે ભદ્રમા ગહેવા આવ્યા અને એજ કામ કરવામા મસગૂલ થઈ ગયા મુભાન અમદના ' (હિ પવિત્ર પ્રભુ) જ્યા હવે ખાનદાની શાહઝાદાઓ ઉતરતા, જ્યા નામાકીત અમીર ઉમરાવો વસતા, ત્યા, કહોઈની જગાએ ફત્તરો (આવી) મેટો છે, (એ) મહેવત અમનમા આવેથી જોવામા આવી જે જગાએ ભાગ્યવત ગાયોએ નિવાસસ્થાન બાધ્યા હતા તે જગા કાગડા ને ધુનડનું રહેઠાણ થઈ પડી હિંદુઓનો વિવાહગાળો જેને લગન (ગાળો) કહે છે તે લગનના દહાડા આવતા તેઓ એ શુભ અવસર ટ્રેવી કેવી ન્યાતો જમાડી, (દોહીઓના) નગારાઓના કડકડાટ ને સગૃહાઈના અવાજ સાથે ઉજવતા ' વધારે નિરમયકારક તો એ છે કે હુરી કોટવાળ જે શંભુરામની શિરસ્તેદારી કરતો હતો ને પોતાને તેનો બરોબરીઓ અને બાગીઓ સમજતો હતો તે ધણી વખત ઘોડેપાર થઈ, ગસ્તા ને બગીચાને નાકે આરી ઉભો રહેતો, અને પોતે જાણે કોઈ વજનદાર માણસ હોય તેરી રીતે પોતાના તરફ દાદથી નજર નાખી બોકાને તથા રેયતને દિનાઓ આપવા હસતે મોડે મોનના કે "દવે કોઈ પણ રીતનો અંદેશો મનમા ન લાવના, દરેક બાજુએથી નિમિત્ત રહી નમારો વેપાર ધધો કરના માડો કોઈ પણ માણુગ તમને હેગન નહિ મે '

જ્યારે કોઈ જગાએથી સરોવરનું ઝાડ ઉખડી જાય છે

ત્યારે તે સીધા સરોવરની જગાએ ધાસ ઉમે છે

દૂ કામા કોળીઓની મુસાદની જુગારની રમતમા જે છપ્પાનો પામે (દાવ) પડ્યો હતો એટલે તેમને જાનના જાતના લાભ મળ્યા રોજનુભરથુ મળતું લાસદાણો વેચનામા નહો થતો, માનગતા ને કાપડ વેચતા સાદના અને ખરીદ કરી પાડોશમા ને નજદીકના ગામડામા વેચી નાખતા, મગદા ઓડી ધાવળીમાથી રાતને વખતે ઘોડા ને ઊંચે ચોરી લાવતા તેને કોટની દીસાલને આગ્રથે રાખતા ને પછી ઉપાડી જતા, તેમના પૂર્વજોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાન નહિ આવ્યો હોય તેવા દાદમાદથી તેઓ મસગૂલી-સોનેગો-પટા-તોગાનાળી પાકડીઓ માથે મુકી, પગે મચ્છર ને મિનખાળના પાવજમા, કાન ને ડોકમા દાગીના તથા સોનાના મઝા પહેરી દાદમાદ મરી ખુલ્લે છોએ,

ગલીએ ગલીએ સહેલ મારવા ફરવા નીકળી પડતા; એકેએક ગલી, એકે એક ગહોદ્દો, એકેએક ઘર બારીકી અને ધ્યાનથી જોઈ રાખતા ને રાતની વખતે તેની ખબર લેતા. રોજ સાંજે લઘ્યા (પગાર)નાં મળેલાં રોકડ નાણાંથી પોતાના છેડા પર છેડા ભરી તેની કાથળીઓ ભરતા.

દુષ્ટને ઢગલે ઢગલા મળે છે,

સત્યવાનને ધાસનું તણખલું પણ મળતું નથી.

માખીઓને સાકર ને ખાંડ મળે છે,

હોમા જેવા પક્ષીને હાડકાં સિવાય બીજું કશું મળતું નથી.

પરંતુ વારંવાર તેમના છૂપાં પરાક્રમ, જેવા કે, મરાઠાઓની નિગા-હદારી તથા રાતની ચોકી છતાં, તેમની ઓવણીમાથી થોડા તથા ઊંટની ચોરી, અને ઘેરામા પડેલાં માણસોને પહોંચાડતો ધાસદાણો, ઝાહેર થઈ થતાં (પકડાઈ જતાં). એક દીવસ તો શંભુરામના રસાલાખાનાં કેટલાંએક માણસોને જોડે લઈ, દીવસના ભાગમા તેમને સંતાડી રાખી, સામાવાળાનાં કેટલાંક થોડાં ને ટકું જેઓ ધાસ ભેગી કરવાને નીકળી પડ્યાં હતાં, તેમને પકડી લઈ બીજે દહાડે રાત્રે શહેરમા લઇ આવ્યા. વળી બીજી વખત રાત્રે એક (હાથીના) મહાવતને જોડે લઈજઈ દામાજી ગાયકવાડના પોતાના હાથીને ચોરી લાવવાની હિમત કરી લઈ આવ્યા. સંભોગ એવા બન્ને એક એક પાસબાન (રખેવાળ) ગફલતની ઉંધમાથી જાગૃત થયો અને તેણે એ ચોરી થતી જોઈ, પણ એમ ધાર્યું કે હાથીને પગે બાંધેલી સાકળ છૂટી ગઈ હશે, તેથી તે પાછી બાંધવા ઉભો થયો, એટલે કોણીઓ એક બાજુ થઇ ગયા, ને ત્યાંથી થોડી બંદૂકની ગોળાઓ ફોડી બહાર ચાલ્યા ગયા. દૂંકામા દક્ષણીઓએ કરેલા અટકાવોને લીધે અનાજની શહેરમાની આવકને આધાર માત્ર કોણીઓને માથે મુકાઈ જે પોટલા આવતા હતા તેના પર આવી રહેલો હોવાથી દીવસે દીવસે અનાજનો ભાવ વધતો ગયો, ને પ્રાચ શેર છ શેર પર આવી રહ્યો. (એ હાલતમા) સાધારણ માણસોથી ટકી શકાયું નહિ એટલે ટોળાબંધ ભેગા થઈ ન છૂટકે ઘરખાર તથા ઉચાળાખરી, ત્યાંથી જતા રહેવાનું નકી કરી શહેર બહાર જવાના સધળા રસ્તાઓમા રાયપુર દરવાજાનો રસ્તો ધણો રહેલો લાગવાથી, ત્યાં સૌ ટોળે મળ્યા. એ ગરીબ અને મુશ્કેલ માણસો, ગાથા પર રેંટીઓ ને ગોદમા બચ્ચાં સાથની કેટલીએક વૃદ્ધ જાનનારી સ્ત્રીઓ, જેમને સૌને રોકેલો ન મળવાથી તેમના પેટની ભટ્ટી બૂખની આમથી બજની ટુલકાની સપાટી જેવી સૂકી (લુખી) થઈ ગઇ હતી, જેમની પીઠ ને પહેલુ (ગાંજીઓ) એક બીજા તોડે મ્હોંટી ગયાં હતા,

જેઓ તકલીના દોરા જેવા (અને) બાળીક યજ્ઞ (સુકાષ્ઠ મએતા હતા તેવા) દુઃખી અને પીડીત, શુદ્ધીના સાધન ખોડી મેરેલા, જેમના જીવન માટે જરૂરી ખોગક ફીગફીના દોગ માફક મુચવાઈ મએસો હતો એવા રજતા, જૂખા, ઠકળતા, (બહાર નીકળી જના આવેલા) તેમની હાનત જેઠ, ત્યાના મએવાળ, આરખ જમાદાર હાજી મુગારકને લાગ્યું કે તેમને બહાગ જવા દેવા એ પુણ્યનું અને ધાર્મિક કામ છે એમ્લે પરનાનગી મેળવી તેમને જવા દીધા જ્યારે શહેર બહાર જવાના આ રસ્તાની હબીકત બીજાઓએ જેઠ ને સાબળી ત્યારે દરેક દરેક કિસબીગર ને ધધાદરી વર્ગના હિંદુ ને મુમત માતા, સ્ત્રી ને પુરુષ, તનગર ને ગરીબ, જેઓ પચાસ જવાની બ્દીમ્થી ખૂણે ખોચરે છપાઇ ખેદા હતા, જેઓ ધાગ્તી ને ગ્ના ભોગ યજ્ઞ પડી તે સ્થિતિમા રાતનો કઢાડો કરતા હતા-જીવતા હતા તેઓ, પશુ લેખાસ બહલી, હતાશ યજ્ઞ મએવા વર્ગમા લળી જજ, ટોળા બધાઈ, બહાગ નીકળી જવા લાગ્યા જા બુરામે સાવએતી તરીકે, તેમજ જલેગત યતા, દરેક કામ ને દરેક વર્ગ પામેથી વેરા ઉધગવનારા અધિકારીઓમાથી કેટલાક મુખીઓને તથા જલેને પોતાના તગ્ધી અને કેસામ્ને તેમના તરફથી દરવાજે ઉભા રહેવા નીમ્યા, જેથી એમ ન બને કે બહાર નીકળી જનારાઓ પોતાની જેડે રોખડનાણું કે માતમતા લઇ જાય, અથવા કે જે લોકો પાસથી વેરા લેવાનો બાકી હતો, તેઓ બહાર આવ્યા જાય તેમણે સવારથી સાજ સુધી ત્યા હાજર રહી તપામ ને તનાસ કરી પછી જવા દેવા એવો કુકમ કાઢ્યો ધમગ્ધી નિકર એના જે જસઓ ત્યા તપાસ કરના માટે રાખવામા આવેના હતા, તેમણે કેસીક વિધવા બાઈઓ જેમની પામથી પોતાનું યા પોતાની પાસે કાઈ બીજાએ અનામત રાખેલુ નાણું યા પોતાના દાગીના મળી આવ્યા તે જપત મ્થી લીધા તે બેસરમ, બેદયા માથુસોએ પોતાના નિર્નજન હાથ તેમના છપા અગ સુધી લઇ જજ, તેમની સાજ આખર જૂખા વગી કાંઈ વેરા આપનારા યા જેનુ આવી બન્ધુ હોય એવો કાંઈ છપાઈ રહેતો રાખસ મળી આવતો તો તેને કેક પકડી દહી મારવામા આવતો હવે જ્યારે આ મુસીમતમાથી છૂટી તેઓ બહાર આવતા એમ્લે કદાબીઓ તેમને પોતાની જાવણી પાસ ન રહેવા દેતાં ત્યાથી હાકી કાઢતા, કારણ મુજરાતીઓ અને વિશેશે મુસનમાનો તેમના અભિપ્રાય મુજબ સ્વભાવે કપગી (કુચ્ચટ) હોવાથી તેમની પાસે તેમણે આખર ખોઈ હતી આ પ્રમાણે લાચારીએ ધર બહાર તજ, અહિથી હકી કઢાતા, ને ત્યાથી કેટાગતા, રસ્તામા, જાપરા ને દીનાવદીન બડીએરામા અથવા તો ધાસની

ટટીને આશરે, દુઃખ પામતા, અખળયા માણસોના ટોળામાં, શુન્દે-
ગારોની માફક ખસીતા વિના પડદે અને વિના રક્ષણે રહેતા. જનમાલ ને
આખરની કંઈ મુશ્કેલી ને કંઈ આશ્વત તેમને ન ભોગવવી પડી ?

દુનીઆ મ્હોટું ભયાનક જંગમ છે.

આ દરીઆ ને આ જમીન પર ફેટલીએ જાતની આશ્વત છે.

નજમુદ્દીસાના સમયમાં જે ઘેરા ધાણવામાં આવ્યો હતો તે વખતે
ન્યારે ભોકોની દાણત આવી થઈ ગઈ હતી ત્યારે ફેટલાંકે પરાં આખાદ
હનાં અને ઘણી એક ધમારતો ઉભી હતી, અને બહાર નીકળી જનારા-
ઓની મારવાડીઓએ આવી ફજેતી નહોતી કરી કે તેમની લાજ આટલી હદે
નહોતી લીધી. વળી કોઈ બહાર નીકળી આવતું તો તેને સામી તરફથી
કોઈ હેરાન કરતું નહતું, તેઓ નિરાંતે જુદા જુદા ઘરામાં રહેતા હતા. હમણાં
તે એકે ધમારતનું નામનિશાન રહ્યું નથી, અને તમામ “ધરો પોતાના ડાપરાં
પર (હાંચે) વળી પડી ગયા છે,” તેથી શીયાળાની મોસમની ઠંડીમાં,
કામર જેવી કાળી અંધારી રાતે પાથરણું (જાજમ) પાથરવાને જમીન અને
ઓઢવાને આકાશ એ બે સિવાય બીજું કશું મળી શકતું નહતું એટલે
નિરાશાના ખિસ્તરા પર તેમને સુવું પડતુ. આ બધી આશ્વતો ઉપરાંત તાવ
અને ગાંડીઆ તાવમાં સપડાઈ જવાથી, દરરાજ, હિંદુને મુસલમાન, પુરુષ ને
સ્ત્રી, ન્હાના ને મ્હોટા, હસ્તીની ઉગ્ગડતામાં રહેવાની શક્તિ ન હોવાથી,
ટોળા બંધ નીસ્તી (વિનાશ=મોત)ના શહેર તરફ દૃષ્ટ કરતા. વધારે વિરમય
હારક તો એ છે કે મહાન આશ્વત અને ભારે પીડા, આ પ્રાતના રહેવાશી
ઓ પર આવી પડવાથી, એ સર્વભક્ષી મરકીએ ધણા કુટુંબોમાથી એક
માણસ પથુ તેનું નામ રાખવા શ્રવતું રહેવા હીધુ નહિ.

માણસનું કુટુંબ નાશ પામ્યું,

(અને) એ મોતની શક્તિ જાહેર થઈ.

એમ કહેવાય છે કે આ બખેડો શમી ગયા બાદ આવી રીતે બહાર
ગએલાં માણસોની સંખ્યાનો માત્ર ત્રીજો ભાગજ, અને તેમાના પથુ ફેટલાંકે
બીમારી સાથે, પોતાનાં મૂળ ઘરમાં પાછો ફર્યો. જેમનો સમય બરાબ ગયો
હતો તેઓ તેમની આગળ ચાલી નીકળેલાને નાશના મુલકમાં જઈ મળ્યા.
તે અરસામાં ખાલાશ્રાવ પેસવાનો ભાઈ રૂઢનાયરાવ, મલ્હારરાવને લઇને
એક મ્હોટા સૈન્ય સાથે પાટનગરની પાડોશમાં પડ્યો હતો, તેથી મામિ-
નખાનના (ત્યાં રહેતા) વડીલે આ ગંધડો મટાડવા માટે મોહવણ કરવા
એવો વિચાર કર્યો કે મૂખાની મામલત તેની જોડે અડધોઅડધ વહેંચી

લેવાનો કરાર કરે; તે બાબત મંચે વજર ઉપર મમાલેકના કારભારીઓને
 વાત કરી, તેમને પોતાના પક્ષમાં લઇ લીધા અને પોતાને મંમત બતાવ્યા.
 પરંતુ આ કામ કરવા તથા વ્યવસ્થા અમલમાં મૂકવા પૈસાની જરૂર હતી
 તેથી તે બાબત મોભિનબાનને લખી જણાવ્યું. તેણે તે બાબત વ્યવસ્થા
 કરવા શંભુરામને કહ્યું એટલે તેણે ઘરાફો, વેપારીઓ અને શેઠીઆઓને
 બેગા કરી, જોર જીવમથી દરેક માણસની શક્તિ ને તેનાં સાધનના પ્રમા-
 ણમાં, મળી શકે તેટલી રકમ લઇ, રૂપીઆ વિગત હગરના વટાની શકાય
 એવા કાગળીયા, જેને હિંદીમાં હુંડીઓ કહે છે, તે લખાવી લઇ, હુંડીઓ
 રવાના કરી. સદગુ મામલા (બાબત)ની ત્યારે રૂબરૂનાથરાવ પામે વાત
 કરવામાં આવી ત્યારે તેણે તેનો અનાદર ને અસ્વીકાર કર્યો. વળી આવી
 રીતે લઇ જે હુંડીઓ મોકલવામાં આવી હતી તેની એક કોડી પચ્ચ વસૂલ
 થઇ નહિ. હિ. સ. ૧૧૭૧માં કેળાઓને અપાતા રાજના બંધાની મુકરર
 કરેલી રકમ, જેને માટે તેઓ મીઠાઇની આસપાસ ભેગી થઇ જતી માખીઓ
 માફક એકદમ રોજે મળી જતા, તે આપવામાં થોડા દીવસની ટીક થઇ:
 તેમને શહેરની હાલતની ખબર હતી કે ત્યાંના રહેવાશીઓને કેટલી મુશ્કેલી
 વેઠવી પડે છે, એટલે તેમણે જોયું કે હવે મીઠાઇમાં મીઠાસ રહી નથી,
 તે ઉપરથી તેમની મ્હોટી સંખ્યા બહાર ચાલી ગઇ, અને પોતાની તકસીર
 માફ કરાવવા તથા તેને થએલું તુકસાન ભરી આપવા, ફરી ખાજા સદા
 શીવ શમચદ્ર જોડે મહેશા ચલાવવા માંડ્યા. પરિણામે તેમની જોડે કરાર
 કરવામાં આવ્યો કે તેમણે કોટની દીવાલમાં એક એવું મ્હોટું ગાબડું
 પાડી આપવું કે જેમાંથી થોડેસવાર આવગલવ કરી શકે, કે જોથી એવી
 રીતે અંદર જવાની જે બહાર સિપાઈઓ હિમત બતાવી કમર કસે તેઓ
 અંદર હાખલ થઈ શહેરને છૂતી લે, આ કામ પાર પાડવાની તક મળતાં
 પવિત્ર મહોત્તમ માસની બીજી તારીખે રાત્રે, સારંગપુર દરવાજાના ને કાળુ-
 પુર દરવાજાના રખેવાળોને ગાફેલ જોઇ, તે બે દરવાજા વચ્ચે, લાગ મળ્યો
 છે, તેનો લાભ લઇ લેવો એમ વિચારી, બે સવારો સાથે સાથે જઇ શકે,
 તેટલું મ્હોટું બાઝાઈ (તેટલી પહોળા મુરખ) તૈયાર કરી, જે દૂકડીને એ કામ
 માટે નીમી હતી ને જે સીંદી બંદીની મરિજદની પાછળના ખંડીએરમાં
 ધૂપાઇ વાટ જોતી બેઠી હતી, તેને ખજર કરી. પરંતુ તે જગાએ જવામાં
 અને પોતાનો ઇસિદો પાર પાડવામાં તેઓ દંભ કરતા હોવાથી, આ ના કર્યા
 કરતા-વમોસાતા હતા. વળી ઇશ્વરની પચ્ચ તેવી મરજી નહતી એટલે અને
 બાજુ પરના જુરજના રખેવાળોને એ ગાબડાની ખજર પડતા તેમણે અંકુશ ને

તોપો ફેડવા માંડી. એવામાં ચોથા આકાશના પાદશાહ (સૂર્ય)નાં કિરણો દખાવા માડ્યાં. આથી બહારના માણસોએ પોતાનો ધરાદો તણ દીધો અને તેઓ પાછા ફર્યા. શંભુરામને આ બાબતની ખબર પડતા તેને એવો વહુમ આવ્યો કે તે બાળૂ પરના કેટલાક રખેવાળોના કાવતરાથી એમ થયું હોયું નેહએ એટલે તેણે તેમની ફેરબદલી કરી દીધી, અને ગામડાને ઈંટથી ચણી લેવા હુકમ કર્યો. વળાદ ગામ જે હવેલી પરગણાનું હોય શહેરથી ૭ કોસ દૂર, દબોડા ગામની પાસે આવેલું છે ત્યાં દૂરદષ્ટિ અને બારીકાઈથી જોનાર કોણીઓની સલાહ મુજબ મોમિનખાને આશરે પાંચસો આરબ ને હિંદી સવાર ને પ્યાદાની એક ટૂંકડી સાથે શાહ મહમદ જમાદારને ત્યાંના કોણીઓને રાજનું લઘ્યું આપવાની શરતે, યાજુદાર તરીકે મુક્યો હતો. એજ રીતે શહેરથી એ કોસ દૂર આવેલી કાલીની ગદીમાં મહમદ નૂરને થોડા સવાર, પ્યાદા, જે નાની તોપ, (જશરી) સામાન ને દારૂ ગોળા આપી ત્યાંના કોણીઓની મદદ સાથે રાખ્યો હતો. આ જે જગા હજી સુધી કાયમ હોવાથી કોણીઓને તથા આસપાસ ને આજુબાજુથી ધાસ દાણો લાવનારાઓને એ સગવડ રહેતી, કે પહેલા તેઓ વળાદમા ભેગા થતા ને પછી ત્યાંથી લાગ મળે કાલીની ગદીમા ભેગા થઈ જતા, અને રાત પૂરી થવા આવે તેવે વખતે બીજાઓની આખ ચોરવી, ધીમે ધીમે શહેરમા પહોંચાડી દેતા. મરાઠાઓનો ભય તો શહેરની નજદીકમા હતોજ. સુદાશીય રામચંદ્ર અને દામાજી ગાયકવાડે એ ત્રણ વખત વળાદ ગામ પર લશ્કર મોકલ્યું ને તે લશ્કરે બહુ કાશેશ ને પ્રયત્નથી લડાઈને ઝપાઝપી કરી, પરંતુ કેટલાએક માણસ મરાતા ને ધાયલ થતા તેમને પાછું ફરવું પડતું. ઘેરાની મુદત લંબાઈ, વરસાદની મોમમ પૂરી થઈ ગઈ હતી છતા દક્ષણીઓના નિશ્ચયતા રૂપી સ્થંભ ન તો હાલ્યા કે ન તો નખળા પડ્યા હતા અને દેરવેલા રોજના પૈસા મેળવતા મુસ્કેલી પડતી હોવાથી, છેવટના પરિણામ તથા આખર મામલાનો, ત્યાંના કોણીઓ અને મુકાદમો એ વિચાર કરી, ભવિષ્યમા થનાર નુકસાન દૂર રાખવા, દામાજી ગાયકવાડ નેડે મળી ગયા, અને બૂતકાળમા જે અથોગ્ય કામ ને ગુન્દા તેમણે કર્યો હોય તેની માફી મેળવી તે બાબે મનને નિરાત કરી દક્ષણીઓના લશ્કરને (ત્યાં) બોલાવ્યું. ઇચ્છા અનિચ્છાએ પોને તથા પોતાની જોડેનું લશ્કર હલાકીમા આવી પડેલું શાહ મહમદે જોયું, તેથી તેને મારી હલાવવા તૈયાર થયો અને આખો દીવસ તેમા કાઢી નાખી રાત પાડી. મુકાદમો ને કોણીઓ દક્ષણીઓ જોડે મળી ગયા હતા છતા આગલી દોરતીને

ઠાળ પાસથી મધની મીઠાચની આશા રાખીશ નહિ,
કારણ તેણે તો મધમાં ઝેર ભેળવ્યું છે.
તું ધારે છે કે તે મધ છે,
પણ એ મધ નથી, મોતનો ચરણત છે.

જ્યારે આ સમાચાર અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યારે મોહનભાને જાણ-
વ્યું કે ખૂલાત કબજે લઈ લેવાનો અયોગ્ય વિચાર તેના મનમાં આવેલો
હોવાથી મારી રજા લીધા વિનાજ તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો હતો.
નેકીનો બદલો બહો (સારાનો બદલો માડો) એ દહેશત સાચી પડી. પેટ-
લાદનો મકાસદાર સદાશીવ બલ્લાળ જે આ અરસામાં શહેર બહાર
(આવ્યો) હતો, અને જેને નોકરી પરથી દૂર થએલા જિજ્ઞાસુ પેસદાર
નેડે સાફ ઓળખાણ પીછાણ હતું અને જે થોડો વખત થયા શહેરમાં
આવી રોકાયો હતો તેને પોતે સંદેશો દ્વારે કે શહેર બહાર શાહીબાગ
પાસે તે આવે તો બંને પક્ષનું લાભ થાય અને લોકોને સુખ થાય એવા
બે બોલ બોલાય-પરસ્પર વાતચીત કરે. જિજ્ઞાસુ મોહનભાને વારંવાર
કરી તેની પરવાનગી લઈ, આરજ રોહીલાઓની એક ટૂંકડી સાથે રાખી,
ત્યાં જઈ તેને મળ્યો, અને ત્યાં તેની જોડે થએલી વાતચીત આવીને મો-
હનભાને જાહેર કરી. પૂરેપૂરો વિનય થવામાં હજી થોડું બાકી હતું,
એટલે તેની વાત મંજૂર રહી નહિ. દાબોડા ગામના કોળીઓના મુખી
હરી કોટવાળે જોયું કે લવિષ્યમાં પરિણામ થયું બધું કર ને નાશકારક આવશે,
વળા તેણે નાણાની કાચળા પણ તંબુરાની તુમડી જેવી ખાલી (થતી) જોઈ,
તે ઉપરાંત પોતાની સાથમાં આવેલા કોળીઓ જેઓ રાત દીવસ લગાડ ને
ધુલ્લ કરવામાંજ મગ્યા રહેતા હતા તેમના રોજ (બચ્ચાં) મળવામાં હરકત
આવતી હતી, તેથી નાહિએદ ધઈ, પોતાને જરૂરનું કામ છે એવું બહારથી
બહાનું બતાવી, થોડા દીવસ જવાની રજા લઈ આવ્યો ગયો, તે પાછો
આવ્યોજ નહિ. તેના સાથીઓ (કોળીઓ) પણ તેને જમ મળ્યા.

વરતુંનું સત્ત્વ પવિત્ર હોય તો જ તે સારી પ્રેરણાને

ચોગ્ય થાય.

તેમ ન હોય તો દરેક પત્થર ને ટેકું મોતી ને પરવાળું ન થાય ?

છતાં અનાજ લઈ આવવામાં ઘણો નફો રહેતો હોવાથી, તેમણે
આવળવ તો ચાલુ રાખી અને વેચાણ સાટાણ કરતા રહ્યા.

જેનું મૂળજ દુષ્ટ

તેની પાસથી બચાઈની આશા રાખ નહિ

કારણ ગમે તેટલા પ્રયાસ પછી પણ તાજા કાગડાનું સફેદ
બાળ બનાવી શકાતું નથી

રોહીના જન્માદ્ય મહમદ આજમનો છોકરો મહમદ યાસીન જે
પહેલા શ્રીપતરાની નોકરીમાં હતો અને બપોરે મોમિનખાનના આવવા
બાદ સઘળા આરમ ને રોહીલા તેની નોકરીમાં દાખલ થઇ ગયા હતા
ત્યારે પોતે પણ તેના નોકરોના વર્ગમાં જોડાઈ ગયો હતો, અને જેને તેના
બાપની જોડે આસ્તોડીયા દરવાજો સામ્યવા રાખવામાં આવ્યો હતો,
તેણે, પોતે થોડો વખત મરાહાઓ જોડે ગુમચો હતો અને તેમના કેટલાક
માણસો જોડે તેને દોસ્તી થઈ ગઈ હતી તેથી, અને (મોતને હુકમ)
વિધાતાને લેખ તેને સખ ધે અમનમાં આની ચૂકલો હોવાથી, તેમના એક
મિત્ર જે ગુજરાતીઓ બહાર આવ જન કરતા હતા તેમની જોડે તેના પર
સદેશો મોકલ્યો કે તું હમારી જોડે મળી જા હવે તેની જુવાની હજી શરૂ
થતી હતી, જમાનાનો તડકો છાયડો તેણે અનુભવો ન હતો, ફુનીઆની
ઉચ્ચ નીચ તેણે જોઈ ન હતી, એટલે પોતાના બાપને ખમર ક્યાં યા તેની
સલાહ લીધા યા તો અનુભવી માણસો જોડે ગસલત ક્યાં સિવાય વધારે
પગારની નોકરીનો કરાર, રોકડ રકમનું ધનામ, થોડું તરત, થોડું પાછ
ળથી, લેવાનું નક્કી કરી, તેણે તેમ કરવાનું વચન આપ્યું, એટલે તરતજ
લેખી કરારપત્ર સાથે તેને સો અશરફીઓ મળી પણ ગઈ

કોઈની પાસે કપટના દાણા હોય તો

તે ધણી દુશીઆર પક્ષીને પણ જાગમાં સપડાવી શકે

પોતે બીનઅનુભવી હોના જના સુક્તિ ને તદ્દમીર કરવા મડી ગયો
અને માણસોને પોતાના મિત્ર બનાવના દરરોજ ઉમળકીઓ (મનહતો)ના
મેળાવડા પ્રી, દરેક જણને રોકડનાણુ તથા કાંઈ વસ્તુ બેટ આપી પોતાના
આભાર તથા ઉપકાર નીચે મુકના લાગ્યો તે થોડા દહાડા આ પ્રમાણે
વચ્ચે એટલે કોઈની ચદતી ન જોઈ શકે એના (નિમ્ન મતોશી) આસમાનને
અદેખાઈ આવી, અને તેની ઇર્ષ્યાની રંગ દાનવા લાગી, અને તેણે શંભુરામના
જમૂસો મરાહાઓની છાવણીમાં હતા તેમની જીભે તેની ખમર અપાવી
રોહીના ફોજ મહમદ લાલને સોપવામાં આવી હતી તેણે તે બાબતની
તપાસ કરના તથા તેની સચ્ચાઈ શોધી કાઢના પગના લીધા અને પરિણામે
વાત ખરી જણાઈ, તેથી રોહીનાઓની એક ટૂંકડીની મદદથી તેને પોતાના
ધરમાં પરહેજ કરી, એ અશરફીઓ કેમ ખરયાઇ હતી તેની તપાસ કરી,
તો માણવામાં આવ્યું કે લટાઇખોર દોસ્તદારોને મનહતો તથા ભેટો આપ-

પામાં એ બધા પૈમા ખરવાયા હતા, સિવાય કે એક બે મોના મહારો (અશરફીઓ) કે જે એક મારવાડીને આપવામાં આવી હતી. મારવાડીએ પણ તે વાત કબૂલ રાખી અને કહ્યું કે, મારે ને એને મૈત્રી અને દોસ્તી હોવાને લીધે મેં એને વગર વ્યાગે નાણું ધીરેણું તે ખાતે એ રકમ મળી છે, બીજા પૈસાનું શું થયું તેની અને ખબર નથી. મારવાડી કામને એવે વહેમ આવ્યો કે પોતાના પર આવેલી મુશ્કેલી દૂર કરવા તેણે આ વાત બનાવી કાઢેલી હોવી જોઈ એ અને તેથી તેને કેદ કરવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ પોતાનો ખુલાસો ખરો હતો એટલે તે કમમ ખાવાને તૈયાર થયો, અને ખોડ્યો કે,

સાચા આશકની સાબિતી તેની બાંધમાં જ હોય છે

(કારણ તે સદા રહતો હોવાથી તેની બાંધ જીંજાએલી હોય છે).

આ પ્રદેશમાં (એ કસમ લેવાની) એવી રીત પ્રચલીત છે કે માથ તેટલું તેણે એક પાતેલીમાં ભરી, તે પાતેલીને આતશ પર મુકી તેમાંના તેલને કકડાવવામાં આવે છે. તે પણ પેલી કહેવન મુજબ એટલું સખત કે તેમાં સખત પાથર નાખે. તો તે પણ પીગળી જાય. એ કકડતા તેલમાં વીંટી કે એવીજ ઠાઈ બીજી વસ્તુ નાખવામાં આવે છે. પછી સોમંદ ખાનાર માણસ જેને પોતાની હકીકતના સત્યનો પૂરો વિશ્વાસ હોય છે તે માણસ રનાન કરી ખરી આરથાથી તેમાં હાથ નાખી તે વીંટી (યા વસ્તુ) બહાર કાઢે છે, અને “આજ હંડી અને સલામતી વાળી થા” એ સુત્ર મુજબ અમિની ગરમી હંડી થઈ જઈ તેને સલામત રાખે છે, અને તેને કરી ઈર્ગ પહોંચતી નથી. આ પરીક્ષાથી સાચો ને જૂઠો પકડાય આવે છે.

અનુભવની કસોટી વાપરવામાં આવે તો સાફ,

કારણ તેથી જૂઠો હોય તેની આખર જાય છે

(મોડું કાણું થાય છે).

પોતે કહેલી વાતની સમ્યાઈ પર તેને પૂરો વિશ્વાસ હતો એટલે આવા ઉકળતા તેલમાંથી પણ પણ માણસોની હાજરીમાં તેણે વીંટી બહાર કાઢી અને પરીક્ષા (કસોટી)ની કુલડીમાંથી તેની આગળાઓ રૂપી સોનાનો ચળકાટ વગર મેલનો તથા બાળાઓ રૂપી ચાદી નિર્ભેળ (ચોખ્ખાં) નીકળી આવતા, ત્યાં હાજર રહેલાઓએ દરેક બાળાથી પણ વખાણ તથા પુષ્કળ શાબાશીના પોકરો કરી, દરેક માણસે મથાશક્તિ શેકક નાણું યા વસ્તુ તેને ભેટ આપી. પોતાની સમ્યાઈને પ્રતાપે તેનું મ્હોડું ઉજળું રતું અને તેનો છૂટકો થયો.

“નન” શબ્દમાં સચ્ચાઇને લીધે તો “અલેફ” ના સીધા અક્ષરને સ્થાન મળ્યું છે.

“વાવ” હમેશ વાંકો અક્ષર હોવાથી તેને “ખૂન” શબ્દમાં સ્થાન મળ્યું છે.

મહમદ યાસીન જેનું નાણું તદ્દન જોડું હતું તેને, પહેલા રખી માસની બીજી તારીખ, જે તેની જુવાનીની રખી (વસંત)ની મોસમના માસનો છેલ્લો દીવસ હતો, તે તારીખે, તેના બાપ તથા ફાદીલા જમાતની રખડ, તેના મામાએ કટારીના ધાથી મારી નાખ્યો, કે જેથી બીજાને ધડો મળે.

જેણે કપટના સાકડા માર્ગમાં પગ મૂક્યો,

તેનું માથું આખરે ઉડવાનું.

કપટ એવો સાપ છે કે જેને બે માથા છે,

અને તે દરેકમાં જાતજાતના જોખમ (રહેલા) છે.

એક માથું દુશ્મનનું હૃદય ચીરે છે,

તો બીજું માથું તે (કપટી) ધણીનેજ નુકસાન કરે છે.

રસ્તા બંધ કરવા દામાજી ગાયકવાડે પાપાજી હરપાળને મોજે કોચરબ મોકલવો; સદાશીવ રામચંદ્રે જવાન-મદખાનને સદાશીવ દામોદર જેડે બાદીજના ઘાટ પર મોકલવો અને ભગવાનને શાહીબાગમાં મોકલવો; શહેરના ઘેરામાં સપડા-એલાઓની બારીક સ્થિતિ

કોટની અંદરના સિપાઇઓની હાલત કપરી થતી ગઇ, અને લસ્કર-મા પણ કુસંપનો પથરો પડ્યો, તેથી ઇચ્છા અનિચ્છાએ તેઓ બરતરફ થઈ ધીમે ધીમે ઘેરાની મુશ્કેલ હાલતમાંથી (છૂટવા) બહાર નીકળવા માડ્યા. “તેમનામાં કુર્મંપ ફેલાવ” એ શબ્દોનું દામાજી ગાયકવાડ રટણ કર્યા કરતો હતો એટલે તેણે આ બનાવ પોતાની પ્રાર્થનાના સ્વીકાર જેવો ગણી જાહેર રીતે જેને તેની નોકરીમાં આવી રહેલું હોય તેણે રહેલું એવો ટૂંકો પીટાવ્યો. તેને સવારોની જરૂર ન હતી એટલે બહાર આવતા રહેલાઓ-માંથી પાદાઓને રખી લીધા. આથી દરેક લાચાર થઈ ગયેલા સિપાઈ

અને બીન મિપાઈને કમાણીનું માધન મળ્યા મધું, અને બોરાઈ મેળવવા
 રૂપી દરવાજાને તેને માટે ખુલ્લો થયો, અને દુઃખ પછી મુખની રિયતિ
 પ્રાપ્ત થઈ. મોગિનખાને સરઆતમા લગભગ દસ દગ્ગર રવાર ને પ્યાદા
 એકદા ઠપાં હતા, અને તેજ સુબેદાર તરીકે કાયમ રહેશે એવી માન્યતા
 દેવાથી તેઓ વગર બ્લોક લડ્યા જતા હતા, દરખાસ્તોએને એ ભય રહેતો
 હતો કે જો તેઓ પોતાના લશ્કરને છૂંટું પાડી આવળવના રતના તથા ધાટો
 પર રોકી દે તો વખતે શત્રુ પોતાના આખા લશ્કર માથે તેમના પર તુરં પડે
 અને તેમને હરાવે. પરંતુ હવે જ્યારે શત્રુના લશ્કરનું માથુંસ આ પ્રમાણે
 બીજેરાવા માડ્યું અને તે (લશ્કર)માં અમંતોયની અસર દેખાવા માંડી
 ત્યારે આશ્ચર્યજનક તથા બીજી બાબતના રતના પશુ બંધ કરી દેવાની તદ-
 બીર તેમણે વિચારવા માંડી, અને દામાજી માયકવાડે પાપાજી હરપાળ તથા
 એવકગમ જે તેના ભાગ પૂરતો શહેરમા નાયબ નીભાયો હતો તેમને
 પોતાના સાથીઓ અને મદદગારોમાથી એક ટૂંકડી આપી, શહેરની પશ્ચિમે
 આવેલું કોચરજા ગામ, જે સાબરમતીના પેલા કિનારા જેટલે છેટે આવેલું
 છે, ત્યાં મોકલ્યા. પહેલા રખી માસની એથી તારીખ ને ગ્રહવારે તેમણે
 એ ગામને પાદરે આવી મુકામ નાખ્યો. મહમદ લાલ રોહીલા તરફનું જે
 લશ્કર ત્યાં પડ્યું હતું તે બહાર નીકળી શહેરમા આવતું રહ્યું, અને દાણાનું
 રસદ, ઘોડા માટે ઘાસ, તથા જનતમતના સાકભાજી જે ત્યાં ઉગાડવામા
 આવતા હતા ને ત્યાંથી મળતા હતા તે બંધ થયા.

પાપાજી હરપાળના લશ્કર જોડે ખુલ્લા મેદાનમાં લડાઈ
 થવી, મહમદ હાશમ બક્ષીના ભાઈ મહમદ રેઝાનું
 જખમી થવું અને રોહીલા જમાદાર અબ્દુલ
 ગફુરનું મરાવું

બીજે દિવસે જ્યારે પૂર્વનો પાદશાહ
 આ આસમાની રમતી છતમાથી બહાર આવ્યો
 ત્યારે જમાનાએ પ્રકાશના દાર ખોલ્યા
 અને પૃથ્વીએ પાછી બીજી રમત માંડી.

એક ટૂંકડી તૈયાર કરી, મહમદ હાશમ બક્ષીનો ભાઈ મહમદ રેઝા,
 તાતાના સાથીઓ તથા મહમદ લાલ, અબ્દુલ ગફુર અને સરમરત રોહી-

લાને લઈ, અને સાથી ફેડી રાકાય તેવી તોયો સાબરમતીના કિનારા પર
 ગોડની પાપાજી હરપાળ કે જે દાણો વગેરે મેળવવાના રસ્તામાં અટકાવ-
 ૩૫ થઈ પડ્યો હતો, તેના પર હુમલો કરી તેને મારી હાથવા, નદી
 ઉતરી આવ્યો. સાવચેતી વાપરી તથા સાવધ રહી શત્રુ તેની સામે થવા
 તૈયાર ને તત્પરજ હતો, તે આવી રસ્તાનું નાક પકડી ઉભો અને તોપ
 બંદૂકની લડાઈ શરૂ થઈ, અને રેતીના મેદાનમાંથી નીકળી તે બાજુપગની
 નદીની બેખડ પર તેણે શત્રુને પગ ઠેરવવા દીધો નહિ. તેમ કાટના પુરજ
 પગની તોપના તથા બીજી તોપોના ગોળાના મારની બહીકથી તેમની-મરા-
 ઠાઓની-પણ આગળ વધવાની હોંનિત આવી નહિ અને દીવસનો દોઢ
 પહોર વીતતા સુધી લડાઈ આવી અને અને બાજુના થોડા થોડા માણસો
 જખમી થયા કપાઝખીમાં એક બંદૂકની ગોળા મહમદ રૈઝાના માથાને
 લાગી આમડી ઉઝરડી આવી ગઈ, નેના થોડાને પણ તેનો ધક્કો વાગ્યો
 તેથી ન છૂટકે લગામ ફેરવી ભાગના બાગની બારીતરફ જવા તે પાછો ફર્યો
 બંદૂકના ભાઈ જોડે જવું એને સારો સેવાભાવ બતાવવાનો લાગ સમજ
 કુટલાએક બંદીકણુ ને બેદિલ (અસતોશી) સિપાઈઓ તે બપોરે રણક્ષેત્ર
 છોડી ગયા નદી પર આવેલી બહાર નીકળવાની બંદકીના ગંગાપરના પુરજ
 પર મોમિનખાન પાસે બેઠો બેઠો મહમદ હુસમ આ લડાઈના દગામાં
 (ધોંગાણા)ની મજા જોતો હતો, તે ચોતાના ભાઈને પાછો આવતો જોઈ
 ગભરાઈ ગયો, અને “ હે હથેર ! સાફ કરજે ” એમ બોલતો, ઉભો થઈ
 ગયો અને તેની પાસે આવી તેને ફરી રીતે જખમ થયો હતો તેની હકી
 કત પૂછી જખમને પાટા બાધ્યો તેને તદ્દન સાફ થઈ જાય તેટલા માટે ધૂપ-
 દાનીમાં રાખતો ધૂપ કર્યો મોમિનખાન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો, ને તેને
 દિલાસો આપી બપોર અંતર પૂછી આનંદનો મનમ લગાડ્યો તે સખત
 રીતે જખમી થયો ન હતો એટલે દૂક સમય ને થોડા વખતમાં સારો થઈ
 ગયો અને સારા થઈ જવાની ખુશાલીનું રંગાન કરવાનો દીવસ પણ નક્કી
 કરવામાં આવ્યો હવે મોટો ભાઈ બાપની જગ્યાએ છે, અને તે નવે
 આવતા આવ્યો હતો એમ ગણી, એ બે ભાઈઓ વચ્ચે જે અણુદદ પ્રેમ ને
 સદ્ભાવ હતા તે તેણે દેખાડી આપ્યા. આ સમયમાં એવો પ્રેમ એ એક નવા-
 ધની વાત ગણાય, કારણ જાણે બે બોળાઓ ને એકજન જેના એ (બે) હતા.
 કલમની માફક બે માથા (જીભી) હતા, છતાં જન એક હતો.
 (તેમની) જીભો જુદી, પણ વાચા એક હતી
 તેમનો મનમ આશક માથકની કરતા પણ વધી ગયો હતો, અને

રૈઝાને હાથમ પ્રત્યે ગ્રંપૂર્ણ ઐક્ય(ના ભાવ) હોવાને લીધે તેણે થોડા
 વાવટા અને એક દિમતી ખિલત તૈયાર કરાવી, તેને (તે ખિલત) પહેરાવ્યો.
 તેના તાબામાં સાચર મહાલ ને તોપખાનું હોવાથી તેણે નેણ પોકારનારાઓ
 તથા ચોખદારોને દરેક દિશાએ દોડાવ્યા, જેમણે જમાદારોને ખૂશખબર
 આપી એટલે સિપાઈઓનાં ટોળેટોળાં ને તેમની ટૂંકડીઓ ને ટૂંકડીઓ આવી.
 નજરાણું કરવા માટે રોકડ નાણું ને વસ્તુઓ તો હિનકા પક્ષીની જેમ હસ્તી
 ધરાવતી ન હોવાથી, સૌએ પોતપોતાની શક્તિ ને સ્થિતિ મુજબ ચીટીઓ
 લખી આપી, આગળ ધરી, અને ઇશ્વરની પ્રશંસા કરવા તથા તેનો
 આભાર માનવા દિલપસંદ મુખનો ને વક્તૃત્વ પૂર્ણ શબ્દો ઉચ્ચારી તેને ધન્ય-
 વાદ તથા મુબારકબાદી આપવા મ્હોડું ખોલ્યું. ટૂંકમાં તે લડાઈમાંથી
 મહમદ રૈઝાને પાછો ફરતો તથા તેની જેડે આક્ષી જતી ટૂંકડી નેચાબાદ
 દિમત કરી ડર છોડી દઇ મરાઠાઓ જોરથી દોડતા આગળ વધ્યા, અને
 અબ્દુલ ગકુર, સરમસ્ત અને બીજાઓ કે જેમણે લડવા માટે મજબૂત
 રીતે પગ ટકાવી રાખ્યા હતા, તેમણે તેમની સાથે હાથોહાથ લડવા માંડ્યું.
 બંદૂકની એક ગોળી અકસ્માત્ અબ્દુલ ગકુરના ઘૂંટણની કાચલીને વાગ-
 વાથી તેનું હાઠકું ભાગી ગયું, અને તેથી લડાઈમાં આગળ વધવા અશક્ત
 થઇ જવાથી તે બહાર આવતો રહ્યો. આ અરસામાં મ્હોટી ને ન્હાની તોપના
 ગોળાઓએ ઉપર ને નીચેથી એક પછી એક વચમાં આવવા (પડવા)
 માંડ્યું, એટલે બંને પક્ષ શત્રુતાનો હાથ ખેંચી લઇ પાછા ફર્યા. દક્ષણી-
 ઓને પોતાની આલાકીનો મદ ચઢી ગયો અને તેથી આગળના કરતાં પશુ
 (લડાઈ)ની વધારે કોશિશ કરતા ગયા. થોડા વખત બાદ અબ્દુલ ગકુર જે
 સો સવારની ટૂંકડીનો જમાદાર હતો તેમજ હિમતખાન હતો તે મરી
 ગયો. નહી તરફ પડતો રાયખડ દરવાજો જે ધાસદાણે આવવા દેવા તથા
 પાણી ભરી લાવવા માટે ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો હતો તેને ઈંટથી ચણી
 લેવામાં આવ્યો. જવાનમર્દખાન તથા સદાશીવ હામોદરને સદાશીવ રામ-
 ચંદ્રે સાબરમતીને પેલે કાંઠે આવેલા મોળે બાદીજના ઘાટપર મોકલી
 મ્પીરંગપુર સુધીના આવજવના રસ્તા બંધ કરી દેવાની જવાબદારી તેમને
 માથે નાંખી. અને હમવાન નામના માણસને શાહીગઢ માટે મુકરર થયો
 કે જે રાત દહાડે ત્યા રહી તે બાગૂના રસ્તા સાચવે ને બચાવે. દરેકજણ
 પોતપોતાને નિયત થએલે ઠેકાણે જઈ પહોંચ્યો, અને રસ્તાઓમાં ખાઇઓ
 ખોદી કાંટા કચરાથી ભરી દઇ, રસ્તા બંધ કરી દીધા. વગા પેલી બાગૂએ
 આવેલાં પરંભાંનાં ખંડીઓમાં મોરચા બાંધી બેઠા. આથી ધાસદાણીની

આવક બંધ થઈ, અને હુઆ કોળાઓ જેઓ પોતાના કાયદા માટે લાગ
જોઈ વખત બેઠાં બેઠાં થોડું ધણું અંદર લઈ આવતા, તે શાહપુરના દર-
વાજા તથા તે બાજુના ખુરજના રખેવાળો, —કારણ ધાસદાણાની ધણી આવક
તે બાજુથી ચલી હતી, —સવારના પહોરમાં કે અચારે તે માલ આવતો
હતો ત્યારે ચાકાકી વાપરી ગમે તે કીમતે લઈ લેતા હતા, ને તે જ દીવસે
રાતના અંધારાનો લાલ લઈ, તે ખરીદીને છૂપી રીતે દુધ બકકાલો (વાણી-
આઓ)ને ઉંચી કીમતે વેચી નાખી પૈસા ભેગા કરતા હતા, અને તે
બેશરમ બકકાલો હજી તેના પર વધારે નફો ચઢાવી ખૂણે ખોચે વેચી
નાંખતા. ઉવટ જેના તેના નસીબ પ્રમાણે તે દાણો તેને મળી આવતો.
ઘેરાના આ સમયમાં ભરેલા લંડારો વપરાઈ ગયા ને કાદારો ખાલી થઈ ગયા.
લંડારોમાં એકદમ ઉણપ આવી ગઈ.

કાદારોથી તે કીડીઓના દર સુધી દરેક લંડાર ખાલી થઈ ગયો.
લોકો તો એ ખ્યાલમાં રહેલા કે એક આખા વરસના અરસામાં
ધાસદાણો આવતો બંધ થયો નથી એટલે તે રીતે તે આવ્યા જ કરશે,
અને તેથી માઠા પરિણામ બાબત એકિર રહેલા. શહેર બહાર ગચ્છલા-
ઓને પડતા દુઃખ તથા થતી બેઆબરુની હકીકત જોમને કાને આવી
હતી તેઓ આશ્ચર્ય વધતું મળતું તેનાથી સંતોષ પામી ધરને ખૂણે પડી
રહ્યા હતા. પરંતુ આ બનાવને લીધે તેમની શક્તિ એકદમ હીન થઈ ગઈ
અને સચ્ચરી ને ધૈર્યની લગામ તેમના હાથમાંથી છૂટી ગઈ, અને તેઓ
પણ લાચારીએ શહેર બહાર જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા, કારણ આ
દુઃખના સ્થાનમાં તેમને જવની શટલી પણ મળતી રહેશે એવી
ખાતરી નહતી.

જોમને શટલીના દર્શન જ કરવાની આકાંક્ષા હતી,

તેઓ આકાશમાં સૂર્યની ગોળ આકૃતિ જોઈ સંતોષ પામતા.

અને ખાનદાની ઉચ્ચ કુટુંબની કેટલીએ સીયળવંતી, પરદાનશીન
ખાનઓ જોમણે કદી પોતાના ઘર (જનાના)ના ખૂણાથી ઘરની ડહેલી
સુધી પણ કદમ લંબાવેલો નહિ, જોમણે તેજસ્વી સૂર્યના ચહેરા ને ઝગઝગતા
ચંદ્રના મુખડા સિવાય પરપુરણના ચહેરા કે પારકા મરદના મ્હોડા તરફ
કદી નજર પણ ફેરવેલી નહિ તેમને, માથે ચાદર ઝોલી, લજ્જાવંતી
આંખો સામે રાખી, આંસુ પાડતાં, રાયખડ દરવાજાની બારીને રસ્તે નદી
ઝાળંગી, પડતાં આબડતા, તપેલી રેતીમાં, ત્યાંના મોરચાદાર ગાત્રી ઉદ-
દીન હુસેનની પરવાનગી મેળવવા, વાટ જોતાં, ખોટી થઈ રહેવું પડતું ?

રોવકરામ તેમનામાંના કેટલાએકની હાલતથી વાકેફ હતો એટલે તેની મમકદા તેમને રજા તો આપવામાં આવતી, પરંતુ મરેણા લેવા લાયક વસ્તુ તેમની પામે છે કે નહિ તેની તપાસ ને તલાશ બેશરમ રીતે કરવામાં આવતી, અને રોકડ નાણું કે દાગીનો જે કાંઈ મળી આવતું તે સખ્તાઈ કરી લઈ લેવામાં આવતું. દરરોજ તેજ સ્થિતિમાં તે દુકાળ પીડીત બ્રૂખા જીવડાઓને તેમની આશાના વાડકામાં એજ પ્રકારનું બોળન મળતું, અને જ્યારે જ્યારે તેમને બહાર જવાની પરવાનગી નહોતી મળતી ત્યારે નહીને કિનારે સવારથી સાજા સુધી રેતીમાં બ્રૂખા પડી રહેવું પડતું, અને કાંતો રાત્રે યા બીજે દીવમે સવારે જ્યારે રજા આપવામાં આવતી ત્યારે તેઓ આસ્થા જતા. શત્રુનું લશ્કર આજુબાજુ વેરાઈ ગયું હતું તેથી આ વખતે તેના પર હુમલો કરવાથી, વખતે જીત મળશે, એવા ખ્યાલથી શંભુગમ બીજા રખી માસની પાચમી તારીખે ગાનને છેડે બાકી રહેલા બધા મિપાઈઓ, કે જેમની હજી પછી સારી મંખ્યા હતી, તેમને લઈ બહાર નીકળ્યો અને સદાશીવ રામચંદ્રની ઇવણી પર તૂટી પડ્યો. તેમના પગારની રકમ બહુ ચઢી ગઈ હતી, અને લાંબો વખત ટકી ગયેલાની આશાની ટોચે તેમણે તૂટેલી જોઈ હતી તેથી તેમણે બહુ જોર માર્યું નહિ, અને વરસાદની મોસમમાં ધાસના ઇપરા મોરચાઓ પર નાખ્યા હતા તેને સળગાવી દઈ પાછા ફર્યા. આ ઉપરથી બીજી વાર શહેર બહાર નીકળવાની લાલચ શંભુરામે મગજમાંથી દૂર કરી. શહેરમાં રહેવા માણુમોમાં વેરા આપવાની તાકત રહી નહતી. (લેખક રચીત)

પૈમાદાર પાસે ન તો જગકશી (વાગો) કે ન તો મજલ્લીન રહી.

તેમ કકીર પાસે ન તો મો ધોંગડાનો ઝબ્બો રલો.

બૂગ આમમાનની પરવશીને લીધે

ધરમાં જે કાંઈ રહ્યું હતું તે તેમણે લૂંટી લીધું હતું.

મોગિનખાન લાચાર થઈ ગયો અને મીરજા મદમદ ઝમાન શાદ-જાદા જેને તેણે પોતાના નાયબ તરીકે ખાંભાત બંદરે રાખ્યો હતો, અને જેણે રૂપત ને પ્રજા જોડે સવૂકાઈથી વર્તી ત્યાંના ત્રાસ ને પીડા પામેલા માણુસોના જખમ પર મયમ લગાડ્યો હતો તેને, લખ્યું કે જે રગ્તે બની શકે તે રસ્તે આ સમયમાં નાણાંની એક સારી રકમ ઉભી કરી મોકલવી. તે આવી રીતે વર્તી પોતાનો પાલક દુષિત કરવા મુશ્કેલ નહતો તેથી તેણે જવાબ આપ્યો કે મારાથી એ કામ નહિ બની શકે. માટે કોઈ બીજાને સોંપવું. આ ઉપરથી મદમદ ઝમાનખાનને ત્યાંનો નાયબ નીમ

વામા આપ્યો, અને તેણે મૂચના મુજમ ઘણાઓને રીખાવી રીખાવી થોડું ઘણું નાણું વસૂલ કર્યું હવે દરરોજ ઘેગને લીધે મુશ્કેલીઓ વધતી ગઈ, આનાજ ઉનકા પક્ષીની હયાતી જેવું અને ધામ કેસર જેવું થઈ ગયું હતું, એટલે જમાદારોએ એકદા થઈ તે બાગત મોગિનખાનને જાહેર કરી અને બોલ્યા કે—

ફરતા ધુમટની જહા એટલે દરજ્જે પહોચી નથી,
કે તેના કરતા ઉંચો તમકકો (માળ) મનમા આવે (એટલે જહા ઘણે
ઉંચે દરજ્જે પહોચી ગઈ છે).

ફુનીઆ ચઢતી પડતીના તાપથી એવી સળગી હાલી છે
કે જાણે પહાડમા એક પડઝયા જેટલી પણ તાકત રહી નથી —

લામો વખત થયા પગાર મોડો મળતો હોવાથી અને દાણો મોઘો થઈ ગયેલો હોવાથી ઘોડાને દાણો અપાતો ગધ થઈ ગયો હતો અને તેમના તોનરા જવથી ખાલી રહેતા હવે ચાપગા (જનનર)ને ચાર વગર ચાલે નહિ, જનનર મરે એટલે સિપાઈઓનું મન બ્યઝ થાય, માટે જમાદારોએ કહ્યું કે, જેટલા જનનર હજી સુધી જીવતા રહ્યા છે તેમનું હાજરી પત્રક બનાવો. જે લશ્કર જેડે તે જનનરો રાખવાનું મજૂર હોય તો તેની કીમત લખીને આપી દેવી, નહિ તો તેમને હાજરીમાંથી બરતરફ કરવા, તેથી મગજ હોય કે ન હોય તો પણ હાજર હતા તેટલા ઘોડા ને સિપાઈઓની હાજરી નોંધી લીધી ઘણાઓ જેમને નહાસી છૂટવાનો ગસ્તો મળ્યો તેઓ બહાર ચાલ્યા ગયા કેટલાએકે ચીકીઓ કબૂન ગાખી અને તેઓ રોકાયા કેાગી-ઓના લગભગ સાતમે માણસ આ અગસામા માથે દાણાના પોટના મૂકી અને આળાસ ગાયો લઈ લડતા લડતા આવી પહોચ્યા હતા, તેમની જેડે મળી જઈ, કેટલાકોએ તેમની માથે પોતાના ઘોડા બહાર મોકલી દીધા, અને દરેક ટોળા ને જમાતમાંથી જેમ જેને લાગ મળ્યો તેમ તે બહાર નીકળી ગયો. અનાજનો ભાવ ત્રણ શેર ને બશેગનો થઈ ગયો, કારણુ સોભી કણીઆઓ છૂપી રીતે સીપાઈ વર્ગના ન હોય તેવા સાધારણ માણસો પાસથી દાણો લઈ વેચતા, અને તે (દાણો) પણ ઘણી મોઘ કરે-થીજ મગી આવતો માણસ ને પશુની હાવત એટલી બધી મુશ્કેલ થઈ પડી અને સોબની સ્થિતિ એટલી બધી ભયંકર થઈ ગઈ કે મંદિર ગ્રામને તે દેખાડે નહિ, તો પગી લેખકમા તેનું વર્ણન કરવાની કે તે વિશે લખવાની શક્તિ ક્યાથીજ હોય ?

એમ સમજો કે હું કમળના જેવો મો (શ્રમ) પાંખડીવાળો થઈ નહિ
તોપણ તેનું વર્ણન કરવાની જવાબદારી શી રીતે ઉઠાવી શકું ?

કેટલાએક જેમને પોતાને બહાર નીકળી જવાનો યા ધોડાને મોકલવાનો રસ્તો ખુલ્લો હતો નહિ તેમણે તે મુગાં પશુઓની હાલત પર દયા આણી તેમને છૂટા મૂકી દીધા, કે જેથી ખંડીએરામા રાત દહાડો ભટકી, તણખણુ ધાસ મળે તો ચરી ખાય. શહેરમાં જેમની પાસે ગાય બેસ હતા તેમને-છેવટે વખતે ખોરાકને માટે તેની જરૂર પડે એવા વિચારથી-બહાર લઈ જતા અટકાવવામા આવ્યા. જૂલેયૂકે કોઈ વખત સિફારશ કે બહા-મણથી બહાર લઈ જવાની પગવાનગી મળતી તો દરવાજા ને ખુરજો પરના આરખ ને રોહીલા રખેવાળો તેમને भारी નાખી કટકે કટકા કરી લઈ જતા. કેટલાએક ભીસ્તીઓ જેમની પામે પાણી વહી જવા બળદને પાડા હતા તેમનામા તેમને પાળવા જેટલી શક્તિજ હતી નહિ, એટલે મોઘી કીમતે,-દાખલા તરીકે, પચાસ રૂપીએ બળદ-તે જાનવરોને વેચી નાખતા, અને ખેશરમ કમાઈઓ તેમનું માસ જૂખના માર્યા મગણુ પામેલા ગાય બળદ ને ધોડાના (મુડદાવ) માસ સાથે ભેળવી વેચતા. જેમનાથી ન બહાર જઈ શકાતું કે ન અનાજ ભેળવી શકાતું, તેમને જંગલી રોપા, જેવા કે કલશા અને દેઘરના બીના રોટલા ખાવા પડતા, અને તે બી પણુ ધઈ કરતા વધારે મોઘા ધઈ મળા હતા, અને તેનો જથ્થો પણ થોડા વખતમા ખપી ગયો. જૂના નોકરો રાજનામુ આપી નોકરીમાથી છૂટા થઈ આશ્વા જતા, અને ગુલામો ગુલામીની તોકમાથી ગરદન છોડવી બહાર જતા રહેતા, ને હામાજીની નોકરીમા દાખલ થઈ જઈ શહેરને ઘેરા ધાલવા કમર કસતા. તેમનું પગણુ વાજખી હતું, છતાં જે માણસે પોતાનાં સગા વડાલા બહાર મોકલી દીધા હતા અને જેઓ એકલા-પડોપડ-પડી રજા હતા, તેમને પણ એવો વખત આવ્યો કે એકલા એક માણસને પણ રોટલીનું ચકતું મળતું નહિ.

(લેખક રચીત)

દૂકાળે પોતાનો પગ એટલો મજબૂત રેકવ્યો કે

અમૃત (આબેહવાત) ની જેમ રોટલા અદરથ થઈ ગયા.

શાકભાજી તમેલીથી ખમો ટ્રમ દૂર ગયા.

મુલો તો રોટલીનું નામ પણ જૂલી ગયો.

અદરમાન બદલુ કોળીનો લાઇ જેને રાંજુરામ ઓળખતો હતો તેને જે વિશ્વાસુ માણસો મોકલી (હાથેથીમા ચદ ખનાવી) મ્હોટી મ્હોટી આશાઓ આપી બોલાવી મંગાવ્યો. તે સાતસેને આશરે કોળીઓને એકલા

કરી, થોડું અનાજ લઈ દીવસ પૂરો ચવાને બેઝેક કલાક બાકી રહેલા તે વખતે, સાબરમતીના પેવા કિનારા પર આવેલા મોરચાઓ પર ઊપો મારી, બને બાજુના થોડાં માણસો મરાયા ને ઘવાયા બાદ, શહેરમાં આવ્યો. મોતિનખાને તેને પોશાક અને ઘોડા બેટ આપી તેનું સન્માન કર્યું લશ્કરમાંથી ત્રણ હજાર સવાર ને પ્યાદા, શહેરના વતનીઓમાંથી બહોરા કામના કટલાક મુખીઓ તથા હિંદુ કામના શેડીઆઓ, જેમને રમ્મ લાઇ બહાર ચાલ્યા ગએલા માણસોને આપવાના વેગની વ્યવસ્થા કરવા તેમના બાહેધર (ગમીન) તરીકે શહેરમાં રહેલું પહેલું હતું તેઓ, તથા બહારજય રહેવાથી જે ફજેતી ને ગેરઆબરૂ ચાલુ તેમાંથી બચી પોતાના માનઆબરૂ સાચવવા માટે બહાર નીકળી જવા કરતા બૂખમરો વેડી (શહેરમાં) મરવું બહેતર ગણ્યું હતું તેવા ધણા આદમીઓ શહેરમાં રોકાઈ રહ્યા હતા, તેમનું આટલા થોડા અનાજથી કે જેમાંથી આરખો ને રોહીયાઓ થોડું હાથોહાથ ઉપાડી જતા હતા, શુ વળે ? લોકોની સ્થિતિ અપાર મુખીમત ભરેલી થઈ પડી, ને દરેક મકાનમાંથી વિજ્ઞાપના અવાજ સંભળાવા માડયા લેખકની પાસે એક ઘોડો હતો, જે તેને રાખવો જ પડતો સૂકા ને લીલા ઘાસના બારા કે જે કોટ ફરતા આવેલા ખડીઓએ અને નદીના કિનારા પરથી લાવવામાં આવતા તેવા બે રૂપીઆના પાચ બારા, દરરોજ, ઘણી શોધશોધ ને કોશેશ થઈ બાદ એકઠા કરવામાં આવતા, ને તે ઘોડાને આપવામાં આવતા અને બૂખનો આતશ (તિના પેટમાં) બહુ જોગથી બળતો હોવાથી બે કલાકમાં બહુ હોસથી તે ઘાસ કે જેને બીજા સારા વખતમાં તે સુધે પશુ નહિ, તે ખાઈ જતો પોતાના વધારાના ધણા નોકર લેખકે પોતાના જાગીરના મદદાલમાં આવેલા શહેરથી ત્રણ કોસ દૂર મોજે સૈયદપુર મોકલી દીધા હતા, છતાં ઘણી મહેનતે ને તે પશુ સવારથી સાજા સુધી પ્રયાસ કરતા રૂપીઆ ત્રીસ આળીસનો દાણો દરરોજ બેગો કરતા છતાં સૂકી રોટલી ખાઈ સતોષ મેળવવો પડતો. એક નોકર ખાનસામાં તરીકે અને એક નોકર ઘોડાના સાર્હસ (ચરવાદાર) તરીકે રાખવાની જરૂર હતી એટલે તેમને રાખવામાં આવ્યા હતા, અને તેમને દરેકને રોજનો રૂપીઆ આપવામાં આવતા છતાં પોતાને પુરતું ખાવાનું મળતું નહતું તે ખામત ફરી-આદ કરતી તેમની જીમ બંધ રહેતી નહિ દૂકામાં, બહુનો ભાઈ ઝાહેર રીતે ખુલ્લે દહાડે ઝપાઝપી કરી શહેરમાં દાખલ થઈ ગયો, તેને તેમ કરવા દેવા માટે સદાશીવ રામચંદ્ર અને દામાજીએ તે બાજુના રસ્તાના

રખેવાળોને ધણી ધમકી અને દપકો આપ્યાં, અને લગભગ મધ્યાહને આથે ગોળા ફેંકતી બે તોષ પોને જાતે ઓરંગપુર આગળ લઈ આવ્યા અને ભદ્રના કિલ્લા પર તાકી સાંજ સુધી ગોળા ફેંકતા રહ્યા, અને એ ગોળા કિલ્લામાં જઈ પડ્યા પણ ખરા અને દીવસ પૂરો ચતા સુધી લડાઈ રૂપી મેદાન એજ રીતે એજ ધોરણે રાકાએલું રહ્યું. દામાલએ પણ ગાત્રી-ઉદ્ધ દીનના બાગમાં તોપો ગોઠવી યુદ્ધની ભદ્રી ચેતાવી. દરરોજ નવાં માણુ-મોની ભરતી કરી તેમને છુદી છુદી જગાએ ગોઠવી દેતો. આજુગાજુ ને આગપાસના કોળીઓને મારી આપી, તેમના પાછલા ગુન્દા માફ કરી, મંતો'ય પમાડી, રોજ (ભથ્થુ) આપવાનું દેરવી, પોતાનાં માણુસો જોડે રસ્તાઓ સાચવવા ગોઠવી દીધા. બદ્ધુના ભાઈને પોસાદ તથા ધોડાની ભેટ મળવાને લીધે તથા મહેરમા દાખલ થઈ શકવાને લીધે જેના (પગ)માં જોર આવ્યું હતું તેણે પેલી બાજુના મોરચા તોડી પાડવા માટે કમર કમી, અને આરણ તથા સિંધીઓની એક ટુકડી જોડે લઈ બહાર પડ્યો. દક્ષણીઓ પણ સામેથી આવ્યા અને બંદૂકની ગોળીઓની લડાઈ ચર્ચ. કોળીઓ બહા-દુરી ને મરદાનગીથી લડ્યા અને સાજ પડતા સુધી લડાઈની ચક્રી ફરતી રાખી. બંને બાજુના થોડા માણુસો મરાયા ને ઘવાયાં. ઝપાઝપીમા બદ્ધુના ભાઈની જાંગ પર બંદૂકની ગોળા વાગી, એટલે તેણે લંગડા થઈ જવાનું બહાનું કાઢ્યું, અને જ્યારે રાતનો અંધકાર રૂપી પડેલો પડ્યો ત્યારે લડાઈ બંધ કરી. એના સાથીઓ-કોળીઓ-ને ખોરાકની અછત તથા દાણાના કમી પણીને લીધે દુઃખ ભોગવવું પડ્યું હતું, તેમનામાથી ઘણાએ એવો વિચાર કર્યો કે રાતના અંધારાનો લાભ લઈ બધાઓએ એક ટોળે થઈ શહેર બહાર નીકળી જવું અને જો બને તો ફરી અનાજ અંદર લઈ આવવું. પરંતુ તે વિચાર અમલમાં આવી શક્યો નહિ, તેથી ન છૂટકે જેમ જેમ લાગ મળતો ગયો તેમ તેમ ધીમે ધીમે તેઓ બહાર જતા રહ્યા, અને બદ્ધુને ભાઈ જે જખમી થયો હતો તે થોડાં માણુસો સાથે ત્યાં રહ્યો ને (જખ-મનો) ઉપાય કરવા માડ્યો. એજ અરસામાં કોળીઓની એક બીજી ટોળી જેમની લાલચની નસ બદ્ધુ જેમના જનની રંગ ગતીમાન થઈ હતી તેઓ પણ અનાજ લઈ શહેર તરફ આવવા નીકળ્યા. હવે પોતાને મળેલા દપકો ને ધમકીને લીધે રસ્તાના રખેવાળો (વધારે) સાવધ ને દુશ્મીઆર થઈ બેઠા હતા, તેમનામાથી જેઓ રસ્તા પર છૂપાઈ બેઠા હતા તેમને, કોળીઓ જવાન મર્દખાનના મોરચા પાસે આવી પહોંચી યોગ્ય તકની વાટ જોતા હતા, તેની બબર પડતાં, તેમણે નાકું ઘેરી લઈ કેટલાએકને મારી નાખી, કેટલાએકને

જખમી કરી, દાણાનાં પોટલાં પડાવી લીધાં અને બીજે દહાડે કોળી-
ઓનાં ટોળાં તથા અનાજ સદશીવ રામચંદ્ર પાસે મોકલી દીધાં.
શહેરની દક્ષણ બાજુના, સાગરમતીના કિનારા પર આવેલા, નવાવાસથી
હજારત શાહ લીખનની દરગાહ (ઈશ્વર તેને પવિત્ર રાખે) સુધીના ભાગના
ઘેરાની જવાબદારી દામાજી ગાયકવાડની હતી. પણ (તે ભાગ સાચવવા)
કાર્ધ ને નીમવામાં આવેલો નહોતો તે રસ્તે રાતને સમયે ઘણી વખત
સવાર ને પ્યાદા ખાતા બંદરે આવજાવ કરતા ને અનાજ પણ આવતું.
આ અરસામાં મહંમદ આલુદ્દિનનો છોકરો શીવસિંહ જેના તાબામાં
ઈકર પરગણું હતું અને જેનો અડધ ભાગ દામાજીને હિસ્સે આવ્યો હતો,
અને જે બે પક્ષમાંથી કયા પક્ષની તરફદારી કરવી ને કયા પક્ષને મદદ
કરવી તે બાબત નક્કી કરવા માટે એ મામલો પૂરો થવાની રાહ જોઈ
બેઠો હતો તેણે, જ્યારે ખખર સાલળીકે ઘેરામાં પડેલાઓની તાકતના પાયા
હાલી ઉઠ્યા છે ત્યારે પોતે સારી સેવા ઉઠાવી છે એવું બતાવવાને બદલે,
સુલતાનશાહ હુસૈનને સવાર ને પ્યાદાની એક યોગ્ય ટૂંકડી લઈ મોકલ્યો,
અને દામાજી ગાયકવાડે તેને ઈદગાહ તથા કાંકરીઆતળાવ તરફના રસ્તા-
ઓ પર નીમ્યો, તથા હુસૈનરામને તેના માથીઓ અને નવી ભરતી કરેલા
માણસો સાથે, બહેરામપુર તથા શાહ લીખનની દરગાહ (ઈશ્વર તેને પવિત્ર
રાખે)ના રસ્તાને નાકે મૂક્યો, અને ચંદ્રની આસપાસ દેખાતા જળકુંડાળા
માફક શહેરને ઘેરી લીધું. આરબ જમાદાર સલમાન જમાલપુર દરવાજા
પર નીભાયો હતો અને મજૂર દરવાજાથી બંધ દરવાજા સુધીનો ભાગ
સાચવવાની જવાબદારી મહમદ લાલ શેહીલા અને તેના સાથીઓ પર
રાખવામાં આવી હતી, તેમણે જ્યારે બહેરામપુર, કંદનપુર અને નવા
વાસમાના રહેનારાઓના મકાન જે કોટની નજીકના આવેલા હતા તે
ઉભાં (કાયમ) જેવા ત્યારે સાવચેતીને ખાતર સાજને વખતે માણસો
મોકલી તે મકાનોને આગ લગાડી અને ઘરઘણીઓને બાળી મૂક્યા. બીજે
દહાડે સલમાને તથા મહમદ લાલના સાથીઓએ બેલદારો (મજૂરો)ની એક
ટોળા લઈ જઈ બાળી ગએલા ભાગની ફરતી દીવાલો તોડી પાડી, અને
સલમાન હુસૈનરામ જેડે લડવાને ધરદે આગળ વધ્યો. બંને બાજુએથી
તીર ને બંદૂકની લડાઈ થઈ ને થોડાં માણસો મર્યા ને ઘવાયા, પરંતુ કશું
વળ્યું નહિ. જ્યારે બહારથી ઘેરા ઘણા સખત કરવામાં આવ્યો ત્યારે
ઘોળદારો કસબાતી રામશીર બેગ, જેની પાસે થોડા ઘોડા હતા ને જેને
હુસૈનરામ જેડે ઝાળખાણુ હતું, તેણે તેની વગ લગાડી તેની મારફતે

ઘોડા બહાર મોકલી દીધા. મહમદ હાશમ બક્ષી પાસે આચરે ત્રીમ ચાળીસ ઘોડા હતા, તેણે લવિષ્યનો વિચાર કરી સારે માટે દીવસે ઉપયોગમાં આવે એટલા માટે ઘોડા ધાસ દણેા લરી મૂક્યાં હતાં તે પણ ખપી ગયાં; કોઠારમાં ન એક દણેા રહ્યો કે (ધાસની) ગંજનાં ન એક તણખડું રહ્યું, તેથી લાચાર થઈ તેણે રાતના અંધારાનો લાલ લાઇ બારગીરો નેડે ખંભાત મોકલવા ઘોડા બહાર કાઢ્યા. બન્યું એવું કે મરાઠાઓને તે બાબતની ખબર પડી, તેથી તેમણે તેમની પૂક પકડી એટલે ઘોડાઓ ને બારગીરો સપ્તર્ષિના તારાઓ માકલ વીખગઈ ગયા, ને કેટલાક ખંભાત તરફ ને કેટલાક કાળાની ગદી તરફ ન્હાતા. એ ધમાધમીમાં એક ઘોડાએ ઠોકર ખાધી એટલે તેના પર બેઠેલો સવાર પડી ગયો અને ઘોડો મરાઠાઓના હાથમાં આવ્યો. મોજે વળાદના ચાણુની બાબતમાં સદાશીવ રામચંદ્રનું મન નિશ્ચિત થયું હતું, એટલે આ અવસામાં તેણે કાળાની ગદી હાથ કરવા વિચાર કર્યો, અને ત્રણ વખત ઘોડી ન્હાની મ્હોટી તોપે સાથે લસકર મોકલ્યું. હજરતે ફીરદૌસ આચાર્યાની શાહજહાન બાદશાહના સમયમાં આઝમખાને એ સોખંડ જેવા મજબૂત પાયાવાળી ગદી ખાધી હતી તેથી અને તેની નજદીકમાં ખીજું બધુંય લઈ શકાય તેવું સ્થળ કે પાણીનો ઝીરા નહોતો તેના પર ગમે તેટલા ગોળા છોડ્યા પણ તેનું ટુંડ સોખંડને ટીપવા સિવાય ખીજું કંઈ આવ્યું નહિ, ને મહમદ નૂર ચાણુદારના નિશ્ચયની દૃઢતા ડગી નહિ.

વિરોધ દૂર કરવા તથા સલાહ કરાવવા પેશવા બાબા-
જીરાવ તરફથી શાહનૂરના લકબ (ઉપાધિ) વાળા
હસેન કુલીખાનનું આવવું

દેવી બેદાનો બાણુનાર અને ધર્મચરી ગાન ગ્રામ કરનાર સૂરી શાહનૂર ને સ્વર્ગીય દરબાર જેવી ખિલાફત ને પૃથ્વીપતિની દરબારના કારભારીઓ નેડેજ રહેતો અને જે ઉચ્ચ કચેરીના મુખ્ય સેવકોમાંનો એક હતો, તેમજ જેને હસેન કુલીખાન બહાદુરના ખેતાબથી મન્નાનિ કરવામાં આવ્યો હતો, અને જેને હજરતે ફીરદૌસ આચાર્યશાહના સમયમાં એકમી તરીકે શાહનશાહ નાદરશાહ પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો, અને ત્યાં

મંદેશા અને ગેટ સોગાદ પહોંચાડી પાછો આવ્યો હતો તે, વઝીર ઉલ્લમમાયેક અણુમ મનમૂરખાન સફદરંગ, મ્હોટા મ્હોટા ઉમરાવો તથા દરેક માણસને વ્હાલો અને પ્રિય થઈ પડ્યો હતો, તેના બુદ્ધિશાળી અભિપ્રાય પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાથી, ઘણાં કાર્યો પરત્વે ઉભી થતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી તેને સીધે રસ્તે ચઢાવવાનું કામ એને મોંપવામાં આવતું. સફદરંગના ગુજરી જવા બાદ તેની જોડે પોતાનો આગલો મંબંધ ધ્યાનમાં રાખી તેને-મંબંધના મર્મને-આતુસરી પોતે થોડો વખત તેના મ્હોટા પુત્ર શુજાઉદ્દૌલા જોડે અગોધ્યા મુઆમાં રહ્યો. જમાનાના રંગદંગમાં ખલેલ તથા સાત્રાન્ય દીવસે દીવસે છૂંટું પડી જતું હોય વિનાશ પામતું અને તેના કારભારમાં મંદતા ને દીલાવણું જોઈને, તેમજ વળી પોતાની જદ્દ ઉમર (અંતકાળ), ત્યારે માદદાસ્ત શક્તિ અને વૃત્તિઓ કામ કરતી અટકી જાય છે તે, જોઈ હતાપણુશ્ચી મુશ્કેલે ચેગંજર અિમરની માફક માર્ગદર્શક થઈ તેને અંતકાળે શ્રેય ધાય એવો ખરો માર્ગ દેખાડ્યો. પોતાની સધળી (કુનીયવી) માલમિલકત, જેવી કે ધોડા, હાથી, નાણું અને બીજી વસ્તુઓ તેણે પોતાના બનીજઓ જેમને પોતાના પુત્ર તરીકે ઉછેર્યા હતા તેમને બક્ષીય કરી દીધી, અને પાછું કુનીયાને ઠાકર મારી ફકીરનો લેખાસ પહેરી બહાર નીકળી પડ્યો અને શાહનુનુ નામ (લકબ) ધારણ કર્યું. પરલોકમાં મવાબ (પુણ્ય) મેળવવા ને પાપની માફી માગવા, તે પૂજ્ય પ્રભુની દરગાહમાં નમ્રતાથી સિર સુકાવી, મક્કામાં આવેલા પવિત્ર કાબા (ઇશ્વર તેની ઉચ્ચતા ને શ્રેષ્ઠતા વધારે)ની હજ કરવાના ઇરાદાના શુદ્ધ બાવરૂપી કમરબંદને પોતાની જાનરૂપી કમર પર મજબૂત બાધી શુજા ઉદ્દૌલા પાસે વિદાય લેવા ગયો. પુણ્યના કાર્યમાં તે અટકાય કરી શકે એમ નહતું, તેથી તેણે કહ્યું કે, ત્યારે વહાણમાં બેસવા માટે સુરત બંદરે જવાનું થાય ત્યારે આપણી લાંબા વખતની પીછાણી રૂયે (એવી અગજ કરવાની કે) જો ખુજસ્તે ખુનીયાદ અમીર ગાબાદને રસ્તે ત્યાં જવાનું થાય તો વધારે દીક થઈ પડશે: સખબ તેમ ચવાથી હમારી કેટલીક મતલબ જે સવાબ રહીત નથી તે તેમની પ્રશંસનીય તદબીર તથા સલ માર્ગદર્શક અભિપ્રાયથી પાર પડવા સબલ છે, ને તે મતલબ એ છે કે આ જમાનામાં બાલાહરાવ પેશવાનાં મૈન્ય હિંદુસ્તાનના આખા સાત્રાન્ય પર અત્યાચારનો હાથ લખાવી લૂટફાટ અને વિનાશ કરતા ફરે છે. ઈશ્વર ન કરે ને યુગલીખોર, વિનાશ મંત્રાપિ, સ્વાર્થી માણુમોના ભમાવ્યાથી હમારા બે વચ્ચે અણુખનાવની પુળાએ વૈમનસ્યની માટી ઉટે! હવે પૂણા અમીર ગાબાદથી પાસે છે, એટલે ત્યાં

જઈ જે રીતે યોગ્ય લાગે તે રીતે, હમારા જે વચ્ચેના ઐશ્ય (મિત્રતા)નો મળધ ને દોરતીનો પાયો દદ ને મજબૂત કરવો, કે જેથી ભવિષ્યમાં ઠાઈ ખલેવ થાય નહિ દૈવી બેદોનો જાણનાર અને ઈશ્વરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર એ (શુદ્ધ) સંત સ્વીકારની આગળી આપ પગ મૂકી ગરતે પડ્યો અને મજલો કરતો, ગરતો કાપતો ખૂણે આવા પગાંવો એના પગના બાલાશરાવ પેલવાએ માગલીક ગણી, તેને જાહેરમાં ને ખાનગીમાં માન આપ્યું. એજ અરસામાં અમદાવાદમાં લડાઈ ને યુદ્ધનું ધિંગાઈ અને જગને મારામારીનું ક્ષેત્ર સમયાના મમાચાર આવી પહોંચ્યા હતા, તે સાંજળી તેમાં પોતાના જાતભાઈઓ શેકાયા હતા તેનો તથા ઇસલામ ધર્મના મગ દાણનો વિચાર કરી એ કલહ દૂર કરવા તથા મવાહ કરાવી આપવા પગલા લેવાની ઇચ્છા થી, એક પત્ર પેશનાની મ્હોર સાથેનો તથા એક પત્ર પોતાના તરફથી મોમિનખાન પર મોખ્યા તેમાં લખ્યું હતું કે ગઈ ગુજરી સભારવી નહિ હવે પછી ખંભાત તેને માટે સહીમનામત (ઉત્તુ) એમ સમજી અમદાવાદ સોપી દેવું, જેથી ભવિષ્યમાં મહોળત ને મિત્રીનો મળધ ચાલુ ને જારી રહે એ પત્રો જે જામ્યો જોડે (મોખ્યાના) મળ્યા તેના જવાબમાં મોમિનખાને કેળીય વ્યવસ્થાઓની માગણી થી જે તમા મજૂર ન હતી ઘેરાની ને કનહની મુદત એક વગમ ઉપર ગઈ હજ માટે ઉપડી જતા વહાણોને ઉપડવાની મુન પાસે આવી એવે શાહનૂરને મુરત બદરે આવવું પડે એમ તો હતુંજ તેણે જોયું કે લખા પદીથી અને સદેશા લઈ જનારા જોડે પ્રેમના મદેશા ઝાહેર કરવાથી અમદાવાદના કામોનો નીમન થાય એમ નથી એવે પ્રભુએ સરજવેલા પ્રાણીઓનું બહુ તાકી તથા મોમિનખાનના જન આખરે બચાવવા, એક વાર ફરીથી તેણે સનાહ કરવા માટે માગણી થી ને પેશવા જોડે ધણા આમદથી એ કાર્ય પૂર્ણ કરવા વાતચીત કરી, એવો મગ કરાવ્યો કે ખંભાત ને ઘોઘાના બદરે ચત્ર રીતે (ઠાઈની પછુ ભાગીદારી વગર) તથા સિબદી સિપાઈઓના ખગચના રૂપીઆ એક લાખ રોમ્ના અને પકડાએલા હાથીઓમાંથી એક હાથી, મોમિનખાનને આપી દેવા તે બાબતના મદારીવ રામચંદ્ર પર પેશવાની મ્હોર ને તેના દત્તખન માથના પત્રો મેળવી, દસ જામ્યું અને રણુઝોડદાસ જે મૂળ ગુજગતી હતો પગુ લામો વખત ચલા પેશવા સરમારમાં મોખરી કરતો હતો, જે શાણો ને અતુ ભવી હતો, તેને સાથે લઈ જવા રખમત મેળવી અને મોખ્યા કે હું તો ખુદાને રતે સવાળ મેળવવા, હંજાની ચાત્રાએ નીમ્લ્યો છું, તો જો તેમાં

માત્ર તદખીરનું તીર ગારી મુરાદના નિશાનને વાગે તો પછી સો કોસ આંધે પાસે જવું પડે તો તેમાં શું ?

આંખના એકજ બાણથી જો એ કાર્ય સિદ્ધ થાય તો કેવું સાઈ ? વીજળી ને વાયુ પાસથી ત્વરા ઉછીની લઈ રસ્તે પડી પહેલા જમાદી માસની પહેલી તારીખે પોતે શહેરની બહાર આવી પહોંચ્યો. પોતાનાં કેટલાંક ખાસ માણસ મોકલી સદાશીવ રામચંદ્રે તેને આવકાર આપ્યો અને પોતાના તંત્રની પાસે તેને ઉતાર્યો, અને મહોટા માણસોને લાવકની મહેમાનીનો સામાન મોકલ્યો. એ દૈવી બેદોના જાણુનાર ને ઇશ્વરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર સૂરીસંતને રસ્તામાંજ ઘેરાતી મુસીબતની તથા ઘેરામા પડેલાંઓના દુઃખની ખબર પડી હતી, તેથી તેજ રાત્રે પોતે સદાશીવ રામચંદ્રને મળ્યો, અને વાતચીતની ફિરકીના દોરાને ખરા મુદ્દા પર પહોંચાડ્યો. તેને જવાબ મળ્યો કે હવે તો ઘેરાએલા માણસોની મુશ્કેલીઓ વધી ગયેલી હોવાથી દૂંકા વખતમા પોતે છૂટો થઈ જશે, એટલે હવે સંધિ કરવાની જરૂર નથી. લોકોની હાલતની ખબર કહાડવા તથા એ કામનું શું પરિણામ આવે છે તે જોવા, શહેરમા જવા, ઘણો આગ્રહ કરી શાહજહેર પરવાનગી મેળવી, ખીજે દીવસે કાળુપુર દરવાજાને રસ્તે અંદર આવી મોમિનખાનને પોતાના આવવાની ખબર કહી. ખંભાત બંદરેથી તેના બોલાવ્યા મુજબ તે અરસામાં રશીદખેગ ત્યાં આવ્યો હતો તેને તેણે આવકાર આપવા મોકલ્યો, ને તે તેને લઈ આવ્યો. તેને તથા રણુછોડદાસને રશીદખેગના મકાનમાં ઉતારો આપી, રશીદખેગનેજ તેમની સરભરા કરવા નીમ્યો. મોમિનખાને અંદરો મોકલ્યો કે ભલે તમારા પગલા થયા, હાલ તરત મુસાફરીનો થાક ઉતારો (આરામ લ્યો), રાતે મળવા આવીશ. દૈવી બેદોનો જાણુનાર ને ઇશ્વરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર એ સૂરીસંત, જાહેર રીતે, સંધિ ને સલાહ કરાવવા માટે ઢેઢ પૂછેથી આવ્યો હતો, અને માત્ર એકજ રાત બહાર રોકાઈ, ઝટપટ શહેરમા આવ્યો હતો, એ જાણી, ઉંચ ને નીચ, સિપાઈ ને શહેરી, તમામ લોકને આશા આવી, અને તેમણે ખાત્રી ને દઢતાથી માન્યું કે બેશક હવે સલાહ થશેજ. જે અનાજનો ભાવ શેરના દોઢ રૂપીઆ સુધી શહેરીઓ ચઢાવી લઈ ગયા હતા તે અનાજ તેમણે વેચવા કાઢ્યું અને એકાએક ગલીએ ગલીએ ને બજારે બજારે ચાર શેર ને પાંચ શેરને ભાવે વેચવા લઈ આવ્યા, અને બેશક “દુઃખ સાથે સુખ છે” એ કહેવત સાચી પડી. દૂંકામા મોમિનખાને, શંભુરામ તથા મહમદ લાલ કે જે તે વખતે આવી પહોંચ્યો હતો તેમને સાથે લઈ, શાહજહેર, જે ઉમરે પહોંચેલો,

જમાનાનો ખાધેલો, તથા દુનીઆનો તરમે ગ્રંથેલો અનુભવેલો માણસ
હો, તેની મુલાકાત કરી અને નીચેની કવિતાની મતનજ મુજમની રિયનિ
જોઈને સાબગી. (લેખક ગ્લીન)

કેવો વૃદ્ધ માણસ, યાણે ને ડાણે!

જેણે દરેક ખગામાથી દાર્દને કાઢી દાણે મેળવેલો,

દુનીઆ જોએલી, રૂદાપણ શીખેલો,

સફર કરેલી, પરિચય (અનુભવ) પ્રાપ્ત કરેલો

જમાનાના ઈતિહાસથી માનીતગાર,

ધણે આનંદ જોએલો ને દુખ ને ગરીબાઈ અનુભવેના

ડાણે, ધીમે, ને બાહોશ

એનાતમા મુલાખી, સખામા નાત (મુખ)

તે અનુભવી વૃદ્ધ માણસ બોલ્યો

કે મુલાખ તેજ માણસ સાથે જાય છે

૫ જે અકબ ને રૂદાપણથી પોતાનું કામ કરે છે,

ને પોતાના અંદાજની બદાલ પગ મૂકતો નથી

મૃદિના મગજનદાર પાસે હું એજ પ્રાર્થું છું

કે તારા સમોવડીઆએમા તું મગદાર થઈ પડે!

તારી તેજસ્વી તબવાગ શત્રુને જાણે (બાળે)

ને ભાલા પરના વાવટા તાગથી વિજયી થાય!

હું છું તે સાબગ, મ્હોકુ ફેરવ નહિ,

આ ઘટના મળવે હવે વધારે આમગ જ નહિ,

કારણ દક્ષણીઓના સિતાગની હાન ચઢતી છે

અને બાદશાહ ને વજર પણ તેને તાળે છે

તખ્ત ને ગલ્તગાદી સ્થિર (કાયમ) રહેના નથી,

અમીર કે વજરની મત્તા પણ રહેતી નથી.

હવે આકાશના ફરવાથી

હિંદુસ્તાનના પ્રતાપી બાદશાહો પણ (કાયમ) રહ્યા નથી

એ સામ્રાજ્ય અગે ધણુ રૂદન છવું જોઈએ

કે જે સામ્રાજ્યમા તેમનો મહાચક્ર ફેણુ છે તે પણ લોચે જલ્યતા નથી

જમાનાનું ચક્ર દરેક ફેરે

કાઈ જુદો જ પાદ લણાવે છે

દક્ષણમા બાલાશ્વરાવ પેશવાને

આ વૃદ્ધ જમાનાએ હવે મારી આપી છે.

ત્યારે આસમાન કોઈની પણ ગરદન ઉગી કરે છે
ત્યારે તે મ્હોટા સરદારોને પણ જાળમાં લઈ લે છે.

એનું (સત્તારખી) ઝાડ એટલું ઉંચી વધી ગયું છે કે
કે તેનો મર્તબો આકાશથી પણ ઉંચો ગયો છે.

પૃથ્વીએ તેની પાસથી સલાહ ને મુદ્દનો અનુભવ મેળવ્યો છે
અને તેની સામે લડાઈમાં તુકસાન ને સલાહમાં લાભ લેયો છે.

તેની જોડે શત્રુવટ બિલકલ સલાહ ભરેલી નથી,
તેની જોડે ટોટા કરી કાઈએ મુખ જોયું નથી.

આવો અગ્નિ સળગાવવો ન જોઈએ,
જવના એક દાણા માટે આખા ખજાને બાળવું ન જોઈએ.

વીજળી જેવી તેની તલવારનો અગ્નિ સળગશે
તો ધણાઓના ધરબાર બળી જશે.

દુશ્મનાવટ કરવી એ ધણી નાપમંદ વર્તણૂક છે;
નાપસંદ શું ? દુશ્મનાવટ હંમેશજ અગ્નિ જેવી છે,
પોતાનાથી કમજોર જોડે લડતાં દૂર રહેવું
કારણ એક દીપા પાણીમાંથી ધણીવાર મેં રેસ ચડતી જોઈ છે.

હાથ નીચેના માણસપર તો દયા બતાવવી જોઈએ,
કારણ તારાથી વધારે જોરદાર હાથવાળાઓ

(શેઠને માથે સવાશેર) પણ છે.

જે તારી બાજુ ને તારા પગ લોખંડી હશે

તો તેની બાજુઓ પણ પીતળની છે.

તારી મુક્રીથી તું દુશ્મનનું માથું ફેાડી શકે
તોપણ તારી આગળોને તો ધગ થશેજ:

ધણા નિર્દોષ માણસોનો જીવ જશે,

ધણો માલ નાહકનો નાશ પામશે.

તે પોતે જે ધારણા બાધી છે

તે તેવી નથી, તું ખોટી બાજુ રમ્યો છે.

તારે માટે તો સલાહકારક ને મુખકર એજ છે

કે હવે તું દક્ષણીઓ જોડે સંધિ કરી દે.

તારો દુશ્મન, ગમે તો મ્હોટો હોય કે ગમે તો ન્હાનો હોય
તોપણ તેની જોડે સલાહ કરવી એ લડાઈ કરતાં સોગલું બહેતર છે.

તે મુલાપિત બાપણુકારે વધુ બાપણુ ન કરતા મ્હોકું બંધ કર્યું.

મોમિનખાને બધું વિવેચન સાંભળી લીધું અને જવાબ આપ્યો કે અત્યાર પહેલાં વારંવાર આવી શરતે તો સલાહની માગણી કરવામાં આવી હતીજ કે ખંભાત ને ઘોઘાઈદર સ્વતંત્ર રીતે મને સોંપી દેવાં, પણ તે તો મારા તાબામાં છે જ, પરંતુ તે સિવાય બીજી જગ્યાઓ અને ત્રણ લાખ રૂપિયા રોકડા આપવાની દરખાસ્તો આવેલી, પણ મહેં તે પણ સ્વીકારી નથી. પરંતુ હવે જો પેટલાદ પરમણુનાં કેટલાંક ગામો જે ખંભાતગંદરની પાડોશમાં આવેલા છે તે ગામો જો તેનાપર વધારી આપે તો આપશીને મુખન રાખવા ખાતર, સલાહ કરી રાખીશ. દૈવી બેટો જાણુનાર તથા ઈશ્વરીજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર એ સૂરીસંત તો આશ્ચર્યના દરીઆમાં ડુબી ગયો કે પોતે ધણા આગ્રહ ને સમજવટ જાદ પેસવાનો મહેટો આભાર પોતાને માથે ખેંચી લઈ, તેની પાસે આટલે દરજ્જે વાત કબૂલ કરાવી, તે ઉપરાંત સદાશીવ રામચંદ્ર તો તેને શહેરમાં આવવાની રજા પણ આપતો નહતો કે સલાહ કરવાની હા કહેતો નહતો, છતાં તેને સમજાવી હા કહેવડાવી, તેમજ ઘેરામાં પડેલાઓની હાલત કેવી છે તે તો પોતે નજરે જુએ છે, ત્યારે પછી એ માગે છે તે મુજબ કેમ બની શકે ? તેથી ફરી પાછી તેણે સાધારણ અક્ષલવાળી અને બુદ્ધિશાળી દલીલો વાપરી, સિખામણુ આપવા મહેાંકું ઉઘાડ્યું અને કહ્યું કે,

તું હત્યો હતો ને તારો દાવ આવ્યો હતો

પરંતુ તુજ ખોટો દાવ આપ્યો, તેમાં કોઈ શું કરે ?

તારે એ કરાર મુજબ સલાહ કરવી જ જોઈએ. માગસો હવે હાથ-માથી ગયો છે. પાણી મથોડા ઉપર થઇ ગયું છે, એટલે અહિં ટકી રહેવું કપર છે, જો તારામાં એ કામ પાર પાડવાની શક્તિ હોય તો આપણે વાતચીત કરીએ. તું સ્વતંત્ર આધકાર પ્રાપ્ત કરે તેનાથી બીજું શું ? પરંતુ તું પોતેજ વિચાર કરી જો, કે આ દોઢ વરસની સુદતમાં હમ્મરશી તરફથી શા ઈલાજ લેવાયા કે જેથી બલિષ્ઠમાં તેની આશા રાખવી ? ઉત્તમ ને સલાહ ભરેલું તો એ છે કે લાંબો વિચાર કર. તું થોડું ડહાપણ વાપરી કલાક નીચું માથું રાખી વિચાર કરીજો કે ઘેરાની વિડંબનાને લીધે તથા ખોરાકની તંગીને લીધે સિપાઇઓની હાલત કેવી (ખરાબ) થઈ ગઇ છે. આવી સ્થિતિમાં પોતાને હલાકીના સ્થાનમાં નાંખવો અને પોતાના જીવન અને આખર ખોઈ બેસવાં એ કદ રીતની દલીલ ? “ વખતે તમે તમારે પોતાને હાથે નાશમાં આવી પડેા નહિ ” એ કોરાનની આવત તહેં વાંચી નહિ હોય, તમારી હાલની પરિસ્થિતિ વિજ્ઞાના ચમકારાને મુકી મારવા

જવા જેવી છે. આ સમયમાં પેશવાની છતને લીધે, જેમ તને જણાયું છે, તેમ કોઈપણ માણસમાં તાકાત નથી કે તેની સામે યાય. છત તેની થઇ છે, કારણ તેના જોરાવર પહોંચાને લીધે આ જમાનાના ધરાઓએ પોતાના હાથ ખાંલમાં છૂપાવી દીધા છે, અને લડાઈમાં હિતરવા રૂપી હાથ ધોઈને બેઠા છે. હું તો માત્ર પ્રબુ ત્રિત્યે આ બધો લાંબો રસ્તો કાપી, શ્રમ વેડી (શ્રમને સુખગણી) અહીં આવ્યો છું અને એ મંબંધે પેશવા પાસથી તાકીદ પત્રો જોડે લેતો આવ્યો છું, તેથી જો મારા કહેવા ને કરવા મુજબ થાય તો જ સલાહ પોતાનો ગ્હેરો બતાવે, વિરોધ દૂર થઇ જાય અને લોકોના હૃદય ને આગરૂ બચે. મોમિનખાને તો પોતાનીજ વાત પકડી રાખી એવું પોતે જોયું ત્યારે કહ્યું કે (શહેર) બહાર જઈ તારી જણાવેલ હકીકતના સત્યાસત્યથી વાકેફ થઇ જવાબ લઇ પાછો આવું છું. ખીજે દીવસે સવારે શહેર બહાર જતા રહેવાનો તેનો ધરાદો હતો પરંતુ લેખકને તેની જોડે પૂર્વેથીજ ઓળખાણ પીછાણ હતું, તેમ રણછોડદાસ પણ તેના જૂના પીછાણવાળો હતો એટલે પોતે જઈને તેમને મળ્યો અને આગલી રાતે બનેલી હકીકત ને ઘટનાની બારીકમા બારીક વીગતથી વાકેફ થયો, અને એ વાતચીતનો મુદ્દો સમજી ગયો. તેણે બેઠી રીતે કહ્યું કે, મારી મહેનત ને કોશિશ વખતે નકામા જશે, પણ તો ઇશ્વરેચ્છા બળવાન છે. લાંબો વખત થયા તેને રનાન કરવાનું બની શક્યુ ન હતું એટલે તે (હમામમા) ન્હાવા ગયો, પરંતુ અકસ્માત ત્યાંની હવાથી એ ખીમાર થઇ ગયો, એટલે ન છૂટકે એ દીવસ વધારે રોકાવું પડ્યું. આ કારણને લીધે એક વખત તો લોકોએ ત્રણ ચાર દલાડા સુધી અનાજનુ મ્હોકું જોયું અને ભૂખ્યાઓએ રાટલાના (ચકતાના) દર્શન કર્યા. એ મહીનાની પાચમી તારીખે શાહનૂર શહેર બહાર ગયો, ને મોમિનખાને જે કહ્યું હતું તે કહી બતાવ્યું. જવાબ મળ્યો કે એવી શરત સાચનો કરાર કરવા કહેવા બાબતની અત્રે કાંઈ ખબર નથી ને તેમા સમ્બાધનો અંશ નથી. જો કોઈએ તેવી શરત કહી હોય તો તેણે પોતાના તરફથી વાત કરી હશે. તેના પર વિશ્વાસ શો રાખવો ? હુંકમા, ઘેરામા પડેલા માણસોની મુસીબત એવી છે કે ખોરાકના અભાવને લીધે તેમની ફરીઆદની જૂગ આકાશ સુધી ઉંચી ગઈ છે, તેમની શક્તિ હીન થઇ ગઈ છે, તેમના હાડ સુધી છરી પહોંચી ગઈ છે ને ભૂખ્યાને (જવઘઉંનો મિશ્ર) રાટલો પણ મળતો નથી, એ તમે જાતે જોયું છે. માટે હવે એ કામમા જરાએ મુશ્કેલી રહી નથી તો પણ એ સંબંધે હવે ફરી વાતચીત કે આવગવ કરવાની શી જરૂર છે ? થોડા દલાડા

વાટ જોઈ જાઓ ને પછી જુઓ કે શહેર કેવી રીતે આપોઆપ ઝાઝાઈ (ખુલી) જાય છે. વળી

‘મારી મુદ્દા/સામગ્રીમાં હે’ શું ઉણપ જોઈ

કે જેથી તું મલાદ દગવવા મથે/છે ?

હવે દૈવી બોદાના જાણકાર સૂદ્રીસંતની મતલબ તો લેણીનું કંયાણ કરવાની હતી, તેમજ તેની રત્નમંદી પ્રત્ત કરવા પેશવાના ઘણા તાકીદના પત્રો આવ્યા કરતા હતા, તેથી આ વાતથી પોતાને ખોટું લાગ્યું છે એમ તેણે બતાવ્યું, તેથી સદાશીવ રામચંદ્ર તેની લલામણ નકારી શક્યો નહિ, અને પેશવા પામે જે શરતો સાચનો કરાર નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો તે પ્રમાણે કરાર કરવાનું ઇચ્છા આનિચ્છાએ કબૂલ કર્યું; એટલે પૂર્ણ આનંદથી, બે દીવસ બાદ શાહનૂર શહેરમાં આવવા નીકળ્યો અને જમાલપુરના દરવાજાને રસ્તે-કે જે દરવાજાનો રખેવાળ સક્ષમાન જમાદાર નીમાયો હતો અને જેણે પોતાની જવાનમદી પર સુસ્ત રહીને દગવાળે ઇંટના ચણતર કામથી બંધ થવા દીધો ન હતો તે રસ્તે-અંદર દાખલ થયો. પરંતુ હજી થોડા સમય આવી પહોંચ્યો ન હતો અને વિધાતાએ પણ કાઈ બીજું જ નિર્માણ કરેલું હોવાથી તેની ગેરહાજરીમાં કેટલાક સ્વાર્થિ ને ડંખીલા મનુષ્યોએ

જેને નકારી આદત પડી ગઈ હોય છે

તે તેની આનિચ્છાએ પણ જાહેર થાય છે.

વીંછી પત્થર પર ડંખ મારે છે

જોકે ડંખ તેના પર અસર કરી શકતો નથી.

આ કામ આટલા બધા આગ્રહથી કરવામાં તથા તે માથે ઉપાડી લેવામાં અને આવજાવ કરવામાં પોતાનો કાઈ સ્વાર્થ હોવો જોઈએ એવું ખોટી દલીલોથી મોગિનજ્ઞાનને સમજાવી ખરે રસ્તે જતું તેનું મગજ ફેરવી નાખ્યું. આમ કરવામાં તેમની મતલબનો મુદ્દો એ હતો કે સલાહની વિદિ તેમની મારફત થવી જોઈએ ને તેમાં કાઈ પારકાનો હાથ ન દોવો જોઈએ. આને લીધે આ વખતે તે આવ્યો ત્યારે તેની તરફ બિચકુ જ બેદરકારી બતાવી, એક ગત ને દહાડો તો તેની મુજાકાત જ લીધી નહિ. બીજો દહાડો

ત્યારે દવવાળી સવારના ઠંડા શ્વાસમાંથી

સૂર્યની થાળી એકદમ આકાશમાંથી ગદાગ આવી

ત્યારે તે દેવી બેઠેના જાણના સૂરીમને નાગજ યર્ષ રશીદબેગ મારફતે
ગંદેરો ગોકલ્યો કે માંડે આગમન એને ન ગમતું હોય તો હું ચાલ્યો નાઉં,
એટલે મોગિનખાન આવ્યો તો ખરો, ને સદે બહાર જે બન્યું હતું તે
દહીકત માગળી લીધી, અને જવાબમાં પૂર્વેના જ મુર ને માગળી
મંબળાવ્યા, એટલે શાહનર રગ્તે પડ્યો. મલાદ યર્ષ નથી એવી ખબર
ત્યારે જાણનામાં આવી ત્યારે અનાજ પાછું એકાએક ઉતકા પડીની
હતીના જેવું (અદૃશ્ય) યર્ષ ગયું અને જેઓ

અમુક ને હડાપણથી ખાવી અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ વિનાના (હતા)

જેઓ ધર્મ ને ખાજરી સિવાય બીજી કીજ જાણતા ન હતા

(ખાણીવું એજ સમજતા હતા),

અને જેમણે આ થોડા દીવસ વેચવેચન કર્યું હતું, તેમને પરનાવો
ને પશોમાની થયા લોકોને ફિકર ચિંતા થયા ગાડી. આવી દહીકત હોવા
છતા પણ શહેર બહારથી શાહનરે કહેવડાવી મોકલ્યું કે, લોકોનું કલ્યાણ
ને જાણ કરવું એજ મારી મતવળ હોવાથી હજી હું જે ત્રણ દીવસ વધારે
અહીં રોકાઈશ. મેં જે કહ્યું છે તે કબૂલ હોય તો હું તેમ કરવા માટે
તૈયાર (હાજર) છું પરંતુ એના ભેગ બીજી જ કલમે વખાણેલા હોવાથી
તેની એ માગણીનો કાર્ષ અમલ થયો નહિ મહમદ હુસૈન બક્ષી જેને
પોતે લાશમાં ગંદેરો દતો તે વખતે લગવાન જેડે જોળખાણ થયું હતું અને
જેની જેડે તેને આગમની નિમખત હતી તેની માગફતે સવાહની વાતચીત શરૂ
થઈ, અને એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે આરબ જમાનાર અબુલુલા છુમેરી,
જેને દિલ્લી દરવાજાના બચાવ માટે નીમવામાં આવ્યો હતો તેની જુમ્મે-
દારી પર લગવાન શહેરમાં આવે અને રખરખ પોતાની છાંજ જણાવે અને
સલાહના કાગકરાગ ગજૂ કરે પહેલા જમાદી મામની બાગમી તારીખે તે
લા આવ્યો, અને દરવાજાની અગાસી પર મોમિનખાન, મહમદ હુસૈન,
શંભુગમ અને મહમદ હાવની મુલાકાત કરી તેમની વચ્ચે સુબેદની
વાતચીત ચાલી દહે મહમદ હુસૈનની દરમ્યાનગીરીથી એ કામ પાર પડે
તે શંભુગમને ગમતું ન હોવાથી, એ વાતચીત દરમ્યાન ફેટલાક કઠોર શબ્દો
બોલી તેણે પરિણામ એવું આપ્યું કે જેથી એ મુનાકાત અફળ થઈ અને રોક
જણ પોતાને ઘેર ચાલ્યું ગયું મહમદ હુસૈનની ખાત્રી યર્ષ કે શંભુ-ગમ
નિરોધને લીધે કામ લાગી પાડે છે, તેથી મસલતમાં તેને લાગીના કે
માથી બનાવવો એ પોતાના ધારેલા કામના પગ પર કૂહાડો મારવા જેવું
છે, તેથી તહેણે ચિચાર્યું કે એવા પ્રકારની ગોકલ્ય કરવી જોઈએ કે જેથી

પોતાનું કથ્યાણ ને શ્રેય યાયઃ માટે ખીજે દહાડે રાત્રે તેણે લગવાનને બોલાવ્યો અને પોતે તથા મોહનખાને તે જ જગાએ જઈ તેના મનનું સાંતવન કરવા તથા તેને દડો પાડવા વાત કરવા માંડી, અને એવું દરબું કે ખીજે દહાડે રાત્રે સદાશીવ રામચંદ્રના મુખ્ય કારભારી તાત્યા પંડિતે શાહીબાગમાં આવવું, અને દરમ્યાન લગવાને જામીન તરીકે મોહનખાન પાસે રહેવું, ને મહમદ હાથમે તેની પામે જઈ વાતચીત કરવી. ખીજે દહાડે રાત્રે એ જ દરાવનો અમલ થયો, અને રાત પૂરી થતા મહમદ હાથમ તાત્યા પંડિત પાસેથી પાછો ફર્યો ત્યારે સી પોતપોતાને ઠેકાણે આપ્યા ગયા, શંભુરામ તો આગલી રાત્રે જે બન્નું હતું તેના ધોરણ પર જ આસતો હતો અને ધણાખરા દામ પોતાને મૂકે તેમ-અહંકારવચ્ચ થઈ-કર્પા કરતો હતો, તેણે એ ત્રણ જણાને કહ્યા કહાવ્યા વગર સુસેદનો પેગામ બહાર મોકલી અંતુ નામના પંડિતને બોલાવ્યો, અને દીવસને વખતે સારગપુરના દરવાજા બહાર આવેલી સીદી બશીરની મજિદના ખંડીએ-મા પોતાનો જુદો અખાડો જમાવી તેને મળ્યો. લાગલાગટ એ દીવસ તેણે આવજાવ કરી, માહોમાહે વિચાર કરી પોતાની મતલબ (પોતાના મુદ્દાના માલ)ને જાહેરાત આપી. શંભુરામનો વિશ્વાસપાત (ગ્રેડ) સદાશીવ રામચંદ્રે પોતાનું સુભાગ્ય લેખી પોતે અનુભવી હતો એટલે-અનુભવનો ઉપયોગ કરી, તે વાતના અખાડા કર્યા.

દુસ્મનના લશ્કરમા ન્યારે વિરોધ થાય

ત્યારે પછી આનમાથી તલવાર શા માટે કાઢવી જોઈએ ?

અંદર જવા તથા બહાર આવવાના મારગ ને રસ્તા બંધ કરવાના સખત તાકીદ દુકમ નીકળ્યા. આ પરિસ્થિતિ જોઈ લશ્કરના સધળા જમાદારો એક અભિપ્રાયના અને એકમનના થઈ મોહનખાન પામે આવ્યા અને જાહેર કર્ણ કે દરેક પ્રાણીને પેટપુરતો ખોરાક મેળવ્યા સિવાય ખીજે રસ્તો કે ઉપાય નથી, કારણ ખોરાક માણસજાતને આવશ્યક છે,

પેટની ભટ્ટીને પળે પળે ગરમ રાખવાની (આદત)

જે દીવસે ખોરાક ન મળે તે દીવસે આફત (જેવી) થઈ પડે છે.

ચોડું ધણું અનાજ જે કેળાઓ લાવે છે તે સિપાઈ ન હોય તેવા સાધારણ માણસો નહીં મેળવવાની લાલચથી રાતના અંધારામાં તેમની પાસેથી લઈ જઈ છૂપી રીતે વેચે છે, અને એવા અનાજની આવક પણ બે ત્રણ દીવસે થાય છે; ખીજાઓને તેનો લાભ મળતો નથી, અને (તકરાર ખાતર) એમ ધારો ને સમજો કે તેમને લાભ મળે છે તો પણ એક છડા

માણસને પણ રોજનો રૂપીઓ જોઈએ અને તેને જે પગાઠ મળે છે તે (તેટલા માટે) પૂરતો નથી, માટે જે તે બાબતનો કાર્ષ બદોબગત થાય તોજ ટકી શકાશે આ ઉપરથી જે ત્રણ દરવાજે થઈ ઘાસ દાણો આપતો હતો ત્યાના રખેનાણાને બોલાવી મગાવ્યા ને જરૂરી દુકમ લખાવ્યો કે જે થોડો ધણો દાણો આવે તે તેવો ને તેવો ભદ્રમા લાવવો અને ત્યાથી તે વહેચવો એક વખત એ પ્રમાણે લાવ્યા એટલે છુર્મીની લૂટ માફક જેના હાથમા આવ્યું તે લઈ ગયા આને લીધે ખીજી યોજના કરવામા આવી કે સધળું અનાજ સરકારે ખરીદી લેવું અને માથા દીઠ અંકેક શેઠ આપતા રહેવું મહમદ લાલને એ કામ પર નીમવામા આવ્યો ને તહેને કહેવામા આવ્યું કે તેણે ઘેરેઘેર જઈ તપાસ કરી જ્યાં જે જાતનું અનાજ હોય તે ત્યાથી લઈ જપત કંઠુ કટવાકના ધગ્માથી ડાગર નીકળી તે સિંપાઈએને આપવામા આવી આ અરસામા દેવી બેઠોનો જાણકાર સૂરીસત શાહનર, જે ખમરપત્રી અઝીઝ ઉલ્હદીન મહમદખાન બેક્ષી જેડે સગપણના મગધથી બધાએનો હતો તેણે તેને લખી જણાવ્યું કે એક બે દીવસમા હવે હું સુગત બદરે જવા રવાના થઈશ, જે બની શકે તો આવીને મળી જાય-એટલે એકખીજની વિદાય લેવાય. તે મામિનખાનની પગવાનગી લઈને ગયો ને એ સત રહી પાછો ફર્યો, ને જેડે સદેશો લેતો આવ્યો કે હજુ પણ કશું બગડ્યું નથી, ધંચા હોય તો જણાવવું કાર્ષ જવાબ ન મળ્યો એટલે ફર્ય કરી તે રસ્તે પડી ગયો.

દામાજી ગાયકવાડ મારફત સલાહ થવી અને તે અરસામા બનેલા ખીજ બનાવો

લશ્કરને ખોરાક પૂરો પાડવાની યોજના થઈ શકી નહિ તેથી પરિણામે જૂખમરો ને મુસીગત વેઠવા પડતા હોવાથી તેમજ લશ્કરમા વેરણુ ખેરણુ રૂપી પત્થર પડવા માડ્યા, એટલે દરેક જમાતમાથી થોડી થોડી ટાળીઓ અને દરેક વર્ગમાથી ટૂકડીઓ, ધંચા અનિચ્છાએ દરવાગમાથી જવાની મનાઈ હોવાને લીધે, એટલી દીવાન પરથી દોરણની મદદ લઈ, નીચે ઉતરી બહાર આવી જતી બુદ્ધિશાળી ચતુર માણસોની સૂચના મુજબ આલી સદાશીવ રામચંદ્રે સગસપુરમા મરફાણનો એક વાવટો ઉભો કરી એવું સાર્વજનિક આમત્રણ બહાર પાડ્યું કે ધેરામા પડેના જૂખમરો વેઠતા માણસોનું અહિં રક્ષણુ યશે, એવી ખૂશખબર તેમને આપી. ધણા માણસો જે દક્ષણીઓ તરફના જીવમના ણાયને લીધે હર્ષિત કરતા ન હતા તેમના

મન નિર્મિત ધયાં, અને બહાર નીકળી આવવા જે રસ્તા હાય લાગ્યો તે રસ્તે આવના રહ્યાં, અને વાવટા હેઠે આસરો લઈ દરેક માણસ એક કે બીજી બાજુએ ચાલ્યો ગયો. આ પરિસ્થિતિ જોઈ પરિણામ નહાઈ જ આવશે એવો મોહિનખાનને અનિશ્ચય થયો.

પોતાના લશ્કરના જોરપર હવે તેને આશા રહી નહિ,

અતુર્ગર્ભ કે બુદ્ધિ પર ભરોસો રહ્યો નહિ.

ન છૂટકે કોઈ ઉમદા (મોટાટા) માણસનો હાથ વચમાં ગ્રહે તો સાક્ર, માટે આવ્યેતી ને સાવધતા વાપરી દામાજી ગાયકવાડને મલાહ કરવાનું સાવન તથા મોંઘનું દારૂ ઠોકનાર થવાનું હતું. જવાબ મળ્યો કે જે પ્રકારની શાહનૂર વહેંચણી ઠેરવે, તે પ્રકારે (ને) તેની મારફત મલાહ થવી જોઈએ, હા બુ પેશવા તરફથી તે આવેલો હતો, અને તમારું લાલુ પણ તેમા જ છે. હું વર મા પડીશ અને દરેક રીતે તમારી (તે મંત્રણે) ખાત્રી કરી આપીશ. તે તો એક બે મળલ દુય કરી ગયો હતો એટલે તેને ગોલાવવા કાસદો રવાના કરવામા આવ્યા, પણ તે તેને મળી શક્યા નહિ. દરમ્યાન ખોરાકની તંગીને કીરે લોકોનું કુરુખ વધતું ગયું અને તેથી સલામતી શોધતા તેઓ બહાર આત્મા જતા મોહિનખાને ધણો વિચાર કર્યો પરંતુ જોયું કે

જેઓ માગ મિત્ર થયા હતા તે કાણુ મળ્યો ક્યાં જતા રહ્યા હતા,

અરે એવું શુ થયું કે જોઈ અને છોડી તેઓ ચાલ્યા ગયા ?

દશથીઓને વાતવિક સ્થિતિ તથા કિલાની અંદરના માણસોની હાનનની ખરી હકીકતની ખબર હતી એટલે તેમણે ચારે તરફથી મોરચાઓને આગળ વધારી લડાઈનું મેદાન બહુ સાંકડું બનાવી દીધું. નજમુદ્દીણ જોડેનો પૂર્વેનો મંત્રણ ધ્યાનમા ગ્રાખી, અને શાહનૂરને પાછા ફરતા મોકું થયું એટલે ન છૂટકે દામાજી ગાયકવાડે મલાહ કરાવવાની જવાબદારી માથે લઈ સદાશીવ રામચંદ્ર જોડે વાતચીત કરવા માડી, અને ધણો આમ્રદ કરી સલાહ કરવાની હા કહેવડાવી, ને અક્ષયમંદી ને શાણપણવાળા એક ભરોંસાદાર માણસને આ કાર્યનો પાયો મજબૂત બનાવવા માટે મોકલવાની માગણી કરી: ઔજલાલ પેશકારમા હાથપણ હતું, તે વાતચીત કરી શકે તેવા અને અનુભવી હતો, (લેખક સચિન)

પ્રતિનિધિ ડાહ્યો જોઈએ,

બેલવામાં દોંભતવાળો ને સચક્ર જોઈએ,

પૂછવામાં આવે તેનો એવી રીતે જવાબ આપે

કે જેનાથી શ્રેય થાય.

પોતાની વાત એવી રીતે કરે

કે જે પ્રમાણે શ્રોતાઓની હૃદય હોય.

એક (ન્યારે) કહોર વેણુથી ઘણાએ માણુમો

દુનીઆ તોડી નાંખીને લોકોને આરી નાંખાવે છે,

(ત્યારે) ખીજા મન પમંદ વાતચીત કરી

જે વિરોધીઓ વચ્ચે મેત્રી કરાવે છે.

તેને નીમી ખીજા જમાદી માસની બારમી તારીખે મોટાંયો. જે ત્રણ ચાર દીવસ તેણે વાતચીત ને આવગવમા કાઢ્યા તેને અંતે એવો દરાવ થયો કે એક લાખ રૂપીઆ રોકડા, જેમાંથી પાત્રીસ હજાર રૂપીઆ સક્ષીમને આપવામા આવ્યા હતા તે બાદ કરીને આપવા, ખંભાતની ઉપજમા આગળની માફક પેશવાનો અડધ હિસ્સો કાયમ ગખવો, દ્વાદા પરથી દાથ ઉઠાવવો, શંભુરામને (મરાઠાઓને) સોંપી દેવો, અને પોતે પોતાનાં સગા મંગધી અને સાથીઓને લઇને ખુશીથી બહાર નીકળી આવવું. આ બધી શરતોનો દામાજી ગાયકવાડની બાહેધરી સાથેનો સહીસિકાવ.જો લેખ થયો, ને ધ્રિજલાલે મોમિનખાનને ખજાર આપી. મામલો દાથમાથી ગયો હતો અને હુકિતનુ તીર નિશાન ચૂક્યુ હતુ એટલે સ્વીકાર રૂપી ડોકું હલાવ્યા સિવાય અને તેમ કરી સલામતીથી બહાર નીકળી ગયા સિવાય ખીજો ઇલાજ રહ્યો ન હતો. સક્ષીમની માગણી મુજબ મોમિનખાને એવી દરખાસ્ત કરી કે ન્યારે સલીમ મારફતે મળેલી અશરારીઓ હિસાબમા ગણવામા આવી છે ત્યારે તેની પાછી પહોચ આપવી કે જેથી ભવિષ્યમા તેની પામે ફરી માગણી કરવામા આવે નહિ: તેવી પહોચ આણી આપવામા આવી.

મદારી જેવા આકારો ન્યારે ખીજે દીવસે

પોતાની જાદુઈ સંદેશનું દાકણ ખોલ્યુ ત્યારે

ધ્રિજલાલ જાર ઉચકનારા જનવર, એસવા માટે રથ ને વહેલની વ્યવસ્થા કરવા માટે ગયો. સદાશીવ રામચંદ્રે વિચાર કર્યો કે હમણાં ત્યાં ઘણાં માણસ રજા નહિ હોય, અને મોરચા ખાલી દશે, કારણ દરેક માણસ પોતાનો સામાન લઈ જવા જનવરો મેળવવાની માથાદૂટમા પડ્યો હશે, એટલી આવી તક હાથમાંથી જવા દેવી ન જોઈએ, તેથી પોતાના સિપાહીઓને છાપો મારવા તૈયાર કરી, થોડી તોપો આગળ લઈ આવી

જવાનમર્દખાનના મોરચાની તરફથી તેમને એક સરખા દોડાવીને શાહપુર દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો. તે બાવૂના રખેવાળો દણુ પશુ પોતાનો જનન માલ બચાવવા તૈયાર જ એકા દતા એટલે જુરજ અને ગદીપગથી તેમને મારી હરાવવા પોતે હાથ લગાવ્યો. બહારવાળાઓ આગળ વધી પામે આવ્યા અને સૌર્ય બનાવવા (લડવા) માંડ્યું. તેમણે મોખિનખાનને તે બાબતની ખબર કરી અને કહ્યું કે

એક ટોટો તો દણુ પાચો નથી ત્યા બીજો ઉભો થયો,

એક કદાહ તો હજૂ દૂર થયો નથી ત્યા બીજી આફત આવી પડી

તે તરતજ પોતાની પામે હાજર હતાં તે માણસોને લઇને આવ્યો અને તેમને લડાઈ કરવા ઉશ્કેરી, દરવાજાની બારીમાથી બહાર મોકલ્યા અને તરફથી બદ્દક ને તોપની લડાઈ ખુદ્યા મેદાનમા અને હાથોડાયની લડાઈ શરૂ થઇ ગઈ અને જે થોડાના નમીબમા આ મામલાને અતે પશુ મરવાનું લખ્યું હતું તે માર્યા ગયા ને ટેટાકા જખમી થયા. ઈજલાવ હામાજી પાસે હતો, તેને આ બનાવની ખબર થતા તેણે કહ્યું કે ત્યારે સધિપત્ર લખાઈ તેના પર મહી સિક્કા થયા છે ત્યારે ઠાઈ પશુ ખબર આપ્યા વિના એકાએક દુમવા કરવા એ વચન ભગ કરવા બગામર છે. હામાજીને એ બાબતની ખબર ન હતી એટલે ખબર પડતા તેણે તે બધ પાડવા ઉઠી સવારો મોકલ્યા અને ઈજલાવને ઠંડા પાડવા માડ્યો અને કહ્યું કે

મારી મતનબ તારી જોડે મુયેહ કરવાની જ છે

તો પછી આખી દુનીઆ પશુ લડાઇ કરવા તૈયાર થાય તો શું !

છતા લડતા બધ પડવાના દુકમનો સદેશો લઈ જનારા ત્યા જઈ પહોંચે તે પહેલાજ તેમનાથી આગળ વધી શકાય એવું હતું જ નહિ એટલે તેઓ પોતે જ અટકી પાછા ફર્યા હતા. એ જ અરસામા મુરત બદરેથી ખમર આવી કે ત્યાનો મુતમદી સફદર મહમદખાન જેની ઉમરની ધડીનું વાસણ ભરાઈ ગયું હતું, તે નાશના વમળમા પડી તળીએ જઈ બેઠો હતો અને તેનો જમાઈ અલી નવાજખાન જે તેના નાથન તરીકે કામ કરતો હતો તે મુતસદીના ઓઢા પર કાયમ થયો.

મોમિનખાનનું અમદાવાદની બહાર નીકળવું, અને
ખંભાત બદર તરફ જવું, દક્ષણીઓનું અદર દાખલ
થવું ને શંભુરામને કેદ કરવો

દ્વામાજી ગાયકવાડની મારફત ને બાહેધરીથી મુલેદના કોલકરાર થઈ
ગયા પરંતુ કાલી ગદીનો થાણુદાર મહમદ નૂર મોમિનખાનના હાથદરખત
તથા સહીસિકાવાળા પત્રો છતાં તે ગદી સોંપી ન દેતા ટકાવી રહ્યો હતો,
તે ગદી સોંપી દેવાવા માટે ખિર નજમુદ્દીન વખતે સૈયદ આઝિલખાનને
નીમવામાં આવ્યો. તેણે સદાશીર રામચંદ્રના માથુસોને જોડે લઈ જઈ
તે ગદી તેમને હવાલે કરાવી દેવાની હતી પોતાની તથા પોતાના સાથી-
ઓની સલામતી વિશે ખાત્રી થયા બાદ થાણુદાર બહાર આવ્યો, અને
તરતજ મોમિનખાનને સરસામાન તૈયાર કરવા રૂપિયા દસ હજાર મળ્યા.
બાકીની રકમ પૂરી કરી આપનાની જવાબદારી દ્વામાજી ગાયકવાડે લીધી,
તે એવી રીતની કે જેવો મોમિનખાન બહાર નીકળી જાય કે તરતજ
જિજ્ઞાસે તે બાકીની રકમ લઈ રવાના થવું ભરતો કિલો સાચવવા
માટે ખંડોજી શંકરને થોડા બળદના ગાદા ને બારબરદારી ઉપર આપી
મોકલવામાં આવ્યો, તથા પાપાજી હુમ્પાગ અને બાબુગવને તેમના
સાથીઓ જોડે મોમિનખાનને ખંભાત બદરે પહોંચાડવા વળાવા (ગમેવાળ)
તરીકે મોકલવામાં આવ્યા. દ્વામાજીએ મોમલેના માથુમે બીજા જમાદી
માસની અદરમી તારીખની સાંજે જિજ્ઞાસની જોડે જમાલપુર દરવાજેથી
શહેરમાં પેદા, અને મોમિનખાનને ત્યાજ મુકામ કર્યો. બારબરદારી ને
સવારીના જનરલને વહેંચી નાખી, મોમિનખાને આમાન બાધનાનો તથા
મુસાફરીની તૈયારી કરવાનો રૂકમ મ્યો આ કામની મમનતમાં શબુરામને
સાથે રાખેતો ન હોવાથી, અને તે પોતે પણ થોડા દિવસ થયા પોતાના
ખાનગી બારગરિ સાથે મારગપોર દરવાજા લગેનગ આવેના પોતાના
ધરમા જેસી રહ્યા હતા, તેને વિશે દક્ષણીઓને એવી બહીષ્કૃતિ હતી કે
વખતે નાનના અધારના પાદાનો લાભ લઈ તે બહાર જતો ગ્દે, તેથી
એક પછી એક ટુકડી આખી નાત સદેગ હતી કુડાગાની માફક એકી
કરતી ગદી ખેરખાદોની સવાદને અનુમતી શબુરામે પોતાના સગાવડાના
તથા નાના છોડાને તો થોડા ઠોળીઓ જોડે દરવાજાની બહાર મોકલી
દીધા, કે જે તેમને સલામતીની જગ્યાએ પહોંચાડી દે, તેમજો (બહાર જવા)

ધણી કોશેશ દરી, પરંતુ પોતાના નમીનની માફક (કમબાગ્યે) બહાર જવાના સધગાજ રસ્તા તેમણે બંધ લેયા, એટલે તેઓ પાછા ફર્યા.

બીજે દીવસે બ્યારે સોનેરી પંજવણા શેરે

આકાશની શુકા તરફ ચાલવા માંડ્યું, ત્યારે

આરબ ને રોહીલા કોમના સવાર ને ખાદા સિપાઈઓ ભડમાં એકઠા થઈ ગયા. જેમણે સગપણ ચા દોસ્તીદાવે પોતાના ઘોડા જવાનમર્દખાનની છાવણીમાં મોકલ્યા હતા તેમણે ઘોડા પાછા માગવાથી પાછા આણવામાં આવતા હતા એટલામાં રસ્તામાં દશુબ્દીઓએ તે પટ્ટી લીધા, ને જે કાંઈ મળ્યું તે લૂંટી લીધું. ટુંકામાં સવારોમાના ઘણાખરા કે જેમના ઘોડા દૂર હતા અને મળી શકે તેમ ન હતું, તેઓ પગખાદા જવાને તૈયાર થઈ ચાલી નીકળ્યા. મોમિનખાને મર્ગાવહાણ તથા ભારખરદારી જનવરોને રવાના કર્યા અને પોતે પાપાજી હરપાળ ને બ્યાબુરાવ સાથે ઘોડેમવાર થઈ, સલીમ જમાદારનું ઘર જે રસ્તાને નાકે હતું ત્યાં આવી કસાકેક થોભ્યો, કારણ સલીમ જમાદારે પણ પોતાના કુટુંબને લઈ એતી જોડે જવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ આગામા દામાજી ગાયકવાડનો નાયબ સેવક-રામ જે સાબગમતીના બાહામા આવી પહોંચ્યો હતો તે વગર દીમે તે તરફ પડતી બાગની બારીમાથી ભડમા પેસી ગયો, અને કેટલોક મરસામાન તથા જેઓ બહાર આવવાની તૈયારી કરતા હતા તેમને લૂંટી લીધા અને કિસ્સાના દરવાજા બંધ કરી ગેવાજોને સોંપી દીધાં. સલીમ, મહમદ લાલ, ગુલામટ, આગબ, રોહીલા, સિધી જમાદારો અને બીજા બધા સવારોને સાથે રાખી મોમિનખાન જમાલપોરને દગ્વાજેથી ચહેર બહાર નીકળ્યો, અને મરાઠાઓ (ચહેરમા) કાયમ થઈ ગયા. દશુબ્દી લસકરમાંથી કેટલાક બદમાશો ચહેરની આમપામ કરી વળ્યા, અને જેના માવિફો બહાર ચાલ્યા ગયા હતા એવા ઘણા મકાનોની ખખર લીધી અને લાકડાં, પાટીઆ, જે હાથ આવ્યું તે ઉપાડી ગયા. ફટિલા ટોલ જેવો બદમાશ શંભુગમ બાર-ગીરો માથે પોતાના ઘરમા-“મારે શું કરવું” એ જાડ નીચે બેસી-માથું ખજવાળેતો હતો એટલામાં મારતે ઘોડે બે સવારો આવી પહોંચ્યા અને તેને કહ્યું કે મોમિનખાન બહેગમપુરમા તેની વાટ જુએ છે, એટલે તેણે ઝટ ત્યાં જવું. શંભુગમ તો તૈયાર જ બેઠો હતો એટલે આ ખુશખખર સાંભળી, જન્મનાને વહેલમાં બેમાડી આગળ રાખી, રસ્તે પડ્યો. પણ ત્યારે જમાલપોરના દરવાજા પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે મરાઠાઓએ દરવાજો બંધ કરી દીધો અને જતાં અટકાવ્યો, એટલે ન છૂટકે, હારી ગયેલા

માણસ માફક, શરમ ભરેલી રીતે પાછો ફરી પોતાને ઘેર આવતો રહ્યો; અને એવું સમજાયું કે મહમદ લાલ ને ગંગા જોડે દોસ્તીદાવે, મોમિન-ખાનને પૂછ્યા કે ખબર ક્યાં વિના, એક સુન્નિત કરી, તે સવારેને મોકલ્યા હતા, કે વખતે એ બહાને એને છૂટો કરી શકાય. આ અરસામાં દામાજી-નો નાયબ સેવકરામ પોતાના સાથીઓ સાથે આવી પહોંચ્યો અને શંભુરામ પ્રત્યે સહલાવળતાવ્યો. શંભુરામે પોતાના બારગીરો, જેઓ બહાદુરી બતાવી તેને અટકાવવા તથા તેની જોડે લડવા તૈયાર થઈ ગયા હતા તેમને તેમ કરતાં અટકાવ્યા, અને સેવકરામને પોતાની પાસે બોલાવ્યો; તે ઘોડાપરથી નીચે ઉતર્યો, અને ત્હેમણે એક ખીખના હાથ હાથમાં લીધા. સેવકરામે પોતાના મહોટા છોકરા અનુપરામ જોડે તેને રૂસ્તમ અલીખાનના મકાનમાં જ્યાં પોતે રહેતો હતો ત્યાં મોકલ્યો, ને બારગીરોના હાથમાંથી બધા ઘોડા લઈ લઈ પોતાના માણસોને હવાલે કર્યા અને તેનું કુર્બુખ તેના નાના છોકરા સાથે કોઈક આસામીના ઘરમાં છુપાઈ ગયું. કોલકરાની શરત મુજબ મોમિનખાને ધિજલાલને દામાજી ગાયકવાડ પાસે મોકલ્યો અને પોતે આગળ આવ્યો. છાત્ર ને કેસરીસિંહ જેઓ શંભુરામની સાથે સાથે રહી જેર જીલમથી લોકોની મિલકત પડાવી લેવા તથા તેમનાં ઘર ભાગવામાં ભાગીઆ થઈ પડ્યા હતા, અને જંગનો લોભો ફિટકાર કરતા હતા તેમને શહેરમાં રહેવું સલાહ ભરેલું ન લાગવાથી તેઓ બહાર આવતા રહ્યા હતા; તેમને રસ્તામાં દીઠા એટલે પકડી પોતાના માણસોને સોંપી દીધા. તે દીવમે શહેરથી ૭ કોસ દૂર આવેલા મોજે નહાલીમાં મુકામ કર્યો.

સદાશીવ રામચંદ્ર અને દામાજી ગાયકવાડનું શહેરમાં દાખલ થવું, સદાશીવનું પેશકશ લેવા સોરઠ તરફ જવું અને ખીખ બનાવો

ન્યારે મોમિનખાનના બહાર જવાની તથા શંભુરામના પકડવાની ખબર દામાજી ગાયકવાડને પડી ત્યારે, દિ. સ. ૧૧૭૧ ના ખીખ જમાદી મામની અઢારમી તારીખે, દીવસનો આશરે એક પહોર વીત્યાબાદ, પોતે શહેરનો બંદોબસ્ત કરવા તથા રખેવાળો મૂકવા જમાલપોર દરવાજેથી (શહેરમાં) દાખલ થયો. સલીમનું મકાન રસ્તાને નકિજ આવેલું હોઈ પોતાને રહેવા માટે નક્કી કર્યું, અને તેને ઝાડીઝુડી સાફ કરવાનો હુકમ કરી

ભદ્રમાં ગયો. કોટને ફરતા ખુરજે ને દરવાજાઓ પર રખેવાળો મોકલ્યા અને થોડા કલાક ત્યાં રોકાઈ પોતાને તંબુએ આવ્યો. દીવસને અંતે સદાશીવ રામચંદ્ર સાબરમતી તરફને ખાનપુર દરવાજેથી ભદ્રમાં આવ્યો. ખાખુરાવ નામના માણસને શહેર કોટવાળ નીમી, શહેરના દરવાજા ખોલી નાંખવાનો હુકમ કર્યો, અને રાત પડતાં પોતાની છાવણીએ ગયો. બીજે દીવસે ઉચ્ચનીચ, સઘળા લોકોએ પોતાનાં ઘર તથા રહેઠાણ તરફ આવવા માંડ્યું. બહાર જતાં રહેલાં માણસોનાં સગાંવડાલાં તથા ન્યાતિકાઓએ તેમની વેરાની રકમ ભરવા, જે ખાનાખરાળી કરેલી, તેમનો ધરવાખરો વેચી નાંખેલો, લાકડાં ને પાટીઆં ભાગી નાંખેલાં, દારેલી ચીજો પોદી કાઢેલી, ધરને તંબુરાની ટુમડી જેવાં ખાલી ને ફકીરની હાથેલી જેવાં માફ કરી મૂક્યા હતા, તે જોઈ તેમની આખની આસપાસ લોકોનાં આંસુ તરવરી આવ્યાં, અને વરસાદનાં ટીપાં માફક અશ્રુપાત થવા માંડ્યો. એ બહાર ગએલા વર્ગમાથી જેઓ માર્ગજનિક આશ્વ (મરકી)માં ગુજરી ગયા હતા તેમાના કૃતજ્ઞાએકની પાછળ કોઈ વારસ પણ રહ્યું ન હતું કે જે તેમની કબર પર ચેરાગ ચેતાવે; વળી જે બીજાઓ પોતાના મૂળ ધરમાં રહેવા આવ્યા તેઓ પોતાનાં ગુજરેલાઓને મંભારી મંભારી ફરીથી વિજ્ઞાપ કરવા બેઠાં; વળી કૃતજ્ઞાક જે દુઃખી થઇને રડના પાછા ફર્યા હતા તેમની ઉમરનો પ્યાસો ભરાઈ ગએલો હોવાથી તેમણે હસ્તીનો મામાન બાધી દઈ પરલોક ગમન કર્યું. દૂંકામા, કહેવાની મતલબ એ છે કે એક અજબ જાતની રકારોળ થવા માડી, અને ન્હાના મ્હોટાંને એક આશ્ચર્યકારક સ્થિતિ અનુભવવી પડી. શહેર લેનારાઓમા મરકીનો ચેપી રોગ ફાટી નીકળ્યો, અને દરરોજ સંખ્યાબંધ માણસો આગળ (મરી) ગએલાઓને જઈ મળતા. આવી સ્થિતિ લગભગ ત્રણ મહીના લંબાઈ, ત્યારે તે પવિત્ર ને ઉચ્ચ ઈશ્વરે (બાકી) જીવતા રહેલાઓ પર દયા કરી. દૂંકામા જ્યારે શહેરના દરવાજા ખોલી નાંખવામા આવ્યા ત્યારે લોકો શહેરની જરૂરીઆત ને માગણી ઉપરાતનો પુષ્કળ દાણો અંદર લઈ આવ્યા, અને જૂખના દુઃખથી દુઃખીઓની તથા અનાજના દુષ્કાળથી પીડીત માણસોની આખોને મંત્રાપી. દરવાજા ખુલવાની ખબર મળવાની સાથેજ સદાશીવ હામોદરે પોતાનાં માણસો મોકલી પોતાના ત્રણ હાથી જે જૂખમરને લીધે મરણની આણી પર આવી ગયા હતા તેને પોતાની પાસે મંજાવી લીધા. તે પોતે ત્યાં બે દીવસ વધારે રોકાઈ પોતાના વન તરફ ચાલ્યો ગયો. નવાં રાખેલાં માણસોને હામાજીએ સવારથી સાજા મુધી (એજ કામ પર મંડાયા રહી) રમ આપી

(અતરફ કરી) વિરોધ ને અણુનાવ (લડાઈ)ની જાળ મંડેલી લીધી. પોતાની જૂની ઊવણી પરથી કૂચ કરી સદાશીવ રામચંદ્રે શાહીબાગ પાસે આવી મુકામ કર્યો, અને દીવસને છેડે જવાનમદખાનને જોડે લઈ ભદ્રમાં આવ્યો. ત્યાં થોડા કલાક રોકાઈ પોતાને તંબુએ આવ્યો. જવાનમદખાનને પાટણ જવાની રજા જોઈતી હતી, તેને પોતાક ને થોડાની ભેટ આપી જવાની રજા આપી. દામાજી પોતાની અસલ જગા છોડી સાબરમતીને કિનારે શાહ લીખનની દરગાહ (ઈશ્વર તેને પવિત્ર રાખે)ની પાસે તંબુ ને અસખાખ લઈ આવી પડ્યો હતો તેને પણ રીતસર છેલ્લી સલામ કરી રાતના આશરે બે પહોર વીલ્યા બાદ પોતે ચાલતો થયો, અને બાવીસમી તારીખે મોજે બાદીજ બન્ના પોતાના તંબુ ઉભા કર્યા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તરતજ કૂચ કરી રસ્તે પડ્યો. પોતાના છોકરા સિયાજી ગાયકવાડને ઊવણીમાં રાખી દામાજી સલીમના ઘરમાં રહેવા આવ્યો. લેખકને તેની જોડે પૂર્વનું ઓળખાણ પીછાણ હતું એટલે તેને મળ્યો. એટલામાં મુસલમાન ને હિંદુ શરાફો ને વેપારી શેઠીઆઓ જે અસાર મુઘી પરાઈ સત્તાના હાથ નીચે સપડાએલા હતા તેઓ આવ્યા. તેમાંના દરેકના મનને ધીરજ આપી સાત્વન કરી દરેકને દક્ષણના રિવાજ મુજબ પાઘડી દુપટ્ટો ભેટ આપી રાજી કર્યો. બીજે દીવસે તે બધાઓ સદાશીવ રામચંદ્ર જે શાહીબાગથી નીકળી ભદ્રના દોટની દીવાલ નીચે સાબરમતીની રેતીના ભાકા (મિદાન)માં આવી પડ્યો હતો તેને મળ્યા. તેમણે પણ તેમને દિલાસો આપી પોતાકની ભેટનું માન આપ્યું એટલે તેઓ રાજી થઈ પાછા આવ્યા. બાવીસમી તારીખે લેખક, મદમદ રૂક્ત ઉલ હુકખાન કાજી, અમીરજી ઉદ્દ દીન મદમદખાન બહી તથા ખજરખત્રી અને હાજી હુરજા, કે જે ચાર અમલદારોપર બાદશાહી અધિકારીઓ ને અમલદારોની સંખ્યા આવી રહી હતી, તેમને સાથે લઈ સદાશીવ રામચંદ્રને મળ્યો. જે અર-સારમાં પોતે બહાર હતો તે અરસામાં દરેક જણની સ્થિતિના સમાચાર તેણે માણસોની વાતચીત પરથી મેળવી લીધા હતા, તથા લેખકની સારી ચાલચલણની હકીકત સાબળી હતી, તેથી તેને બહુ હેતથી મળ્યો અને તેની જોડે ધણી સારી રીતે વર્તી તેને જવાની રજા આપી. રજા ઉત્ત-મુરનજા માસની પહેલી તારીખે ઝાંઝાવાડ તથા સૌરાષ્ટ્ર ઉલકાના જમી-નદારો પાસથી પેશકરા ઉધરાવવા જવા સાબરમતીને પેસે કાઠે જઈ આંખા તળાવની પાસે ઊવણી નાંખી, પાંડુરંગના ભાઈ નારપરિતને શહે-રમાં નાખ્યો નીચે, અને જગીર ખાત વાધા ન હોય તથા મુકરર દરેલી

વજ્ર-રકમ-ચાણુ રહે તેટલા માટે રૂઢનાથરાવે જે રિવાજ રાખ્યો હતો તે ચાણુ રાખી, લેખક, કાશ, બદ્દી તથા ખખરપત્રી અને હાથ તુરસ્લાને મુકરર કરવાનો તાકીદ દુકમ આપ્યો. ગુલામ હુમેનખાનને મોમિનખાને કાશ નીચે હતો તેને ખમેડી આગલા રિવાજ મુજબ મદમદ રૂકન ઉલ્લુહખાનને બહાલ કરી કાયમ કર્યો. અર્કનો કિલ્લો જેને લઈ દહે છે તેના દરવાજા ઉપર બાદશાહી નગરખાનું હતું અને તે ઉચ્ચ સરકારી ધારા મુજબ વગાડવામાં આવતું હતું, અને ત્યાંના આધિકારીઓ ને નોકરના પગાર ને તનખાની જવાબદારી સૂઝાના દીવાનપર ને બાદશાહી ખતના પર હમેશની નાખવામાં આવી હતી. જ્યારથી નાજિમોએ તે કબજે લીધું ત્યારથી એ નગરખાનું તેમના અખત્યારમાં ગયું. રવીવારે તેઓ પાંચ વખત નોબત વગાડતા તે ચાણુ ગ્યું હતું. આ સમયમાં ચતીવાર કે જે મરાઠાઓનો (મહોટા) દહાડો છે તે દીવસે પણ તે વગાડવું એમ નક્કી હતું, તેથી એ બંને દહાડા વગાડવામાં આવે છે. આ એક નવી રીત ચાણુ યથા સિકામાં અંકૂશ પડાવું હતું તે મોમિનખાને કાઢી નાંખ્યું હતું, તે પાડવાનું પાણું જારી થયું. કોટવાળીના ચખ્તરા સામેના ઝુંડા ફરી પાછા ભગવા રંગે-સાધુ સન્ધ્યાસીના રંગે રંગવામાં આવ્યા. દરેક જગ્યાએ ને દરેક મહાલમાં અમલદાર ને મકામદાર નીમી સદાશીવ રામચંદ્ર (એ મહીનાની) ત્રીજી તારીખે ફ્રેશ કરી ગયો. દામાજી ગાયકવાડના પુત્ર સિયાજીરાવને વાજખી જમાબંદી કરવા, જમીનદારો પાસથી પેશકશ ઉધરાવવા અને કોળીઓના જમીન લેવા કપડવંજ તથા વહીઆલ તરફ જવાની રજા મળી. શંભુરામ તથા તેના છોકરાના પગમાં દામાજીના દુકમ મુજબ બેઠીઓ નાખવામાં આવી. એજ અરમામાં પોતાની એક માનતા બાકી હતી તે પૂરી કરવા દામાજી નર્મદા સ્નાન માટે ગયો અને શંભુરામ તથા તેના છોકરાને પોતાની જોડે લેતો ગયો અને વડોદરામાં રખેવાળને હવાલે કરી પરહેજ રાખ્યા. સ્નાન કર્યા બાદ થોડા વખતમાં ને ટૂંક સમયમાં ચહેરમાં પાછો ફર્યો, અને સોરઠ જિલ્લાની પોતાને લાગે આવેલી પેશકશ ઉધરાવવા સિયાજીને મોકલ્યો. સદા કાયમ રહે એવાં શોકકલ્યાણનાં કામ કરવાનો વિચાર કરી, કારંજનો હોજ, તળાવ તથા, સક્ષીમનું ઘર જેમાં પોતે રહેતો હતો તેની પાછળના મેદાનમાં, એક વાવ બંધાવ્યાં, ને સીદી બશીરની મસ્જિદના ખંડીએરમાના પત્થર આપી તે કામમાં વાપર્યો. આ ઉપરથી તે મસ્જિદ બાંધનારની શુભેચ્છા જાહેર થઈ, કારણ તેના પત્થર ફરી પાછા પુષ્પના કાર્મમાંજ ખપ લાગ્યા. બાકીના (પત્થર) કોટની

દુરસ્તીમાં વપરાયા. વાવમાંથી પાણી ખાઈ નીકળ્યું. ખાનજહાનના દરવા-
જાની પાસે, આગળના વખતમાં સૈયદ મુઝફ્ફર હિંદ સૈયદ મસ્તુએ પાણી
ખેંચવાના રહેંટ ને પુવારાઓ સાબરમતીને કિનારે બનાવી, તે રહેંટ ને
પુવારાઓ મારફત પાણી આણ્યું હતું, અને તે રદ થઈ પડેલા, ભાંગેલા
રહેંટને દુરસ્ત કરી સુધીમ પોતાના ઘરમાં પાણી લેતો હતો ત્યાંથી એક
રસ્તો ખોલી, તે રસ્તો હોજ સુધી લઈ જવામાં આવ્યો કે જેથી ઘણા તરસ્યાં
માણસ અને જનવરો તે મીઠા ઝરામાંથી પોતાની તરસ છીપાવા તૃપ્ત થાય.

મોમિનખાનનું ખંભાત બંદરે પહોંચવું, સિપાઈઓના
બંદોબસ્ત કરવો, શ્રિજલાલ પેશકારનું ખૂન થવું

ઘેરાના અંત સુધી જે માણસો ટકી રહેલા ને જેમણે ઘેરાના દુઃખ
વેઠેલા તેમને મોમિનખાન જોડે એક જાતની દોસ્તી બંધાઈ ગઈ હતી,
એટલે તેમને સાથે લઈ તે અમદાવાદની બહાર પડ્યો હતો. ખંભાતને રસ્તે
જતા જે દરેક જગાએ તે મુકામ રાખતો ને વાસો (મંજલ) કરતો
ત્યાં ત્યાં, સવાર ને પ્યાદામાંથી ધાસદાણાની તંગી વેઠવાની જેમનામાં
તાકાત ન હતી તેઓ, જેઓ પરા, ગામડાં ને કસબાઓમાં આવી રહ્યા હતા,
અથવા તો પોતાને વનન જતા રહ્યા હતા તેઓ, વળી કેટલાએક પ્યાદાઓ
તો દામાજીની નોકરીમાં રહી ગયા હતા અને રસ્તાઓ ને મારગો બંધ
કરી દેવામાં દક્ષણીઓના ભાગીઆ થઈ બેઠા હતા તેઓ, સઘળા પોતાનો
ખાકી રહેલો પગાર લેવાની ઉમેદમાં, દરરોજ ટોળાંબંધ થઈ ને દરેક રાત્રે
ટૂંકડીઓ બંધાઈ ખૂણેખોચરેથી નીકળી આવી તેની જોડે થઈ જતા, અને
આ રીતે ખંભાત પહોંચતા સુધીમાં તો સવાર ને પ્યાદાનું એક સરકર બની
તેની આસપાસ ભેડું થઈ ગયું મોમિનખાને પોતાનાં સગાંવહાલા તથા અસ-
બાબને બંદરના કિલાની અંદર મોકલી દઈ, પોતે મદમદ બાકર વેપારીની
વાડીમાં મુકામ રાખ્યો અને દામાજી ગાયકવાડે મોકલેલા (અમલદારો)
પાપાજી હરપાળ ને બાબુરાવને પોતાક ને ઘોડાની બોટ આપી. હવે
સિપાઈઓના ચઢી ગએલા પગારની રકમ તેની મણત્રી મુજબ લગભગ પાંચ
લાખ રૂપીઆની થતી હતી. એ જવાબદારી અદા કરવાની શક્તિ પોતાનામાં
તેણે જોઈ નહિ, એટલે તે વિચારમાનરમાં કુચી ગયો અને ચિંતા રૂપી
ધુંટણ પર પોતાનું માથું નમાવ્યું.

જે જે આકૃતિનું સ્વરૂપ હાપણની આખથી દુપાએલું હોય છે,
તે તે સ્વરૂપ યુક્તિની આરમી મિલાય ખાતુ નથી

તેણે હાપણ રૂપી ગુરુનો વમીલો ગોધ્યો, અને નિચાર ને મનન
વ્યાં બાદ તેને એવો મરતો સૂઝ્યો ને જડ્યો કે પોતે દિલ્લાનો આશરો
લઈ લઈ પછી એ મિપાછાઓના પ્રશ્નો નિ લઈ કહેવા પડતુ તેમા એક
જોખમ સમાજેલુ હતુ, કે વખતે જો એ મિપાછાઓ ખાંલાતના સિપા
ઈઓ કે જેમનો પગાર પણ ચઢી ગયો હતો, તેમની જોડે મળી જઈ
દરનાજ ખોલી નાખે, અને જીમજોને અદર દાખન કરી કે તો અમલ
છ કે પોતાની વાપી નિંદા થાય તેવો મામલો ને મ્હોળા દિતનો ઉભા થાય,
તેથી તેણે પાપાનું હુકમણ અને બાપુગવને પોતાના મનની વાત જણાવી
અને તેમને વિનંતી કરી કે પોને અદર દાખન થઈ જાય ત્યાંબાદ એક દીવમ
તેમણે વધારે રાખવુ, જેથી તેને તૈયાગ થયાનો નખત મળે, તેમજ તેઓ
મોમિનખાનનો પક્ષ લેરો એવી બંદીકથી મિપાછાઓ બીજુ કાઈ આકૃતિ તેક
કરવાનો નિચાર કરી શકશે નહિ. તેમણે તેનું મન મનાવવા એ વાત કમ્બ
ગખી અમદુલા ઝુમેદીને અને આગળ જમાદારોને દરેક મહીને મહીનામાંથી
વીસ દીનસનો પગાર ઠેરવેના રાજમાથી મળ્યો જતો હતો, જેથી તેમની
માગતી નીકળતી રકમ બહુ મ્હોળી ન હતી મોમિનખાને તેમની જોડે
એવી શરત કરી કે તેમની બાકી નીકળતી રકમ પોતે પૂરેપૂરી અને
આજેઆખી આપી દેશે, અને તેમલા માટે તેમણે આ પ્રશ્નો નીકાલ
થતા સુધી તેની જોડે ને તેની મદદમા રહેવુ ત્યારે સૂર્યનો પ્રકાશમાન
મ્હેરો સુગંધમય ને કાગા ઝુલ્ફા પાછળ અદસ્ત થયો, ત્યારે રાતની
મુસાફરીનો લેગાસ પહેરી લઈ, મદમદ હાથમ બક્ષી તથા મદમદ
રેઝાને સાથે લઈ, મ્હોળે ખબર ન પડે તેવી રીતે, તે ટોળામાંથી બહાર
નીકળી, ગવાગ દરવાજાને રસ્તે મિનામા પેસી ગયો બીજે દીનસે સવારે
ત્યારે બાલમૂર્ખ પૂર્વદિશાની ચોનીમાંથી પ્રસન પામી દિતિના પારણામા
મૂતો અને સિપાઈઓ ગફલતની ઉધમાંથી જગ્યા ત્યારે પોતાની ગિયતિ
ઉધતા નસીબ જેવી તેમને જણાઈ તેઓ નાસિપાસ ને નાહમેદ થઈ
બેઠા ટેવાએક આરમ ને ઝાહીનાઓએ ધિંગાણુ મચાવ્યું ને પીંદને
દરવાજે આવ્યા પરતુ તેથી કામ સરતું ન લાગવાથી પાછા આગ્યા
મોમિનખાનને જે બંદી હતી તે અમલગા ન આવી એટલે તેના મનને
નિરાત થઈ પાપાનું હુકમણ ને બાપુગન એક દહાડે રાકાઈ શહેર તરફ
ચાલ્યા ગયા અમદુલા ઝુમેદી અને આગળ જમાદારોએ પોતાની જવામ

દારીનો અમલ કરવા આવવા જવાના દરવાજા બંધ કરી, કોટનાં છુરજ ને ગદીનો બચાવ કરવાના કામમાં લાગી જઈ, સામી તોપો ગોઠવી, વખતનો વિચાર કરતાં પોતાના અંદર દાખલ થવાની ખબર તેને આવવા જેવી નહીં લાગવાથી આરખોના જમાદાર સલમાનને મોમિનખાને તે ખબર આપેલી નહિ, તેમજ તેને મસલતની સલામાં પણ બોલાવેલો નહિ, તેને હમણા બોલાવી મંગાવ્યો. અમદાવાદના રેશમી કાપડ વેચનાર મહાજનના શેઠ હરકીસનદાસ તરફથી જવાબદારી તેણે અમદાવાદમાં લીધેલી તે બાબત તેમના વચ્ચે અણબનાવ થયેલો તેની જ્ઞીકથી તથા બરતરફ થયેલા સિપાઈઓની નીકળતી રકમની જવાબદારી પોતાને માથે લીધેલી હોવાથી, તેને વહેમ આવ્યો ને તે ગયો નહિં. ગંગા જાટ જે દહાડા રહ્યો ને તેનાં સ્વપ્નામાં પણ નહિ એટલા ઘોડા, ઉટ, શેકડ ને વસ્તુઓ તેના હાથમાં આવી હતી એટલે તેટલાથી મંતોપ માની તે ઈંડર તરફ ચાલ્યો ગયો, કારણ તેને એમ લાગ્યું કે આનું પરિણામ આખરે સાફ આવશે નહિ. હવે સિપાઈ ઓ સાથે વાતચીત ચાલી. મહમદ લાલ શેહીલો હતો ને શેહીલા કામના રૂપીઆ એંશીદગ્ગર માગતા મોમિનખાનને પડતા હતા, તેણે (મહમદ લાલે) મંદેશો મોકલ્યો કે તેના અડધ ભાગના રૂપીઆ ચાળીસ હજાર નીકાલ થાય એમ છે. મારો દૃઢ નિશ્ચય થયો છે કે ત્યાં સુધી આ નિંદગીના દેહખાનામાંથી હું છૂટો નહિ થાઉં ત્યાં સુધીમાં તો મારું સર્વસ્વ વેચી સાટી રૂપીઆ વીસહજાર મેળવીશ. જે બીજા વીસ હજારની કાઈ તદખીર થાય તો છૂટા થઈ જવાય. એ તદખીર શી રીતે કરવી તે બદલે મોમિનખાને તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. સાવચેતી ને સાવધપણું વાપરી મિરજા મહમદ ઝમાન શાહમદાને જમીન તરીકે વચમાં રાખી ત્રણ ચાર સપારોને સાથે લઈ પોતે આવ્યો અને એ જામનની વાતચીતમાં જે દીવસ નીકળી ગયા. મિરજા મહમદ ઝમાનને કાંઈકે કારણને લીધે જ્ઞીક લાગી કે આ કામમાં વખતે પોતાની આજરને દાની પહોંચશે એટલે તેણે મહમદ લાલને તેનાથી વાકેફ થયો, એટલે ગતને વખતે જદાર આવી, કોળીઓને ગામ દહેવાણું જઈ, તેણે પોતાનો જન બચાવ્યો આ અરસામાં બાકીની રકમ લઈ ધ્રિજગાલ, પેશવાના ભાગ પૂરનો નીમાએલો અમલદાર સાથે લઈ, આવી પહોંચ્યો. તે અમલદારને પેટવાદમાં રાખી તેના નાખખને જોડે લઈ ખંભાત આવ્યો, અને બંદરના મદાયો (ખાતાઓ)માં દાખલ કરી દીધો. મોમિનખાને કરાર મુજબ અબદુલ્લા જુએદી અને આરજ જમાદારોની નીકળતી રકમનો અડધો ભાગ તેમને આપ્યો, અને બીજાઓ ને કોટની અંદર ને બહાર દના તેમની જોડે વાતચીત શરૂ કરી કેટલાએકને

અંક, કેટલાએકને ખાંધાંથી, કેટલાએકને રૂપીઆના આદં આના, ને કેટલાએકને ચાર આના, તેમા થોડું રોકડ ને થોડું ઘોડા, બળદ, ઉંટ એ રૂપમાં આપી, તો કેટલાએકને કિસ્ત (ખાંધા) બાધી આપી, તેમનો ફેંસલો કરી રસીદો લઈ લીધી. શંભુરામનાં લશ્કરનાં માણુએને જવાબ મળ્યો કે તેમણે પોતાનો પગાર તેની પામથી લઈ લેવો. આ ફેંસલાની વાટ જોતાં કેટલાઓ તો કરજદાર થઈ ગયા હતા, એટલે દરેક જાણ ત્યાંથી નીકળી રહેતે પડ્યો. અબદુલ્લા ઝુબેદી, કેટલાએક આરબ જમાદારો સાથે, તેમજ ગુજરાતી સવારો પાછા શહેરમાં આવના રહ્યા. પેશવા સરકારને ગુજરાત સૂબામા લાગ મળ્યો તે બનાવની શરૂઆતમા ઓળખાય પેશકાર મોમિનખાનના હુકમથી પૂણે ગયો હતો, અને તેના અમલદારને લઈ આવ્યો હતો, જે વખતે જવાનમદખાનને ઠાઠી રૂઢનાથરાવે અમદાવાદ તાબે લીધું હતું તે વખતે ખંભાત બંદરના પ્રમુખ બાબત વાનગીત કરવા તથા તેમની વચ્ચે સલાહ કરાવવાની ઠાઠેશ પણ એણે કરી હતી, અને જમાનાનો નાપમદ રંગ જોઈ, જે થોડો વખત થયા પેશકારના આદાપરથી નિવૃત્ત થયો હતો, તેણે ગંગારનાન કરવા માટે કાંશી, જે હિંદુઓના તીર્થનું પ્રખ્યાત ને મહોત્તું સ્થળ ગણાય છે ત્યાં, જવાની રમ માગી હતી પણ તે આપવામા આવી ન હતી. અમદાવાદનો મામલો બન્યો ત્યાર પછી શંભુરામ જોડે અણુબનાવ હોવાથી, યોગ્ય ઠાઠે આગળ જણાવવામા આવ્યું છે તેમ, તેને ખંભાત મોકલવામા આવ્યો હતો. તે પોતાના મધળા કામકાજની વ્યવસ્થા કરી ફારેમ ને છૂટો થઈ બેઠો હતો એટલે ખંભાતથી અમદાવાદ આવ્યો, અને વારંવાર પોતાને કાંશી જવાની પરવાનગી મળવા માટે અરજ કરતો રહ્યો પણ તેને આજ-કાલ કરી ઉઝાડવામા આવતો. પછી તો મવાહના કોલકરાર દંડ કચ્છા માટે તેને નીમવામાં આવ્યો અને બાકી રહેલી રકમ લઈ તે ખંભાત પણ આવી પહોંચ્યો. વિધાતાએ તેના નસીમમા જુદો જ લેખ લખેલો હોવાથી, એક દહાડો રાત્રે આશરે દહોડ પહોર વીતે તે પોતાને મેઝ જતો હતો તે વખતે, એક ટોળા, જેને એ કામ માટે તેના દુશ્મનોએ નક્કી કરી હતી તેણે, લાગ મળતા, એના પર વડી પડી, ટૂંકડે ટૂંકડા કરી નાખ્યા, અને એનું ખૂન કરાવવામાં મોમિનખાનનો હાથ હતો, એવી વાત ફેલાવી. જુનમની તલવારમાંથી લોહી ટપકે છે, તેથી મને ધારતી છે કે આકાશ, તે લોહીના ટીપાની નિશાનીથી ખૂનીના ઘરના દરવાજા સુધી સગડ પહોંચાડશે (તે તલવાર વડે ખૂનીનું ખૂન કરાવશે).

ઝાહેદ અલી વેપારી, મીર નજમુદ્દીન તથા મહમદ હાશમ
ખલીલુ' ખલાત ખંદરમાંથી બહાર નીકળી જવું,
અને સલીમ જમાદારનું દંડની જાળમાં સપડાવું

ચિજલાલ મંબે આ બનાવ બનવાથી ઘણા માણસોનાં મનમાં
બહીક પેસી ગઈ, અને દરેક જણને પોતાના જનમાલ બાબત બીતિ ને
ભય લાગવા માંડ્યાં, અને લોકો તેનો કાંઈ રીતે ઈલાજ કરવાને વિચારે
સક્તામતી ને બચાવનાં સ્થળ શોધવા મંડ્યા. તેઓ ભય ને આશા વચ્ચે
રાત દહાડે ગાળતા. થોડા દીવસ બાદ ઝાહેદ અલી જે ત્યાનો એક મ્હોટો
વેપારી હતો, અને જેના બાપદાદાનું ત્યા વતન હતું અને જે ત્યાં રહી
વેપાર કરતો હતો, અને અણીને ટાંકણે ધણી વખત જેની પાસથી નજ-
મખાન ને મોમિનખાન વગર બ્યાજે મ્હોટી રકમો કરજે કઢાવતા હતા,
અને જેનો દિસાખ કરી તેના માલપર આપવાની જગતની મહેસુલ પેટે
જમે આપતા હતા તેની પાસે મોમિનખાને જગત પેટે મોટી રકમ માગતી
કાઢી. આ અરસામાં મોમિનખાનના ખાસ માણસો તરફથી તેના સાલ-
ળવામાં એવું આવ્યું કે મોમિનખાનના મનમાં એવું છે કે ઝાહેદ અલીને
કાંઈ કરવું; એ હકીકત સાચી હોય યા ખોટી હોય, છતાં તે પોતાની
આબરૂ માટે બહીવા ને ધુજવા લાગ્યો, અને પોતાના છૂટકારા માટે કાંઈ
પગલા લેવાનો રસ્તો શોધી કાઢવાના વિચારમાં પડ્યો.

શત્રુ તને ધગ કરવા વિચાર કરે, તો તે ધગ દૂર કરવા,
જો તું બુદ્ધિશાળી હોય તો, પ્રયાસ ને કોશિશ કર.

શું કરવું તે નિશે મસલત કરવા તેણે પોતાના ખેરખાહોની એક
સલા બરી. તેમાં દરાવ થયો કે પોતાના કુટુંબના માણસોને લઈ વારે
ઘડીએ બાગમાં સ્થેલ કરવાનો તેનો રિવાજ હોવાથી, તે પ્રમાણે જઈ
બહાર ચાલ્યા જવું. આ ઉપરથી તેણે કાંઈ અમુક કામને બંદાને પોતાનાં
માણસોને પહેલા બહાર મોકલી દીધા. મીર નજમુદ્દીનને પણ એમ ખબર
મળી હતી કે મોમિનખાનનું મન તેના પરથી ઉઠી ગયું છે, એટલે તે પણ
એ રસ્તે તેની જોડે જવા તૈયાર થયો. એક દહાડે નક્કી કરી, પોતાનાં
સગાંસંબંધીઓને તથા પોતાની માલકીના પાચ થોડા હતા તેના પર પોતાના
રાતદીવસના સોજાતીઓને લઈને, તે બહાર આવ્યો અને લોકોને ભૂલવવા
પોતાના બાગમાં વધારે વખત રોકાઈ પેટલાદ તરફ ચાલતો થયો, અને

‘પ્રભાતના પવનની ટહેર પામથી ત્વરા હિજીની લાઇ રસ્તો કાપવા માંડયો, અને પેટલાદના ફેજદાર સુદાશીવ બલ્લાળને પોતાના આવવાની ખબર આપી. તેણે તેને આવકાર આપવા માટે માથુસો મોકલ્યાં અને માન અકરામ સાથે અંદર લઇ આવ્યો.

એક સારી યુક્તિથી એવું કામ થઇ શકે

કે જે અસંખ્ય લશ્કરથી પણ ન થાય.

તેને એકાએક બહાર જતા રહેવું પડેલું હોવાથી, અને તેના સંજોગને લીધે, કેટલીએક જરૂરી ચીજો (સાથે ન હોવાથી), તંબુ ને કુનાનનો સરસામાન, અને તેના દરજ્જાને યોગ્ય મીઠું સામાન અને મહેમાનદારીની સાગમી, (સુદાશીવ બલ્લાળે) મોકલી, તેના આવવાના મમાયાર શહેરના નાયબ, નાર પંડિતને લખ્યા. મોમિનખાનને ઝાહેદ અલીના જવાની ખબર પડતાં, તેના મનનું સમાધાન થાય એવી રીતનો સખત મોર્મદથી પકો કરેલો અને કોઇ તથા વચનથી દલીલૂત, એવો એક વખાર (પત્ર) પોતાને હાથે લખી મોકલ્યો કે કોઇ સ્વાર્થી માથુસના ભરમાવ્યાથી ભરમાઇ જઈ પોતે આવ્યો ગયો હોય, તો તે જામ દૂર કરવા માટે તે આજે તેને જામીન તરીકે આપવામાં આવે. તેણે જવાબ લખ્યો કે ખુલાતમા એકમરખી પોતાની તબી-એત ખીમાર ને નરમ ગહેતી હોવાથી બહાર નીકળવાનો સંજોગ મળ્યો છે એટલે હવે થોડો સમય અમદાવાદ જઈ, ત્યાં હવા ને પાણીફેર માટે રોકાઇ, પછી ખુલાત આવવાનું થશે. તારકાગીક તો થોડી જરૂરીઆત વસ્તુઓ ધેરથી મંગાવી છે તે લાવવા દેવાની પરવાનગી આપવી તેના મનનું સાત્વન કરવાને મોમિનખાને માગેથી પરવાનગી આપી. ઝાહેદ અલી થોડો વખત પેટલાદમાં રહી પછી શહેર તરફ ગયો. સુદાશીવ બલ્લાળે ભારબગદાર જાનવર તથા ગ્રંથક નામના એક માથુમને થોડા સવાર ને પ્યાદા આપી તેની જોડે વળાવા તરીકે મોકલી તેને અમદાવાદ પહોંચાડ્યો. તે ત્યાંના નાયબ નાર પંડિતને મળ્યો ને પછી ત્યાં રહ્યો. કેટલાંએક કારણને લીધે મહમદ હુસમ બલ્લાળના મનમાં પણ ઘ્વીક ને અંદેશો પેશી ગયા હતા, અને તેને ત્યાંથી ન્હાસી છૂટવાનો રસ્તો જડતો ન હતો. તેને ઝાહેદ અલી જોડે મિત્રતા હતી, તેથી તેની બલામથલથી બહાર નીકળી જવા માટે સુદાશીવ બલ્લાળની માગફત રસ્તો ખુલ્લો કરી લામ મળવાની અને તક આવવાની રાહ જોતો પાણી પહેલા પાગ બાધવા બેઠો.

બનાવ બનતાં પહેલાં તેનો રસ્તો કરી રાખવો જોઇએ.

કામ હાથમાંથી જતું રહે બાદ શોક કરવો નિરર્થક છે.

એવી વાત સાંભળવામાં આવી છે, અને તેની સમ્યાધની ભ્રેષ્ઠમ-
દારી તે વાત કરનારને માથે છે, કે એક યુક્તિ વિચારી કાઢી ત્રીસયાળીસ
બારગીરોને બહાર રીતે પોતાના પગાર માટે તેના પર તગાદો કરતા હોય
તેની રીતે તગાદો કરતા બોલાવ્યા અને એ બહાને પોતાનો વધારાનો સર-
સામાન ને ઝીંઝે વેચી નાંખ્યાં ને રોકડ કરી લીધું અને મહમદ સાદેક
જે તેનો સગો હતો અને તેની ભેડે જ હતો તેની ભેડે ગાંધાલડાઇ ને
બનાવટી વિરોધ શરૂ કર્યા, એટલે તે તેનાથી જુદો થઈ ગયો અને બીજા
મકાનમાં રહેવા ગયો. જે લઈ જઈ શકાય એવું હતું તે તેને સોપી પોતે
છોડા થઈ ગયો. મહમદ સાદેક જે બહારથી આવુબનાવ બતાવતો હતો
તે મોમિનખાનની રજા લઇ બહાર ચાલ્યો ગયો. મહમદ હાશમે મંદ-
વાડનો ઢાંગ કરી ધર સેવવા માંડ્યું. તેની ખબર લેવા આવતા નોકરી
વગરના અને નોકરીવાળા બારગીરોની અને સિપાઇઓની તેના બાઈ
મહમદ રેઝાએ પરાણાચાકરી કરવા માડી, અને તેમ કરી પોતાની
આસપાસ (જરૂર પડતા કામ આપે એવું) એક ટોળું એકઠું કર્યું. મોમિન-
ખાન પણ તેને જોવા આવ્યો અને તેના મનમાં શું હતું તે સંબંધી પૂછ્યું.
પોતે અનુભવી હોવાથી, તેને રાજી કરી, તેના મનની સફાઈ કરી, તેને જે
કાંઈ વહેમ પડતો હોય તે ખસેડવા અને તૂટેલી દોરી સાધવા પ્રયત્ન કર્યો.

દોરી તૂટે તો તે સાધી શકાય ખરી,

તોપણ વચમાં ગાઠ તો રહેવાની જ.

અને ઐક્ય, ઘણી મહોબ્બત અને દોસ્તીનો સંબંધ બતાવના માટે
કમર છોડી નાખી તે જ જગ્યાએ તેનો મહેમાન થઈ બેઠો. મહમદ
હાશમેને મન હોય કે ન હોય તોપણ તેની પરાણાચાકરી માટે મિજબા-
નીની તૈયારી કરવી પડી, અને પોતાના સંબંધીઓને બોલાવી રાત્રે શું
જમવાનું કરવું તે નક્કી કર્યું. રાતને સમયે ત્યારે એ મહેરીસ (મંડળ)
માંથી અજાણ્યાં માણસો આવ્યા ગયા ત્યારે, મિત્રભાવ રસપર ચટતાં વાત
બીતને દોરીને પોતાની મતલબ પર પહોંચાડી, અને પોતાના પુત્રને દાગર
કરીને તેના માથાપર હાથ મૂકી તેના કસમ ખાઇ કહ્યું કે સ્વાર્થો લોકોના
કહેવાથી, જે કાંઈ પણ વહેમ તારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેમાં
સત્યનો અંશ નથી; તેમનો બકબકારો પાયા વગરનો છે.

કોઇ બીજાની વાત ન સાંભળતા મદારી જ વાત સાંભળ,

કારણ સ્વાર્થી માણસોને દરેક બાબતમાં સ્વાર્થ હોય છે.

દુકામાં બારગીરો અને ઘોડાઓને પોતાની નોકરીમાં રાખી લેવા

અને આગળના રિવાજ મુજબ ખુશીથી આવગળવ કરતા રહેવું (એમ કહ્યું), કે જેથી નિદાખોર માણુઓની હ્રમ ગંધ યાય અને વિરોધીઓના ચ્દેર (નર વગરના)-ફિક્કા-પડી જાય. સમયને માન આપી વર્તવા સિવાય છૂટકો નહતો એટલે તેણે કબૂલ કર્યું. મોમિનખાનના મનને ખાત્રી થવાથી ખીજે દીવસે તે પોતાને ઘેર આવતો રહ્યા. આમ હોવા છતાં મોમિનખાનનાં કેટલાક વિશ્વાસુ ને બેદ જાણુનારા માણુસો,-પછી તેઓ મહમદ હાથમનું બહું વિચારી યા ધર્મનાં ને અદેખાધથી, ગમે તે કારણથી કહેનાં હોય,- મોમિનખાનના અંતઃકરણની છૂપી વાતને અંગે દરરોજ ને દરરોજ કાંઈ ને કાંઈ નવીન હકીકત તેને કાને પહોંચાડતાં રહેતા, જેથી કાંઈ રીતે તેનું મન શાંતિ પકડતું નહિ. મિત્રતાના દેખાવનો અને મોમિનખાને લીધેલા કસમનો અર્થ તેઓ એવો કરતા ને કહેતા કે એ બધો બહારનો વિવેક ને તેને ગફલતીમાં નાખવા માટેનો દેખાવ છે. ફરજના માર્યા તેને દરરોજ, હવે મને, “વાકુ વાળ પશુ દોળતો નહિ,”+ એવી રીતની મુશ્કેલ સ્થિતિમાં, મોમિનખાન પાસે રિવાજ મુજબ આવગળવ કરવી પડતી, પરંતુ અંદર-ખાતેથી છૂટા થવા તથા આત્મા જવાનો રસ્તો શોધવામાથી તે એક પળ પશુ આરામ લેતો નહિ. ઘોડા દીવસ વીત્યા બાદ રમઝાન મહીનાની પચીસમી તારીખે ઘોડા બનાવવાને બદલે, બારગીરાને તૈયાર કરી, એક રથ કે જે તે રથ કોનો છે તેનો કાંઈને ખ્યાલ પશુ ન આવે, તેની રીતે, તેમા પોતાના ખાસ માણુસ બેસાડી, બહાર મોકલી દીધો, ને સૂચના આપી કે દરવાજાની બહાર નીકળતાની સાથેજ ઝપટ વાપરી પેટલાદ પહોંચી જતા સુધી પાછા વળી જોવું નહિ. મહમદ રૈઝા જે મોમિનખાન સમક્ષ કોરાન વાયવામા યુધાયો હતો તે દીવસને છેડે જ્યારે કોરાનના વાયનમાથી છૂટો થયો ને મોમિનખાન અંદર ગયો, ત્યારે પોતાના ભાઈ પાસે આવ્યો, અને તેઓ બંને એકબીજાની સાથે બારગીરા જે તૈયાર હતા તેમને લઈ, વગર દિલ ને વગર વિલંબે ઘોડેસ્વાર થયા, અને ઘોડા મારી મૂકી કાટને દરવાજે આવી લાગ્યા. ચતુરાઈ વાપરી અને દરવાજાને ખૂલાવામા નાખવા, તેમને પૂછ્યું કે ધાડપાકુઓની ખબર આવવાથી મોમિનખાન સવારી કરી કંઈ બાજુ ગયો છે? આ બદલે તેમને ખૂલા-

+ ન જની શકે તેવી, અસાધ્ય સ્થિતિ બતાવવા માટે આ રાખ્દો ફારસીમાં વપરાય છે. “વાસણ વાકુ” વાળ “એવી સૂચના કરવા સાથે એવી પવ્ત સૂચના કરવામાં આવે છે કે “પશુ તેમાંની વસ્તુ દોળતો નહિ.” વાસણ વાકુ” વળે અને અંદરની વસ્તુ દોળાય નહિ એમ બનવું મુશ્કેલ છે.

વામા નાખી તેઓ ચેટલાદને રસ્તે પડી ગયા એક કલાક બાદ જ્યારે
મોમિનખાનને તેમના જતા રહેવાની ખબર પડી એટલે વગર દીને તેમની
પૃથ પકડવા ઘોડે ચઢ્યો ને બે ત્રણ ક્રમ ગયો પણ ખરા, પણ તેમને
મળી (પકડી) શક્યો નહિ, એટલે ન છૂટકે પાછો ફર્યો

મહમદ હુશમે રથને પકડી પાડ્યો અને રાતનો આશરે દહોડ
પહોર વીતતા પેટલાદ આવી પહોંચ્યો સદાશીવ ખલનાજે તેને તેના
લાયક મનામો ઉતારે આપી, પરાણાચાકરી કરી (બક્તની સામગ્રી
મોકલી) બીજે દિવસે બને ભાઈના નામનો મોમિનખાન પર કાગળ
આવ્યો કે પોતાના સુખન ને વચન તાગ કરી તેણે સોગદથી ફંદ કરી
આપ્યા છતાં તેમણે આ ન કરવાનું ઈર્થ્ય જેથી બને પક્ષનું ખોટું કહેનાય
છે, એ ઠીક થતું નથી બે મહારાથી છૂટા પડીને તેમનો જવાનોજ નિશ્ચય
થયો હતો તો મારે ક્યા વાધો હતો ? દુકામા, બે પાળ ફરી, મુનાકાત
કરી, ખુરીખુરીથી તેઓ જાય તો લોગના મનનો વહેમ દૂર થાય, અને
નિંદાખોરાની જલ બવ થાય, મારે એમ તેઓ કરે તો બધું સાફ.
તેમણે જવાબમાં પોતાના સાથીઓના પગારની માગણી કરી જે રકમ
ધણી મોટી હતી સદેશ ને પેગામનું કામ બને પક્ષ તરફથી કહોરતા ને
વિરોધમાં પરિણમતા અડકી ગયું જવાનમદખાનની સાચાથી આગળ
જમાદાર સધીમનું જુદું પડી જવું શહેર બહાર નીકળી ઘોળકે જઈને
રહેવું, અને મોમિનખાને તેને પોતાની સાથે અમદાવાદ આણવો એ
હકીકત, જુદી જુદી જગાએ પૂર્વે નિમગ્નતાએ લેખણીથી લખાઈ ગઈ
છે પહેલેથીજ એ મોગલામાં ઉછરેલો અને તેમની સોખતની એના પર
અસર થએલી, તેથી તણે પોતાના મન ને હૃદય સાથે નિશ્ચય કરી રાખેને.
પોતાની બાકીની જિંદગી પોતે મોમિનખાનથી છૂટા થશે નહિ એ
ધોરણે દક્ષણીઓ પાસથી, આગળ જણાવ્યા મુજબ આશરફીઓ લેવાની
બાબતમાં તેમજ બીજા એક બે અમુક કામોમાં પોતે લોકોના ધિક્કારને
પાત્ર ને અરાદાઓનો શત્રુ યર્ષ પડ્યો.

તારૂં દિન ઝર્ષ પણ મિત્રને યા પ્રદેશને સોંપ નહિ

કારણ પૃથ્વી ને સાગર બને વિશાળ છે, ને માણુગ પણ ધણા છે

ધણા આરણ જમાદારો અને મુજરાતીઓ શહેરમાં આવી સદાશીવ
રામચંદ્ર ને દામાજી ગાયકવાડની નો રીમાં દાખલ થઈ ગયા હતા, પણ
તેનાથી પાછા ફરાયું નહિ, અને કેટલાં બીજા અનુભવી માણુમોની મનાક
થી તેણે કેટલાંએક એવા કામ કર્યા કે જેને પરિણામે પોતાના ધરવારથી

વિખુદો થઈ ગયો અને પોતે જે કાંઈ જાહેર કે ખાનગી રીતે બેઠું કર્યું હતું તે ખોઈ બેઠો.

આ બે વર્ગ તરફથી મોટું ફેરવણું, આરંભ છે.

દુશ્મનના દોસ્તોથી અને દોસ્તોના દુશ્મનોથી.

જવાનમદખાનના દમ વરસના અધિકારના સમયમાં પોતે શહેર કોટવાળા હોવાથી એ પેમાદાર થયો હતો એવી વાત ધૃવ્યાંખોર ને અદેખા માણસોએ મોમિનખાનને પહોચાડી તેના હૃદયની પાટી પર કોતરી દીધી હતી. મોમિનખાન થોડા સમયની વાટ જોતો જાહેરમાં તેના પર મહેરબાની અને માયા બતાવી તેનું દિલ સાફ રાખતો. સહીમ પણ તેની જોડે પોતાની હાર્દિક મિત્રી દદ થઈ છે એવા ખ્યાલથી સિપાઈઓ પોતાના ચહેલા પગારનો તગાદો કરી ધિગાળું મચાવતા હતા તે વખતે જે શક્ય હતું તે 'કંઘા પ્રશસનીય કોશેશ કરી, પોતાનો તથા પોતાના સાથીઓનો બાકી રહેલો પગાર જતો કરી, તેને હાથે પોતાનું બહુ જ થશે એવી આશાએ બેસી રહ્યો હતો. ખાનગી તથા જાહેરમાં મહમદ હાશમ, હમેશા

રાત ને દીવસ તેનો સોબતી ને જોડીદાર

સાજથી સવાર સુધી તેનો મિત્ર ને વિશ્વાસુ (દોસ્ત)

રાજકારભારના કાર્યો બાબતમાં મોમિનખાનનો રાતદીવસનો સોબતી હોવાથી, સહીમને વિશે મોમિનખાનને જે કાંઈ સાબજેલું ને ધારણું અને તેનો અમલ કરવાનું થોડા પ્રસંગ આવવા પર મુજબત રાખેલું, તેની તેને (મહમદ હાશમને) ખબર હતી. આ અરસામાં તે તો સહીમવામત બહાર આવ્યો ગયો, એટલે એ છૂપા બેઠનો પકડો ફાટી ગયો, કારણ તેણે દોસ્તી દાવે બે દગ્ધ સહીમને લખી જણાવી તે બાબતની તેને ખબર કરી તેને બહાર નીકળી આવવા લલચાવ્યો તથા સાવચેત અને સાવધ રહેવાનું જણાવ્યું. ભોળપણને લીધે, તેણે પોતાની મિત્રીનો વધારો કરવા તથા પોતાના તેના પરના વિશ્વાસની નિર્મળતા બતાવવા તેના તેજ કાગળ મોમિનખાનના હાથમાં આપ્યો.

તે શખ્સ તેના શત્રુની ધૂંધાને ધણો અનુકૂળ થઈ પડે છે,

કે જે તેના શુભેચ્છકોની સિખામણ સાબળતો નથી.

મોમિનખાને સોગત પર જણાવ્યું કે આવું લખવામાં મહમદ હાશમની મતલબ ને મરજી આપણી વચ્ચે અણબનાવફાળી પડેશે કેંદા તથા જેઓ જાન ને દિલથી એકબીજાના મિત્ર છે તેમના મન હંચા કરવા સિવાય ખીજ નથી. અંદરખાનેથી મહમદ હાશમ તારી સાથે દોસ્તીના

દેખાવને બહાને મારી સાથે દુસ્મનાઈ કેળવે છે, માટે દરેક રીતે તારું મન નિશ્ચિંત રાખવું. સલીમ તેની નોકરીમાં હતો નહિ, એટલે પણ કહ્યું કે તારા દત્તક છોકરા શુલામ હુંસેનને એક આરણ ટૂંકડી સાથે લઈ આવ, હું તેમને મારી નોકરીમાં દાખલ કરીશ. સ્વાર્થિ માણસોને એક નવું બહાનું મળ્યું, અને તેના પર નવો આક્ષેપ મૂકી એવું જણાવવા માંડ્યું કે એમ પણ બને કે વખતે કોઈ બીજી જગાએથી (મામિનખાનના) વિરોધનો સુર તેને કાને પહોંચે તો તે પણ બીજાઓની માફક બહાર ચાલ્યો જાય; તેથી શ્રેષ્ઠ શબ્દાલ માસની છઠ્ઠી તારીખે પોતાનાં પાંચ છ ખાનગી માણસો લઈ જ્યારે પોતાના પગારનો ખુલાસા કરવા સલીમ મળવા આવ્યો ત્યારે મામિનખાને તેને કહ્યું કે કટલીએક એવી બાબતો છે કે જેને સંબંધે મહોડામહોડ વાતચીત કરવાનું સજાહ બરેલું નથી, માટે શુલામરાય પેશકાર કહે તેમ કરવું. એમ કહી ઉઠી અંદર ચાલ્યો ગયો એટલે શુલામરાયે કહ્યું કે હમણા થોડાં નાણાની જરૂર છે, અને તે વગર વ્યાજે કરજો આપવાં. સલીમે જવાબ આપ્યો કે મારી પાસે જે કાંઈ છે તે એમનું જ છે. મહેં દિલ ને જનથી એમની મૈત્રી કરી છે તો પછી પૈસા શું થીજ છે ? પરંતુ મારી પાસે રોકડ નાણું નથી. થોડા ને ઉંટ જે હાજર છે, તે આપવામાં વાધો નથી. આવા જવાબથી પોતાને ખોટું લાગ્યું છે એમ મામિનખાને બતાવ્યું. આ અરસામાં તેની જોડે આવેલા માણસોમાંથી એક જણ પોતાની પુદ્ધિથી પામી ગયો કે ઘાટ કાંઈ બીજેજ ધડામ છે, એટલે તેણે અરબખી ભાષામાં તેને તે વાત સમજાવી, તે ઉપરથી તે તરતજ મહમદ રશીદખેગને ઘેર જતો રહ્યો. તેણે તેના પ્રત્યે મુરબત દેખાડી તેની આખર અચાવવામાં પોતે ભાગીદાર થયો. નાદિરશાહી મોગસોની એક ટૂંકડી તથા તોપચીઓને હુકમ થયો હતો તે મુજબ તેઓએ દરબાર-માંથી બહાર નીકળી, અંદ્રની આસપાસના ફરતા કુંડાળા માફક, સલીમની આસપાસ ગોઠવાઈ જઈ, તેને ઘેરી લીધો, અને તેને નહાસી છૂટવાનો રસ્તો આંતરી લીધો. તેર રાત ને તેર દીવસ તે એવી સ્થિતિમાં પડી રહ્યો, અને જ્યારે છૂટવાની આ મુક્તિ થવાની તક ન મળી ત્યારે ઘણી પાટાપાટ બાદ છવીસ હજાર રૂપિયા આપવા કબૂલ થઈ છૂટયો, અને ગમે તેમ કરી, સ્ત્રીઓના દાગીના, અને ઘરનો સરસામાન વેચી, ને કરજ કરીને પણ તેનું મન મનાવ્યું.

આ પૃથ્વીપર ખરેખર વફાદારીની મધ સરખી નથી.

આ હાડકામાં વફાદારીનો આવો નથી.

મોમિનખાને પોતાના એક ભરોંસાદર માણુમને પેશવા પાસે મોકલી,
 પોતાને પૂછે આવવાની ઈચ્છા છે એમ દર્શાવ્યું. ત્યાંથી ત્યાંના કામદો માથે
 સદાશીવ રામચંદ્ર તથા દામાજી ગાયકવાડના નામપર એવા પત્ર આવ્યા
 કે ખંભાતને હેરાન ન કરવું તથા મોમિનખાનને મુસાફરીનો પરવાનો
 આપવો. મોમિનખાને મુસાફરીના સરમામાનની તૈયારી કરી, મજદૂર પત્રો
 સદાશીવ રામચંદ્ર પર મોકલી, પરવાનાની માગણી કરી. તેણે જવાબ
 લખ્યો કે ત્યાં (ખંભાત)નો આમિલ હિસાબમાં કેટલોક ફેર હોવાનું બતાવે
 છે, તો તે ફેરવાળી રકમો મંથે તેને ખાતરી કરી આપી પછી જવું.
 આને લીધે થોડી દીલ યમ્. દામાજીને રહેવા દેવા માટે સદાશીવ રામ-
 ચંદ્રે ફરીથી લખ્યું, ને પોતે તોપખાનાની સામગ્રી તથા મુસાફરીનાં સાધન
 તૈયાર કરવા માટે જાવણીમાંજ મુકામ રાખ્યો. કચ્છના જમીનદાર રાય
 લખપતના મનમા લાગો વખત થયા મનસજ તથા રાગનો ખેનાખ મેળ-
 વવાની રૂપડા રજા કરતી હતી, તેથી તેણે પોતાની એ મુરદ પાર પાડવા
 પૃથ્વીપતિ ફિરદૌસ આગમગાહના સમયમાં તેમની દરબારમાં વકીલો
 મોકલ્યા હતા, અને વિશ્વવિખ્યાત કચ્છી થોડા ને ગુજગતી બગદ, અને
 ખીર્જ નગરાણા અરજીઓ સાથે પૃથ્વીરક્ષકની દરબારમાં તેમજ માત્રા-
 નયના કારભારીઓ પર મોકલ્યા કરતો હતો, એટલે તેને એક મનસખ
 આપી, મિરજા રાજા લખપત એ ખેતાબથી સન્માનીત કરવામાં આવ્યો
 હતો. તેના મનમાં હજી કે જે કચ્છની પાસે આવેલું છે તેની મુબદારી
 મેળવવા હમેશા ખાનગી રીતે ઈચ્છા રજા કરતી, તેથી તેણે એક વિશ્વાસુ
 માણુસને સદાશીવ રામચંદ્ર તથા દામાજી ગાયકવાડ પાસે મોકલી, ભરક-
 રના સરખમનું ખગ્ગ આવવાની શરતે તેમની મદદ માગી, એટલે સદા-
 શીવ રામચંદ્ર તરફથી રણકોડદામ ને દામાજી તરફથી સેવકરામને નીમ-
 વામાં આવ્યા કે તેમણે ત્યાં જઈ કાલકારના પાવાને દદ કરવા. ભરચના
 આમિલ ને ફોજદાર નેકનામખાનને આ સાલમાં મનસખનો ઈજાફો,
 બહાદૂરનો ખેતાબ, અને જુડા ને નગારાની ભેટનું માન આપવામાં આવ્યું.

સદાશીવ રામચંદ્રનું દામાજી ગાયકવાડ જોડે ખંભાત
 ખંદર તરફ કૂચ કરી જવું અને ત્યાંથી બદોબસ્ત
 કરવા તથા પેશકશ ઉઘરાવવા જવું, નારની ફેર-
 ફારીમાં શહેરના નાયબ તરીકે સંતોજનું
 નીમાવું, સુરત ખંદરમાં રેલ આવવાની
 ખબર આવવી અને દામાજી ગાયકવાડનું
 પૂણે જવું

નારની ફેરફારીમાં પોતાના મોટા ભાઈ સંતોજને સદાશીવ રામ-
 ચંદ્રે શહેર નાયબની જગ્યાએ નીમી દિ. સ ૧૧૭૨ ના પવિત્ર મહોરમ
 માસની ત્રેવીસમી તારીખે દામાજી ગાયકવાડને સાથે લઈ કૂચ કરી, અને
 શહેરથી બે દાસ દૂર આવેલા ગામ ઈસનપુર આગળ આવી મુકામ કર્યો.
 સુરત ખંદરથી ખબર આવી કે તે મહીનાની અદારમી તારીખે તાપી નદી
 જે કિલ્લા નીચેથી વહી દરીઆને મળે છે તેમાં પાણી ઉભરાઈ જવાથી,
 રેલના પાણી શહેરના વસ્તીવાળા ભાગમાં પેસી ગયા ને લોકોને નાશના
 ભયંકર વમળમાં ગરક કરી દીધા, અને ઘણા મજબૂત ને સંગીન મકા-
 નોના પાયા હાલી ઉઠતા તે પડી ગયાં. દરીઆ અને જમીન માર્ગે વેપાર
 કરનાર વેપારીઓના માલમતા ને કાપડ જગડી જઈ નાશ પામ્યાં. બે
 દીવસ ને રાત રહ્યા બાદ તેનું જોર ને (મોજનું) ઉજળવું ઓછું થયું. એજ
 રીતે ત્રિમાસ નદી પણ તાપી જોડે હરીફાઈમાં હતરી, ને પોતાનો સાધારણ
 મારગ છોડી ભરૂચની તથા કિનારા પર આવેલા ગામડાંઓની ખરાબી કરી.
 એજ માસની પચીસમી તારીખે પાછી ખીજ વખત સુરત ખંદરે તાપી
 નદીમાં રેલ આવી, પણ આગળ કરતાં ઓછી, અને સાના રહેવાશીઓના
 જનમાલના નાશનું કારણ થઈ પડી. સૂબાના સદરનો ઓફે માત્ર નામનો
 જ અને વગર આમદનીનો હતો તેથી મહમદ મુનવ્વર ઉદ્દીનખાન સુરત
 આવ્યો ગયો હતો તેની ફેરફારીમાં સદુસ્સદ્દરની મહોર સાથની બાદશાહી
 સનદ રજુ કરી ગુલામ હુસેનખાન વલદે અબ્દુલ હમીદખાન, તે (સદ-
 રને) ઓફે બેઠો. વજ્જા, સદાવરત, જીવાઈદરા તથા સેયદોને અપાયેલી
 જમીનોનો મામલો લાંબા સમયથી કચળા ગયો હતો, અને નાજિમોની કમ

મહેરબાનીથી ધર્મોદ્ધાર સંઘાઓનાં બારણા બંધ થઈ ગયા હતાં, અને તે બાબત કોઈ સદર પાસે લઈ જતું ન હતું, એટલે તેને માત્ર ઓદ્યાના નામ મિલાવ ન હતી ઓદ્યાને અગિ કાંઈ પ્રાપ્તી કે કાંઈ કમાણી. દ્વંદ્વામાં કૃત્ય કરી સદાશીવ રામચંદ્ર મોઢે ખેડે આવ્યો ને ત્યાંની જમાજંદોનો નીકાલ મહમદ દોરા- ન જોડે કરવા-કારણ તે દામાજીને દિરસે આવેલું હતું-ત્રણ (દીવસ) મુકામ રાખી, ખંભાત બદલ તગ્દ ગયો, અને બદલે મીમાડે જાવણી નાખી. પૂણે જવાને ધરદે મોમિનખાન શહેર બહાર નીકળ્યો હતો તે પાઠો કિસ્સામાં પેસી ગયો, અને ખુરજ ને મઢીને સાચવવા લાગ્યો, અને દામાજીને વચમાં રાખી તેની જોડે વાતચીત કરવા કારભારીઓને (બહાર) મોકલ્યા. ત્યાં મુકામ હતો તે અરસામાં જુનાગઢથી ખજર આવી કે પવિત્ર મહેરમ માસની પચીસમી તારીખે ત્યાંનો ફોજદાર શેરખાન બાખી કુદ- રતી મોતે આ નાશવત કુનીઆને છેલ્લી સલામ કરી કાયમની કુનીઆમાં આવ્યો ગયો હતો.

જે જનમ્યો, તેને ન છૂટકે પીવો પડે છે

જમાનાના પ્યાલામાંથી “દરેક યીજ જે જમીન પર છે, તે નાશવંત છે” એ જાતનો શરાબ.

કારભારીઓએ તેના પુત્ર મહમદ મહાબતને તેની જગાએ બેસાડ્યો હતો. સદાશીવ રામચંદ્રે ત્યાં વીસ દહાડા મુકામ રાખ્યો, અને પોતાના ભાગના તકાવતના વીસદળર રૂપીઆ જે પોતાના માણસોના જાહેર કરવા મુજબ મોમિનખાને પચાવી પાડ્યા હતા, ને જે વિશે પોતાના મનને ખાતરી થઈ હતી તે લઈ લઈ, ત્યાંથી મોઢે કઠોણા ને ત્યાંથી ખંભાત ચોરાસીના ગામ ઉમેદા કે જ્યાંનો જમીનદાર મૂખાના નાજિમને પેશકશ આપતો હતો ત્યાં જઈ મુકામ કર્યો. એ અરસામાં દામાજીને ધણીજ તાકીદથી બોલાવવાના પેશવાના પત્રો આવવાથી કાંઈ બહાનું કાઢવાનો અવકાશ કે ત્યાં ગયા સિવાય બીજો રસ્તો રહ્યો નહિ, તેથી ઉમેદાની પેશકશનો નીકાલ કરી, મઢી નદી પાર ઉતર્યો, અને પોતાના ભાગની પેશકશ ઉધરાવવા પોતાના પુત્ર સિવાજીને સોરઠ જિલ્લા તગ્દ મોકલી પોતે પૂણાને રસ્તે પડ્યો. શેરખાન બાખીના વતનનો મહાલ- વાડાસીનોર, જ્યાં થોડા વરસ થયા તેનો દીકરો સરદાર મહમદખાન રહેતો હતો અને જે અમદાવાદના બખેડા દરમ્યાન પેશવાનો અડધાગ પચાવી બેઠો હતો, તેમજ વીરપુર પગથાની કેસાઈ કામ જેની પાસથી જુણાવાડાના જમીનદાર હીપસિંગ જોડે મળી જઈ તેણે દર લીધો હતો.

તેથી તેની સામે થવા, તેની મદદ માગવામાં આવી હતી, તેને લીધે, સદા-
શીવ રામચંદ્ર વાઙસીનોર કસબે ગયો. સરદાર મહમદખાન પુરજીવાનીમાં
હતો, તે તેના કારભારી સુલતાન હુશીની સલાહ મુજબ કિલ્લાનો આશ્રય
લઈ વિરોધ કરવા અટકાવરૂપ ટાંચ માથાપર રાખી સામે ગયો અને
કોટની દીવાલપરથી તેને હાંકી કાઢવા હાથ લાંબાવ્યો. બંને બાજુ તરફથી
તોપ બંદૂકની ગોળીઓ વડે યુદ્ધનો આતશ ને જંગનો અગ્નિ સળગાવવામાં
આવ્યો. આવી રીતે થોડા દહાડા ચાલ્યા બાદ એક દહાડો રાત્રે સદા-
શીવ રામચંદ્રે સીડીઓ ગોઠવી તેના પર ચઢવાનો દુકમ કર્યો, અને
સિપાઈઓને હોંમત આપવા પોતે આવી ઉભો. થોડા માણસ હોંમત
કરી ઉપર ચઢી ગયાં, એટલે રક્ષકોને તેની ખબર પડી તેથી તોપબંદૂકની
લગાઈ ચાલી એટલામાં દીવસ ઉગ્યો અને પૃથ્વીને પ્રકાશીત કરી. આને
લીધે કામ આગળ વધશે નહિ એવું લાગવાથી કેટલાક જખમી યથા પાછા
ફર્યા. સરદાર મહમદખાને જોયું કે આનો નીકાલ ક્યાં સિવાય છૂટકો
નથી, એટલે ત્યાંના મુકાદમ (મુખી) જોડે સુલતાનને મોકલી ત્રીસહજાર
રૂપીઆ આપવાના કખૂલ કરી, જમીન તરિકે સુલતાન તથા મુકાદમને ત્યાં
રાખ્યા. પોતાની બહાર નીકળવાની, સદાશીવ રામચંદ્રના આવવાની તથા
વીસહજાર રૂપીઆ લેવાની હકીકત, બીજે રૂપે લખી એક ઝડપી ઠાસદ
જોડે, થોડી ભેટ સોગાદ તથા પોતાને આવવાને ચતી દીસના કારણસાથે
મોમિનખાને પેશવા પાસે મોકલી હતી. તે રકમ પાછી આપવા બાબત
તથા મોમિનખાનને લઈને આવવા માટે હુમેન નામે એક ધસાવુલ
(સરદાર) તથા કેટલાક કાસદો પત્રો લઈ આવી પહોંચ્યા. મોમિનખાને
તેને સદાશીવ રામચંદ્ર જોને વાઙસીનોરમાં મુકામ હતો તેની પાસે
મોકલ્યો. સદાશીવે જવાબ આપ્યો કે એ રકમ (આપણા) લાગના
તકાવત પેટે હિસાબે નીકળતી હોવાથી મેં લીધી છે, તેમાં કશું ખોટું કર્યું
નથી, એમ કહી તે સરદારને વદાય કર્યો, અને પોતે લુણાવાડનો
જમીનદાર હીપસોંગ જોના તરફ લાખો વખત યથા નાજિમોને જવાનું
બનવું ન હતું, તેની તરફ ગયો. જમીનદારે ત્યાંના કોટની પાછળ આશરો
લઈ, તોપબંદૂકના મારાથી યુદ્ધરૂપી ધંટી ફેરવવા માડી. તેને સગ્ન કરવી
એવો સદાશીવ રામચંદ્રે પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો અને મોરચા
બાંધવા ને આગળ ધપાવવાનો દુકમ આપ્યો, તથા પોતાના લશ્કર સાથે
સરદાર મહમદખાનને બોલાવ્યો કે જેથી તે આવી તને મદદ કરે. તે
અખડુલા જુમેદી અને આરમોની ટોળા સાથે મો સવાર ને પાદા લઈ

આવી પહોંચ્યો. થોડા દહાડા રાત ને દહાડો અપાઝી ચાલુ રહ્યા બાદ, ત્યાં પાટોશમાં એક ન્હાની ટેકરી આવી હતી તેના પર સદાશીવ રામચંદ્રની નજર પડી. ગાદ જંગલ ને ઝાટોના સમૂદનેલીધે તેના ઉપર ચડવું એ ઘણું અઘરું ને બહુ મુશ્કેલ કામ હતું તેથી તે જંગલ ને ઝાડ કાપી નાંખવાનો હુકમ કર્યો, અને દીપસિંહના રહેવાના મકાનની સામે આવેલી હમી જગા પર લાખે ગોળા ફેંકતી તોય ઘણી મહેનતે લઈ જઈ ગાદવી, અને થોડા ગોળા ફેંક્યા તે ત્યાં જઈ પડ્યા એટલે ભેજાં વગરના તેના મગજના મહેસમાંથી અચંબા અને ગર્વનો ધુમાડો નીકળી ગયો, ને તેથી ન છૂટકે વસીલાને હાથે લેતા અને પશ્ચાન્નાપનો પાસવ પકડી હાજર થઈ પચાસદહાર રૂપીઆ આપવા કબૂલ થયો અને જમીન આપ્યા. સરદાર મહમદખાનને જવાની રજા આપી સદાશીવ રામચંદ્ર પોતે મોડામાં પરગણા તરફ રવાના થયો. પરગણે છંદર તાલે આવેલું ગામ લલાસણા જે જવાનમર્દખાનના તાલુકાના વડનગર કસબાથી સાત દોસ છેલું આવેલું છે ત્યાં, ગસ્તામાં આવતી દરેક જગ્યાની હાલત તથા શક્તિમુજબ જમાનંદી કરી, મહેસબ લેતો લેતો આવ્યો, અને ત્યાંથી જવાનમર્દખાનના તાલુકા વીંગપુરને તાલે આવેલા આકલૂ ગામે જાવણી નાંખી. જોરાવરખાન જે વીસાનગરમાં ને ત્યાંથી પામે જ હતો તે આવી તેને મળ્યો. એજ અરસામાં રણુછોડદાસ ને સેવકરામ જે રાત્રી લખપત પામે કબૂલ ગયા હતા તેઓ પાછા ફરી રાહેરમાં આવી પહોંચ્યા, અને રણુછોડદાસ ત્યાંથી સદાશીવ રામચંદ્ર પાસે આવવા રવાના થયો. પહેલા જમાદીમાસની પાચમી તારીખે ત્યારે સદાશીવ રામચંદ્ર સમનખર(૧)ને રસ્તે પાંચણપોરની સરહદમાં આવી પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંના ફોજદાર મહમદ બહાદુરે, કાટની દીવાલ કે જે એ અરસામાં તેણે બાંધી તેનાપર ખુરજ ને ગદીઓ બનાવી હતી, તેને આશરે રહી, લડાઈ કરવા માઠી. જવાનમર્દખાન, તેને બોલાવવામાં આવ્યો હતો તે મુજબ, એ મહીનાની નવમી તારીખે, સવાર ને પચાદાવું આશરે એક હજાર માણસનું લશ્કર લઈ, એ લડાઈમાં ભાગ લેવા આવી પહોંચ્યો. આ લડાઈ આશરે એક માસ લગાઈ, અને તે મુદતમાં આસપાસ ને આજુબાજુના ગામડા લૂંટાઈ તારાજ થઈ ગયા. ગામડાઓમાંથી મળેલી લૂંટ કે જે પણ્ય મહોટી રૂકમની હતી, તે ઉપરાંત પાંચીસદહાર રૂપીએ જવાનમર્દખાને વચમાં પડી ફેંસલો કરાવી આપ્યો અને જમીન આપવામાં આવ્યો. બીજા જમાદીમાસની નવમી તારીખે ત્યાંથી ફર્ય કરી, તથા ઉઝા ને હિના આગમથી જવાનમર્દખાનને તેના ભાઈ સાથે જવાની

રંગ આપી, પોતે ઝાલાવાડ તાબે લીમડી તરફ ગયો. રસ્તામાં કંટોસથિતના જમીનદાર સોળ પાસે દસહજાર રૂપિયા લઈ, કૂચ પર કૂચ કરી લીમડી આવી પહોંચ્યો. ત્યાં મોરચા ઉભા કરી યુદ્ધનો અગ્નિ સળગાવવા માડ્યો. એજ અરસામાં શહેર નાયબ સતોજી, તે સદાશીવ રામચંદ્રના ભાઈએ, સાબરમતીના કિનારા પર આવેલા રાયખડ દરવાજાની લગોલગ ટ્રાટની જે દીવાલ શ્રીપતરાવના વખતમાં રેલને લીધે દોઢાબો (રહેંટ) સાથે નાશ પામી હતી, તે દીવાલને, સારંગપુર દરવાજા બહાર આવેલી સીદી અશીરની મસ્જિદના પથરો મંગાવી, દુરસ્ત કરવી શરૂ કરી. થોડો વખત ત્યાંથી પથરો આપ્યા બાદ તે જગા દૂર પડવાથી, એક બીજી મસ્જિદ જે ખાનજહાનના દરવાજા પાસે આવેલી છે ત્યાંથી પથરો લાવી, દીવાલને સખત પથર ને કાગરાથી ઘણી મજબૂત બનાવી. દોલાબ (રહેંટ)ના માલેકોમાંથી કોઈ જીવતું ગહેલું નહિ, અને તેમના વારસોમાં તે દુરસ્ત કરવાની શક્તિ નહિ, એટલે તે તો ખંડીએ રચિતિમાં જ રહ્યા.

સુરત બંદર લેવાને ધરાદે સૈયદ મોઈનુલ્હીનખાન ઉર્ફે
સૈયદ અમ્મનનું પૂણેથી આવવું, ત્યાંના કિલ્લેદાર
અહમદખાનની મદદથી તે હસ્તગત કરવું
અને અલીનવાઝખાનનું ખસી જવું

હિ. મ. ૧૧૬૨ ની માલના બતાવોનું પૂર્વે વર્ણન કરતા જણાવવામાં આવ્યું છે કે સૈયદ મોઈનુલ્હીનખાન ઉર્ફે સૈયદ અમ્મન સુગત બદરેથી નીકળી જઈ અગાઉમય પેશવા પામે ગયો હતો, અને સફર અહમદખાન આવી દાખલ થઈ ગયો હતો. આ અગામાં તેણે અહર અહમદખાનની મોતની તથા તેની જગાને અધિકાર અલી નવાઝખાને મેળવ્યાની ખબર સાંભળી, પોતાનું વેર વાળવા તથા સુગતની દાકમી પાછી મેળવવા, અહમદખાન માર્દોની મારફતે પેશવા પામે અગ્ર કરી અને હતું કે,

મારે કોઈ બીજા માણસ મામે ફગાવવા દેવાની નથી,
મારા દિવને ફુ.ખ તો માગ પોતીકા જ આપે છે.

તેણે કેટલેક વખત તેની સોજનમાં રહેવાનું પરમ કરેલું હોવાથી તેમજ તે પોતાનો વખત મુમીનથી કાઢતો હોવાથી પેશવાએ તેની અગ્ર

સ્વીકારી, અને વિચાર કર્યો કે જો એ ત્યાં સત્તા મેળવી શકે તો ખરેખર મારી મહેરબાનીથી તે હકૂમત મેળવશે; તેથી મુરત જાંદરમાં રહેતા વેપારીઓ અને મુખ્ય મુખ્ય માણસોપર તેને મદાય તથા મદદ આપવા કાગળો લખ્યા. તેમજ દામાજી ગાયકવાડને પણ લખ્યું કે તેની કુમર તથા મદદે ઉભો રહે. આ ઉપરાંત મુઝફ્ફરખાન ગાદીના ફેટલાએક સાથીઓને જોડે આપી તેને વદાય કર્યો. તે મુસાફરી કરતો ને રસ્તો કાપતો સોનગઢ આવી પહોંચ્યો. ખરચના પૈસા તથા જરૂરીઆતો મંબંધે મુસીબત તો પડતી, પરંતુ સંજોગ એવો બન્યો હતો કે તેના નસીબના સૂર્યે ઉભે ચઢવા માડ્યું હતું, અને તે ઠેક મુલાખની ટોચ સુધી પહોંચ્યો હતો, એટલે ફેટલાએક કાસદો જેને અહીંની ભાષામાં આંગડીઆ કહે છે તેઓ મુરત બદગના શરફોના નાણા ખુજસ્તે છુનીઆદ આંરંગાબાદ લઈ જતા હતા, તેઓ જોન વખતે આવી પહોંચ્યા ને તેમનો મેળાપ થયો. આ બનાવને તેણે અદદની કિતેહ ને ઈશ્વર તરફની સદાય લેખવી, તે નાણા લઈ લીધા, અને કૂચ કરી મુગત જાંદરથી બાર કોમ દૂર આવી પહોંચ્યો અને સિપાઈઓ એકઠા કરવા પ્રયામ આદર્યો, તથા ભરચના ફોજદાર નેકનામખાન પાસે મદદની માગણી કરી. આમપામ ને આજૂબાજૂના સિપાઈ-ગીરીનો ધ ધો કુનાગઓ આને પોતાની રોહંતુ માધન ગણી એકઠા થઈ ગયા. સગપણનો સંબંધ ધ્યાનમાં રાખી, સૈયદ અચ્ચને અલી નવાખાન પ્રત્યે વિનય ને વિવેક વાપરી, તેનાપર સુલેહ કરવાના સદેશ મોકલ્યા, કે જે બની ગયું તે વિશે બોલવું નહિ; હવે પછી પૂર્ણ અધિકાર સાથે મારા નાયબ તરીકે રહી, આ જગડો મટાડવો. ધણી મદદગાર ને સદાયકો હોવાને લીધે, તેમજ કિલ્લેદાર અહમદખાન જોડે મૈત્રી હોવાને લીધે, અહંકાર અને મગશરીએ તેને સલાહ સંપના માર્ગથી દૂર ફેંક્યો.

અહંકારની રમ એ બેવકૂફીના વૃક્ષની એક કાળ છે,

અહંકારને લીધે કાંઈ પણ માણસ પોતાને ઝોછો ધારતો નથી.

વિધાતાએ કાંઈ બીજુંજ નિર્માણ કરેલું હોવાથી, આ પ્રભાણે કરવાની તેણે ના કહી.

માણસ ગમે તેટલો બુદ્ધિશાળી હોય,

છતાં વિધાતાએ નિર્માણ કરેલી બાબતમાં આધળો ને માફેલ બની જાય છે.

કાંઈને પોતાનાથી બીજો વધારે વડાલો હોતો નથી,

પછી તે અજ્ઞાન હોય કે બુદ્ધિશાળી હોય.

સૈયદ અચ્ચન વધારે નજીકે આવી, યોગ્ય પ્રસંગની રાહ જોતો

ખેડો. અલી નવાઝખાનની પ્રકૃતિમાં વાત્ (વાયુ)નો અંશ વધારે હતો એટલે તેના કારભારીઓમાંથી ધણખરા, જેવા કે ઝંફરયાબખાન હુખરી, અને વલીહિદ્દા અને ખીબ્બ કેટલાએક, તેનાથી નારાજ ને અસંતુષ્ટ થયા હતા, અને હાથ ને આંશા વચ્ચે વખત કાઢતા હતા, તેથી તેમણે માંહોમાંહે મળી જઈ અંગ્રેજોની મારફતે સૈયદ અમ્મનને લઈ આવવાની યાચ રચી. સૈયદ અમ્મનના નજદીક આવી પહોંચવાની ખબર અલી નવાઝખાનને થતાં તેણે અહમદખાન કિલ્લેદારને કહ્યું કે, સૈયદ અમ્મનની સામે થવા જે લશ્કર હું મોકલું છું તેમાં તારાં માણસ પણ મોકલ. આ બાબતની ઝંફરયાબખાન અને ખીબ્બએને ખબર પડતાં તેમણે તેની જોડે બુદ્ધિશાળી તેમજ સાધારણ જ્ઞાનવાળા દલીલો કરી અને એમ પણ કહેવાય છે કે નાથાની લાંચ આપી, અને તેને મદદ કરતાં અટકાવ્યો, અને તેમણે સૈયદ અમ્મન જોડે મિત્રતાની ગાંઠ બાંધી. આને પરિણામે ત્યારે ખીબ્બે દીવસે અલી નવાઝખાને પોતાની ફાજને ચુકનાં હયાબાર તથા સામગ્રી સાથે તૈયાર કરી ત્યારે કિલ્લામાંથી એક પણ માણસ આવ્યું નહિ. જેઓ ગયા તેમણે તોપ બંદૂકની લડાઈ કરી, જેમાં કેટલાએક માર્યા ગયા ને કેટલાએક જખમી થયા અને તેઓ હારી પાછા ફર્યા. અહમદખાન તરફથી મદદ ન મળી એટલે અલી નવાઝખાન ગુરૂરો થયો અને તેના ઉપર ગુરૂસા ભરેલા સંદેશા તથા કઠોર વચન ને ધમકીના પેગામ મોકલ્યા. કિલ્લેદારે સૈયદ અમ્મનને સૂચના કરી કે તેણે તાપી નદીને પેસે પાર આવેલો રાંદેર કસબો કે જે કિલ્લાની સામે આવેલો છે ત્યાં આવી પડાવ નાખવો.

પાળેલા પક્ષીને ઝમે તેટલું દૂર ફેંકો (ઉરાડો)

તોપણ “ આવ, આવ ” કહેતાની સાથે ખુશીથી પાછું આવે છે.

આ ગેળી બનાવ બનવાને તેણે સમય તરફથી મળેલું સુભાગ્ય અને નસીબ તરફની યારી ગણી; વળી એજ અરસામાં નેકનામખાને મોકલેલી લગભગ પાંચસો સવાર ને પ્યાદાની ટૂંકડી મદદમાં આવી પહોંચી આગળનાં ને હમણાં આવેલાં માણસો મળી લગભગ ચાર દળર માણસનું લશ્કર થયું હતું એટલે પહેલા રખી મામની વીસમી તારીખે આવી તેણે રાંદેર કસબાનો કબજો લીધો અને અલી નવાઝખાન તરફથી મચ્હૂદ નામનો હુખરી ત્યાં રહેતો હતો તેને કેદ કર્યો. વળી લૂંટફાટ કરી એટલે પેસાની છૂટ થઈ અને એ રીતે રક્તત્રતા મેળવી. અલીનવાઝખાન પામે નેકે

આદ્યનવ દગ્ગા માણુમનું લશ્કર હતું તોપણ કિલ્લેદારના વિશ્વાસઘાતને લીધે તથા ખીજા અમલદારોની બેવફાઈ જેને વિષે તે અનુમાન હતો હતો, તેના લયથી તેની સામે થવા જેટલી પોતે હીમત કરી શક્યો નહિ; તેથી નગરકે અદમદખાન સાથે દોગતી કરવા રૂપી ફરવાને દોષવા માડ્યો, પણ કાંઈ જવાબ મળ્યો નહિ. તેણે તો ઉપરો સૈયદ અમ્મનના છોકરા સૈયદ હુસૈન ઉદ્દીનખાનને કિલ્લાની બારીમાંથી અંદર લઈ લીધો, અને ખીજા રૂપી મામતી પહેલી તારીખે, કીલ્લેદારની મુચના મુજબ, લગભગ મધ્યગતે સૈયદ અમ્મને હોડીમાં આવી હુકીકતખાનની સરાઈમાં મુકામ કર્યો, અને જે ટાળી તેને મળી ગઈ હતી તેને લઈ ઝંદયાબખાન તેને આવી મળ્યો. ખીજે દહાડે સવારે, સૈયદ અમ્મનના માણુમો અદમદખાનના માણુમોની સાથે કિલ્લામાં હાજરને રહેવાના મકાન (દગ્ગાર) પર હુમલો કરવા ગયા અને તોપ બંદૂકની લડાઈ ચલાવી. અને તરફના લગભગ ત્રણસો માણુમ મુઆ ને જખમી થયા એકે ખીજાની સામે મોરચા બધાયા શહેરનું ગણથ કરતા મેટના દરવાજાઓ પર કિલ્લેદારના અને સૈયદ અમ્મનના માણુમો રખેવાળ તરીકે બેસી ગયા અને આવળવના દગ્ગાન વારી દીધા કિલ્લા-પરથી અજગરના મ્હોડા જેવી તોપોએ દગ્ગારપર અભિવગસાવવા માડ્યો. અલીનવાઝખાનનો ખાનમામાં અમાનુષ્ટાખાન પણ તેને છોડી જતો રહ્યો. કાર્યકર્તાઓને આવી રીતે આજ્ઞા જતા એક લશ્કરની દડતા પણ ચૂકી ગઈ, અને પરિણામ છુટ આવશે એમ ધારી સિપાઈઓએ પોતાના પગારનો તકાદો કરવા માડ્યો તે સમય સિપાઈઓને નાગજ કરવાનો નહોતો એટલે જે રકમ દરેક માણુસે જણાવી તે તેને આપી રસીદ લીધી, અને દરેક જણને દિલાસો આપી તેનું મન મનાવી તેમને મોરચાપર મોકલ્યા હવે મોરચે તો એકએ અને અનાજ આવવાના રમતા બધ થઈ મએવા હતા, અને જે કાંઈ મધરી ગખ્યુ હતું તે ખાનસામાં અમાનુષ્ટાએ દગો કરી એક એવી જગાએ ભરી રાખ્યુ કે કોઈને જડે નહિ

ગિત દેખાતા દુસ્તનથી દૂર ગયે

બગતા આતશથી જેમ મુકું બગનથ (દૂર) રાખવામાં આવે છે તેમ

તેણે બે ત્રણ પહોળ ગમે તેમ કાઢી નાખ્યા. ઉપરે પખાલીઓ પણ નહાસી ગયા, એટલે ખોગક ઉપરાંત પાણીનો પણ અસાધ થઈ ગયો. કાજ સૈયદ કમાલુદ્દીન અલીનવાઝખાનએ (મખમી) સગપણથી બધા-એસો હતો, અને તેનો દોષ્ટ પણ હતો, એટલે નવમારી દરવાજાનો મોગ્યો હતો લઈ (છોડી દીધ) તે બાજુ આસપાસથી ધામદાણો લાવી

પરિસ્થિતિ સુધારવાને શુભ ધરાદે થોડા માણસો લઈ પોતે તે તરફ ગયો, અને દુશ્મનો પર હુમલો કર્યો, પરંતુ અકસ્માત બંદૂકની એક ગોળી કપાળના લમણાપર વાગવાથી ધંધર સરણ થયો.

બંદૂકની છાતીમાંથી એક ગાઢ છૂટી ગઈ.

જીવમ થયો, મૃત્યુ થયું, વિજળી જેવી આકૃત આવી.

તેના સાથીઓએ ત્યાં ઉભા રહેવાને બદલે ન્હાસી જવું વધારે પસંદ કર્યું. અલીનવાજખાન હવે મુઝાઈ ગયો એટલે તેના શુભેચ્છોની સલાહ મુજબ જાહેર રીતે સુબેહનો સંદેશો મોકલ્યો, અને તે મહીનાની પાચમી તારીખ ને શુકરવારે દરબાર ખાલી કરી સોદાગરવાડમાં પોતે ધર ખરીદ કર્યું હતું ત્યાં રહેવા ગયો. શુભ મુહૂર્તની રાહ જોતો સૈયદ અમ્મન તે સગાઈમાં રોકાયો અને મુતસદ્દીના રહેવાના મકાનમાં અગ્નીઆરમી તારીખે દાખલ થઈ રત્નૂ થએલા કામો કરવા તથા વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો. ભરથથી મદદમાં આવેલાં માણસોને પોશાક ને ધોડાઓ ભેટ આપી વદાય કર્યા.

લોખંડ જેવા પાયાવાળો સુરતનો કિલ્લો અંગ્રેજોના તાબામાં જવો, હકૂમતના કાર્યમાં તેમણે સત્તા મેળવવી, સૈયદ મોઈનઉદ્દીનખાનના નાયબ તરીકે ફારેસખાનનું નીમાણું અને અહમદખાન કિલ્લેદારનું ખરતરફ થવું

સુરતના મુખારક બંદરના લોખંડ જેવા (મજબૂત) પાયાવાળા કિલ્લાનું અંગ્રેજોના કબ્જામાં તાબામાં જવું એ આ સાક્ષના બનાવોમાંનો એક છે. આ ટુંક દહીકાતની વિગત એ છે કે વેપારીઓ અને મહોટા માણસો, ખાસ કરીને અંગ્રેજોના કબ્જામાંની ઈંજી, સલાહ, મગલત કે તેમનો મેળાપ સાધ્યા વિના, હાદ્રેઝ અમ્મદખાન હંમદીના કુત્ર અહમદખાન કિલ્લેદારે, અન્-લાવ અને આપખુદીને વચ થઈ સૈયદ મોઈનઉદ્દીનનો પક્ષ લીધો અને કિલ્લેદારની સલાહથી તે પગખર થઈ બેઠો હતો. આને સીધે હુમલો થામનાં તોર ને મગરી આગળ કરના દસ ગણા વધી ગયા. સૈયદ મોઈન ઉદ્દીનખાન તથા તેના ભાઈઓએ ઉભા કરેલા બળેશના અગ્ગામાં, રોપીવાળાઓને લાખો રૂપીઆનો માલ હાદ્રેઝ અમ્મદખાનના હુકમથી,

લાતીઓ (વખાસો) માં નાચ પામ્યો હતો, તે હકીકત તેની યોગ્ય જગ્યાએ જણાવવામાં આવી છે. હજીથીઓ હમેશા રમખાણુ ઉભાં કર્યાજ કરતા હતા, અને પોતાની સ્થિતિને યોગ્ય નહિ એવી રીતે વર્તતા હતા, લોકોને સતાવતા અને નુકસાન કરતા હતા, તેમાં અંગ્રેજોના નોકરો જોડે તે ખાસ અસવત ડેળવતા હતા, તે એટલે સુધી કે અત્યાર પહેલાં થોડા વખત અગાઉજ તેમના હાથ તળેના બે પારસી નોકરોનાં ખૂન કર્યા હતાં. આગળ જણાવ્યું છે તે રીતે આ અરસામાં તે તેમણે ખૂબી વાપરી મુતસદ્દી જોડે એકના સાધી લીધી, બસકે (તેના ઓદાના) કારભારના કામમાં પોતાને તેના ભાગીદાર અને સહકારી ગણવા લાગ્યા, અને શહેરપનાહ (રક્ષણ કરતો) કોટના દરવાજા પર બંનેના રખેવાળો નીભાયા. આનું શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર કરી અંગ્રેજોના કપ્તાન મી. સ્પેન્સરને ધધો ને કામદાજ બંધ કર્યા અને પોતાનો (જનરલ) ઉપરી મી. બેન્જમિન જે મુંબઈમાં હતો તેને જે બન્યું હતું તેની ખબર આપી. તેને સુરત બંદરની પરિસ્થિતિમાં થએલો બગાડ, તથા સ્ત્રીદીઓએ પકડાઈ જોર અને તેમની (વધતી) સત્તા, પકડ ન પડવાથી, તથા સમતનત (સમ્રાટ) નો બચ હવે કોઈને રહો ન હોવાથી, અને મુંબઈથી ખૂણા પાસે આવેલું હોવાથી, -કારણ ત્યાં પહોંચવા માત્ર છ દિવસની જ મુસાફરી કરવી પડતી હોવાથી -તથા ધેરાવાની રહેઠાં થતી આવતી હતી તે જોઈ, લાખા વખતથી પોતે તેની જોડે સલામતથી વર્તતો આવતો હતો અને મહોબતના સૂત્રથી બંધાયો હતો, એટલે અદમ્મદખાનને કાઢી મૂકવા તથા તેને કિલ્લામાંથી ખસેડવા માટે, કેટલીક શરતો સાધનો, (પોતાની) મરજી મુજબનો હુકમ મેળવ્યો, અને તેની ખબર સુરતના કમાન સ્પેન્સરને લખી જણાવી, અને સૂચવ્યું કે તેણે (શહેર) બહાર આવી વહાણમાં મુકામ રાખવો અને દરીયામાં બાઈ છે ત્યાં લંગર નાંખી પકાવ નાખી મુદ્દની સામગ્રી તથા ખીજ મદદની વાટ જોવી. કિલ્લો મજબૂત તથા સંગીન હતો તે વાત લક્ષમાં રાખી તેમજ સાવચેતી ને સાવધતા વાપરી દીર્ઘદષ્ટિ પહોંચાડી ધેરાવાને વસાઈ બંદરેથી અરમાર (સડાવકે વહાણો) તેમજ જગીન રસ્તે એક લરકર મોકલવાની માગણી કરી. જનરલની સૂચના મુજબ પોતાનો અસખાબ સ્પેન્સરે વહાણો પર ચડાવી દીધો, અને બહાર નીકળી પડ્યો. કમાનને એકાએક બહાર જતો જોઈ, તેમજ વસાઈથી સડાવકે જહાઝોને આવતાં જોઈ, તેમજ ફારેસખાન જે હજી ત્યાં જ હતો તેને જોઈ, સંપદ મોખનકિહીન તથા અદમ્મદખાન ચિંતામાં

પડી ગયા, અને કેટલાએક વેપારીઓને મોકલી તેમના મનને શાંતી આપવા તથા આ હીંસ્યાલુનું કારણ શું હતું તે પૂછવા મોકલ્યા. તે તો જનરલ તરફથી હુકમ આવવાની રાહ જોઈ બેઠો હતો, છતાં વખત વિચારી જઈ હુમ્મ્યાઈથી તેણે જવાબ આપ્યો કે મારા મનને કશી બાબતની શાંતી (ખાત્રી) ન હોવાથી હું એક બાગ્મૂ ખરીદી ગયો છું. વળી હું તો જનરલના હુકમને તાબે છું, તેથી જેમ હુકમ મળશે તેમ વર્તીશ. આ અરમામા જમીન માર્ગે આવતું મરાઠાનું લશ્કર શહેર બહાર આવી પહોંચ્યું તેથી શહેરમાં વસનારાઓના મનમાં બહુ ભય ને ત્રાસ પેસી ગયા. સૈયદ-સરે, સૈયદ મોઘન-ઉદ્દીનખાન, સૈયદ ઈંદુસના મદના મુતવરલી સૈયદ અબ્દુલ્લા, અલ્લપી તથા ખીજ મુખ્ય મુખ્ય માણસો પર એવો પત્ર લખી મોકલ્યો કે બંદરમાં જેર જુલમ ને અવ્યવસ્થા હદ બહારના વધી ગયા છે, તેથી વેપારીઓ નિરાત મને ધધો કરી શકતા નથી. જનરલના મનમાં એ વાત ઘોળાયા કરે છે કે બાદશાહના મુલકમાં તો સહીસલામતી જોઈએ અને કોઈપણ માણસની આબરૂને નુકસાન ન થવું જોઈએ. આ કોઈનો પક્ષપાત ન થવો જોઈએ. અહમદખાન કિસ્લેદારના માણસે વગર કારણે હમારા હાથ તળેના બે માણસના ખૂન કર્યા છે, તે ખૂનીને હમારે હવાલે કરી દે, તેમ ન કરવું હોય તો લડાઈ માટે તૈયાર થાય. જે તેમ નહિ બને તો સફરે જવાની મોસમે વહાણોને સફરે જવા નહિ દઉં અને સૈયદ અમ્મજનના જે સગા મેઝંધીઓ મુંબઈમાં છે તેમને આવવાની પરવાનગી નહિ મળે. બ્યારે વસાઈ બંદરેથી લડાયક વહાણ નદીમાં આવી પહોંચવાની તથા જમીન રસ્તે દક્ષણીઓના લશ્કરને આવી પહોંચવાની ખબર જનરલને પડી ત્યારે તેણે સરકારી સિંપાઈઓ, તોપખાનાનો જરૂરી સામાન તથા બારે ગોળા ફેંકે એવી તોપો (કંબાગ) ભરી થોડા ગરાબા (વહાણો) મોકલ્યા કે જે વડે તેઓ અહમદખાનના હાથમાંથી કિસ્લો લઇ લે. એ ગરાબા બારામાં આવતા લા લંગર નાંખ્યું લગભગ બે માસ જેટલો વખત આવી વાતચીતમાં ચાલ્યો ગયો, અને વિધાતાના લેખ તેમની યોજનાને સાનુકૂળ હોવાથી

આખી કુનીઆના અણુઓના ગુચળા વળી જાય (એક ખીજ સાથે મળી જાય)

તોપણ તે ઇશ્વરની આરા આગળ તો નિર્જીવ (કીમત વિનાના) છે. બ્યારે વિધાતાના લેખ આકાશમાં પોતાનું માર્ગ (ઉચ્ચ કરે છે) ત્યારે બુદ્ધિશાળી માણસો તદ્દન આધળા ને ખહેરા થઈ જાય છે.

“ત્યારે પ્રજા ઠાંધપણ કરવાનો ઇરાદો કરે છે ત્યારે તેની બધી સામગ્રી તૈયાર થાય છે.” એ વચન મુજબ, અદમદખાન દમેશા શતા રંગનો દારૂ નોડ કરવામાં અને ગરાબના પ્યાલા પીવામાં ગત ને દીવસ મરત ને ગાંડો બની પડી રહેના હતા, એટલે તેના બાપ હાફઝ અમુદખાને તેની આવી ટેવને લીધે, કિસ્સો તાબે લીધો તે વખતની સરખામણી, પોતાના બિલાલ નામના એક વિદ્યારુ હબશીને કિસ્સાનો રખેવાળ નીમ્યો હતો; અને બાપના આ કાની ફનીયાને હેન્સી સલામ કરી ગયા બાદ પોતે પણ તેને કાયમ ગાળ્યો હતો. તે માણસની બાબત કાઈ અમુક આગે તેને ખોટું લાગી જવાથી ફૂંપી રીતે અદમદખાન તેને કેદ કરવાની, મારી નાખવાની, ગેરઆગર કરવાની ધમકી મારતી નિયામાં આપ્યા કરતો હતો અને વાણી રૂપી આરથી તેના મનની છીપ વિંધતો હતો.

હવે ધણી માણસોનો નાશ કર્યો છે.

હવે એ માયાના પોતાના ઘરમાં જન્મેલી તેની યત્રુ છે.

પોતાની આખર ખોવાની પહીક લાગવાથી બિલાલે વફાદારીના ક્ષેત્રમાં જોવકાઇનું ખી વાવ્યું. કમાન મી. રુપેન્સરને એ વિશે ખબર પડવાથી તે ઘટનાને અમલની મદદ અને નમીબની ચારી સમજી તેને પૈસા આપી પોતાનો મિત્ર બનાવ્યો. ટોપીવાળાઓનો ઇરાદો મુયના તેજ કરતાં વધારે પ્રકાશીત અને ગંધ કામ કરતા વધારે જલ્દેર થઈ ગયો હતો, તેથી એક લશ્કર ને થોડી તોપો અને લડાઇના સામાન સાથે વહાણને નદીની અંદર આવવાને રસ્તે ઝંઘી બંદર આવ્યું છે ત્યાં મોકલ્યું, અને ત્યાં મોરચા બાંધ્યા. ખીમ્ત જમાવી માગની છવીસમી તારીખે ગરાબાઓ (મલખતો) પર સદ ચડાવી ટોપીવાળાઓ કિલ્લા તરફ આવવા નીકળી પડ્યા. જુરનોપરથી થોડી તોપો એ વહાણો પર ફેંકવામાં આવી પણ તેની કાઈ અસર થઈ નહિ. એમ કહેવાય છે કે સામાન્ય જોડે કાવતરું કરેલું હોવાથી તોપોમાં ગોળા બર્ધો નહતા. દૂકામાં વહાણો કિનારે આવી પહોંચ્યા અને ટોપીવાળાઓ પોતાના બાગમાં ઉતર્યા, અને ઝંઘીબંદરના મોરચા પર છાપો માર્યો, અને ગરાબાઓ (મલખતો)માંથી તોપો આણી તેના પર ચલાવી. દૂકે ગયા-ઝંપી બાદ મોરચાના રખેવાળો સામે ચતા અટકી ગયા અને કેટલાએક મરાયા ને ધવાયા અને ઝંઘીબંદર કમાનના હાથમાં આવ્યું. પોતે પેસવાનો પક્ષ લેવો જોઇએ એ વાત લક્ષમાં ન રાખી સૈયદ મોઇનઉદ્દીનખાન અદમદખાનની મદદે ચડ્યો અને “લક્ષાઇનો બદલો લક્ષાઈ સિવાય ખીજો કાઈ છે” એ કહેતો પોને અમલ કર્યો નહિ. મદાન રજા માસની ચોથી

તારીખે ટોપીવાળાઓએ માથડા બાધી તેના પર કંબાગમનની, જેના ગોળા વજનમાં પંદરથી વીસ મણ હોય છે તેરી, તોપો કિલ્લાની સામે ગોઠવી માત્ર થોડાજ ગોળા ફેકતા કિલ્લાની અંદર પડેલા માણસોને ગમ-રાવી માર્યા આસમાન પગથી ઉતરતી આકૃતના જેવો દરેક ગોળો જે ઇમાનગતના હાથગપર પડતો તે હાથરાને રસ્તાની ધૂળ સગમું કરી દેતો, અને વીજળીના ચમકારા જેવું અચાસ જમીનની સપાટીપર પડતું તો તે પાતાળના પાણી સુધી પહોંચી જતું. દાખલા તરીકે, કિંશો આટલો બધો મજબૂત છતાં પણ એકજ ગોળાના મહારથી શાહપુરજ અડધો -મધ્યભાગ- ઉડી ગયો, ચાવાઈ વાપરી સામા પક્ષને માથું ખજવાળવા કે શ્વાસ લેવા જેટલી પણ કુરસદ ન આપતા, તેમના મગજમાંથી ધુવાડો કાઢી નાખ્યો. કિલ્લા ઉપરથી તોપો ઊડવામાં આવતી હતી, છતાં દગો કરવામાં આવ્યો હતો એટલે અમરકારક થઈ પડતી નહતી એક રાત ને દહાડા (ની લડાઈ) માં, “બચાવો, બચાવો” એવી બૂમો પડવા માડી. ત્રીજે દીવસે સૈયદ મોઘનઉદ્દીનખાને સુલેહ કરવા માટે મહેજો મોકલ્યો, અને પોતાના લશ્કરને જ આવકાર આપવા મોકલ્યું, એટલે ફારસખાનને સાથે લઈ કમાન મક્રાઈ દરવાજેથી બહારમાં પેઠો અને અહમદખાનના ઘરને, કે જેમાં અહમદખાન હાજર હતો તેને, કુડાળા મારફત ઘેરી લીધું જેઓ અટકાવ કરવા બહાર પડ્યા તેઓ કાતો મગમા કે ધવાયા અંગેજોએ કિંશો ખાની કરી પોતાના માથુસોને સોપ્યો, અને અંગ્રેજ રાજ્યચિન્હવાળો વાવેટો બાદ શાહી વાવટા જોડે ઉડતો કરવામાં આવ્યો. મીસ્તર ગફ્તાસને કિંશેદાર નીમવામાં આવ્યો અને તેણે કિંશો તપાસવા માડ્યો, ને કેટલીક ઇમા-રતો અને રાખવા જેવી લાગી નહિ તે તોડી પાડી, અને આગની ને પાછલી ભાગવટની કુરસતી કરી ટ્રેલાક મકાન જે કિલ્લાની સામે આવ્યા હતા તે તોડીપાડી મેદાન બનાવ્યું ત્યાંની હકૂમત ને કિંશેદારીની જગાતું કામકાજ કમાન મી સ્પેન્સરની સલાહ મુજબ ચાલવા માડ્યું, અને કારજાગની વ્યવસ્થા તેના સક્ષિમાન હાથમાં આવી પડી વસાઈથી આવેલા લડાયક વહાણને જવાની રજા આપી પરંતુ જમીન રસ્તે મતદા-ઓનું લશ્કર આવ્યું હતું. તેને ખાનગીમાં શું બને છે તેની ખબર ન હોવાથી સદરહુ વાટાઘાટ પૂરી થયા બાદ પણ આવના જવાના રસ્તા બંધ કરવા માટે તે બંનેડા કટ્ટર રહ્યું લાગપછી કમાનના જણાવ્યા મુજબ જન રવે પેશાને લખ્યું, એટલે તેમ કરતા અટકી તે લશ્કર ચાલ્યું ગયું સૈયદ મોઘનઉદ્દીનખાનને તો મુલસદીનું નામ માત્ર જોઈતું હતું એટલે

ફારેસખાનને તેનો નાયબ નીમવામાં આવ્યો, અને મોઘનઉદ્દીનખાનને ૧૪૨ જેટલો ખર્ચ આપવાનું ઠેરવી પોતાનાં સઘળાં કામ કરવા તેને કુલમુખત્યાર નીમ્યો. એ કબૂલ રાખ્યા સિવાય બીજો રસ્તોજ ન હતો, એટલે તેમ કરી, સૈયદ મોઘનઉદ્દીનખાને તેને નાયબનો પોશાક આપી એક હાથી બેટ આપ્યો.

ખંભાત ખંદરના મુતસદ્દી મોમિનખાનનું મુંબઈ રસ્તે બાળાજીરાવ પેશવા પાસે જવું

મોમિનખાનની માગણી મુજબ તેને લઈ જવા હુસેન યસાવુલ તથા બાળાજીરાવ પેશવાના કાસદોના આવવાની હકીકત આગળ લખાઈ ગઈ છે. એ સમયપુલ (હુસેન) ની તાકીદને સખમે મોમિનખાને નગીના બાગમાં મુકામ ફેરવ્યો, અને ત્યાંથી આગળ ચાલવું કે ત્યાં રોકાવું તે વિશે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો. અરાહાઓ તરફથી તેના મનને ટાઈ રીતની નિરાત રહે એવું જોવામાં આવ્યું નહિ, એટલે થોડો વખત સુધી બાળાજી કાલ દહી તેને હડાવ્યા કર્યો. છેવટ એવો અભિપ્રાય થયો કે પાડોશ તથા નજદીકીને લીધે, તેમજ સુરત ખંદરનો કિલ્લો સર કરવાને લીધે અંગ્રેજોના જનરલને પેશવા જોડે મૈત્રીનો સંબંધ ને દોસ્તીનો દાવો બંધા-એલો ને થએલો હોવાથી મુંબઈ કે જે પૂણ્યાથી છ મંજલ દૂર છે ત્યાં જઈ રહેવું ને જનરલને વચગા નાખી મનને ચિંતામુક્ત કરી પછી પેશવાની મુલાકાત કરવી.

સારી યોજના ને યોગ્ય અભિપ્રાયથી

સો કટકા યઈ ગએલા (ધાવલ) હૃદયની પશુ દવા કરી શકાય છે. તેથી થોડો વખત પહેલાં ખંભાત ખંદરનો કમાન મી. અરરકીન જે સુરત ખંદે જઈ આવ્યો હતો તેને બોલાવ્યો અને પોતાના મનની ખાહેશ જનરલને વત્યાવવા બાબત તેની મારફત દાક્ષીય કરી. તેણે કાગળ લખ્યો કે દક્ષણીઓ જોડે મોમિનખાનને બનાવ ન હોવાને લીધે તેમજ જમીનને રસ્તે પૂણે જવું બહુ છેડું પડવું હોવાને લીધે તે રસ્તે જવું પોતાને મુના-રીખ ન લાગતું હોવાથી તેનો વિચાર એવો છે કે વડાશ્રી મારફત મુંબઈ આવી ત્યાંથી પૂણે જવું. જનરલે તેની ઇચ્છા તથા મી. અરરકીનના પત્ર

અનુસાર તેમ કરવા (દિવા) ની ખૂટી બનાવી અને જનરક્ષના હુકમ મુજબ સુરત બંદરના કમાને તેના રક્ષણ માટે થોડાં વદાણ ખર્ચાત મોકલ્યાં. મોમિનખાને પોતાનાં કેટલાંક વદાણ તૈયાર ને સગજ રાખ્યાં હતાં તેમાં થોડી જરૂરીઆતની વસ્તુઓ તથા પોતાનાં ખામ માથુસોને લઈ ચઢ્યો અને યસાવુલ હુસેન સાથે સવારો તથા બારબરદારી ઉંઠોને જમીન માર્ગે રવાના કર્યો કે જોઓ તેને મુંબઈ આવી મળે. ફિદાઈહદીનખાનના છોકરા મહમદઝમાનને ખર્ચાતમાં પોતાની જગાએ નાખ્ય તથા શુલાબરાયને પેશકાર નીમી મહાન શાખાન માસની ચોથી તારીખે પોતાના ઈરાદાથી વદાણના સદ છોકરા અને પોતાના મતલબથી (વાહન) થોડાની સુકાન-થી લગામ તે બાબૂ ફેરવી સુરત બંદરે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં કમાન મી. રૂપેનસરે તેને શહેર બહાર પોતાના બાગમાં ઉતારે આપ્યો, અને તે હકીકત જનરક્ષને લખી જણાવી. તેનો જવાબ આવ્યા બાદ જવાની રમ્મ આપી. મોમિનખાન મુંબઈ આવી પહોંચ્યો. જનરક્ષે તેને માનપાન આપી તેનું સ્વાગત કર્યું, અને તેને લાયકના મકાનમાં ઉતારે આપી તેની પરાણાગત કરી. જનરક્ષની મંમતિથી મોમિનખાને પોતાના આવી પહોંચવાની ખબર બાલાજીરાવને લખી જણાવી, તે પત્ર પોતાના ભરોસાના માણસ જોડે પૂણે રવાના કર્યો.

નાઝીમના નાયબ સદાશીવ રામચંદ્રનું લીમડીથી
ફૂચ કરી જવું, અને હળવદ પર છાપો મારવો,
ત્યાંના જમીનદાર બાબાનું કેદ પકડાવું,
તેનું શહેરમાં પાછું ફરવું અને પૂણા
તરફ રવાના થવું

અત્યાર પહેલા સદાશીવ રામચંદ્રનું લીમડી જવું, ત્યાં મોરચા બાંધવા અને લડાઈના સુદનો અગ્નિ સળગાવવો, એ હકીકત આ વિરમચ-દારક કલમે લખી છે. તોય બંદુકનું સુદ કેટલોક વખત આજ્યા બાદ મુકરર કરેલી પેશકશની રકમ લઈ, પોતાનો મુખ્ય કારભારી તાલ્યો જે માદો ધઈ ગયો હતો તેને અમદાવાદ જવાની રમ્મ આપી, પોતે હાલના જમી-નદારના તાલુકા હળવદ તરફ ફૂચ કરી, ત્યાંથી દસ દોમ દૂર આવેલું મોજે ફાંગદા, જે તેના મજબૂત કિલ્લા તથા ટેકરાવાળી ઉંચી જગા માટે

નળીનું છે ત્યાં હાવળી નાંખી અને મોરચા નૈયાર દરવા માંડ્યા. ભાજાને
એ બાજનની ખજર પડ્યાં, આસપાસ ને આગ્ન્યાગ્ન્યાં પોતાનાં જે માણસો
તેની મદદમાં આવ્યાં હત્યાં તેમને યુદ્ધની સામગ્રી આપી તેણી તરફ મોકલ્યા,
અને પોને હુળવદમાં એક લશ્કર સાથે તૈયાર બેઠો. અદાવત એ ઘણે
ધિકારયુક્ત બાવ છે, છતાં તેને વશ થઈએના કેટલાએક દર્શકો તથા યત્નુઓએ,
ઓ ફુનીઆના રહીશો ! તમે એક ખીજા પર વેર રાખો છો.

નળે તમારે પોતાને મરવું છે એ વાનથી પણ બેખબર દો, તેમ.

પેટને માટે બે ભૂખ્યા કુનરા માફક

અદેખાઈની નજરથી તમે એક ખીજાને જુઓ છો.

ભગવાન જે મોખરાની ટૂંકડી જોડે આવી પેચકશની વાટાધાટનું
કામ કરતો હતો, અને જેની જોડે તેમને સાઈ હતું, તેની મારફત, સદા-
શીવ રામચંદ્રને જમીનદારના લશ્કરની કાણેકણની ખબર તથા હીલચાલના
સમાચાર આપવા માંડ્યા હતા. તેમની સલાહ મુજબ મહાન શાખાન
મહીનાની ચોથી તારીખની રાત્રે, તેણે એકાએક હુળવદ પર હાથે માર્યો.
કોટની દીવાલ ઘણી મજબૂત નહતી છતાં તેને આશ્રયે રહી જમીનદારનાં
માણસોએ અટકાવની દાલથી માથું ઢાંકી તોપ ને બંદૂક છોડવા માંડી. સિંધીઓ
તથા આરબોની ટૂંકડીને સદાશીવ રામચંદ્રે આગળ કરી, ધમારોલઈ જઈ
પોતે કોટની દીવાલ નીચે પહોંચી ગયો, અને તે દીવાલ ખોદી નાખવા
તથા તેને ફોડવા બેલદારોને હુકમ કર્યો, અને ખીજા બાજુએ દરવાજા
તોડવા હાથીઓને ફોડાવ્યા. અગર જો કે તોપના ગોળા ને બંદૂકની ગોળીઓ
આતશના કરા માફક વરસતી હતી અને જેમનું આવી બન્યું હતું તેઓ
ધૂળ આટતા થયા, અને અબજુદસા જુબેદો ને સહમાનને બાજરદાન એ
જમાદારો તથા થોડા ખીજાઓ ધાવસ થયા, તોપણ થોડાજ વખતમાં
દરવાજા તૂટ્યા ને દીવાલમાં ગાળકું પડ્યું એટલે આખું લશ્કર હુમલો
કરી અંદર પેસી ગયું. એ જગા સહેર જેવી આબાદ થઈ હતી, અને
અમદાવાદના જુવમી હકીમોથી કંટાળી અમદાવાદ સહેર અને કસબા-
માંથી ઘણાખરા વેપારીઓ ત્યાં આશરો લઈ આવી રહ્યા હતા, ત્યાં
મરાઠા હાવળીમાના લામટાઓ અને બદમાશોએ લૂંટ ચલાવવા માંડી,
અને બજારના રસ્તાપર આવેલી ઘણી ખરી દુકાનો અને ત્યાં આવેલાં
ઘણાખરાં મકાનોમાં રહેનારો લૂંટાયા અને જીવંત કે વગર જીવની જે લૂંટ
હાથમાં આવી તે એ લામટાઓ હાપાડી ગયા હાથો જમીનદાર પોતાની રહેવાની
ગદીમાં ઘેરાઈ પડ્યો અને ત્હને મધ્યખિંદુ તરીકે રાખી આખું લશ્કર

તેની આસપાસ ચારે તરફથી વીંટળાઈ વળ્યું. આ પરિસ્થિતિ તથા ગામસો આટલે દરજ્જે આવેલા જોઈ પોતાના જનમાલને જોખમ થશે એમ ભાલાને લાગ્યું, એટલે હાથ જોડી પોતે હાજર થઈ ગયો. લડાઈના મેદાન પર સદાશીવ રામચંદ્ર જાતે હાજર હોતા, તેણે માણસોને લૂંટફાટ કરતા અટકાવ્યા, અને વ્યવસ્થાપકો નીમી દીધા ને પછી તેને લઈ બહાર આવ્યો, અને ઊવણીને લાયક જગાએ ઊવણી નાખી. મગદાઓના લાગ્યનો સૂર્ય હજી ચઢતો હોવાથી, તે બહુ મહેવથી હળવદ શ્રુતી ગયો, નહિ તો તે એવી જગા ન હતી કે આટલા મરખા લશ્કરથી શ્રુતી શકાય. ટુંકામાં પેશકશ અને દંડ બાગત વાતચીત થવા માડી, અને વાદવિવાદ બાદ એવો નીવેડો કરવામાં આવ્યો કે તેણે એકવાખ વીસહજાર રૂપીઆ વસૂલ આપવા અને એ ઠેરવેલી રકમ અદા કરે ત્યા સુધીની જવાબદારી માટે તેને પોતાને જ જમીન તરીકે રોકી રાખી જોડે લઈ કૃત્ય કરવા માડી. હળવદના બનાવ પરથી ધડો લઈ આજુબાજુ ને આસપાસના જમીનદારો જાતે હાજર થઈ ગયા અને જરાએ માયાકૂટ કરાવ્યા મિવાય પેશકશ ભરી દીધી. સદાશીવ રામચંદ્રનો ભાઈ સંતોજી, જે અમદાવદમાં તેના નાયબ તરીકે કામ કરતો હતો તેણે પોતાના ભાઈના લખવા મુજબ, લાકડાની નકશી સાથેનો, એ માળનો એક બગસો, જે શ્રીપતરાવે પેશવા માટે તૈયાર કરાવ્યો હતો તે ગાડામાં મૂકી તેના સરમામાન તથા ધણી માણસો સાથે મોકલી પૂણે રવાના કર્યો સિવાજી ગાયકવાડ પશુ પોતાના હિસ્સાના તાલુકાઓની જમાબંદી કરવા તથા પેશકશ ઉધરાવવા સૌરઠ જિલ્લા તરફ ગયો હતો, તેણે જમાબંદી કરી મહેસૂલ વસૂલ લેવા માડી, અને કેટલીએક જગાઓ લૂટી મોજે કુલ્લાને ઘેરો બાંધ્યો અને પચોતેર હજાર રૂપીઆ હડના લઈ પાછા ફરી મદાન શાખાન માસની બાવીસમી તારીખે શહેરમાં દાખલ થઈ, સલીમનુ ઘર જેનો તેના બાપ દામાજીએ કબજો કર્યો હતો, તેમાં આવી ઉતર્યો દામાજીનો ભાઈ ખંડેરાવ નડી-આદમાં રહેતો હતો, અને જે પોતાના હિસ્સામાં આવેલા તાલુકાના કોળાઓ બખેડો ન કરે તે બાબતના જમીન લેવા, બહીઆળ તરફ નીકળી પડ્યો હતો, તે દરેક જગાએથી પેશકશ ઉધરાવતો ઉધગવતો અને બદોબસત કરતો ઈંડર જવાને ધરાદે વીળપૂર પરગણાને રસ્તે આગળ વધ્યો. જે થોડા ગામડા લૂટવા તે બાજુનો તાલુકો જવાનમર્દખાનનો હતો એટલે પાટણથી નીકળી એકદમ ઝપાટાગત એ ત્યા આવી પહોંચ્યો અને પોતાના તાલુકાની સરકદ સુધી તેની સાથે રહી પછી (પાછા ફરવાની) રૂબસત મેળવી.

ખડેરાવ ઈંડર જીલ્લાથી પરવારી કડી પરગણાને રસ્તે પાછો ફરી ઘેાળે આવ્યો. ત્યાં થોડા દહાડા મુકામ રાખ્યો ને પછી નડીઆદ ગયો. સદા-શીવ રામચંદ્ર જૂનાગઢની પાડોશમાં પહોંચી ગયો હતો, તેથી સાવચેત ને સાવધ રહી મહમદ મહાળતે દોટ કિલ્લાના જવાબની તૈયારી કરવા માંડી. તેને સૂળાના અધિકાર પર એક સામટાં ત્રણ વરસ થઇ ગયાં હતાં તેમજ વરસાદની મોસમ પાસે આવી હતી, અને પેથવાએ તેને તેડાવ્યો હતો એટલે તેણે જવુજ જોઇએ, કે જેથી પાછલાં વરસોનો હિસાબ કરાય અને ભવિષ્યની નીતિરીતિ નક્કી કરાય. આ કારણથી પાછા ફરવાનું ટોલ વગાડી ત્વરાથી તે પાછો ફર્યો, અને રમજાન માસની સત્તાવીસમી તારીખે શહેરમાં આવી પૂણે રવાના થવાની તૈયારી કરવા લાગી ગયો. ત્રણ હાથી ને ધણે સરસામાન લઇ, એક લશ્કરી ટૂંકડીને પોતાની આગળ રવાના કરી, પોતે છડી સવારી એ (કામના) કાગળો તૈયાર કરવા માટે પાછળ રોકાયો. તેના મુખ્ય કારભારી તાત્યો જે મંદવાડને લીધે પાછો ફર્યો હતો તે આ અરસામાં પરલોકવાસી થયો. તેના રોગ ને દિલ-રીમાં થોડા દીવસ રોકાઇ પવિત્ર શબ્દાલ માસની આઠમી તારીખે સદાશીવ રામચંદ્ર પૂણે જવા માટે શહેર બહાર નીકળ્યો, અને રાયપુર દરવાજા બહાર કાંકરીઆ તળાવ પર મુકામ નાખ્યો. ત્યાં ત્રણ દીવસ મુકામ રાખ્યા બાદ આગલા રિવાજ મુજબ સંતોજીને નાચળ તરીકે તથા ભગવાનની તેનાતમાં એક લશ્કરની ટૂંકડી આપી તેને તેના સરદાર તરીકે નીમી પોતાને ટેકાણે જવા રસ્તે પડ્યો. હુળવદના જમીનદાર ભાભાને તથા ખીંચ જગાઓએથી આવેલા જમીનોને ભગવાનને હવાલે કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાંથી ભાભાએ પોતાની જવાબદારીની રકમ આપી લીધી એટલે તે છૂટો થઇ આજ્યો ગયો. જૂલ્લાવાડના જમીનદાર દીપસિંગની જવાબદારીની રકમ વસૂલ કરવા તથા ત્યાંના જમીનોને છોડવા વાટાઘાટ થયા બાદ એવો કરાર થયો કે તેમણે એક હાથી, સાત ઘોડા, થોડું કાપડ ને બાકી રોકડ (નાણું) આપવું, તેથી ભગવાને, સરસ રામ જે પૂર્વે શેરખાન તરફથી વાડામીનોરની ફાજદારી પર નીમાયો હતો અને જેને પાડોશ તથા નજદીકીને લીધે દીપસિંગ જોડે આજખાણુ હતું તેને, સદરહુ જનવરો, ચીજો તથા રોકડ આણુવા તે બાજુ મોકલ્યો.

મરાઠાઓના મહાસદાર તથા મુસલમાનો વચ્ચે મુરતમાં ઉઠેલો બખેડો

દિ. મ. ૧૧૭૩ના પરિવ મહોત્તમ મામમાં જે મયળા બનાવો બન્યા તેમાનો એક બનાવ મુરત બંદરમાં મુસલમાનો તથા મરાઠાઓના મહાસદાર વચ્ચે બખેડો ઉઠવાનો છે. એ દૃશ્ય કદેની દક્ષીણની વિગત એની છે કે હિંદુઓની (રાજની) ગળગી મુજબ ભાદરવા મામમાં દક્ષણી બા-
હ્યો પોતાના પૂજ્ય દેવતા ગણેશની માટીની મૂર્તિ બનાવી ઘોડા દહાડા તેની પૂજા કરતા રહે છે, અને એક અમુક નફી કરેલે દીવમે, મો પોત-
પોતાની રિયતિને અનુમરી તે મૂર્તિને દાથીપર મા પાવણીમાં ઘણી ધામ-
ધૂમ અને ઘણા આડબજ ને માન માથે બેસાડી નદીમાં પધગવે છે. હવે
અમદાવાદમાં તો પોતાની હકૂમતની સરઆતથીજ દક્ષણીઓ દર વરમે
એ પ્રમાણે કરતા રહ્યા હતા. પરંતુ મુરતમાં સફર મહમદખાન અને
અલી નવાઝખાનના સમયમાં ત્યાના બાહ્યો ખુદશી રીતે એ પ્રમાણે
કરવાની (પૂજા કરી મવારી દાડવાની) અને પરિણામે બખેડો ઉભો કરવાની
દિમન કરી શક્યા ન હતા. પરંતુ આ મામમાં દક્ષણીઓ તરફથી ત્યાં
રહેતા પડિતે (એજન્ટે) જોયું કે સૈયદ અરઝને જે આધિકાર મેળવ્યો
હતો તે બાળાજીરાવ પેશવાની મદદ ને સહાયને લીધે હતો, એટલે તેણે
ગન સાથે વિચાર કર્યો કે આપણે પણ અમદાવાદમાં યાવ છે
તેમ આદિ પૂજા કરવા માટેની દરેક રીતે શાણગા ને આબુપણથી
શાણગારેલી કાઈ એક જગાએ પધગરી તે મૂર્તિની અમુક દીવસો
સુધી પૂજા કરવામાં આવે છે. મજેગ એવો બન્યો કે પડિતને રહેવાના
ધરની સામેના મેદાનમાં એક નાની સગખી મરિજદ આવી હતી, એટલે
તેણે એ જગા (મેદાન)ને એ (ગણેશ પૂજા)ને માટે લાયક યજ્ઞ ગણી
ત્યાજ આ બખેડાનું મૂળ ઉપસ્થિત કર્યું (મૂર્તિ પધગવી) એ મૂર્તિ
પૂજકો, દરોજ ટોળીઓ બનાવી, પૂજા કરવા જતા, અને ટોળે ટોળા થઇ
ત્યા ઉભા રહેતા. હવે મુરત બંદરમાં, ત્યાના વતની તરીકે તેમજ આવ
જાવ કરતા પરદેશી જેવા કે આરબ, ઈરાની, છર્કી, રોહીલા, હુબશી,
અને બીજા ઘણી જાતના મુસલમાનો રહેતા હોવાથી અને મરિજદમાં
મૂર્તિની પૂજા થતી હોવાની ખબર પડવાથી ઈસ્લામનું નકલ કરવા અને
પોતાના દીન ધમાનનો મોજો જાળવવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો, અને

એક સાર્વજનિક દંતો ઉઠા કરવા કાઢીને પોતાના ટોળાનો સરદાર બનાવી, ઉંચ ને નીચ, તે મૂર્તિ તોડવાને ઇરાદે તેના ઘર તરફ ચાલી નીકળ્યા. તેમને તેમ કરતાં અટકાવવા તથા પાછા ફાંટી કાઢવા દૃક્ષણીઓ બહાર પડ્યા, તેથી લગાઈ થઈ અને જંને બાળૂનાં થોડાં માણસ મરાયાં ને ધવાયાં. પરિણામે ઈસ્લામી પક્ષ જીત્યો અને મૂર્તિને મસ્જિદમાંથી બહાર આણી ધણી ગેરઆબરૂથી ધૂળમા ફેંટી દીધી, અને પંડિતનું ઘર લૂંટી લીધું. મહાસદાર પંડિતને ધણું માઠુ લાગ્યું, એટલે એ કાર્યનો બદલો લેવા તથા તેનું વેર વાળવા તેણે એવો વિચાર કર્યો કે શહેર બહાર જઈ જઈ ઉઠાવવું. પરંતુ સૈયદ અમ્મજીને તેની ખબર પડવાથી તેણે માફી માગી અને જણાવ્યું કે સાર્વજનિક બંનેડો ઉઠો થાય, ધર્મનો પ્રભુ હોય, અને મુસલમાનોની મ્હોટી મંખ્યા હોય, ત્યારે તેમને અટકાવવાની કાફિ મ્હારામાં હોઈ શકે નહિ; તેણે દિલાસો આપી, સાત્વન કરી, તેનું મન મનાવી સમજાવી લીધો.

વાડાસીનોર મરાઠાઓના તાબામાં આવવું

વાયકને એ વાત અગત્યની નથી કે શહેરથી પાંત્રીસ કોમ દૂર આવેલું વાડાસીનોર પરગણું, હાઝરત ખુદદ મંજબ (ઔરંગઝેબ)ના સમયમાં ત્યાંના ફોજદાર સલાબત મહમદખાન બાબીને વનન તરીકે આપવામાં આવ્યું હતું, અને પાટનગર જવાના રસ્તામાં એ આવેલું હોવાથી તેમજ તેની પાડોશમાં વટેમાર્ગીઓને લૂંટી લેનાર કોળાઓ વસતા હોવાથી, એ રસ્તા તથા માર્ગોનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી તેણે પોતાને માથે રાખી હતી, તેથી પોતે કસબા ફરતો એક પાકો કોટ બનાવી લઈ એક મજબૂત મઢી એક ન્હાના ટેકરા પર બાંધી હતી; તથા આસપાસના તથા પાડોશમાંના વાટ-પાડુઓ પાસથી સદર જમીન લીધા હતા. વતન ઉપરાંત તનખાની શરતે તે વીરપૂર પરગણાની ફોજદારી ધરાવતો હતો. આગળ તેની યોગ્ય જગાએ લખાઈ ગયું છે તે મુજબ તેના મુજરી ગયા બાદ તેના પુત્ર શેરખાનના તાબામાં એ વનન વગેરે આવ્યાં, પરંતુ તે ઝાઝો વખત ઘોષા ને જૂનાગઢમાં રહેતો હોવાથી, તેણે સર્વ સત્તા સાચના પોતાના નામનો ત્યાં મૂક્યા હતા. રૂઢનાથરાવે આવી સૂબાનો કબજો લીધો તે વખતે તેનો પુત્ર સરદાર મહમદખાન ત્યાં હતો. સરસરામ તેનો સમજો કારગાર કરતો હતો, તે રૂઢનાથરાવ પામે આવ્યો અને બહુ વખાણવા લાયક મહેનત કરી, એવો

લેખ મેળવ્યો કે તેના મહાસદાર જોડે અડધોઅડધ ઉપજ વહેંચી લેવી અને તેના બદલામાં તેણે વાડામીનોર કે વીરપૂરને કોઈ રીતે મનાવવાં નહિ: આને લીધે તકરારનો નીવેડો આવવાથી તે નિરાતે કારભાર કરવા લાગ્યો. સરદાર મહમદખાનની જુવાની પુટી ન હતી, જમાનાનો તકડો ઝાંચડો કે મીઠાશ કડવાશ તેણે જોયા અનુભવ્યા નહતા, તેથી સુલતાન નાગનો એક હુબશી જેને સરસરામ જોડે બનવું ન હતું તેણે ભરમાવ્યાથી પોતે સરસરામને કાઢી મૂક્યો અને (તેને બદલે) સુલતાન પોતે આપખુદીથી કારભાર કરવા લાગ્યો. શૈરખાનના ગુજરી જવા બાદ એ હુબશીની સત્તા ને એનો આધકાર આગળ કરતા ધણા વધી ગયા આગળ જણાવી ગયા પ્રભાણે, આગલે વરસે સદાશીવ રામચંદ્ર લશ્કર લઈ ત્યાં જવા બાદ વજેની મુકરર કરેલી સેવાની રકમના અડધ ભાગના રૂપીઆ ત્રીસ હજાર ઠેરવી, સુલતાનને જમીન તરીકે લઈ રવાના થયા હતા, તે ત્રીસ હજાર-માથી આશરે દસ બાર હજાર રૂપીઆ ધીમે ધીમે વસૂલ થઈ આવ્યા હતા. સુલતાનના વિરોધીઓએ જોયું કે મેદાન તેનાથી ખાલી છે, અને તેથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર કામ કાઢી સેવાનો અતુલ્ય પ્રમંથ આવ્યો છે, એટલે તેમણે સરદાર મહમદખાન, કે જેના મનને પણ સુલતાન જે સત્તા ને સ્વતંત્રતાથી વર્તતો હતો તે જોઈ ખોટું લાગી ગયું હતું, તથા જે ઢંગધડા વગરનો માણસ માવમ પડ્યો હતો તેને ભગાવી મૂક્યો,

ઢંગધડા વગરના માણસમા લાયકાત હોતી નથી.

ભારખોજવાળા હોવા એ માણસાઈનું ભૂખણું છે.

અને તેથી પરિણામ ખરાબ આવશે તેનો વિચાર ન કરતા મુકરર કરેલી રકમ ઝટપટ આપી દઈ સુલતાનને છોડવવા માટે કાંઈ પણ પગલા લીધા નહિં મહમદ જહાન, જે પણ ગુનામ (હુબશી) કામનો હતો અને જે સુલતાનની નામજની જગાનો અધિકાર ભોગવેલો હતો તેને સુલતાને ઘણું લખ્યું પરંતુ સરદાર મહમદખાન જેનામાં સાફ માફ પારખવા જેટની વિવેકબુદ્ધિ ન હતી તે સામે પડવાથી મહમદ જહાન કશું કરી શક્યો નહિ. સરદાર મહમદખાન ઉપરો તેના પર વહેમાઈ ગયો, અને નાગજ ચર્ચ પોતે કસબા બહાર આવના રહ્યો, અને એવો વિચાર કર્યો કે પોતે જોર અને સત્તા મેળવી મહમદ જહાનને કાઢી મૂકે, માટે એ કામની તદખીર ગાંઠવવા પોતે આતંત્ર્યમે આવી રહ્યો. બાકીની રકમ વસૂલ નહિ થાય એવું જ્યારે લગવાનને લાગ્યું ત્યારે તેણે સુલતાનને સતાવવા ને ડરાવવા માડ્યો. હવે સરદાર મહમદખાનના તેના પ્રત્યેના

વિશેષ તથા ધરાદાની સુલતાનને ખબર હતી તેથી કોઈ પણ રીતે પોતાની મુક્તિનો મંત્રણ સ્વપ્નની આગ્મીમા પણ તેને જણાયો નહિ, તેમજ કેદ, મારપીટ અને લુપ્તમથી પોતે આજેય થઈ (કંટાળી) ગયો હતો, તેથી તેણે ભગવાન જોડે ગળા જઈ કાયતરૂં કર્યું કે તેણે ગિરંદી લશ્કરના ખરચના રૂપીઆ ત્રીસ લાખર આપવા અને બાકી રહેલી માગતી રકમપરથી હાથ ઉઠાવી દરતાવેજો ૪ કરવા, એ ચરતે વાડાસીનોતર તેને (ભગવાનને) હવાલે કરી દેવું. ભગવાને એ વાત સંતોજીને કહી તેને મન એ વાત તો મોટા મુશ્કાળ અને મંગીન વિજય જેવી લાગી, દારણ્ય પેરાવા પામે તેને લીધે તેની નોકરી તથા કારખાત વખણાએ એમ સમજી, પોતે તેની જોડે કાલકગર કરી તેને સોગંદથી પાકા કર્યો, અને એ કાર્ય પાર પાડવાને માટે પવિત્ર મહોરમ માસની બાવીસમી તારીખે ભગવાન સુલતાનને પોતાની સાથે લઈ નીકળી પડ્યો અને વાડાસીનોતરની પાડોશમા જઈ પહોંચ્યો. દરમ્યાન મહમદખાને થોડા સિપાઈઓને નોકરીમા રાખી લીધા હતા, અને કેટલાએક કોળીઓને પોતાની મદદમા એકઠા કરી લીધા હતા, અને મહમદ જહાનને કાઢી મૂકવા માટે તેની જોડે લડાઈમા ઉતરવાનો વિચાર કરતો હતો, એટલામા ભગવાનને આની પહોંચેયો જોઈ તેની સામે થવા જેટલી પોતાનામા તાકત ન જોતા તે લૂણાવાડે ચાલ્યો ગયો.

જો પ્રભુના ભડગમાથી બેટ (કૂપા) મળે નહિ

તો પ્રયત્નથી કાઈ કામદો નહિ; કારણે કાઈ કામની નહિ.

આને લીધે એજ માસની સત્તાવીસમી તારીખે ભગવાનનું લશ્કર વગર આટકાવે ને વિના મુસ્કેળીએ કસબમા દાખલ થઈ ગયું ને તેનો કબજો લઈ લીધો અને કરાર મુજબની રકમ આપવામા આવી તથા દરતાવેજો પણ પાછા કરવામા આવ્યા અને સુલતાનને પેશાક આપી છોડ કરવામા આવ્યો. તેને તથા મહમદ જહાનને થોડા પાદા સિપાઈઓ સાથે નોકરીમા લેવામા આવ્યા, અને ત્યાજ તેમની નીમણૂક કરવામા આવી. નાની મોટી તોપો, રીત્ઝું, દારૂગોળા અને બીજાં જે અસંખ્ય ગઢીમા હતો તે જપ્ત કરી, પોતે ગામડાઓનો બદોબરન કરવા તથા જમામદી કરવા તેમજ કોળીઓના જમીન લેવા નીકળી પડ્યો, અને વીરપૂરમા થોડા દહાડા મુકામ રાખ્યો. સરસરામ જે હાથી, થોડા ને જ કીની રકમ લેવા લૂણાવાડે ગયો હતો, તે આ અરસામા, એક હાથી, માત થોડા, અને રોકડ નાણું લઈ આવી પહોંચ્યો. ત્યાંના જમીનદાર દીપસિંગના જમીનને છોડ કરી રવાના કર્યો. (ગામડાં-ઓના) બદોબરનનું કામ પૂર્ણ કરી પોતાના છોકરા કાજીને બસો સવાર અને

તેટલાજ પ્લાદાની એક ટૂકડી આપી, વાડાસીનેાર સાચવવા ત્યાં રાખી, ભગવાન પાછો ફરી મોજે ઝોડે આવ્યો, અને હાથી તથા ઘોડાઓને અમદાવાદ સતોજી પાસે મોકલ્યા, અને તેના હુકમ મુજબ પેરાકરા ઉધરાવવા સોરઠ જિલ્લા તરફ રવાના થયો. જુના વખતથી અને આગલા જમાનાથી રણછોડજી જેને હિંદુઓ પૂજે છે તેની એક મૂર્તિ સારંગપુરમાં (ખીરાજતી) હતી. સદાશીવ રામચંદ્રે ધાલેલા ઘેરાના રમખાણને લીધે, સારંગપુરમાં જે કાંઈ આખાદી બાકી રહી હતી તે પણ નાશ પામી ગઈ હતી, જે હકીકતનું વર્ણન યોગ્ય જગ્યાએ ચમ્પ ગયું છે. તે મૂર્તિને બ્રાહ્મણો એ તેના વસીલાથી શહેરમાં આણી, પોતાના ઘરોમાં રાખી હતી. આ અરસામાં સતોજીને તે બાબતની ખબર પડવાથી, ઠાટની બંદરના ભાગમાં સારંગપુરના દરવાજાની પાસે એક ઘર ખરીદ કરી, તે ઘરમાં થએલી ભાંગતૂટ સમરાવી પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પુણ્યનું કાર્ય થતું હોવાથી, તે મૂર્તિની તે ઘરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી, અને પોતાની માનતા પુરી કરવા માટે એક મહીનાની મુદતમાં ત્યાં એકલાખ પચીસ હજાર દીવા પ્રકટાવ્યા. પોતે વારંવાર રાત દીવસ ત્યાં પૂજાર્યે જઈ મોડે સુધી રોકાતો. મૂર્તિ પૂજાના ટોળેટોળા ને ઝુંડનાંઝુંડ ત્યાં પૂજા કરવા આવે છે. ત્યારબાદ એ મંદિર કાંઈ પણ વખત મૂર્તિથી ખાલી રહ્યું દેખાતું નથી પૂર્વે સુરત બંદરના બનાવો વર્ણવતી વખતે, અંગ્રેજ મીસ્તર લામની મદદથી શાહ વેપારી શુભા ફ્રાન્સીસનું મુંગઈ રવાના થવું અને ત્યાં રહેઠાણ કરી રહેવું, એ લખાઈ ગયું છે. હવે આ સગવડમાં કિલ્લેદારી અંગ્રેજ કંસાતના હાથમાં આવી હતી અને સત્તા પણ (અંગ્રેજોની) એવી જાગી હતી કે મોઈનહિંદીન મુતસદીમાં કશું પણ કરવાની હિંમત રહી નહતી. “વતન પ્રત્યે પ્રેમ એ એક જાતનું ઈમાન છે” તે મુજબ પોતાના વતન તરફના આકર્ષણે (પ્રેમે) તેના પર હુમલો કર્યો-તેને જોયો તથા મુંગઈના જનરલની પરવાનગી લઈ પોતાના સગવડાવાને સાથે લઈ પોતાની જન્મભૂમિ તરફ આવવા નીકળી, પહેલા રણી માસમાં સુરત બંદરે આવી પહોંચ્યો.

અંગ્રેજ કુંપનીના નામનું કુંપનીને કિલ્લેદારી સોંપી
 દેવા બાબતનું ઉચ્ચ ફરમાન આવવું, મુતસદ્દીગીરીની
 સનદ સૈયદ મોઈનઉદ્દીનખાનના નામની
 આવવી તથા ખીજ ખનાવો

જ્યારે સૈયદ મોઈનઉદ્દીનખાનના મુરત બંદરે આવી પહોંચવાના
 તથા અંગ્રેજોને કિલ્લો પોતાનો કબજે લેવાના સમાચાર પવિત્ર હજૂર
 પાસે રજૂ કરવામા આવ્યા, સારે હાદી અલીખાન, જે જૂના વખતથી
 ત્યાના કિલ્લેદાર તથા મુતસદ્દીના વકીલનું કામ કરતો હતો તેણે વજીર
 ઉલ્લમખાલેકની મારફત યોજના ઘડી કાઢી, અહમદખાનની ફરબદલીમાં કિલ્લે-
 દારના તથા બાદશાહી (સકાયક) નોકના કાફલાના દારોમાની જગતી સનદ
 કુંપની સરકારના નામની તથા મુતસદ્દીગીરીની સનદ સૈયદ મોઈનઉદ્દીનખા
 નામની મેળવી, એક ઉચ્ચ ફરમાન કઢાવી મોકલી. જરતરફ થએલા દારોમા
 યાકૂતખાન ઠંડારાજપુરીના વખતમાં ચાલતા દરબૂર મુજબ દર વરસે
 મુતસદ્દીના નામપરના, હજૂરમાંથી દાખલો મેળવવાની જરૂર સિવાયના,
 બે લાખ રૂપીઆના પરવાના સાથે અંગ્રેજ કામની બાબતો જેને કુંપની
 સરકાર કહે છે તેના નામની આપવામા આવી, કારણ (સર્વોપરિ કુંપની
 હતી અને) મુખબતો જનરલ ને મુરતનો કમાન તે કુંપનીના નોકર હતા.
 કમાન મીસ્તર સ્પેન્સરે બાદશાહી રીતરિવાજને અનુસરી, કિલ્લાના મેદા-
 નમાં તંત્રુ નાખી, મોઈનઉદ્દીનખાનના પુત્રો, કાજી, મુનશીઓ, વેપા-
 રીઓ, અને શહેરના મહોટા મહોટા માણસોને એકઠા કરી, તે ફરમાનનું
 સ્વાગત કરવા તંત્રુમા દાખલ થઇ, મુકરર થએલા મામૂલી કાનૂન મુજબ,
 આદાબ સાથે ઉચ્ચ બાદશાહની દરબાહ તરફ મહોતું ફેરવી, તે ફરમાન
 લીધું, અને તેમા લખેલો મજદૂર (તેના) મુનશીએ હાજર રહેવાઓને
 વામી સંભળાવ્યો.

ઉચ્ચ ફરમાનની નકલ

એવી કે: ખરાબરીઆ તથા સમોવડીઆઓમાં એક એવી અંગ્રેજ
 કુંપની બાદશાહી મહેરબાનીની ઉમેદવાર હોજો, અને જાણ્યો, કે રાજસ્થી
 ઓદાયને કૃપાના આ વિજયવંત જમાનામા અને માગલીક સમયમાં
 હાફેઝ અહમદખાનની ફરબદલીમા, તે (કુંપની)ને મુરતના થયસ્વી બંદ-
 રની કિલ્લેદારીનો ઓલો આપી, તેના પર કિર્તિ તથા થયની દોલત (મુડી)

બક્ષવામાં આવી છે. તે પવિત્ર અને હિંમત (હિંમત)નો આભાર તથા ઉપ-
કાર માની, તેણે ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ ઘણી કાશેશ ને ધણા
પ્રયત્ન સાથે, પુરતી દુશ્મીઆરી અને ખબરદારીથી, કિલ્લાનું મંદિર અને
લશ્કરની વ્યવસ્થા કરતા, તથા કોહાર ને દારૂગોળાની સાગમી તૈયાર રાખતા,
રહેલું. એ કાગોમાં આ હુકમને પ્રદાશમાન હિંમતશ્રીનો ઘણો તાકીદ હુકમ
જાણ્યો. હિંમત બાદશાહને ગાદીએ બેસવાના હુકમ વરસના પવિત્ર મહારાજ
માસની અગીઆરમી તારીખે જમારે, સૈયદ અને ખાનદાનીના પદ્મધર,
અમીરાઈને હકૂમતના આદેશ, હીન અને હોલતના દરજ્જાના ચાતા,
રાજકીય ને ધાર્મિક બાબતના જાણકાર, પ્રતાપ ને પ્રભાવનો મુકો ફરકાવનાર,
દબદબા ને વૈભવની જાળમાં ખીજાવનાર, ધર્મરક્ષક અને સમ્રાટના સહા-
યક, સામ્રાજ્ય ને શૃંગીપતિના મદદગાર, વિશ્વવિજયના રણક્ષેત્રના વિજયનું
આજુબજુ, મોજમજાની મહેફિલનો ચણુગાર, રાજકીય રહસ્યોને ખારીકીથી
જોનાર, ગિલસ પારખી તથા સમજ જવાની ગતના જાણુનાર, સમ્રાટને
નિખાલસતાના આરસાનું તેજ, એકલ અને નિર્મળતાના દીપનો પ્રકાશ,
મન જોલી જેની પાસે ખાસ વાત થાય તેવા મિત્રોની સલામતીના સોખતી,
સત્ય ને એખલાસ માટેના એકાંતના મિત્ર, તલવાર અને કલમ બંનેના
વાપરનાર, ફુનીઆના કાર્યોના શાણા કર્તા, હિંમત દરજ્જાના ખાનોના સર-
દાર, મહોટા મહોટા ઉમરાવોમાં એક, સુયોજક મંત્રી, રાજ્યના પાયા,
ચતુર ને સચકત અમીર, ખાસ માન મર્તાને યોગ્ય, પ્રતિષ્ઠા અને વિવેકને
લાયક, બાદશાહી રાજ્યના સ્થંભ, મુલેમાન જેવા શક્તિમાન, વફાદાર
મિત્ર, યજ્ઞર ઉલ્લખમાલેક ઉમદતઉલ્લખુલ્ક, મદારઉલ્લ મહામ, આસફ
જાહ, નિઝામ ઉલ્લખુલ્ક બહાદુર, સિપેહસાલાર, રસાલતમા (સેક્રેટરી તરીકે)
હાજર હતા ત્યારે લખાયું. x આ હિંમત ફરમાન લીધા બાદ મીસ્તર રુપેન્સરે
તોપોના અવાજ કરાવ્યા, અને ફરમાન પહોંચાડવાને માટે હાઠી અલી-
ખાનના પુત્ર મોહસિન અલીખાનને પોસાક આપ્યો તથા કિલ્લાના કેટલાક
અમલદારો ને અધિકારીઓને શાલની ભેટ આપી, પોતાને મકાને ગયો,
અને અરમારના ખરચના જે લાખ રૂપીઆનો પરવાનો સૈયદ મોહન

* તારીખ થાથી સપ્ટેમ્બર સને ૧૭૫૬.

x આ ફરમાનનો અંગ્રેજી તરજુમો Antchison's Treaties Vol. VI.
P. 235-6. પર છે. તેમાં છેલ્લા ત્રીસ ખેતાઓનો તરજુમો નથી થયો. જે લાખ
રૂપીઆના તનખાવાળા પરવાનાનો તરજુમો એજ પુસ્તકને ૨૩૭ મે પાને આ-
પવામાં આવ્યો છે.

ઉદ્દીનખાન સુતસદીને મોઢલ્યો. સુતમદીગીરીની મનદ હજૂરથી તરફથી
સૈયદ મોઈનઉદ્દીનખાન પર આવી હતી, તે હજૂરના અગ્ય માટેની
રકમના અભાવને લીધે, અને જે ખરચ મેળવવાની તદબીગ પોતાનાથી
થઈ ન શકી તેને લીધે, તે લેનાનું કોઈ ખીજ વખત પર સુતતરી રાખ્યું
થોડા વખત બાદ મી રૂપેન્સગની જગાએ મી પરવીસ નામે માણસ
કમાન અને કિસ્સેનાર તરીકે મુમકથી નીમાઈ આવતા તે ગયો. દામાજી
ગાયકવાડનો ભાઈ ખેડેગવ જે નડીઆદ કસબામા ગ્હેનો હતો તે દાણા
લણનાનો સમય ને ફસલ આવતા સવાર ને પ્યાદાઓને નોકરીમા રાખી લઈ
જમાબદી કરવા તથા વાજખી વસૂનાત લેવા અને પોતાના તાલૂકાના બડ-
ખોર માણસોના જમીન લેવા નીકળી પડ્યો તે અરસામા સિયાજી ગાય
કવાડના બખરમા તથા ખીજ કેટલીએક જગાઓએ દારૂના વેપારીઓએ
ઝાહેર રીતે દારૂના પીધા ખોટ્યા હતા, તેથી નિઝામતના નાયબ સતોજીએ
તેમાના ત્રણ જણાને પકડી, ખીજઓને ધડો બેસાડના તેમને તોપને મ્હોડે
બાધી ઉઠાડી દીધા. સદાશીવ રામચંદ્રનો પૂણેથી કાજળ આવ્યો તે ઉપરથી
જણાયું કે પેશવા સગકારના નોકર મુઝફ્ફર ગાદીની ટૂંકડીમાના એક ગાર્દીએ
પેશવાના મુખ્ય કારભારી ને વઢીવટદાર, તેના કાકાના છોકરા સદોખાના પર
કટારીથી હુમલો કર્યો હતો પરંતુ તેવું નિર્મોણ થયેલું હોવાથી તેની કાંઈ
અસર થઈ નહિ અને પોતે કેદ પકડાયો તેને આગ કરવાનું કારણ પૂછતા
ને તપાસ કરતા ખગર પડી કે મુઝફ્ફરખાનના લરમાન્યાથી તેમ થયું
હતું, એટલે તેને બોનાવી મગાવી બંનેને મારી નાખવામા આવ્યા, અને
તેના બાપાતોની જાવણી લૂગી લેવામા આવી. આનંદના વાળ વગાડી
સતોજીએ તોપખાનાને તોપોના બાર કરવાનો હુકમ કર્યો અને દક્ષણના રિવાજ
મુજબ સાકર વહેતી શહેરમાના ગાયકવાડના હિસ્સાના નાયબની જગા
મર સેવકરામ હતો, તેને આ અરમામાં દામાજી ગાયકવાડે ખસેડી તે
જગાએ ત્રાંબક મુકેદ નામના માણસને નીમ્યો તેની તરફથી મહીપત
રાવ જે નડીઆદમા હતો તેણે આવી પોતાનું કામ સલાખી લીધું

હંઝરત શાહજહાન ખાદશાહની સલતનત, ખાળાજ- રાવના નાયબ તરીકે સદાશીવ રામચંદ્રની નિઝામત અને ગગનસમ ઉચ્ચ દરગાહના સેવકની દીવાની

પૂર્વે હિ. સ. ૧૧૭૦ ની સાલમાં બનેલા બનાવ વર્ણવતા શાહજહાનાખાદ પાટનગરમાં અહમદશાહ અબદાલીના આવવાની તથા તૈમુરના ઉચ્ચ કુટુંબ જોડે લગ્નની ગાઠથી જોડાવાની હકીકત ટૂંકમાં આ આશ્ચર્યકારક કલમે લખી છે. સલાહ થઈ ગયા ખાદ, અને (અહમદ) શાહ (અબદાલી) અને ઇશ્વરના પડખા રૂપી શહેનશાહ વચ્ચે મુલાકાત થયા ખાદ, સામ્રાજ્યના હિતનો વિચાર કરી, આગલા રિવાજ મુજબ વજરનો ઓધો ખાનખાનાને અને મીર બક્ષીની જગા નજીબઉદ્દૌલા પાઈઝદને આપવામાં આવ્યા, તથા શાહજહા શાહઆલમને ચક્રાગાનરીના કિશ્નોનો ફોજદાર નીમી રવાના કરવામાં આવ્યો. ખાદ-શાહજહાએ મીરજા હિદાયતબક્ષ તથા મીરજા ખાખાને જોડે લઈ લખની ને બિનારસ સૂખાના કારભારમાં તેમને દાખલ કરવાના ધરાદાયી આસક્તિ નિઝામઉલ્મુલ્ક જેને વજરાતના ઓધા પરથી છૂટા કરવામાં આવ્યો હતો, તેની સાથે રસ્તે પડ્યો. થોડા વખત બાદ હવાની ગરમી તથા ઉન્હાણાના સખત તાપને લીધે નિઝામઉલ્મુલ્કને લખની ને બિનારસ સૂખાના નાઝિમ શુબહુદ્દૌલાની સાથે થવા માટે શાહજહા-ઓની તહેનાતમાં રાખી પોતે (અહમદશાહ) પાટનગર તરફ પાછો ફર્યો, અને ખીજ વખત પવિત્ર હંજૂરશ્રીને મળી કોલકરાર ને પ્રતિજ્ઞા તાળંકર્પી. સુલેહના કોલકરારમાં દારૂ સલતનત લાહોરથી સરહિંદ, કાપુલ, મુલ-તાન, ઠંઠા ને લખરના સૂખા સુધીનો પ્રદેશ શાહ અબદાલીને આપવામાં આવ્યો હતો તેથી પોતાના પુત્ર તૈમુરશાહને તે પ્રદેશના સુલતાનની ગાદીએ બેસાડી, તેના નામનો ખુતબો પઢાવી અને સિક્કા પડાવી પછી પોતે કંદ-હાર ગયો. નિઝામઉલ્મુલ્ક બે ત્રણ માસ તે બાબૂ રહ્યો પણ કામ આગળ વધતું જોયું નહિ, તેથી શુબહુદ્દૌલા જોડે મલાહ કરી પાટનગર આવવા વિચાર કર્યો “શાહ અબદાલી આવ્યો, આવ્યો.” એવી ખૂબ આવ-માથી પોતે મરાઠાઓનું જે સૈન્ય બોલાવ્યું હતું તે સૈન્ય લઈને, ખાળાજ-રાવનો ભાઈ રૂઘનાથરાવ, મદદાર હોલકર, વગેરે આ અરસામાં આવી

પહોંચ્યા ને તેને મળ્યા, તેથી તેમને સાથે લઈને પાટનગરની દફત્રા પોતે
આવી લાગ્યો. પોતાના મામા ખાનખાનાન તથા નજીબહદૌલા જોડે
તેનું મન ઉચ્ચ થએલું હોવાથી તેણે રૂઢનાથરાવ જોડે કરાર કર્યો કે
પાટનગરના મહાલો તથા સામ્રાજ્યના પ્રદેશ (પ્રાંતો)મા તેને અડધો અડધ
ભાગ આપવાની શરતે તેણે (રૂઢનાથરાવે) તેને મદદ કરવી. નજીબ હુદૌલાને
ખસેડવામા રૂઢનાથરાવને સંમત બતાવી, પોતે ઘેરો ધાનવાના કામમા લાગી
ગયો. નજીબહદૌલાએ તેને હાકી કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો અને લગભગ એક માસ
તોપ બૂકની લડાઈ ચાલી છેવટે મદદાર હોયકરની બાહેધરીથી, બહાર
નીકળી જઈ, ગંગાને પેલે કિનારે આવેલી પોતાના તાબૂકાની જગા સહ
રાનપૂર તરફ નજીબહદૌલા ચાલ્યો ગયો, અને આસફજનહ નિઝામ
ઉત્તમુલ્ક પાટનગરમા દાખલ થયો, અને બાદશાહી ખિદમતમા હાજર
થઈ જઈ વજીરાતનો ઓખો સલાખા લીધો, અને પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી મુખ્ય
કારભારીની ફરજો બજાવવા માઠી તથા મન્યકારભાર કરવા લાગ્યો.
ખાનખાનાને દરખાસ્ત આવગળવ બંધ કરી ઘેર બેસી રહેવા માડ્યું શાહજહાં
શાહઆબમ જે પોતાના તાબૂકામા ગયો હતો તેણે આ અરમામા એક
લશ્કર ભેડી કરી, સાહસો (બંડ) ખેડવા માડ્યા. શાહજહાં બહાર રહે,
ને પોતે સ્વતંત્રતા ભોગવી શકે એ શક્ય નહિ લાગવાથી તેને પાછો
બોલાવવાના હુજૂરશ્રીના ફરમાન તથા બાદશાહના હાથના ખાસ પત્રો મેળવી
વારવાર તેના તરફ મોકલતો રહ્યો. મરાઠાઓને આપવાની જે રકમ નક્કી
કરી હતી, તેની વ્યવસ્થા બાદશાહી ઉપજ અને મહાલો પર તનખા
આપી કરી, તેમને લાહોર તરફ રવાના કર્યા. રૂઢનાથરાવ તે બાજુ ગયો,
અને અદીનાબેગખાન તથા બાદશાહી અમલદારોને લાહોરથી પોતાની
જોડ લઈ બહાર પડી, પોતાની સત્તા ચલાવી અડધો અડધ ઉપજ ભેવાનું
શરૂ કર્યું. ધણો આગ્રહ હોવાથી તથા બાદશાહના પોતાના હાથના પત્રો મળ-
વાથી શાહજહાં શાહઆબને લાચારીએ આવી શહેર બહાર મુકામ નાખ્યો,
પછી વજીરના બહુ આગ્રહથી ઈચ્છા અનિચ્છાએ શહેરમા આવી થોડો
વખત ત્યાં રહ્યો. પરંતુ આસફજનહના મનને ચાતી ન રહેવાથી તેણે
એક લશ્કરી દૂકડીને એકએક મોકલી કે જે જઈ શાહજહાંને કેદ પકડે.
વજીરની જીકથી શાહજહાંના લશ્કરના ધણા માણસો તેને છોડી ગયા
હતા, છતાં જે થોડા ધણા માણસો તેની ખાસે રહ્યા હતા તેમને લઈ તે
દૂકડીને હાકી કાઢવા માટે આમો થયો, અને એક રાત ને દીવસ-તોપ
બૂકની લડાઈ લડી, લડતા લડતા થોડા સવારોને સાથે બંધ તે દબાડીના

રથાનમાં નહાસી છૂટયો અને વીરલ સુખદેવ જેને રૂઢનાથરાવ ખાકી રહેલી રકમ વસૂલ કરવા માટે ત્રણ ચાર હજાર સવાર સાથે ત્યાં મૂકી ગયો હતો તેની પાસે ગયો. વજીરહિલ્મખાસેકે ત્યાં લશ્કર મોકલ્યું, અને લગાઈ થઈ, પરંતુ તેમાં કંઈ વળ્યું નહિ. વધારે વાર ત્યાં રહેવું શાહનવા શાહઆલમને યોગ્ય ન લાગવાથી ગંગા કિતરી નજીબહિદદાલા તથા ખારાહ કૈયદના તાલૂકાના પ્રદેશમાં આવનો રહ્યો. નજીબહિદદાલાએ તેને આવકાર આપ્યો, અને કેટલાએક જરૂરીઆત સામાન પણ આપ્યો. ખારાહ કૈયદોમાંથી કેટલાએક તથા ખીખાં માણસો પણ અમુક સંખ્યામાં આવી શાહનવાની નોકરીમાં દાખલ થયાં ત્યાં લગભગ એક મહીનો રોકાઈ પછી પોતે અમીરખાન તરફ ગયો. પોતાને વતન પાછા ફરવાની મોસમ આવવાથી રૂઢનાથરાવે, પાટનગરના મહાસો અને પરગણાંઓમાં તેમજ હાહોર સૂબામાં, કરાર પ્રમાણે પોતાનો અડધ ભાગ વસૂલ કરવા માટે નામખો તથા અમલદારો નીમ્યા ને પછી પોતે રવાના થયો. વજીર હિલ્મખાસેકે આમળ કરતા પણ વિશેષ સત્તા ને અખત્યાર હાથ કરી, હુજૂરના (ખાનગી) તેમજ રાન્યના (સરકારી) નોકરોની બરતરફી બહાલી, તથા રાન્યનો વહીવટ પોતાના કબજે હાથમાં લઈ લઈ, કિસ્કાનો તથા દીવાને ખાસનો બંદોબસ્ત પોતાના ભરોસાના માણસોને હવાલે કર્યો. પાદશાહ વખતને માન આપી વિનય ને વિવેક બતાવી વજીરની જે મરજી થતી તેને તાબે થતો. પોતાના નિર્વાહ માટે તથા કેટલાએક ખર્ચ માટે જે રકમ તે મોકલતો તેનાથી મંતોય માનતો. સુલતાનનું નામ એ સિવાય ખીખું કશું તેની પાસે રહ્યું નહિ. રાજનીતિના બહારના દેખાવ ખાતર વજીરની દરેક અરજી તે મંજૂર કરતો તે એટલે સુધી કે નિઝામ હિલ્મખાસે પોતાના ગામા ખાનખાનાનને તેના દીવાન હુદહિલ્મખાન સાથે તોપખાનાના ઉપરિના પાસવાનો (રખેવાળો)ના ઓરડામાં બેસાવી ગંગાવી નજર કેદ કર્યો અને પછી મોકળે મને ને ઈચ્છાનુસાર રજૂ થતાં કામ કરવા મંડ્યો.

(લેખક રચીત)

જેના મનમાં છીનો પેસે છે,

તેનું મન ધમ્મ કરવામાં સખત બની જાય છે.

ન્યારે તને તે જુએ છે ત્યારે મીઠું મીઠું બોલે છે,

પણ ન્યારે તું દૂર જાય છે ત્યારે છપ્પી રીતે તને મારી નાંખવાનો

ધરોડો કરે છે.

હિ. સ. ૧૧૭૨માં પેશવા બાળાજીરાવે નિઝાત સિંધીયા વધે છે

આપાને, હિંદુસ્તાનની મહાસુલમાંથી અડધ દિગ્રો વસુલ કરવા તથા યજ્ઞેલા કરારનો ખીજ મહાલોમાં અમલ કરી, તેટલો દિગ્રો વસુલ કરવા માટે લશ્કર માથે નીચ્યો. તે પાટનગર ગયો ને ત્યાંથી લાહોર તરફ રવાના થયો અને સૂબાનો દળને લઈ, નીલાજ નદી કે જે અટકને નામે જાણીતી છે ત્યાં સુધી પંજાબના પરગણામાં મરાઠાઓની મત્તા બેસાડી, જિંકોણ થોડો વખત તે જાગૂ રોકાઈ સાહેબા પટેલ નામે રાખસને લશ્કર સાથે (તે) સૂબાના મુખી વરસાદની મોસમ આવતી હતી તેને લીધે પાછા ફરી પાટનગરની સરહદમાં આવી વજીરહુમખાલેકની સલાહ મુજબ, પાટનગરથી પાત્રીશ કોરા દૂર અને ગંગાને કિનારે આવેલા ઘડ મુકનેશ્વર વરફ ગયો. એ જગા નજીબહદૈયાના તાલુકાને લગતી હતી તેથી તેના તાલુકાના મહાલોની ઉપજના અડધ ભાગ વિશે મવાલ જવાબ થયા અને એલચીઓની આવજવમા થોડો વખત ગયો, એટલામાં વરસાદની મોસમ પશુ પૂરી થઈ, અને નજીબહદૈયાએ નદી ઉતરી જિંકોણની સામે થવા છાવણી નાખી. જંને જાગૂએથી તોપ જંદુની લગાઈ ચાલી અને લગભગ એવી રીતે ત્રણ મહીના વહી ગયા. શુભહદૈયા વધવ અમુલ્ય મનસુરખાન સેફદજગના તાલુકાના લખનૌ સૂબાના આવેલા મહાલ નજીબહદૈયાના તાલુકાની લગભગ આવેલા હતા, તેને પહીંક લાગી કે મરાઠાઓનો પગ પેસારો જે હજુ સુધી ગંગાની તે જાગૂ તરફ થયો ન હતો, તે વખતે થાય, એટલે તે નજીબહદૈયાની કૂંચે આવ્યો, અને તેની દરમ્યાનગીરી તથા તેના વચમા પડવાથી જંને પક્ષ વચ્ચે સવાઈ થઈ. દરમ્યાન પોતાને યજ્ઞેલા નુકસાનનો બદલો લેવા અહમદશાહ અબ-દાથી તૈમૂરશાહને લઈ અટક નદી ઉતરી લાહોર તરફ આવવા નીકળ્યો. સાહેબા પટેલ, દક્ષણીઓ, (મોટા) જમાઈ (રાજ) અહીના બેગખાન, અને સિદીક બેગખાન, જેઓ વજીરહુમખાલેકના હુકમથી મરાઠાઓને મળી ગયા હતા, તેમણે જોયું કે તે (શાહ)ની સામે થવા જેટલી પોતાનામાં શક્તિ નથી, એટલે તેઓ જઈ જિંકોણને મળ્યા, અને શાહ અબદાલીના માણસોએ લાહોર શહેર તથા સરહદ સુધી પંજાબના પરગણામાં પોતાની મત્તા બેસાડી, તેના વહીવટ કરવા માડ્યો. જિંકોણની માગણી પૂરી કરવી અશક્ય હોવાથી મંધિ મંજાવિત ન હતી તેથી શુભહદૈયા પશુ ગંગા નદી ઉતરી નજીબહદૈયાને મળી ગયો, અને શાહમદો શાહ-આલમ જે અલાહાબાદ પાસે પડ્યો હતો તેને પોતાના પક્ષમાં આવવા તેમણે લોભાવ્યો ને લલચાવ્યો. શુભહદૈયા અને નજીબહદૈયા એક

ખીમ જોડે મળ્યા જવાની ખબર જિંકોજીને થઇ, એટલે નજીબઉદ્દૌલાની સામે ઉતરવા જોટલી, આ અરસામાં, પોતાનામાં શક્તિ ન હોવાથી, પોતે વજીરઉલ્લમખાલેકને લખી જણાવ્યું કે ધંધરના પવિત્ર પડછાયા-હજૂર શ્રીને લઇ જલદી ત્યાં આવી પહોંચવું. વજીરે વારંવાર આદશાહી ઉચ્ચ ઝુંડાને તેણી તરફ લઈ જવાની અરજ કરી પરંતુ તે પૂજ્ય રાજવીની તળી-એત નરમ હોવાથી તે અરજનો સ્વીકાર થયો નહિ. શાહ અબદાલીની આખતમાં તેનું મન ચિંતારહિત નહતું, અને તેને અંદેશો રહેતો હતો કે વખતે અંદરખાનેથી પૂજ્ય હજૂરશ્રી તેની જોડે મળ્યા ગયા હોય અને તે ઉપરાંત શુજીઉદ્દૌલા, નજીબઉદ્દૌલા ને શાહનદો તો એક ધર્મ ગમાજ હતા, એટલે બંને બાજુએથી રમખાણ ઉભું કરવામાં આવે, ને તેનું પરિણામ ખોટું આવે. આવા ખ્યાલથી પોતાની માલમતા તથા ઘરવાખરા સાથે તેણે પોતાનાં સગાવહાલાઓને પાટનગરમાંથી બહાર મોકલી સુરજમલ જાટના કિલ્લા તરફ રવાના કર્યા, જેથી તેના રક્ષણ નીચે તેઓ સુરક્ષિત સહીસ-લામત રહે. પોતે જાવણીના તંજુ નાખી, છ કોસ દૂર આવેલા ફેરખાખાક તરફ જિંકોજીને મદદ કરવાને ઈરાદે ચાલતો થયો. આ ખનાવથી ઉચ્ચ અને નીચને પોતાના જનગણને આજ્ઞને માટે લઇ લાગવા માડ્યો અને એનું ઉવટ ખરાબ આવશે એવું ધારી સૌ કોઇ સલામતીની જગા શોધી કાઢી બહાર નીકળી ગયું, અને જમીનદારોના તાબાના પ્રદેશ તથા અયો-ધ્યા ને ખનારસના સૂબા અને સુરજમલ જાટના કિલ્લામાં જઈ ત્યાં વસી ગયું. થોડાં માણસો લાચારીને લીધે, કેટલાક ગરીબાઇને લીધે, અને સામાન્ય (આમ) વર્ગના સધળા માણસો સાધનહિનતાને લીધે પાટનગરમાં પડી રહ્યાં. એમ સાબળવામાં આવ્યું (છે) કે શાહ અબદાલીએ ધંધરના પવિત્ર પડછાયાને જે કાગળો લખ્યા હતા ને જે અરાદાઓએ પકડ્યા હતા તે કાગળો વજીરને આ મુકામે મળ્યા. જે બાબતનો પોતાને અંદેશો હતો તે બાબતની એ કાગળોના મજકૂર પરથી ખબર પડી, એટલે મહેદી કુલીખાન તથા પોતાના દીવાનખાનાના દારોગા બાલાચખાનને થોડા નિંદર માણસો સાથે હજૂરશ્રી પાસે મોકલ્યા, કે જેઓ ત્યાં જઈ આદશાહ તથા ખાન-ખાનાનને પૂરા કરે.

સમય જ્યારે નિર્જળ માણસને પુષ્ટિ આપે છે

ત્યારે વિકાળ અજગરને પણ ડીડીઓ પજવે છે.

એકાએક આવી પડતી આફત અને આકાશમાંથી ઉતરી આવતા વિધાતાના તાકીદ દુકમની જેમ તેઓ આવી લાગ્યા, અને વજીરે આપેલા

મંદેશો મ્હોડેથી દહી બતાવ્યો, જે એ હતો કે બાદશાહે પોતે જાવણી તરફ પધારવું. તે વાત કબૂલ ન રહી, દારણ પૂજ્ય હજૂરશીની તબીબેત નરમ હતી. પતીતપાવન પાદશાહના મનનું વચણ એકાંતવાસી દરવેશની સોબતમાં રહેવા તરફ હોવાનું તેઓ બાણુતા હતા, એટલે ફીરોજશાહની કાતલ (ટેકરી) જે પુરાણા ચહેર (દિલીમાં) આવી છે ત્યાં એક દરવેશની મુલાકાતને બદલે એવે વખતે, કે જ્યારે

સૂર્યે પૂર્વમાંથી પોતાનું સોનેરી ખંજર ખેંચ્યું

અને આખી પૃથ્વીને એકથી બીજા છેડે સુધી (સવિતાએ)

પ્રકાશીત કરી,

સારે દિ. સ. ૧૧૭૩ના બીજા રજીમાસની આઠમી તારીખ ને શુક્રવારને દહાડે, હજૂરશીને ઘોડેસ્વાર કરી લઈ ગયા. બાલાશખાને ત્યાં તેમના પેટપર ખંજરનો ધા કર્યો, અને એક બીજા ધાતપી સિપાઈએ પાછળથી તરવારનો ધા કરી, તેમને પૂરા કર્યા.

(જ્યાં પડ્યા) ત્યાંજ (પાદશાહે) પોતાનો પાદશાહી દાઢ છોડ્યો.

ફુનીઆ કાઉસ જેવા મહાન પાદશાહના પ્રભાવથી ખાલી થય,

આ નીચ ફુનીઆ બેઠરમ સ્ત્રી જેવી છે,

કે જેનાથી તેના ધણીને કશો લાભ થયો નથી.

કાણે તેના તખ્તની પાયરીપર પગ મૂક્યો નથી ને

પછી તેના હાથથી માથાપર તલવારનો ધા નથી ખમ્યો ?

તેજ દીવસને અંતે વજીરની આગા મુજબ મહેદી કુલીખાન અને અકરઉલ્લાખાને મુખારક કિલ્લામાં દાખલ થઈ, ઉચ્ચ કુટુંબના શાહજાદાઓ-માંથી પૂજ્ય ને શ્રેષ્ઠ એવા હજરત મિરજા સંગી ઈબ્ને મુહીઉલ્લમુનન બિન મહમદ કામબક્ષ ઈબ્ને હજરત ખુદદ મહાન (અરેગજેબ) જેમની ઉમર પચ્ચીસ વરસની હતી, તેમને બહાર લાવી તેમના બાપદાદાની બાદશાહી ગાદીએ બેસાડી, શાહજાહાન બાદશાહ ગાઝી એવું નામ આપ્યું, અને તે હજૂરશીના જલ્દાંત નામથી (રિયતને) અમન ચમન ને સલામતીમાં રહેવાને પડો વજડાવ્યો. ખાનખાનાન ને હુલુલખાન જેમને કિલ્લામાં નગરકંદ રાખ્યા હતા તેમને રાતને વખતે ગળે ફાંસો દઈ પરસોઠ પહોંચાડવામાં આવ્યા.

આકાશે સલામતીના સૂર્ય (ના પ્રભાવ) નીચે એવા કાને બેસાડ્યો છે

કે જેનો છેવટે (પરોઢીઆના)ઝઝકલાની ગાફક અંતે વિનાશ ન કર્યો હોય ?

કાળશ્પી દરજીએ કાઠના પણ માપનું

એવું એકે પહેરણ શીવ્યું નથી, કે જે આખરે તેણે ફાડી ન નાંખ્યું હોય.

બીજે દહાડે નવમી તારીખ ને શુકરવાર હતો; એટલે બાદશાહને ઘોડાપર બેસાડી જામે મસ્જિદમાં લઈ જઈ તે હુજૂરશીના નામનો ખુતબો પઢી તેઓ પાછા ફર્યા. સદરહુ બનાવની ખબર ગગનસમ ઉચ્ચ દરગાહના સેવક (લેખક)ને પૃથ્વીપતિની કચેરીમાં રહેતા વહીવટના કાગળપરથી તે મહી- નાની ચોવીસમી તારીખે પડી, તે ઉપરથી પોતે સંતોષને મળ્યો, અને લોકોમાં (એ બનાવની) પ્રસિદ્ધિ આપવા માટે નોખત વગડાવવાની, ખુતબો પઢવાની તથા (તે) યશસ્વી ઇલકાઓ (ખેતાઓ) સાથના સિક્કા પાડવાની પરવાનગીનો પત્ર પોતાની મહોર સાથેનો આવ્યો.

સદાશીવ રામચંદ્રના રવાના થયા બાદના હિ. સ. ૧૧૭૩ ની સાક્ષના બાકીના બનાવો

સપાશ ગાયકવાડ જે આગલી સાક્ષ પોતાના દિરસાની જમાબંદી કરી તથા પેશકશ લેવાનું કામ પૂરું કરી સૌરાષ્ટ્ર જિલ્લામાંથી પાછો ફરી શહેરમાં રહેતો હતો તે આ અરસામાં જ્યારે દાણો લખવા તથા કાપવાની મોસમ આવી પહોંચી ત્યારે, બીજા જમાદીમાસની બીજી તારીખે શહેર બહાર આવ્યો, અને હરબારામ, જેને હામાશ ગાયકવાડે પોતાની પાસથી તેની પાસે પેશકાર તરીકે જવાની રજા આપી હતી તેને આવી મળ્યો. પાંચમી તારીખે દુધ કરી તે (સપાશ) ધોળકે ગયો. આની પહેલાં થોડા વખત અગાઉ ભગવાન પેશવાના દિરસાની પેશકશ ઉપરાવવા સૌરાષ્ટ્ર જિલ્લામાં ગયો હતો તે આગલા વરસને ધોરણે જમાબંદી કરી, પેશકશ ઉપરાખી પાછો ફર્યો. સદાશીવ રામચંદ્ર મારફત ભગવાને વાઘસીનોર લઈ લેવાની હકીકત બાજાશરવ પાસે વત્તેર થતા તેણે તે (ભગવાન)ની પ્રશંસા કરી શાખાશી આપી અને ખીસત, હુખ્યાવાડેથી આજુબામા આવેલો દાણી, અને વાઘસીનોરની સનદ, ભગવાનને આપવામાં આવ્યા. શહેરથી સાત કોમ દૂર આવેલા ધોળકા તાળાના સીમલખારા (૮ સીસારા) મામપર ભગવાનના આવવાની ખબર સાંભળી, સદાશીવ રામચંદ્રના પત્રમાં લખ્યા મુજબ સંતોષ દાણીને પોતાની જોડે ત્યાં લઈ ગયો, અને દાણી તેને દવાતો ફર્યો, પછી ભગવાનને પોતાની સાથે શહેરમાં લઈ આવ્યો.

પૂણેથી મોમિનખાનનું પાછું ફરવું

આત્યાર પહેલા વિરમચકારક કલમે બાલાજીરાવ પેશવાની મુલાકાત લેવાને ધિરદે ખંભાત બંદરના મુતસદ્દી મોમિનખાનનું વહાણમા બેસી રવાના થવું લખાઈ ગયું છે. મુંબઈ પહોંચ્યા બાદ જનરલની મારફતે પોતાના પ્રતિનિધિઓને પૂણે મોકલી વાતચીત કરી મનને મંતોપ થતા પવિત્ર મહોરમ મામની ઔઠમી તારીખે પોતે રવાના થયો અને વિજયી સફરમાસની ચોથી તારીખે પૂણેથી બે કોસ દૂર આવી પહોંચ્યો. પેશવાના હુકમથી પાંડુગ, ગોપાળદરી અને એક લશ્કરી ટૂંકડી, તેને આવકાર આપી, લઈ આવ્યા, અને પેશવાના કાકાના દીકરા સદાશીવે દરવાજાના મુખ્ય સુધી આગળ વધી તેનું સ્વાગત કર્યું, અને પોતાની જોડે તેને બાલાજીરાવ પાસે લઈ આવ્યો. બાલાજીરાવે તેને આર્ક્ષિગન કરી માન સાથે પોતાની પામે બેસાડ્યો. ઉભરાઈ જતા મિત્રભાવથી ખખર અંતર પૂછી, તેને રાજી કર્યો પછી તેના ઉતાગ માટે નક્કી કરેલ મકાને જવાની રજા આપી, અને પરોણાગત માટે રૂપીઆ એક હજાર રોકડા મોકલ્યા. થોડા દીવસ ગ્હી, પેશવા બાલાજીરાવ, રૂઘનાથરાવ, પોતાના કાકાના દીકરા સદાશીવ, પોતાના ભાઈ શામશેર બહાદૂર તથા તેના પુત્ર વિશ્વાસગવને લઈ, વળતી મુલાકાતે આવ્યો. મોમિનખાને પશુ આવકાર આપવાના ધારાધારણ મુજબ તેમનું સ્વાગત કર્યું, અને જુદી જુદી બાબતોપર લગભગ એક પહોર સુધી વાતચીત આલી. મોમિનખાને કીમતી કાપડના કેટલાક તાકા, એક જોડ રત્નજડીત સોનાના કંઠા, સોનાની સાકળી, સાજ સાથે બે ઝડપી ઘોડા, પેશવાને બેટ આપ્યાં, તથા કાપડના કેટલાએક તાકા, સોનાના કંઠાઓ, તથા એક ઘોડો રૂઘનાથરાવને, એવીજ બેટો સદોબા,* શામશેર બહાદૂર, અને વિશ્વાસરાવને આપવામા આવી, તથા તેમના દરજ્જા અને ઓદાને યોગ્ય, તેમના સધળા સાથીઓને પાઘડી, દોપટા, તારપત્રી (?) અને શાલની બેટો આપી વદાય કરવામા આવ્યા. આવી પ્રશંસનીય વર્તણૂકથી દક્ષણીઓ બહુ રાજી થયા અને એના વખાણ કરી એના મ્હોટા મન માટે શાખાશી આપી.

(લેખક રચીત)

યશસ્વી ફરેહન પાદચાહ કાંઈ ફિરસ્તો (દિવ) ન હતો.

તેમ કસ્તૂરી ને અંગરમાથી ઘડવામા આવ્યો ન હતો.

ઈનસાફ ને સખાવતથી પોતે શ્રેષ્ઠતા મેળવી હતી,
તું પણ ઈનસાફ આપ ને સખાવત કર,
તો તું ફેરેહનથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ થઈશ.

દુંડામાં, લગભગ બે માસ ખૂણામાં થયા બાદ તેણે જવાની રમ્મ માગી. વદાય થતી વખત પેશ્વાએ તેને પોતાને ભેટ તરીકે પહેરવા માટેના પોશાક, અને હાથી અને તેના સાથીઓને દક્ષણના રિવાજ મુજબ પાઘડી ને દુપટ્ટા વિવેક વાપરી ભેટ આપ્યા. તેમના વચ્ચે કોલકરાર થયા, અને મોમિનખાને પણ તેની સમજણા શરતો કબૂલ રાખી.

હું વચન આપુ છું કે હરગીઝ આ કોલકરાર નહિ તોડું,

હું શરત કરું છું કે ફેરેલી શરત નહિ તોડું.

કેટલીક બાબતોમાં જનરલ તેના તરફથી જવાબદાર ને જમીન થયો હતો તેથી પોતે ખુબજ આવી જનરલને મળ્યો, અને દરેક રીતે તેના મનને નિશ્ચિત કર્યું. હાથી તથા પોતાની સાથે આવેલા સવારોને જમીન રસ્તે રવાના કરી પોતે પણ જનરલની રમ્મ લીધી. તેણે સાવચેતી અને સાવધપણુ વાપરવા માટે મેત્રી ને દોસ્તીભાવે જણાવ્યું કે

વહાદારીનો હાથ વચનના કમરબંદ પર મૂકજે,

(અને) વચનદ્રોહી ન થવા માટે પ્રયત્ન કરતો રહેજે.

વહાણુ* મારફતે પહેલા જમાદી ગામતી ચોવીસમી તારીખે (ઈ. સ. ૧૭૬૦ સાતમી જાન્યુઆરીએ) મોમિનખાન સુરત બંદરે આવી પહોંચ્યો, અને હાથી તથા સવારોના આવી પહોંચવાની વાદ જોતો ઝંઙી બંદરે આવેલા ચલપીના બાગમાં મુકામ રાખ્યો. થોડો વખત રહી હાથી આવી પહોંચ્યો એટલે જમીન રસ્તે ખંભાત તરફ જવા પોતાના ડુંડા ઉપડ્યા. ભરૂચ રસ્તામાં આવતું હતું, એટલે ત્યાંના ફાજદાર નેકનામખાને તેની મહેમાનગીરી કરી ગણત ને ભેટો આપી. ફૂચ પર ફૂચ કરી ખીજ જમાદી માસની આગષ્ઠીસમી તારીખ ને ગુરવારે પોતે ખંભાત આવી પહોંચ્યો. સેવકરામની ફેરબદલીમાં હામાજી ગાયક-વાડના શહેર નાયબ તરીકે ત્રંબક મુકુંદ નીમાયો હતો, તે મહાન રજા માસની ત્રીજી તારીખે શહેરમાં આવી પહોંચ્યો, અને પોતાના ખાતાનું કામ મંભાજવા લાગ્યો. કડી જિલ્લામાં તથા ગાયકવાડને દિરસે આવેલા ખીજ મદાસોમાં ખરેખર ગાયકવાડ જમાઈ કરવા તથા મહેસૂલ વસૂલ

• આ વહાણુ* નામ સ્કોસેસ Successor હતું. રત્નમણિરાવદેવ ખંભાતનો ઉત્તિદાસ, પૃષ્ઠ ૭૬.

કરવા મુકામ કરી પડ્યો હતો તે પાછો 'કરી ચહેરથી' ત્રણ કોસ દૂર આવેલા સરખેજ ગામે ધર્મ ધોળકે થયો. ત્યાંથી વહીવટ તાબે દહેગામ ત્યાંના ડોળીઓએ બંડરૂપી ગાયું ઉચું કર્યું હતું ત્યાં ગયો. એ અરસામાં ખબર આવી કે દક્ષણના સરદાર સલાબતજંગ અને બાલાશરાવ પેશવા વચ્ચે, કેટલાંએક કારણોને લીધે વારંવાર ઝપાઝપીઓ ધર્મ અને બંને પક્ષના ઘણાં અને સંખ્યાગંધ ગાયુસો મરાઠાં ને ઘવાયાં. પણ પછીથી પેશવા રાજી થાય એવી શરતોએ સલાહ કરવામાં આવેલી. સદાશીવ રામચંદ્રે નાઝિમના નાયબ સૂતોજીને લખેલા કાગળ પરથી આ હકીકતની મહાન રજૂઆત માસની સોળમી તારીખે રાત્રે ખબર પડી એટલે તેને પ્રસિદ્ધિ આપવા માટે અને તેને સંગ્રહિત હર્ષ બતાવવા માટે તેણે નોખત વગાડવા તથા તોપોના ખંડાર કરવાનો હુકમ કર્યો. પોતાના હિરસાની પેશ-કશ ઉધરાવવા સલાહ ગાયકવાડ જે સૈનિક જિલ્લામાં ગયો હતો તે ગોહેલવાડ તાલુકામાં પેઠો અને તળાગત કસબાને ઘેરો લાવ્યો. ત્યાંના જમીનદાર પાસેથી એક લાખ રૂપીઆ ખાંધાંથી લેવાના નક્કી કરી સદર જમીન લીધો. એટલામાં તેની પ્રકૃતિમાં પહેલેથીજ વાયુ-ધેણછા-નું પ્રમાણ વધારે હોવાથી આ અરસામાં તેણે જોર કર્યું અને તેની તખીએત સમ-તાનો રસ્તો કૂદાથી ગઈ, અને પરિણામે તેણે અપરિચિત કામો કરવા મોકલ્યા અને કંઠંગી ચાલ ચલાવવા માંડી. તેને સાંજે કરવા માટે તેના કારભારીઓ શાખાન માસમાં તેને ચહેરમાં લઈ આવ્યા, અને જે મહા-સોની જમાખંદી કરવાનું રહી ગયું હતું તેની જમાખંદી કરવા હરખારામ લસકરે લઈ રવાના થયો. "ગુલામો પાસથી કાંઈપણ ભણું (સારું) મળી શકતું નથી" એ હુઝરત પેગંબર સાહેબના વચન મુજબ, મુસતાન હુજરી અને મદમદ જહાનની નિમકહરામીથી વાઝસીનોર મરાઠાના તાબામાં આવવાનું આ પહેલાં લખાઈ ગયું છે. ફુનીઆ સૈને પોતપોતાના કામનો બદલો આપે એવું રચન છે, એટલે (ફુનીઆમાં કરે તેવું પામે એમ હોવાથી) દુક સમય ને યોડી મુદતમાં તે કમળપત્ત દુરિત કરીઓ અને નાજાયક પાપાચારીઓ પોતાના કામનો બદલો પામ્યા, અને પોતાનું ભણું કરનારનું જૂઠું કરનારની જે અવદશ થાય છે તે અવદશ તેમની ધર્મ.

જૂઠું કરી તું ભલાની આશા રાખે છે,

પરંતુ જૂઠા કામની રાત્રી જૂઠા સિવાય જીજી હોય નહિ.

આ દુક હકીકતની વિગત એ છે કે વાઝસીનોરનો કિલ્લો સોંપી દીધા બાદ જોકે તેઓ ત્યાં નોકર તરીકે રહેતા હતા છતાં તેમને તેમના ઝોળખીતા

અને બીન ઝોળખીતાઓ (સર્વે લોકો)નાં મ્હેણા ટોણા ને શાપ સાલળવા પડતા, હીનદશા અને ગેરઆખર અનુભવવા પડતાં અને શરમ ને અપમાનનો લેખાસ પહેરી દહાડા કહાડવા પડતા. વળી મરાઠાઓ તરફથી જે આશા તેઓ રાખતા હતા, તે પણ તેમની ગજબ મટી મધ દત્તી એટલે, પરિપૂર્ણ થઈ નહિ. તેમને પોતાના નાપસંદ કામ ને નિંદ વર્તનનો નિરર્થક (ખસરાનો વિનાશ થઈ ગયા બાદ, આજી બગડ્યા બાદ તેને માટે થાય તેવો) પશ્ચાત્તાપ ને પરતાવો થયો. કિંદવો સોપી દેવાની શરતે જે રકમ મળી હતી તેમાથી કેટલોક ભાગ, એ કામની વાતચીત કરનારાઓ (મધ્યસ્થી-દવાસો)એ પોતાની હક્કસાર્થ (દલાલી) પેટે લઈ લીધા, અને કેટલોક ભાગ એ કામની શુભવશ્ય જેમણે ઉકેલી આપી તેમને આપવામાં ગયો. જે થોડું ઘણું પોતાની પાસે રહ્યું તેને લીધે આ ને પેલી બંને દુનીયામાં તુકસાન વેડનારા થયા. પોતાના માલેકના પુત્ર પાસે મોટું ખતાવવા જેવું રહ્યું હતું નહિ; કારણ કયા આખરદાર વર્તનના અંગે તેઓ તેની પાસે જઈ શકે કે કંઈ આખે તેવું મોટું જોઈ શકે ?

કબરના પાથરની નીચે મરેલા પડેલા હોતુ,
તે નામોશી સાથે જીવવાથી બહેતર છે.

માટે આનો કાંઈ ઈલાજ શોધવા તથા નદીમાથી વહી ગએલા પાણી પાછા વાળવા તેમણે કોશિશ કરવા માડી અને કેટલાક દરવાનોને મનપસંદ વચનો આપી મિત્ર ને મળતીઆ બનાવ્યા. એ બહાને જવાનમદખાન અને સરદાર મહમદખાન જેઓ પાટણ ગયા હતા તેમને પોતાની આગલી તકસીરો તથા પાછલા શુન્દા માફ કરવા બાબત લખ્યું, અને સરદાર મહમદખાનને (પાછા) આવવા બાબત લલચાવ્યો ને લોભાવ્યો. જવાનમદખાન ને સરદાર મહમદખાન તરફથી શાખાશી ને ધન્યવાદ સાથેના જવાબ રવાના કરવામાં આવ્યો. પરંતુ નશીબ એ ડગલા આગળનું આગળ (તકદીર તદબીરથી વિરુદ્ધ) હોવાથી એ કાગળો ભગવાનના હોકરા કાશુના માણસોના હાથમાં આવ્યા. તે કાગળોનો મજકૂર વાચી તેણે મન સાથે વિચાર કર્યો કે

આજેજ બખેડાના મારમને સર કરવા બેઠાએ)

કારણ કાસે તેનો ઉપાય કરવાનો મારગ નહિ રહે.

એટલે તેણે કાંઈ બહાનું કાઢી મુલતાન અને જહાનને બોલાવી મંગાવી તેમના તાબાના માણસો ને સંબંધીઓ જોડે પકડી લીધા, તેમના બેરાં હોકરાને કેદ કર્યા અને તેમની જીવંત ને નિર્જીવ (જંગમ ને સ્થાવર)

ગિવકત જપત કરી લીધી, અને પોતે જે પગવા લીધા હતા તેની ખબર
 અસલ કાગળો સાથે પોતાના પિતાને અમદાવાદ મોકલી તેનો જવાબ
 આવ્યો કે તેમને સાક્ષી ને બેડીઓ પહેરાવી, મજબૂત કેદખાનામાં મૂકી
 ચોક્કી પહેરા સાથે કેદ કરવા ઘોડા વખત બાદ, લગવાન સદાશીર રામ
 ચંદ્રના હુકમ મુજબ, પેટવાદ પરગણાની વ્યવસ્થા ને જમાબંદી જે મુતતવી
 રાખવી પડી હતી તે કરવા માટે રવાના થયો, અને ત્યાં ઘોડા દીવમ
 મુકામ રાખી, ત્યાંનું કામકાજ પતાવી વાડાસીનોગ ગયો. મહીને કાંઠે
 આવેલા કેટલાક ગામડા લૂટયા. આ અરસામાં નાઝિમના નાવખ સતો
 છની મા, રાધુનો છોકરો જે પોતાનો પાત્ર ને સતોછનો ભત્રીજો થાય,
 તેને લઈ પોતાને વતનથી, તેને મળવા આવી મુત્તાર જેને હિંદુઓ જનોઈ
 કહે છે તે જનોઈ પોતાના ભત્રીજાને દેવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો
 આ પ્રસંગ બ્રાહ્મણો બહુ આનંદ ને દાદથી ઉજવે છે, તેથી તેને અંગે
 જમણુવાર કરવા તથા ભોજન આપવા માટે સરસામાન તૈયાર કરવામાં
 ઘોડા દિવસ રોકાયો. જુજરાતી હિંદુઓમાંના એક અમુક માણસે, તેના
 સારા ને માઠા બંને કામ પરત્વે તેના મનપર કાણુ મેળવ્યો હતો, તથા
 લોકો પાસે પૈસા કઢાવવાની બાબત અને નવા રિવાજો દાખલ કરવામાં
 તેનો કારભારી થઈ પડ્યો હતો, તેની સલાહ મુજબ આ જમણુવાર (શુભ
 પ્રસંગ)ની ખુશાલીમાં નજરાણા (ચાલસા)રૂપે એક મ્હોટી રકમ લેવા માટે
 સિપાઈ વર્ગ, જુદી જુદી યરાશીને વેપારીકામ, અને કારીગરો પર વહેંચાતી
 વહેંચાતી નાખી, તે વસૂલ કરવા માટે માણસો નીમી વસૂલ કરી લીધી
 આ ઉપરથી લોકોમાં એ વેરા, જનોઈ વેરાને નામે જાણીતો થયો. એ
 કુદ્દ માણસની ધિક્કારમુક્ત લોભવૃત્તિને લીધે બીજાપણુ કેટલાક નવા રિવાજ
 (વેરા)ના પાયા નખાયા એ નવા વેરાઓમાંનો એક (આ છે) હિંદુકામમાં
 વિવાહ જેને તેઓ લગન કહે છે, તે થાય તે વખતે, અને તેમની કેટલીક
 બતો (ન્યાતો) જેવી કે જેકુતની, જેને તેઓ કણ્ણી કહે છે, તેમનામાં
 અને બીજી ન્યાતોમાં વિધવા વિવાહનો રિવાજ ચાલુ છે, જેને તેમની
 બાપામાં ધરેલા (૧ ધરધરણું) કહે છે, તેવે પ્રસંગે આગવા વખતમાં કોટ
 વાગ તેમની પાસે કાર્ધક લેતો હતો અને એ વેરા (પ્રતિ)મધ કરેલા વેરાઓ
 (અખવાખ)માંનો એક હતો, કારણુ હંઝરત ખુદ્દ મકાન (અમીરગજેબ)ના
 વખતમાં એ બધા વેગ લેવાનું બંધ કરી દેવામાં આવ્યું હતું તે વેરાઓ
 લેવાનો ધરો આ સમયમાં સંજવન કરવામાં આવ્યો, અને દરેક ધરેલા
 (નાતરા) પર સવા રૂપીઆનો કર નાખવામાં આવ્યો, કે જે કોટવાળને

ચપુતરે આપવાથી બીજે ધણી કરવાની રત્ન મળે. વળી લગન કરવા માટે તેમનામાંથી કોઈ શહેર બહાર, કસબા યા ગામડામાં જન લઈને જાય તો તેને નાજિમ, કાપડખાતાના દારોગા તથા ફ્રાજદારે મર્દનું શ ચારનું નજગણુ આપવું પડતું શહેર બહારથી લગન કરવા આવતી જનને નારી-એળની કોમતના ગણી દસ આનાનું નજગણુ આપી શહેરમાં પેમવાની રત્ન મેળવવી પડતી આ બધા નવો કરોની કુદ્દતા સતોજી સમજી શકતો નહતો, તથા આવા બધા કાર્યો અને કૃત્યો પાછા રહેયો મર્મ તે શોધી શકતો નહતો, બધકે તેની બુદ્ધિની જળ તેટલે હોયે (દરજા) પહોંચી શકે તેવી નહતી, તેથી પેસવાના સમયમાં જોગજુનમથી પૈસા કઢાવવા ને પકાવી લેવાનું વચણ ચાપુ નહતું, તે વચણ ને તેને અંગે રહેતી ગેરઆબરુ હવે ભોઠો ને પ્રગળે ભોગવના માડી

રાત્ર અરધુ ઇંકુ પથ જોરજુવમથી લેવા દે,

તો (તેના) સિપાઈઓ હજારો પક્ષી બુજી નાખે.

વહીઆલ પરગણાની વ્યવસ્થા કરવા ખડેગવ ગયો હતો, તે કમોસમે બંક ઉઠવાથી, વારવાર હુદારીયાના કોળીઓ જોડે ઝપાઝપી થવા છતાં કાઈ કરી શક્યો નહિ, અને ન તો તેમને કાપુમાં આણી શક્યો કે ન તો તેમને કાઈ બગેમસ્ત કરી શક્યો, તેથી તેમ કરવું ફરી મોસમ આવવા પર મુવતની રાખી નહીઆદ પાડે. ફર્યો કુદ્દ કોળીઓએ કુદ્દતા કરી પોતાનો કુદ્દરતી સ્વભાવ બતાવ્યો (પોતાની જાતપગ ગયા) અને મુસાફરો તથા વટેમાર્ગીઓને ગત્તામાં વૂટી લેવા, મારી નાખવા ને ધાધમ કરવા માડયા, અને ગામડાના દોર ઉપાડી જવા તથા શહેરની આસપાસ બમેશ હાવવા લાગ્યા પોતાના જત્રીમ સયાજીરાવની તમીએત બગડેલી હોવાની ખબર સાંભળી ખડેગવ અમદાવાદ આવ્યો, ને થોડા દહાડા રોમાંધ તેને પોતાની જોડે નહીઆદ લઇ ગયો. સતોજીની મા તેના પોતને લઈને પોતાને વતન પાછી ફરી તેને વગાવવા સતોજી બે કોમ સંધી ગયો હતો; પાછા કુદ્દતા ઈદગાહના મેદાનમાં તેના થોડાએ મસ્તી કરવાથી, થોડા લગામના કાપુમાં ગદી ચમ્યો નહિ, અને પાસે કૂવો હતો તેમાં પડ્યો. અકસમાત્ થોડાના પગ વચમાં કુવાની દીવાનને લીધે ટેકાઈ ગયા, અને સતોજી જેના જીવનની દોરી દબી તુડી ન હતી તે દાયમાં લગામ માથે કુવાના યાગા (મોઢા) સંધી ગદી આવ્યો, એટલામાં અણીની વખતે તેનો એક નોકર આવી પહોંચ્યો ને તેણે એનો દાય પકડી બહાર દાવ્યો થોડો કુવાને તળીએ પડી મરી ગયો. વાઝસીનીગની વ્યવસ્થામાંથી છુગે ધર્મ

ભગવાન પવિત્ર શબ્દાશ્ર માસની અઢારમી તારીખે શહેરમાં આવ્યો. મુક્તતાન અને મદમદ જહાનને જેડી ને માંદગ નાંખી જૂડે દાલે તેમનાં ઘેરાં છોકરાં માથે પોતાની જોડે આપવા હતા, તેમને સંતોજીને સોંપી દીધા. વાડારીનોર સોંપી દે તો ત્રીસ હજાર રૂપીઆ આપવા એ શરતે તેમને ત્રીસ હજાર રૂપીઆ આપેલા તે પાછા લેવા તેમને કેદખાનામાં રાખી રીખાવવા ને કારડાના માર મારવા માંડ્યા.

કરેલા કામનો બદલો મળે છે, એ જૂલી ન જા.

ધર્મમાંથી ધર્મ ને જવમાંથી જવ ઉગે.

માટે ઓ ડાલા માણસો ! એતો. કાણે કર્યું ને તેનો બદલો તે ન પામ્યો ? સયાજી ગાયકવાડના પાછા આવ્યા બાદ બાકી રહેલા મહાસોની પેશકશ ઉધરાવવા હરખારામ ગયો હતો તે પોતાનું કામ પૂર્ક કરી પવિત્ર ત્રિલકદ માસની પંદરમી તારીખે પાછો ફરી આવી પહોંચ્યો. વરમાદની મોસમ જ્યારે આવી પહોંચી ત્યારે વરસાદ આ વરસે આગલાં વરસો કરતાં વધારે પડ્યો, તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે મોમમ આખરે ત્યારે ખરીફ પાકના ધણા ખરાં અનાજના, દાખલા તરીકે બાજરીનાં, કેટલીક જગાએ કણસલાં બંધાઈ, સૂકાઈ ને લણવાને કાપવા યોગ્ય થયાં હતા ત્યારે (એ કવખતના વરસાદના પડવાને લીધે) તે કણસલાંમાંના ધણા ફરીથી લીલા થઈ ગયા ને ઉગ્યા અને ધણે ભાગે એ પાક નાશ પામી બગડી ગયો. દિ. સ. ૧૧૭૪ મા સદાશીવ રામચંદ્રના કાગળ પરથી જણાયું કે સૂબાના કામ પર તેને નીમવામાં આવ્યો નથી, પણ જંજુસર ને મકબૂલાબાદ પરગણાના મકમદાર મણેશ આપાને નિઃશ્રમતનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. આ વાતની ખબર પડતા, નાગર નામનો એક ગુજરાતી કારકુન કે સારાં માદા કામ કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લેતો હતો, અને એ રસ્તે જોણે ધણી દોષન બેગી કરી હતી, તે હવે ભવિષ્યમાં વખતે પરિણામ ખોટું આવશે એમ સમજી પોતાના કેટલાએક મદદગારો ને સદાપદને સાથે રાખી નહાસી જઈ કોળાઓના ગામ મોજે દાઆડે જતો રહ્યો. પેશવાઈ હકૂમતની શરૂઆતથી શહેર માટે નીમેલા લશ્કરના ખરચ પેટે દરમદીને છ હજાર રૂપીઆ આપવાની, જે જવાબદારી ગાયકવાડના દિરસા પર નાખવામાં આવી હતી, તે હકીકત યોગ્ય જગ્યાએ લખાઈ ગઈ છે. દામાજીનો નાયબ, ત્રંબક શુકુંદ, જે દરેક ચીજ, લીલી ને સૂકીમાં, ભાગીઓ ને દિરસેદાર થઈ પડ્યો હતો, તેને રૈયત પામથી જે જે જોરજુબમથી લેવાતું અને કદવાતું હતું તેમાંથી, તેમજ નવા નાંખેલા કરોની ઉપજમાંથી, કરાર

મુજબ અડધો લાગ મળતો નહતો, તેથી તેને સગથે વાદવિવાદમાં વખત કાઢી નાખી એ ત્રણ મહીના થયા તે (છ હજારની) ગકમ તે આપતો નહતો અને સામે થયો એટલે બે પક્ષ વચ્ચે વિરોધ જાગ્યો અને સફર માસની ચોથી તારીખે સવારે તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે, મોરચા બાધવા તથા લડાઈને યુદ્ધનું ક્ષેત્ર તૈયાર થવાનું મડાણ થયું. લાગવાનની સરદારી નીચે સંતોજીએ ત્રંબકના ઘર પર લશ્કર મોકલ્યું અને તોપ બટકની લડાઈ થઈ, ને બે બાજુના થોડા માણસો મરાયા ને ધવાયા દીવસને અંતે બે પક્ષ તરફથી હિતૈષી સલાહકારો વચ્ચે પડ્યા અને તેમને લડતા અટકાવ્યા, અને વિરોધના વિષયનો ફેસલો કર્યો (ટટાનું કાગળ દૂર કર્યું).

સદાશીવ રામચદ્રની ફેરબદલીમાં પેશવા બાળાજી- રાવે અમદાવાદના સૂબાના નાયબ તરીકે ગણેશ આપાને નીમવો

કટલાએક કાગળોને લીધે સદાશીવ રામચદ્રને સૂબા તરીકે નીમવામાં આવ્યો નહિ, તેથી તેની ફેરફારીમાં બાળાજીરાવ પેશવાએ અમદાવાદ સૂબાનો વહીવટ કરવા ગણેશ આપા, જે થોડો વખત થયા જ બુસર ને મકબૂનાબાદ પગથાના મકાસદારની જગા પર કામ કરતો હોઈ, ખૂણામાં હાજર હતો, તેને માગસરની શરૂઆતથી, કે જે દક્ષણીઓને હિસાબે ફસન (મોસમ)ની શરૂઆત ગણાય છે, ને જે મજેગનશાહ આ વરસમાં હિ સ ૧૧૭૩ ના શવના માસની અદારમી તારીખે આવતી હતી, નીમી, તે જગાને કારભાર તેને સોંપવામાં આવ્યો ખાસ કરીને એ પ્રદેશમાં વરસાદની ઋતુમાં મરસાગાન ને ભારબોજ સાથે સુમાફરી તથા હાલચાલ કરવાનું કામ કાણુ બનકે અશક્ય હોવાથી, તથા પોતાને હજુ લશ્કર એકઠું કરવાનું હોવાથી, પોને એ મુશ્કેલી ભરેલી વરસાદની મોસમ પૂરી થતા સુધી, લાજ ગ્હો, અને પોતાનો નાયબ બાપુ નારાયણ જે જ બુસરમાં હતો તેને એ જગા મંજાણી લેના લખ્યું તે હિ મ ૧૧૭૪ ના વિજયી ઝફર માસની બાનીસમી તારીખે ચહેરમાં આવી સંતોજીને મળ્યો, અને મનદો તથા પત્રો જતાવ્યા, અને વરસની શરૂઆતથી મદાતોની ઉપજ તથા સિંપાઈઓના પગારના ખર્ચની રકમ બાબત પરસ્પર વાતચીત શરૂ

યર્ષ અને તેથી 'શહેરના મહાસેના કારભારમાં તેને દાખલ કરતાં થોડી
 ઠીક યર્ષ. પરંતુ હવેલી પરગણાના વહીવટમાં તો તે દાખલ યર્ષ ગયો.
 આ ક્યકયમાં લગભગ એક મહીનો ચાલ્યો ગયો. એ અરસામાં સયાજી
 ગાયકવાડ જે નડીઆદ હતો ને જેની તખ્તિએત કાંઈક ઠેકણે આવી હતી
 તે અગદાવાદ આવ્યો અને સહીમના ઘરની પછાડે પોતે જે મકાન
 બનાવ્યું હતું તેમાં ઉતર્યો. હવેલી પરગણા તથા અદેગદાવાદથી પેટલાદ
 સુધીના પ્રદેશની બ્યવસ્થા કરવાને ઈસદે બાપુ નારાયણ શહેર બહાર
 આવ્યો. ખીજે દીવસે,

જ્યારે મુંદર મ્હેરાવાળી આફતાબરૂપી કન્યાએ

આ વાદળી રંગના પડદામાંથી પોતાનું મુખ દેખાડ્યું,

ત્યારે લશ્કરની એક ટૂંકડી લાદના કિલ્લા તરફ યર્ષ અને સંતોજનો
 ફરવાળે ઘેરી લઈ પગારનો તકાદો કરવા માડ્યો; અને સિપાઈઓ
 કોરતા ને કંઈશતાની હદ વટાવી ગયા. એ ટૂંકડીની કડક વર્તણૂકથી
 સંતોજની ક્ષણેક્ષણ આકુળતા વ્યાકુળતામાં ને મુશ્વણમાં જતી, તે
 ધડીમા રાતો તો ધડીમા પીળા યર્ષ જતો.

કાંધથી તેના મ્હેરાનો રંગ બદલાતો હતો,

તેની શક્તિનું પક્ષ હલકું યર્ષ પડ્યું.

પોતે એકા પરથી બરતરફ થયો હતો એટલે આ મામલો તેનાથી
 સુધરી શકે તેમ હતું નહિ, તેથી અહંકાર ને ગર્વના ઘોડા પરથી નીચે ઉતરી
 તેણે તરગાથા ને નમનતાર્કનો રસ્તો પકડ્યો.

ટૂંક સમય ચાલે એવું આ માયાનું તંત્ર

જેને અગાનીઓ મુશ્ક ને માસનું નામ આપે છે,

તેને અને દોલત ને મોજા મર્તબાની ઘેવછાને મગજમાંથી દૂર કરીને—

પુષ્કળ દારૂ પીધા બાદ પણ જાન રાખી બેસવું રહેલ છે,

પરંતુ દોલત મળે ને પાળી ઘેવછા ન આવે તોજ તે માણસ કહેવાય.—

ટૂંકામાં બાપુ નારાયણને જોણાવી મંગાવી શહેરના મહાલ તેને સોંપી
 દીધા ને સિપાઈઓની માગણીને પહોંચી વળવા તેને વચમાં નાખી,
 તે કામનો ફેંસલો દરી દીધો. બાપુ નાગવણે રાહુચંદરને કાટવાળ
 નીમ્યો અને શહેરના મહાસેના પર પોતાના માણસો મૂકી દીધા. સંતોજએ
 જવાની તૈયારી કરવા માડી, અને પહેલા રખી માસની પંદરમી તારીખે
 બાપુ નારાયણ જે આપા ગણેશને આવકાર આપવા જતો હતો તેની જોડે
 શહેર બહાર નીકળી પડ્યો અને રાયપૂર ફરવાળ બહાર કાંકરીઆ તળા-

વને કાઢે છાવણી નાખી તંબુ તાણી ત્યા રહ્યો. આપણ વડોદરાની પડો-
શમાં આવ્યો છે એવી ખબર મળી એટલે બાપુ નારાયણે રામાણ નામના
માણસને પોતાની જગાએ શહેર માચવવા તથા તેનો ખચાવ કરવા માટે
નીમ્યો પોતાના ભાગની પેશકશ હિંદરાવવા સયાણ ગાયકવાડે હરબારામને
સોંપી નિવૃત્તિમાં જવા માટે નીમ્યો તેને પોતાક આવ્યો, ને સેવકરામને
લઈ શહેર બહાર આવ્યો, અને અનુક્રમ કામ માટે આપા ગણેશને મળવા
આમતો થયો. સત્તરમી તારીખે સંતોણ ને બાપુ નારાયણ કૃત્ય કરી આગળ
વધ્યા અને પેટલાદની પાડોશમાં, જ્યાં મહી નદી ઉતરી આપા ગણેશ
આવી પહોંચ્યો હતો તેને મળ્યા. ત્યાંથી સંતોણ પૂણે જવા રવાના થયો.
આગળ જણાવ્યા મુજબ સુવત્તાન હંબશી ને મહમદ જહાન વાઝાસીનોરની
બાબતમાં દગો કરવાને લીધે કેદ પકડાયા હતા, ઘણી મારફત કરી તેમને
કોરડાના માર મારવામાં આવ્યા છતાં જે મતલબ પાર પાડવી હતી તે
પડી નહિ તેથી સાકળ ને બેડીબધ સંતોણ તેમને પોતાની સાથે લઈ
જતો હતો. આરબ જમાદાર અબદુલ્લા હુમેદીએ પોતે લાલુ કામ કરે
એમ ગણી મધ્યસ્થ બની ત્રણ હજાર રૂપિયા આપવાની જવાબદારી લઈ
તેમને કેદમાંથી છોડાવ્યા.

કચ્છના જમીનદાર રાજા લખપતના એક વ્હાલણ વધીલ થાવરજીને,
નિઝામતના નાયબ રામાણએ તેના લખેલા કેટલાક કાગળો પકડાવાથી
પકડી કેદમાં નાખ્યો. સયાણ ગાયકવાડ બીજા રખીમાસની પહેલી તારીખે
વડોદરા જવા રવાના થયો. આપા ગણેશ ખંભાત ચૌરાસી તાબેના ઉમેદા
ગામ સુધી આવી પહોંચ્યો, અને ત્યાં જમીનદાર જોડે લડાઈ કરી અગ્ની-
આર હજાર રૂપિયા પેશકશ લીધી. દહેવાણના કોળીઓએ બડ ને બબેડાની
ખીણમાં ચાલવા માડ્યું હતું અને આત્માર પહેલા થોડા વખતપર જંબુસર
પરગણાના ડેર ઉપાડી ગયા હતા, તેથી લશ્કરે લઈ જઈ તે ગામ પર
હુમલો કર્યો, જેમાં થોડા કોળીઓ મરાયા ને ધવાયા. ત્યાંથી કૃત્ય કરી
ખંભાત બહારની પાડોશમાં આવ્યો અને ત્યાંના મુનસફી મોમિનખાન
પ્રત્યે સલાહસંપ ને મિત્રબાવ દર્શાવી તેની મુલાકાત કરી; ત્યાંના મરાઠાના
અડધ હિસ્સાના રૂપિયા ચોર્પાસી હજાર તેણે હકતેથી આપવા એવું દરાવ-
વામાં આવ્યું મોમિનખાન તરફથી એક હાથીની ભેટ લઈ ખંભાત
બહારથી પોતાના માણસો બેચી લીધા અને ત્યાંથી ઠામગ તાજકાના રાંદાર
ગામમાં આવેલી હિંદુઓની એક ઘણી પવિત્ર મૂર્તિના દર્શન કરવા ઠામરા
પરગણા તરફ ગયો, ને ત્યાંથી વાઝાસીનોર ગયો. સયાણ ગાયકવાડ જે
વડોદરા ગયો હતો તે પહેલા જમાદીમાસની અગીઆરમી તારીખે શહેરમાં

આવ્યો. વહીઆળ પરગણાના કૌણાઓ જેઓએ આગળ તોફાન ને ખંડ
 કર્યું હતું તેમનો બંદોબસ્ત કરવા તથા તેમને રાજ કરવા ખરેખર
 ગાયકવાડ નડીઆદથી તેણી તરફ ગયો, અને વાત્રક કાદાના જિલ્લાના
 બંડખોરોના જમીન લઈ હુદારીઆ ગામ લુંટ્યું, અને પાટણના
 કૌણાઓના કેટલાએક મુખીઓને કેદ પકડ્યા, અને વીંળપુર ને વેલનગર
 પરગણા જે જવાનમર્દખાનના તાલુકાના હતા તે રસ્તે થઈ ઈંદર જવા
 નીકળ્યો. વેલનગરના અને વીંળપૂરના ઘણાં ગામડાઓમાંથી મહેમાની
 તરીકે કાંઈક લીધું. રાજા શીવમંગના તાબામાં ઈંદર હતું તેના વકીલો
 હાજર થઈ ગયા અને કરાર મુજબ દર વગરે અપાતું રહેતો એવી તેના
 મનની ખાતરી કરી આપી. પછી કડી પરગણાની વ્યવસ્થા કરવા માટે
 તેણી તરફ ભગામ ફેરવી ત્યાં ગયો. જવાનમર્દખાને નવા લશ્કરની ભરતી
 કરી, પોતાના તાલુકાના પરગણાનો બંદોબસ્ત કરવા પાટણ શહેરમાંથી
 બહાર આવી, રાંધનપુર તરફ જઈ ત્યાંથી કચ્છ તાલેના અંતરગામ
 સુધી પહોંચી જઈ કેટલાએક ગામડાંઓ પાસથી મહેમાની તરીકે કાંઈક
 વસૂલ કર્યું મહમદ અહર ખાળીને પોતાના કાકાના છોકરા મહમદ મહાબન-
 ખાન વસદે શેરખાન જેડે ટોટો થએલો હોવાથી મહમદ અહર જૂનાગઢની
 બહાર નીકળી બડા કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. મહમદ મહાબન પણ
 લશ્કર એકઠું કરી બહાર આવ્યો હતો. તેમના વચ્ચેનો ટોટો દૂર કરવા
 અને તેમને ઠંડા પાડવા જવાનમર્દખાન તે જિલ્લા તરફ ગયો, અને
 રસ્તામાં આવતી દરેક જગ્યા ને દરેક ગામમાંથી મહેમાનીને નામે કાંઈક
 લેતો લેતો આગળ વધ્યો. મહમદ મહાબન ને મહમદ અહર એક બીજાની
 પાછળ આવી તેને મળ્યા. અફઘમંદી અને સાધારણ બુદ્ધિવાળી
 હસીયો કરી જવાનમર્દખાને તે બંનેને શત્રુના ને ટોટો કરતા અટકાવ્યા
 અને ઠંડા પાડ્યા અને બંને લશ્કરને સાથે લઈને સોરઠના પરગણાની
 જગ્યામાંથી કરી મહેમુલ વસૂલ કરી, લોલીયાણા ને ધંધુકાની
 નજદીક આવી પહોંચ્યો. બીજા જમાદીમાંસની ચોથી તારીખે મુખાતો
 નાઝિમ આપા ગણેશ શહેરમાં દાખલ થયો અને હિંદુ તથા વહોરા
 કામના શેડીઆઓ અને વડાઓએ જઈ તેની મુલાકાત લીધી. પોતાની પાસે
 રજૂ થતા કામોનો તેણે નીકાલ કરવા માડ્યો, અને અત્યાર પહેલાં રાજ
 લખપતસિંગના કાગળો સંબંધે રામાઈએ થાવરજીને કેદ કર્યો હતો તેને
 સવાળ ગાયકવાડની ભલામણથી છોડી દીધો. વળી એવી ખબર પણ
 આવી કે ધંધુકાની પાટણમાંથી મહમદ મહાબનથી છૂટો પડી જવાન-
 મર્દખાન વીરમગામ તાલે પાટડી ને બજાણને રસ્તે થઈ પાટણ શહેર

તરફ ગયો અને તે મહીનાની છત્રી તારીખે શહેરમાં દાખલ થયો. બારમી તારીખે સપાટ ગાયકવાડ વડોદરે જવા ગયાના થયો ગાયકવાડનો માણુમ હુગ્ગાજી જેને ગાયકવાડના હિરસાની મોગની જમાબદી કરવા તથા મહેસુલ ઉધનવવા માટે નીમવામાં આવ્યો હતો તે ઘોળગ્રથી ગતે પડ્યો. આપાજી ગણેશ લગભગ એક આઠવાડીક શહેરમાં રહ્યો અને દાખડખાતુ, સાયગમહાલ અને પ્રદોરખાતુ દક્ષણી પડીતો (આઠણો)ને હક્તાથી ઉપજ વસૂલ આપવાની શરતે સોખ્યા. ઘોઘા પગગણુ બદ્ધ સાથે ઝાહોદઅથી વેપારીને આપ્યું, અને કેશવગમ નામના ગાયુસને શહેર નાયબને આદેશ નીમી પોતે કડી ને વીગમગામ પરગણા તરફ જવા ને પેશકશ ઉધરાવવા માટે નીકળી પડ્યો, કડી જિજ્ઞાસા ખડેરાવ ગણા ગયો, તેને મળી પોતે મોગક તરફ ચાલ્યો ગયો.

શહેનશાહ અહમદશાહ અબદાલીના લગ્ન કરના આવવાનો ટૂંક અહવાલ, પાટનગરમાં બનેલા બનાવોની વિગત, બાલાજીરાવ પેશવાના કાકાના દીકરા સદાશીવ પડીત ઉર્ફે ભાઉનુ મહોટા લગ્નકર સાથે આવવું, અને અફગાનો જોડે રણક્ષેત્રમાં ઉતરવું, તે કૃપાળુ ઈશ્વરના હુકમથી દક્ષણીઓની છાવણીનું લૂટાવું. સૂબા મબદે મોમિનખાનના નામનું શુભઉદ્દેશોલાની મહોર સાથના બાદશાહી ફરમાનનું નીકળવું, દામાજીરાવ ગાયકવાડનું વડોદરે આવવું, અસ્તીત્વના પ્રદેશમાથી બાલાજીરાવ પેશવાનું નાશના મુલકમાં જવું, અને
 હિ. મ. ૧૧૭૪ ની આખર સુધીમાં
 બનેલા બનાવો

પૂર્વે મીગજા મંગીના શાદજ્જાનના ખેતાન સાથે ગાદીએ બેઠવાની હકીકત જણાવતા, વેર સેવાને ઇગદે શહેનશાહ અહમદશાહ અબદાલીનું

પાટનગર તરફ આવવું, અને જિંદગી મરણો જે થોડા મહીના થયા નહોતી હોવાને કારણે લડતો હતો તેની સલામ ને મદદ લઈ વજીરે ભભાસેકનું તેની સામે થવા જવું, આ વિસ્મયકારક ક્ષમથી લખાઈ ગયું છે. તે સરહિંદ સુધી આવી પહોંચ્યો છે એવી ખરી ખબર મળતાં, વખતને માન આપી પોતે નહોતી હોવાને કારણે બનાવટી-(ખોટી)-મંદિ હરી, ઉપર ઉપરની સલાહ કરી, અને મરાઠાઓને કોઈ સારા આપવાના મારગ બંધ કરી તેની સામે થવા કૃત્ય કરી જમના નદી ઉતરવાના ઘાટ આગળ આવી પડ્યો. શુભઉદ્દેશી પોતાના તાલુકા અંતર્યાયા તરફ પાછો ફર્યો. નહોતી હોવાને કારણે સંજોગો દ્વારા એટલે તેણે પોતાની જોડના સરકર સાથે તથા શુભઉદ્દેશીના એક અમલદાર અલીબેગખાન, જેની પાસે ત્રણદુર્ગ સવાર હતા તેને સાથે લઈ ઉપલા-ણાને રસ્તે, પોતાની લગામ શાહી ડાવણી તરફ ફેરવી, અને 'દિ. સ. ૧૧૭૩ ના પહેલા જમાદી માસની નવમી તારીખે શાહને જઈ મળ્યો. પોતાને (નદીના) ઘાટ ને ઉતારની માહિતી હતી એટલે શાહીફોજ સાથે રાખી લડતો લડતો પોતે નદી પાર ઉતર્યો. વિચાર કરી જોતાં ને વખત જોતા ત્યાં આગળ સરકર ગોઠવી, અપાજખી ને લડાઈનું ક્ષેત્ર તૈયાર કરવું વજીરે ઉલ્લભભાસેકને સલાહ બરેલું ન લાગવાથી તે શાહજહાંના આદના પાટનગર તરફ પાછો ફર્યો ને ત્યાં મોરચા બાંધ્યા. શાહનું સરકર પણ તેની પાછળ અપાજખી આવી પહોંચ્યું. દક્ષણીઓ જેઓ શહેરના દોટની બહાર પડ્યા હતા તેમની કોઈ એક રાત ને દહાડો તોપ ને બંદૂકની લડાઈ ચાલી આખરે જ્યારે લડાઈનો મામલો મુશ્કેલ થઈ પડતો (બગડતો) લાગ્યો અને જિંદગીના કાકા, છ આપા શિંધીઆનો જામ ધનાઈ, જે દક્ષણી ફોજનો સરદાર હતો તેમણે મર્યાદા ને જિંદગી પોતે ધાવક થયો ત્યારે ખીન્નઓના, એ મુદ્દમા ટકી રહેવાની તાકાતના, પાયા દાલી ઉઠ્યા, એટલે ત્યાં ઉભા રહેવાને બદલે ત્યાંથી ન્હાસી જવું તેમણે વધારે પસંદ કર્યું, અને તેમની ડાવણી ને તંબુઓ શાહીફોજને હાથે લૂંટાયાં ને નાશ પામ્યાં. વજીરે ઉલ્લભભાસેક મરાઠાઓની મદદપર ઝુકમતો હતો, તેનો ટકાવરૂપી પગ પણ આ શ્રેય લેવા બનાવને લીધે ન છૂટકે સરવા માંડ્યો. મરતાં બચેલા દક્ષણીઓ ન્હામતા ન્હાસતા દોટની દીવાલ તરફ આવ્યા, અને આગળ જણાવ્યા મુજબ મુરજમત જાતને વતન હારતપોર ત્યાં, તેણે સાવચેતી વાપરી પોતાનાં સમાસંબંધીઓ તથા સરસામાન મોકલી દીધાં હતાં, ત્યાં વજીરે પોતે પણ આવતો રહ્યો, અને વગર અટકાવે

અહમદશાહે પાટનગરનો વહીવટ કરવા માડ્યો. અફઘાન લૂંટારાઓના હાથ ત્યાના વતનીઓના મકાન અને ઉંચ ને નીચના ઘરોપર લખાયા જે રાત ને દહાડો તેમણે લૂંટ અને કાપાકાપી (કતવ) કરવામા કાઢ્યા, એટલે જે કાંઈ થોડી સંખ્યા બચી ગઈ હતી તે આ આફઘાન પાયમાલ થઈ ગઈ શાહ થોડા દીવસ પાટનગરમાં રહ્યો અને આફઘાનલીખાન નામના માણસને લશ્કર આપી પાટનગરના મુખ તરીકે અને મુખ્યાર્થ કિસ્વાના રક્ષણ માટે નીમી, નજમઉદ્દૌલાની સલાહ મુજબ અફઘાનરાખાદની સંજ્ઞાની તરફ જવા, જમીનદારો પાસેથી પેશકશ ઉઘરાવવા તથા જાતને ઉખેડી નાખવા, પોતાના ધંરાદાનો ઝુડો ફરકાવ્યો. જયનગરની પાડોશમા આવી પહોચી સ્થાબિતગઢ વગેરે જગાએ જાતના જે થાણા હતા તે લઈ લીધા. સુરજમલ જેડે પેશકશની વાતચીત ચાલી. આ અરસામાં મરાઠાઓની એક ફાજ લઈ મહાર ગાયકવાડ પાડોશમા આવી લાગ્યો. એ જે લશ્કર વચ્ચે ઝાઝું અંતર હતું નહિ, અને જિંદગીવાળા બનાવથી શાહી લશ્કરના ત્રામ ને ભયની છાપ મરાઠાઓના મન પર મજબૂત પડી ગયેલી હતી, તેથી મહારરાય કૂચ કરી ગયો અને પાટનગરની પાસેથી જમના નદી પાર ઉતરી, નજમઉદ્દૌલા જેને એ અહમદશાહને બોલાવવાનું મૂળ તથા પાથો સમજતો હતો, તેના તાલુકાના પ્રદેશ પર, પોતાના જાતી રવભાવ પ્રમાણે કાપાકાપી ને લૂટ ચનાવી તેને ખરાબ કરવા આપ્યો ગયો, અને આસપાસ પાડોશમા જુનમનો હાથ લખાવી, સિકે દશ જે એક સદ્દર જગા હતી તેને લૂટી લીધી અને અગણીત વસ્તુઓ લૂટમા મેળવી તે જિંદગાની ખગળી કરવાનું મનમા ધાવ્યુ શાહને તેની ખમર પડના નજમઉદ્દૌલાની મવાહ મુજબ મધ્યગતે કૂચ કરી, એક ગત ને દીવસમા રીતે મસ કાપી પાટનગર આવી પહોચ્યો, અને જમના નદી એળગી ત્યા જઈ પહોચ્યો ને મહાર જેડે થોડો વખત સકાઈ થઈ, એણે જેમુ કે શાહી ફાજની સામે ઉભા રહી શકાય તેમ હતું નહિ એટલે તેણી તરફ આગળ વધવાનો ઇરાદો તોડી નાખી ધણી ત્વગ ને પુષ્કળ ઝડપથી જમના નદી ઉતરી પડ્યો. ગંગાની અથગમણ તથા જે દીવસ લાગી મજલો કાપવાના યાકને લીધે શાહનું લશ્કર મુકામ નાખી પડ્યું હતું, એટલામા એમએક જમના નદીમા પૂર આવ્યું અને નદી પાર ઉતરવાનું અટકી ગયું દોડીએ એકેવી કરવા તથા પુન બાધવા ધણી મહેનત કરી પણ કાંઈ વચ્ચું નહિ. આ અગામા જિંદગી મિંથીયા, વજરઉમમાત્રેક અને મુગજમન જાત મહાર હોવાકરને જઈ મળ્યા.

થોડા દીવસ મદદારની સલાહ તથા જાટની મુચના મુજબ વજર ઉડ્ડ-
 મમાલકે નજીબ ઉદ્દલાને વચમાં નાંખી, સસ્તનત (સામ્રાજ્ય) તથા પોતાનો
 વજરનો ઝોખો કાયમ- રાખવા બાબત અને દક્ષણીઓ જોડે સલાહના
 કાલ કરવાની વાતચીત ચલાવી, પણ તેનું કશું પરિણામ આવ્યું નહિ
 એટલે પોતે તેમનાથી છૂટા પડી પોતાને અમલ મથકે-ભરતપુર-પાછો ફર્યો.
 એ આરસામાં બાલાજીરાવ પેશ્વાના કાકાનો છોકરો સદાશીવ પંડિત ઉર્ફે
 ભાઉ, જેના અધિકારના જમણા હાથમાં અને અખત્યારની મુકામાં
 રાજ્યનો કારભાર ને માલી ને મુદ્દી વહોવટની બાંધછોડના સંબંધ ને નિસબત
 રહેતા હતા તેને સદરહુ બનાવોની ખબર પડી, તેથી તેમને મદદ ને સહાય
 કરવાને ધિરાદે અને (બાદ)શાહ જોડે યુદ્ધ ને તલવારબાજી કરવાને વિચારે,
 ભારે તોષખાનું, મ્હોટું લશ્કર, બાલાજીના છોકરા વિશ્વાસરાવ ને તેના ભાઈ
 શમશેર બહાદુર, હામાજી ગાયકવાડ અને જીત્ત દક્ષણી સરદારોને સાથે
 લઈ, છીડીઓ ને તીડોનાં અસંખ્ય ને અગણીત ટોળાંની માફક પૂણેથી
 હિંદુસ્તાન તરફ આવવા નીકળ્યો હતો તે આવી પહોંચ્યો. શાહના બોલા-
 વ્યાથી શુભઉદ્દેશ આવી તેને મળ્યો. સદાશીવ ભાઉનું આગમન, વજર
 ઉડ્ડમમાલકેને સમયની સાનુકૂળતા ને નમીનની ચારી જેવું લાગ્યું,
 એટલે પોતે આવી તેને મળ્યો, અને વચન ને પ્રતિજ્ઞા લઈ તેને સોગંદથી
 દદ કરાવી શુભજમલ જાટને બોલાવી તેને મેળવ્યો. તેમની સભાઓ ભગઈ
 અને અભિપ્રાય એવો થયો કે જમના નદીમાં પૂર આવ્યું છે અને એકાએક
 ત્યાંથી ઉતરી અવામ એવો મંડવ નથી, તેથી શાહ હાલ તરત નદી
 ઝોળંગી શકે એ શક્ય નથી, એટલે પાટનગરનો કળજો લઈ ધાટ ને
 એવારાનો બચાવ કરવો જોઈએ, અને સધળી જગાએથી હોડીઓ જપત
 કરી લઈ ઠેકઠેકાણે ધરવીર લડવૈયા ગોઠવી દેવા જોઈએ. તેઓ ઝપાટામંથ
 કૃત્ય કરી તેણી તરફ ગયા. હવે યાદુજયલીખાન પાસે એટલું લશ્કર
 નહતું કે જેથી સહેરનો બચાવ કરી શકે તેથી નહતકે સુખારક કિલ્લાને
 મજબૂત કરી પોતે તેમા પેસી ગયો. વજરઉડ્ડમમાલકે તથા સુરજમલ
 જાટનાં માણસોએ દક્ષણીઓની મદદથી, કિલ્લાની સામે ને આમપાસ આવેલાં
 અમીર ઉમરાવોના મકાનો પર મોરચાઓ બાધી ત્યાંથી તોષ બંદૂક ફોડવા
 માંડ્યાં. પોતાની સક્તિઅનુમાર યાદુજયલીખાન પણ તેમની સામે થયો
 અને થોડો વખત ટકી રહ્યો. શાહ અબદાલી પણ જગનાને પેસે કોટથી
 આવી પહોંચ્યો અને સહેર તથા કિલ્લાના કોટની સામે બચાવી નાખી.
 નદીમાં ધણું પૂર આવેલું હતું, હોડીઓ દક્ષણીઓના કબજામાં હતી, અને

નદી ઉતરવાના ઘાટ ને ઝોવારા બંધ કરવામા આવ્યા હતા, એટલે ઘણાએ રરતા શોધ્યા પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, તેથી નદીને કાંઠે તોપો ગોઠવી મરાયા-ઝોની ઊવણી પર ગોળા કેકવા માડ્યા. પોતાને મદદ મળશે એવી આશાએ ચાકુબગલીખાન મન મળજીત રાખી એણે હતો તે નિગરા થઈ ગયો અને ખાધ પોરાકીનો સામાન ને સુદસામગ્રી ખૂટી જવાથી સવાહ કરવાની વાત કબૂલ રાખી, વજર ઉત્તમભાવેક અને સુરજમલ જાટ મારફતે દર વચન લઈ બહાર આવતો રહ્યો, અને કિલ્લાનો વહીવટ સુરજમલને હાથે થવા માંડ્યો. અહીં કાર ને ગર્વને લીધે કેટલીએક અમંભવિત વાતો સદાશીવ ભાઉના મગજમા ધૂમતી હતી, તથા અસકય કામો કરવાની ઇચ્છા તેની દિષ્ટિ આગળ ખડી થઈ હતી, એટલે સુઆરક કિલ્લો તથા બાદશાહોના રાજ્યાભિષેકનું સ્થળ જોવાની ઇચ્છાને બહાને કિલાગા જાટના જે માણસો બદોબસ્ત મળવતા હતા તેમને દૂર કરી પોતાના માણસો ત્યાં મૂક્યા, અને વિશ્વાસરાય, હામાજી ગાયકવાડ અને પોતાના બીજા કેટલાક ભરો-સાહાર સાથીઓને જોડે લઈ કિલામા પેહો. તેની વિનંતી પરથી હુઝરત શાહજહાન આવીને તખ્તપર બેસા, તેમને નમન કરી પોતે બે મહારનું નજરાણું ધર્યું, આદામ ભરી અને વિદાય લીધી, એટલે હુઝૂરથી મહેબની અંદર ગયા. ત્યારબાદ તેણે મધમા મકાનો, હયાતમશ નામનો બાગ, અને દારૂગોળો ગખવાની જગાઓ જોઈ, અને કારખાનાવાળા કેટલાએક ઝોરડા ખોડ્યા અને શ્રેષ્ઠસ્વનું ચિત્રન દાખવવું સોનેરી રત્નમંડીત તખ્ત રહી ગયું હતું તે લઈ લીધું, અને કિલાનો વહીવટ પોતાના માણસોને મોખી ઊવણીએ પાછો ફર્યો. વજર ઉત્તમભાવેક ને જાટે તેને કહેવાની મોકલ્યું કે તારી ઇચ્છા તો કિલ્લો જોવાની હતી અને તે ઇચ્છા અગમ્યમા આવી પરંતુ કિલ્લાનો બચાવ કરવાનો અધિકાર હમારો છે મારે તારા માણસ ખસેડી લેવા. આગમનના રૂગએ અને વિનમ્ર (ઇશ્વરી) આગાએ દક્ષણ-પર ને હિંદુતાનપર તેની મત્તા જમાની દીખી હતી, પેમો આપ્યો હતો અને મહોત્તું લરકર પોતાના હાથ તરફે હતું, તેથી અજીમાન અને મતમરના દાગડાએ તેના મગજના મહેબમા માગો બાધ્યો હતો અને તેને લીધે કાંઈ બીજાજ વતનના ભેટુંદા વિચારનું ખખીગ તેની મનરખી લાલીમા ચડી ગયું હતું, જેને પરિણામે થોડા નિરર્થક ચમ્દો જવાબમા કહેવાયો, તેમની વાત કબૂલ કરી નહિ.

બેવફરીને લીધે તેના મગજમા

એવો ભાગ પેદા થયો કે જેથી તેણે (પિતનું) માથું ઝાડ્યું.

દીરાને ખાસની છત જેના પર ચાદીના પતંગનું પડ હતું, તે ઉખેડી લઈ લગલગ દમ લાખ રૂપીઆની ચાદી ટકરાયમા મોઢી તેના મિત્રા પડવ્યા અને પોતાના ખગ્યમા વાપર્યા શૂખે મગતા દાદરાની જેમ મરાઠા લસ્કરના માણસોએ શહેરને એક ખાલી ઘર જેવું સમજી, અમીર ઉમરાવો અને શેડીઆઓના મહેલોમા પેસી જઈ જે હાથમા આવ્યું તે તેઓ ઉપાડી ગયા, વળી તેમા છૂપે ખખનો દારૂના હથે એમ ધારી ધણી મકાનો ખોદી નાખ્યા, અને તેના લાખડા ને પાતીઆ બગતણીની જગાએ વાપર્યા.

જ્યારે કમભાગ્ય આવે છે

ત્યારે માણુમ ન કરનાનું કરે છે

વજીરઉન્નમાસેક તથા સુરજમલ જાટ જેમની પામે બધું મળી દસ ખાર હજાર સવાગનુ લસ્કર હતું તેઓ આ ઘટનાની હકીકત સાબળી આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયા બાદશાહી (સમ્રાટ) ફાજ તો વજીર ઉન્નમાસેક પામે હતી તે મિનાય ખીજ હતી નહિ, અને એ ફાજને પશુ સુરજમલનો ટેકો હતો, તેથી તેમને કાઢી મુકી પૂર્વ ખાજૂનો કમળે લેવાનો ઈરાદો કરી સદાશીવ ભાઉએ તે કામ પર પદર હજાર દક્ષણી સવારોની નીમી દીધા અને એવો હુકમ કર્યો કે તેમણે તેમની ડાવણી ફરતા ફરી વળી (તેને) ઘેરી લેવી મલ્હારગવને આ વાતની ખબર પડતા પોતે સદાશીવ ભાઉને તેમ કરતા અટકાવી શકે એમ હતું નહિ તેથી સુરજમલને તેનાથી વાકેફ કરી દીધો, જેથી તેણે ન્હાસી છૂટવાનો ગરતો વિચારી કાઢી અને મુક્ત થવાનો મારગ શોધી મઢી શુગલઉદ્દૈન્ય જોડેના જૂના સંમધની વાત ખ્યાનમા રાખી દક્ષણીઓના મનની છૂપી વાતથી તેને માહિતગાર કર્યો તેણે એક સુક્તિ રચી, અને નદીની પેલી ખાજૂએથી તોપ ને બાણ છોડતા માડ્યા, તથા નદી ઉતરવા માટે શોરખમર થતો હોય એમ જતાવી દક્ષણીઓને (પોતાની સામે) લડવામા મશગૂલ રાખ્યા અને ખાજૂએથી ચર્ચના કરતી તોચોનો ગડગડટ થવા માડ્યો અને દારૂગોળાનો ધુમાડો વાદળા માફક નદીના પાણીની સપાટી પર ચડતો રહ્યો અને અમિના કરાની જેમ ગોળાઓ વગસાવતો રહ્યો આ તખ્તો લાલ લઇ સુરજમલને વજીરને આથેલઈ મોતની એ ભય કર ખીણમાથી નીકળી જઈ વલ્લભગઢ જઈને આશરો લીધો શુગલઉદ્દૈન્યવાએ મહેરબાની દેખાડી તેને દિવાસો આપી શાહ પાસેથી પોચાક અને ફૂમા મેગરી તેના પર મોકલ્યા વજીર પોતાના સમા સબંધીઓને લઈ ભસ્તગઢ ચાલ્યો ગયો વિધાના

પોતાની તદખીરને આડે આવી છે તે હકીકતની સદાશીવ ભાઉને ખબર પડતાં-યવાનું ઘર્ષ ગયા બાદ-પોતે સુરજમલને એક પોશાક ને હાથી ભેટ મોકલી લખી જણાવ્યું કે હમારાથી છૂટા પડી, શાહ જે હમારો ને તમારો બંનેનો શત્રુ છે તેને મળી જવું તમને શોભતું નથી. છતાં જ્યારે એવું બન્યું જ છે (અને તું હમારાથી છૂટો પડી આવ્યો ગયો છે) ત્યારે રસ્તા તથા મારગો એવી રીતે બંધ કરી દે કે જેથી અનાજનો એક દાણો પણ સામાપક્ષને મળી શકે નહિ. સુરજમલ થોડા દહાડા વસ્ત્રલગ્ન પડી રહ્યો હતો તે શુભકિંદ્વૈધાની સૂચના મુજબ પોતાને રહેઠાણે પાછો ફરી બેમાંથી એકે પક્ષને મદદ કે સહાય ન કરતા ધરમા બેઠો. આ અરસામા ખબર આવી કે શાહના બોલાવ્યા મુજબ ઘગર કોમના છ હગ્ગર અધિકારી સરહિંદ સુધી આવી પહોંચ્યા હતા. સરહિંદનો ફોજદાર અબદુરસમદખાન અને કુતુબખાન જે પહેલેથી કર્નાલના પુલ પર મુકામ કરી પડ્યા હતા તેઓ અપટથી કૂચ કરી ગોંદાના ઘાટ આગળથી જમના નદી ઉતરી પાણીપત આવી પહોંચ્યા. વીરૂલ સુખદેવ સદાશીવ ભાઉ જોડે આવ્યો હતો. તેને ખાચ છ હગ્ગર દક્ષણી સવારો સાથે તે બાજુના ઘાટ ને નદી ઉતારતું અંરક્ષણ કરવા નીમવામા આવ્યો હતો તેણે તેમની સામે દકી રહેવા જેટલી શક્તિ પોતાનામા જોઈ નહિ અને જે હકીકત હતી તે સદાશીવ ભાઉને લખી જણાવી. બીજા ઘાટો આગળ પાણી ધણુ ઉઠું હતું એટલે ત્યાં આગળથી સામાપક્ષથી નદી ઉતરાય એવું ન હોવાની તેના મન સાથે તેને ખાત્રી હોવાથી નાફે શાંકર નામના માણસને ત્રણ ચાર હગ્ગર સવારની ફોજ સાથે મુખ્યારક કિસ્તામા રાખી, પાટનગર-“ જેની આંદર પ્રભુ સિવાય બીજા કોઇનો વાસ હતો નહિ ” એ વચનનું સત્ત્વ પ્રદર્શિત થતું હતુ, કારણુ ઉચ ને નીચ, સર્વેએ, પહેલેથી જ આ વમળની આકૃતિમાંથી બીજી જગાએ આશરો શોધી લીધો હતો અને બહાર જતા રહ્યા હતા, તેવું પાટનગર-નેને મોખુ, અને બાદચાહી તોપખાનામાંથી અગ્ગરના મ્હોડા જેવી (લપકર) તોપો, દારૂગોળો ને બાણો, મ્હોડા જગામાં સાથે લઈ, દરેક રીતે તૈયારી કરી, પડેવા રખી માસની ત્રીજ તારીખે, તે બાજુ જ્યાં નીકળ્યો. વિધાતાની યત્નિધારક, યતીના મૃદની હિમ્મતવાળા હગ્ગર શાહઆલમ જેઓ વહરઉત્તમમાલેક જોડે અખ-ખનાવને લીધે અત્રીમાગાદ પધારી ગયા હતા, તે બાબત તેની યોગ્ય જગાએ તખાઈ થયું છે. આલમગીર બાદસાદ સંનરે નાપગંદ ને લપંકર બનાવ બનવાની ખબર મળ્યા બાદ-તેઓ તેમની પાછળ શેરક ને માતમની

ક્રિયા કરનારો રોડાવા દતા પછી પૃથ્વી અને પૃથ્વીવાળીઓને ઇશ્વર તરફથી તેમના નક્ષત્ર નીચે દુર્વલ અનામત રકમ તરીકે તેમને મોપવામાં આવેલા હોનાથી તેમના કામકાજનો બદોમત કરવા પોતાના બાપદાદાની ગાદીએ પહેલી વખતનું આરોહણ કરી, બાદશાહી છત્ર માથા પર ધરી પોતે સતતનનો વારો ફરકાવ્યો હતો એ હુજૂરશીના માનવતા માતાંજી, નવાગ ઝીનત મદ્રાન, દીને દીનત (ધર્મને બાદશાહી) ની આખની કીબી જેના, હુજૂરશીના ઇમામ પુત્ર, મિરજા જવાનમખ્મને સાથે વધ, તે વખતે પાટનગરમાં ગહેતા હતા, તેમણે, જેમ વિધિ ને વિધાનાની આગાથી મેતાનની અપવિત્ર હસ્તીના અધથી શુભેમાન પાદશાહનું તખ્ત થોડો વખત બ્રહ્મ થયું હતું, તેમ હિંદની ગજસત્તા મગમઓના હાથમાં ગઈ હતી, તેથી (તેનો ઉપાય કરવા) અને હુજૂરશીનો અમલ કાયમ કરના સમય વર્તી જઈ ને જમાનાને માન આપી, એક યુક્તિ વિચારી કાઢી સૈફુદ્દીન ખાન કે જે ત્યાં હાજર હતો તેને મદદતરીફ લાઠિ પામે મોકલ્યો તેણે એક મ્હોટી રકમ, થોડી તુરતાતુરત ને થોડી પછીથી, આપવાનું કબૂલ કરી, બાદશાહ તરીકે હુજૂરત શાહઆલમને કાયમ ગખના તથા તેમના નાયબ તરીકેનો એકો ને પાટવી કુવરનું પદ શાહમલ મિરજા જવાનમખ્મને આપનાનો કનર કરાવી લીધો, અને શાહમલદાને કેદ કરવા, માનવતા હુજૂરશીના નામનો ખુતમો પદવા તથા તેમના નામના સિક્કા પાકવાના પત્રો નાશ શંકના નામ પગના લઈ આવ્યો અને તે પત્રોને અનુમરી તેણે હિ સ ૧૧૭૪ ના સફરહિન મુઝફ્ફર, ખતમુના બિન ધિગ્વન ઝફર (ઈશ્વર એ માસનો સુખ ને વિજય સાથે અંત આવ્યો), મામની છેત્રી તારીખ ને શુકરવારે બાદશાહની માફક પાટવી કુંવરને ખુરશી પર બેગાડી સોળી પાસે નમન કરાવ્યું (આદાબ કરાવી) અને બાદશાહી તખ્ત ને છત્ર જે તેના તાબા ને કબજામાં હતા તેને સવારી દરમ્યાન હાજર કરી ઈર્મ મરાહ લરહરને સવારીમાં તેની તેનાતમાં (તેની જોડે) રાખી, જામે મરિજદમાં લઈ આવ્યો અને હુજૂરત શાહઆલમના માનવતા નામ તથા ઈનકાબ માથેનો ખુતમો પદવી, બાદશાહના મુખારક નામથી તેજરવી બનાવી અશરફી ને રૂપીઆના સિક્કા પડાવ્યા રસ્તામાંથી સદાશીવે મદદાર હોલકર તથા જિંકોજી સિંધીયાને એક મ્હોટી ફોજ સાથે મોખરાની દુકડી તરીકે નીમી (આગળ મોકલ્યા), અને પોતે જાતે તોપખાનું અને હાનણી બજાવ માથે લઈ રસ્તે પડ્યો. આ ખબર મળતા અમદુરસમદ ખાને કુંજપુર કે જે નજમઉદ્દૌલાની હકુમત નીચે આવેલી એક મજ

ખૂન જગા હતી અને જ્યાં તેનો ભાષ નિમ્નગતખાન એક લશ્કર ને તોપ-
 ખાનાની માગમી સાથે પડ્યો હતો, તેણી તરફ ગયો. અંદાજ ને નિમ્નગત
 તેની પૂરે પૂરે આવી પહોંચ્યા નિમ્નગતખાન પણ ખદાજ આવી
 અખદુરસમદખાનને મળી ગયો, અને વડાધ ને જંગમું મેદાન તૈયાર થઈ
 ગયું, ને જાને જાજૂએ લડના માડ્યું જે જાન્યું હતું તેની ખમર મદદાર
 હોલકરે સદાશીનને કરી તે એકાએક અપાટાબધ કૂચ કરતો આવી પહોંચ્યો,
 અને યુદ્ધનો અગ્નિ મળ્યાઓ દર્શ ને મળ્યું ઉપગમની સંખ્યામાં કીડીઓ
 ને તીડોના ટોળા માફક દશાણીઓ દુગમો લઈ આવ્યા હતા એ મહોદી
 સંખ્યાવાળા મૈન્યને મુખખને પોતાની ધણી ઓઠી મખ્યાવાળી ફોજ
 માથે લડાઈના મેદાનમાં મનાદાઓ સામે લડવામાં લાખ ન જોવાથી
 કિંદનામાં અગાઈ એસનાને ધિગદે કુંજપુર તરફ જવા અખદુરસમદખાન
 આવી નીકળ્યો, કે જેથી મદદ મળતા ને માહી ફોજ આવી મગતા સુધી
 કુંજપુરના કિંવાની દિવાનને આશરે રહી સનુને હાલવતા રહેવાય પોતાની
 સામેની ફોજમાં ગમરાટ ને અકળાટ જોતા દશાણીઓ મારતે ધોડે તેના
 પર તુડી પડ્યા, અને તેમના શુઓને આરતા અટકાવના દુગમ ખંધ
 કરી શકે એટલે પણ વખત તેમને રહેવા દીધો નહિ મારામારી ને
 કાપાકાપીને પરિણામે અને પક્ષના કેટલાક માણસ વગી આટતા
 થયા (માર્ગો ગયા) અને અખદુરસમદખાન, કુતુમખાન, નિમ્નગતખાન અને
 નિમ્નગતખાનના છોકરાઓ અને તેમના અમલદારોમાંથી બીજા સત્તર
 માણસો જીવતા કેદ પકડાયા નિમ્નગતખાનથી નહતી નાગોશી સહન ન
 થનાથી તેણે આપઘાત કર્યો, અને સદાશીનના કુકમ મુજમ અખદુરસમદ
 ખાન ને કુતુમખાનને કતલ કરવામાં આવ્યા અને જાવણી તથા કુંજપુરનો
 જીવત ને નિર્જીવ માન ને અસખ્યામ લૂંટી લેવામાં આવ્યો. દશાણી
 લૂટાગઓ જે લૂંટી ઉપાડી ગયા હતા તે ઉપરાંત લગભગ વીસ હાથી
 અને ત્રણહજાર ધોડા તેના હાથમાં આવ્યા નિમ્નગતખાનના છોકરાઓ
 તથા તેના નોકરો અને અમલદારોની મારપીટ કરી, રીમારી તેમની પાસેથી
 છૂપા દોરના ખજાના અને બીજા માનમતાની માહીતી મેળવી તે પણ
 પોતાને કળજે લઈ લીધા નજમકેદૈનાએ કુંજપુરનો કિંદનો બહુ મજબૂત
 બાંધ્યો હતો અને તેના પરના યુરજ ને ગદી બહુ સખત ને પાકા બનાવ્યા
 હતા, અને કિલો નગદ નાણા ને બીજા વસ્તુઓથી ભરપૂર હતો, તેની કીંગત
 લગભગ એક કરોડ રૂપીઆ થાય એવું સાબળવામાં આ યુ હતું, તે નાણા ને
 વસ્તુઓ ઉપરાંત તોપખાનું, યુદ્ધની સામગ્રી અને કિલ્લાના બચારના સાધનો
 મરાહાઓના હાથમાં આવ્યા નજમકેદૈનાલા રાહની સાથે પાટનગરની

સામે જન્મનાને પેપે દિનારે પર્વતગંજમાં પડ્યો હતો તે આ સમાચાર સાંભળતાની સાથેજ તેણી તરફ દૃઢ કરી ગયો. શાદ પણ તે જિજ્ઞાસુ તરફ જવા નીકળી પડ્યો અને પહેલે દીવસે પચ્ચીસ કોસ મજલ ઢાપી બને તેટલી ઝડપથી એ મહીનાની યાદગી તારીખે, બાકીત ને દાંત્રા વચ્ચે પાર ઉતરી શકાય એવી જગ્યાની લાગ મળતાં બે કે સહેલાઈથી પાર ઉતરી શકાય તેમ નહતું, છતાં પાણીમાં ઝોડાવી જમના નદી ઉતરી ગયો. નદી ઓળંગતા ઘણી મ્હોટી સંખ્યા નાશના દરીઆમાં કુખી ગઈ, અને આશરે દોઢસો મુઝેલાં માણસોની લાશ અને સંખ્યાગંધ પશુઓનાં મુઠકાં પાટ-નગરમાં આવેલા રાજઘાટને ઓવારે ખેંચી કાઢવામાં આવ્યાં અને એવીજ રીતિ ખીજી ઓવારોઓપર પણ બેવામાં આવતી હતી. દૂકામાં પાર ઉતર્યા બાદ સોનીપતના કમખાને પોતાની પીઠ પાછળ રાખી ત્યાંથી સાત કોસ દૂર આવેલા જમનાના કિનારાપર સદાલકે મુકામે તેમની સામે ઘઈ લડાઈ કરવા જાવણી નાંખી મોરચા ઉભા કર્યાં. શાદ નદીપાર ઉતરી આવ્યો હતો એ સમાચાર સાંભળી સદાશીવ ભાઈએ કુંજપુર મુકામેથી દૃઢ કરી પાણીપતને પીઠ પાછળ રાખી ત્યાંથી છ સાત કોસ દૂર આવી તેની સામે જાવણી નાંખી, અને સાવચેતી તથા સાવધપણું વાપરી જાવણી ફરતી એક પહોળી ને ઉંડી ખાઈ ખોદી તોપખાનાને સાંકળથી સાકળી લઈ લડાઈ ને મુઠકાં ગાટે તૈયાર થયો. બંને પક્ષના મુઠકાંશિન વીરો અને કીર્તિ ને નામના વાળા યોદ્ધાઓએ પહેલા રખીભાસની ત્રેવીસમી તારીખે, એક મ્હોટા ટોળા રૂપે એકઠા થઈ, ત્વરા વાપરી મોખડાની દૂકડીની માફક (સામાપક્ષમાં કેટલું જોર છે તેની) તક્કાશ કરવી શરૂ કરી લડાઈ ને મુઠકું મંગણું મંગણું, તેમાં બંને બાજુની યોદ્ધા મંખ્યા મરાઈ ને ધવાધ; ત્યારબાદ તેઓ જીદ ધઈ ગયા. છેવટ સાઈ નહિ આવે અને પરિણામ મારું આવશે એવા અંદેશને લીધે શુભનિર્ણયોએ બંને પક્ષ વચ્ચે સલાહ કરાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો અને એ મતલબ પાર પાડવાને મદદાર હોદ્દાકરને વચમાં નાંખ્યો. તેણે બે કે વારંવાર તે મુઠકાં (મતલબ)નું રટણ અને કથન કર્યું તો પણ સમજીવ-ભાઈએ પોતાના લશ્કરની (જલદથી) દેખાતી મ્હોટી સંખ્યા તથા રાજવી દાંત્રા જોઈ પ્રમાદના લાલ શરાબનો પ્યાલો પીધો હતો, અને પોતાની સાથેનું મ્હોટું લશ્કર અને વૈભવ ને સત્તાનાં સાધનોને લીધે ગર્વનો ધુવો તેના મગજના મહેલમાં ધુધવાતો હતો, એટલે પૃથ્વીપર કોઈ પણ એવો માણસ નથી કે જેનાથી તેની સામે ઘવાય, યા જે તેને રોડી શકે એટલી શક્તિ ધરાવતો હોય એવું પોને માનતો હતો. તેને ખબર ન હતી કે-

જે ધર્મિયે ઉચ્ચાણુ ને નીચાણુ સરખાવ્યાં

તેણે ગરને માથે સવા શેર પણ સરખાવ્યો છે.

ખાસ કરીને કુંજપુરમાં કરેલી લૂંટ ને કતલને લીધે મગરૂરીનો નિશા તેને બેવડો ચઢી ગયો હતો, અને પોતાના બંડથી ભરેલા માથાને ખોઈ બેસવાનો તૈયારીમાં હતો.

પૃથ્વીની માથાથી તે એવો ગર્વિત બની ગયો

કે સૂર્ય તેની પાસે એક રજકણ જેવો લાગતો હતો.

એટલે સલાહ કરવાની વાત છેડવામાં આવી તેને સામા પક્ષની નબળાઈ ગણી દારૂડીઓની માફક એવો જવાબ આપ્યો કે જે સલાહને જવાબ ન કહેવાય.

અરે જમાનાના બાળક ! તું લોભ ને લાલચના સ્તનમાંથી

બે દહાડા સંપત્તિ ને સુભાગ્યનું દુધ ધાવે છે.

તારા જીવનના સમયમાં તું પોતાની સંપૂર્ણતાને કારણે ગર્વિત ન થા,

અને મહાન અરમઝી વજીરોના શા હાસ થયા તે યાદ કર.

નજીમઉદ્દૌલાના તાબાના મહાલોમાંથી શાહી લશ્કરને જે રસ્તે દાણો, ધાસ, સીસું, દારૂગોળા વગેરે સામાન મળતો હતો તે રસ્તો બંધ કરી દેવા જમાનાને પેચે પાર એક ફાજ મોકલી, અને બીજી પાટનગરને રસ્તે મોકલી, કે જેથી અનાજનો એક દાણો પણ તેઓ શત્રુને પહોંચવા ન દે. સલાહકેની ડાવણી દૂર પડતી હતી, એટલે જ્યારે સવારે તે પ્યાદાનું આખું લશ્કર નદી પાર ઉતરી તેને મળી ગયું એટલે ત્યાંથી કૂચ કરી બે કાસને અંતરે જમાના નદીને કાંઠે તંબુ ઠાક્યા, અને ખાઈ ખોદી તોપખાનું ગોઠવ્યું. દક્ષણીઓએ રસ્તા ને મારગ બંધ કરી દીધેલા હોવાથી ઈસ્લામી ડાવણીમાં મોઢવારી જણાવા માડી, અને રૂપીઆનો દોઢ શેર લોટ ચર્ચિ ગયો. આ અરસામાં ખાતમી મળી કે વજીરોનાઓની એક લાઘેલી પોઠ બહાદૂરમદ તરફથી દક્ષણીઓ માટે દાણો લઈ જાય છે એટલે શાહે લશ્કરની એક ટૂંકડી મોકલી, કે જે ટૂંકડીએ જઈ તેનો રસ્તો રોક્યો, અને તેમની વચ્ચે મારા-મારી ને ઝપાઝપી થતા બને બાગૂના થોડા માણસો મરાયાં ને ધવાયા, છતાં તેઓ આશરે વીસહજાર પોડીઆ હાકી લાવ્યા. નજીમઉદ્દૌલાના છોકરાઓએ પણ સહરાનપુર જીતામાંથી એક મહોટા લશ્કર સાથે ઘણું અનાજ પહોંચાડ્યું, અને “ અરેખર દુઃખ પછી સુખ આવે છે ” એ સૂત્ર જાહેર થયું બીજા રણી માસની ઓગણીસમી તારીખે એક મહાન

યુદ્ધ થયું, અને શાહની ફાજ હતી. એનો બદલો લેવા પચીસમી તારીખે
 દક્ષણીઓના આખા લશ્કરે એક મમુદરૂપ બની જઈ, દેખા દીધી અને
 લગાઈ શરૂ કરી, ગતનો એક પહોર વીતતા મુઘી અને પક્ષ વચ્ચે માર-
 મારી ને કાપાકાપી ચાલુ રહી, જેને પરિણામે ધાવણ થએલાઓ ઉપરાત
 પાચ દળર ત્રણસો સુમોતેર, મુસલમાન અને કાશ્મીના મુઠ્ઠાંરણસેત્રમાથી
 ઉપાડી જવામા આવ્યા, અને એકે એવો તંબુ ગ્લો નહિ કે જ્યાંથી કતલ
 થએલાને મંગધે ગઢશેળ ને ધવાએલાની ચીસાચીસ ન સંભળાતી હોય. ફરી
 લડવા માટેનો દક્ષણીઓનો લોભ થોડા દીવમ માટે તો દક્ષણીઓના મગ-
 જમાથી દૂર થયો. બાદશાહી (મરહરી) તોપખાનું તથા કુંજપુરમાંની
 ન્હાની ગ્હોટી તોપો ને બાણ, અગણીત ને બેશુમાર હોધ, મરાઠાઓના
 હાથમા આવ્યા હતા, તેને માંકળથી બાધી હાવણી ફરતા ગોઠવવામાં
 આવ્યા હતા, એટલે તેના પર છાપો મારી તૂટી પડવાની ધિક્ષામી લશ્ક-
 રની દીગત ચાલી નહિ; તેમ ઇસ્લામની આબરૂ જાળવતા શરાઓની તલ-
 વારનો ભય શત્રુના મનમા પેઠી ગયો હતો, તેથી માત્ર તોપ ને બાણ
 છોડવામા આવતા અથવા વખત બેવખત મોખરાની ટૂંકડીઓ વચ્ચે મુદ્દ
 થતુ અને જેમનુ આવી બન્યુ હોય તે માર્યા જતા. આ અરસામા શાહને
 ખાનમી મળી કે ભાઉના લખવા મુજબ નાર ગંકરે પાટનગરથી બેહળર
 નવા નોકરીમા રાખેલા સવાગે અને મરાઠાઓની એક ફાજ, ચિમનાજી
 પંડિતની મરહરી નીચે, જમના નદીને પેલે પાર, બંદોબસ્ત જળવવા
 તથા જે જે ગરે અને અનાજ આવતુ હતું તે રમ્તા બંધ કરવાને કામે તીખી
 મોકલી હતી, અને તે ગાઝીકિદ્દીન નમગ્થી બે કામ દૂર આવેલી
 લાયખાનની સરામમા મુકામ નાખી પડી છે. વળી એવી પણ આશવા
 સભળાઈ કે ચકલા ઇટાવા નથા તે જિલ્લાનો પંડિત (બાહણ) મકાસદાર
 નના ને જૂના મળી દસદળર સવારની ફાજ બેગી કરી ખીરતની પાસે
 આવી પહોંચ્યો છે, અને તેનો એવો ધરાદો છે કે નજમઉદ્દૌલાના તાવૂ-
 કામાંથી આવતો દારો અટકાવવો આ ઉપરથી પાચ દળર નિડર અને
 તલવારબાજ સવારો સાથે શાહે જહાનખાનને મોકલ્યો કે જેથી તે તેમને
 નસીહત આપે ને સિક્કા કરે. તેણે એક ઝડપી દૂચ કરી, ચિમનાજી, જે
 રસ્તામાજ હતો તેના પર અચાનક આવી પડતી આફત અને આકાશમાંથી
 ઉતરી આવતા વજ્ર માફક, એકાએક ચટી આવી, તેની ફાજને કતલ કરવા
 ને લૂટવા માડી દળરો છવોનો ભોગ આપી ચિમનાજી એ હવાકીમાંથી
 ન્હાસી છટી પાટનગર જઈ પહોંચ્યો. તેનીજ ત્વરા ને ઝપટ વાપરી, જહા-

નખાન ઉતાવળે ગોર્વીદ પંડિત જે થોડેજ દૂર જાવણી નાખી પડ્યો હતો તેના પર હુમલો કરી, તેની જોડે લડાઈમાં હતર્યો વિધવે લખેના લેખ મુજબ ગોર્વીદ પોતે જીજ થોડા માણસ સાથે મોતની ધૂળ ચાટતો થયો અને તેની જાવણી લૂટાઈ ગોર્વીદનું માથું કાપી લઈ પોતે સહીમલામત તથા છટ સાથે શાહની જાવણીમાં આવી પહોંચ્યો ગોર્વીદ મગાડાઓને મહોટો સરદાર હતો તેથી કુંજપુર સરદારોની મરાઠાઓન હાથે થએલી કતનનું વેર લેવા નજમઉદદૌલાએ ગોર્વીદનું માથું જરીની ઓઢણીમાં લપેગી મ'હારા હો'કરને મોકલ્યું સાવચેતીને સાવધપણુ વાપરી બાનાજીરાન ધેરાવા પૂણેથી આવી આ નદમદખપુરહાનપુર શહેરમાં રહ્યો હતો, અને યુદ્ધના ક્ષેત્ર ને લડાઈના મેદાનમાં બનતા બનાવોની ખબર ઝડપી કાસદો મારફતે તેને હમેશા ગળતી રહેતી હતી સદાસીવની મદદમાં લગલગ દસ બાર હજાર સવારની ફોજ લઈ ત્યાંથી પોતે દૂર કરી, હાંડીઆના ઘાટ આગળ નર્મદા નદી ઓળંગી વિજયનગર ઉજ્જન, જ્યાંથી પાનનગર પાસે પડે, ત્યાં મુકામ કરી વાટ જોતો બેઠો જમના નદીને પેલે પારથી આવતી ખાધ ખોરાકી દક્ષણીઓ અટકાવી શકના નહિ, ઘણી ખરી લડાઈઓમાં તેમના સગદારોમાંથી થોડા માર્યા ગયા હતા અને ઈન્નામીઓના તનવારના ઝગકારથી તેમની આખ લાયલીત થઈ ગઈ હતી, એટલે રીતસર લશ્કરની વ્યૂદરચના વરી ખુન્ના લડાઈના મેદાનમાં હતરનાની તેમનામાં ગમ્મિ રહી નહતી, તેમ સામી બાજુને, ખાઈનો અતરાય વચમાં આરનો હોવાથી તેમજ તોડખાનાની આતંકી દીવાન (જાવણી ફત્તી) બાધેની હોવાથી, તેમના પર જાપો મારવામાં અખમ નહોતો હતા આે લીધે પાટનગરને રક્તેથી તેમને અનાજ તથા ખાનનો મગના હતા તે ગત્તાનો કમળે લઈ લેના શાહે એક ફોજ મોકલી ને તે ગત્તાનો કમળે લઈ લીધો, જેથી એકદમ થનુની જાવણીમાં દુકાળ પડ્યો આ ઉપગત એ પ્રદેશમાં ઘણી વખત રીવાયામાં વગસાઈ પડે છે, તે પડ્યો અને દડીના લશ્કરે દુમનો કર્યો ધામદાણાને આભાવે ગણત્રી ને શુભારવગની જનવરની સખ્યા ટપી ન શકનાથી પેની ફુનીઆના ચારીઆણુમાં પહોંચી ગઈ એ ખૂનખાત તોફાનમાંથી જેમના અદગીરૂપી વડાણુ બચી જઈ જટકાગને િનારે અવી પહોંચ્યા હતા તેમની

* શામી ઈનિહામખરા મહાગ મહોટા રહેગને તેની પ્રથમ ક ના વિશેષણો લખાડે છે, યુદ્ધાનપુરને આનદમદ, ઉજ્જનને વિજયનગર, વગેરે

વાત પરથી જાણવામાં આવ્યું કે બીજાં માણસો ને પશુઓ ઉપરાંત લગ-
ભગ સાંઠ હમર તો ઘોડાઓજ ગરેલા ગણવામાં આવ્યા હતા. ટૂંકામાં
ત્યારે શાહી ફોજ પાટનગરથી બાર કાસ આધે આવેલા નરીલા ગામ સુધી
આવી પહોંચી ત્યારે નાર શંકરે પાટનગરના દરવાજા વાગી દીધા, અને
શહેરનું રક્ષણ કરતા મોરચાઓપર પાંચહજાર મવાર ને દસહજાર પાદ
મૂકી દીધા. લગભગ ચાર મહીના સુધી મોજાઓથી ઉજગતા જે સાગર
માફક એ જે લશ્કર એક બીજાની સામે પડી અપાઝી કર્યા કરતા હતાઃ
લડાઇ ને સુદના લખાવાથી એ જાને બાજુ કંટાળી મઈ હતી, એટલે શાહે
પોતાનો મુકામ ઊંડી પાટનગર તરફ ચાલવા માડ્યું કે જેથી વખતે
મગાહાઓ (પોતાની હાવણી ફરતી) ખાઈનું રક્ષણ ઊંડી બહાર આવી
ખુલ્લા મેદાનમાં લડાઇ કરે, અને કાળના પડદા પાછળ જે છૂપાએલું હોય
તે જાહેર થાય. સન્નેગ એવો બન્યો કે ખાધ ખોરાકી, જે રૂપીએ ગગને
ભાવે પણ મુસ્કેલીએ મેળની ચકાતી તેની તળીને લીધે, ન્હાના મ્હોટા
સા થાકી ગયા હતા, એટલે મરાઠા સરદારો અને મુખીઓ બીજા
જમાદીમાસની છઠી તારીખ ને ગુરવારે રાતે સદાશીવ ભાઈ પાસે એકઠા
થઈ ગયા અને જાહેર કર્યું કે બાકી રહેલા જીવતા જનવરોને ધામદાઓ
ન મળતો હોવાથી તેઓ હાલચાલ કરવાને અસક્ત થઈ પડ્યા છે, અને
મોતની સામે રક્ષણ કરી શકે એટલો પણ (જરૂરી) ખોરાક ન મળતો
હોવાથી સિપાઈઓના હાથ હેઠા પડ્યા છે, તેથી આવી હાનતમાં જીવવું
ને બૂખગરો વેઠવો તેના કરતા તબવારને પોતાનો પ્રાણ સોપી દેવો એ
વધારે આહ્વાદજનક ને આસાન છે. તે આખી રાત સોએ મળી મસલન
કરવામાં કાઢી. સૌનો અભિપ્રાય એવો થયો કે કૂચ કરી પાટનગર પહોંચી
જવું કે જેથી અનાજ પાણી અને ખજાનાની સહન દરેક બાજુએથી મળી
થકે, અને પૂરે શહેરનો આશરો લઈ શત્રુ જોડે લડાઈ થઈ શકે. રાત પૂરી
થવા આવતા સુધીમાં અસભાગ બાધી દઈ, તોપ ખેંચનારા બજાહોમાંથી
ધણખરા મરી ગયા હતા એટલે હાવણીના મોદીખાનાના વેપારીઓના
બજાહોમાંથી જે જીવતા રહ્યા હતા તેને પકડી લાવી બની શકે તેટલી તોપો
સાથે લીધી. મોખરાની ટૂંકડી અને પાછળની ટૂંકડી, જમણી બાજુની
ટૂંકડી ને ડાબી બાજુની ટૂંકડી એવી રીતે લશ્કર ગોઠવી, જે વખતે
સોનેરી ટોપવાળા ખજરથી ખૂન કરનાર લૂંટારાએ (ચૂર્) રાતરૂપી
મુલાખપર હુમલો કર્યો તે વખતે કૂચ કરવા માડી. શાહને આ હકીકતની
ખબર પડતા તેમની સામે થવા તૈયારી કરી ઘોડેસવાર થયો. દક્ષણીઓએ

યુક્તિ કરી પોતાની માલમતા, અસખ્યાને હાવણીનું મોદીખાનું સહી-
સલામત પસાર થઇ જાય તેટલા માટે તોપખાનાને મોખરે લાવી, ન્હાની
મોદી તોપના ગોળા ફેંકવા ને બાણ છોડવા, મોખરાની ટૂંકડી જેવું યુદ્ધ
આરંભી શત્રુને (એ રીતે) પોતાની જોડે લડવામા રોકી રાખ્યા ઇસ્લામી
વીરોને કાફરોની આ યુક્તિની ખબર પડી ગઇ એટલે પોતાના સાથી-
ઓને લઇ એક તરફથી શુભઉદ્ઘાવા ને બીજી બાજુથી કંઠલખાશ તથા
દુરાની અફઘાનોની ફોજ લઈ શાહ ને તૈમૂરશાહ વીરતાના ધોડા ને બહા-
દુરીના અશ્વ દોડાવવા લાગ્યા. (લેખક રચન)

બને લક્ષ્મી રણુશીગઝ નાગરા માડ્યા.

પૃથ્વી લોખંડ જેવી લાગતી ને હવા અધકારમય થઈ ગઇ.

પર્વત કાપવા લાગ્યા ને જગલ હાલી ઉઠ્યા.

શોરબદોર નવમા આમમાનથી પણ ઉઘે પહોચ્યો

શરણાર્ધના અત્રાજના ધોવાટથી

ટાકીઆ તાવના દગ્દીની માફક હાય ને પગ ધુળવા લાગ્યા;

તને એમ લાગે કે જળે છેલ્લા (કથામતના) દીવમનો વઢોળાઓ
વાતો હને.

પૃથ્વીના કટકા થઇ ગયા, ને આકાશ ચીગઇ ગયું.

અડગ નિર્મય ને દૃઢ હસ્તબાળા હુવામની તેજસ્વીતાના રહસ્ય
આને પ્રભુપ્રિયર્થનું ધર્મયુદ્ધ મણી, એ યુદ્ધમા મગ્નુ તે શહાદતના નવમા
આમમાનને ઉચ્ચ દરજ્જે પહોચવા ખરોખર સમજી, “અહતાદ, અહતાદ”
પોકાગતા ટુમસા લઇ ગયા અને હાથો હાથની (ટૂંકા હથેલીઆરની) ઝપા
ઝપી કરવા માઢી પૃથ્વીને ધુમ્મની મૂખ. (લેખક રચિત)

ગર્જના કુનાગઓની ગર્જના જ્યારે થયા માઢી

ત્યારે તેનો મોદનમગ સનીના મૃદથી પણ ઉઘે પહોચ્યો.

જ્યારે લડના રોઝ માફક તેઓ એક બીજાને બાઝી પડ્યા

સારે તેમના ચરીગમાથી લોહીની નદીઓ ચાલવા માઢી.

બને બાનૂના ગિપાઇઓએ એકઝીમ જોડે લડવા માગ્યું

તમે તો માનો કે જળે સૂઈ ને ચંદ્ર એકઝીમ જોડે મિત્ર થઇ ગયા.

બને બાનૂ તરફથી તલવારની અથડાઅથડીનો અત્રાજ મંત્રગાવા માડ્યો,

અને આખું લગ્નનું મેદાન લોહીની નદી જેવું થઇ ગયું.

પુદ તો ઝિંપ મચ્યુ કે મૂર્ખ ને ચંદ્ર

પણ કદી એવું પુદનું દોન જોએવું નહિ.

અગર જો કે મગદાઓનું લક્ષ્ય ઈસ્લામી લશ્કર કરતા ત્રણ ગણ વધારે હતું છતાં વિજય ને મ્તેલ આપવા ઈશ્વરના હાથમા ટોવાથી “ટૂટીએક ન્હાની ટૂટીએએ ટૂટીએક મ્હોની ટૂટીએએને ખુદાના દુકમથી હનવી છે”, એ ઉચ્ચ કોગનના સૂનની સમ્યાત્ત જાહેર થઇ મગદાઓ પશુરોય ને બદાદુગીથી લડ્યા અને તેમણે પણ બહુ નામના મગે એવા પ્રયામ કર્યા અને તેને પરિણામે શાહી ફોજ દારી જવાની અણી પગ હતી, એટલામા એમએક નજમઉદ્દીનાને માથે લઇ શુગ્નઉદ્દીના તેમના લશ્કરના મધ્ય ભાગ પર હાથે મારના ચઢી આવ્યો,

એ રણક્ષેત્રમા તે એવી રીતે એકએક ફૂદી પડ્યો,

ક જેમ સિંહ શિકારમા નીનગાય (ગો) પર તૂટી પડે છે તેમ

અને ધણા ઉચા સન્દારો અને લશ્કરી અમલકારોને ધૂળ ચાટના કર્યા આ અપાઝીમા બનાહરાનનો પુત્ર વિશ્વાચારાન જે હાથી પર બેસે હતો તેને બૂકની ગોળી વાગવાથી તેણે દેહ છોડ્યો ભાઉને તેની ખબર પડતા મજરાતો મજગતો પોતાના હાથી પરથી નીચે ઉતરી થોડે મનાગ થઇ જિંદગી બિધીયાને માથે લઇ તેની ખબર કાઢના ગણક્ષેત્રના તે ભાગમા આવ્યો આ બનાવની જાણ થતા એ લશ્કરમા જાગણ પડ્યું અને ફોજની વ્યવસ્થા તૂટી ગઇ સામા પક્ષની હીમત વધી ગઇ અને જેમ વિકાગ સિંહ ને બયાનક વાધ મેદાના ટોળાઓ પર તૂટી પડે તેમ તેઓ (મુસલમાનો) શત્રુની ફોજ પર તૂટી પડ્યા, અને તેમની લશ્કરી રચનાનું સૂત તોડી નાખ્યું હજારો માણસોનું લોહી જમીનપર રેડાયું અને દરેક બાજુએ મુન્દાના ઢગના દેખાવા માડ્યા છાવણી બજારના ધણા વેપારીઓ અને દુકાનદારો તથા પડિતોએ જીવ બચાવવા ખાઇનું રક્ષણ શોધ્યું સિપાઇઓએ રણક્ષેત્રમાથી લગામ ફેરની જે ટૂટીને જેમ શત્રુ તેમ રસ્તે પડી ગઇ દરેક ટોળાએ છૂટનાનો ગસ્તો શોધવા માડ્યો આખી ડુનીઆને ઝાહેર થયું

ક નસીબમા હોય તોજ શુદ્ધમા વિજય મગે,

નિજમ પુષ્કળ પૈસા કે લશ્કરથી મળતો નથી

ઈસ્લામી ધર્મવીરો (ગાઝીઓ) અને જાણીતા નેનામાફીત લડવૈયાઓએ દરેક બાજુથી તેમની પક પકડી અને માણસને (વાહન) ઘોડા બનેને મારી પાડ્યા પોતાનો જીવ બોવાની બંદીથી અને તે જોખમમરક ખીણમાથી ન્હાગી છૂટવાને માટે ધણા માણસોએ પોતાના કપડા લતા તથા ઘોડાના સરસામાન મ્હોના દઈ, ઘોડા છોડી દઇ કાનમાથી કાનની કડીઓ, હાથમાથી

સોનાના કણ, અને ગળામાંથી કંઠીઓ કાઢી અને કાપી નાખી એક હાથ આગળ ને એક હાથ પાછળ રાખી તે વડે પોતાના શરીરના ગુણ (દૃષ્ટા) લાગ દાંટી નિરાશાના જંગમ તરફ ચાલવા માડ્યું.

એટલા બહીકણ બની જમને લયથી ત્રાસી જઈ તેઓ નાહા

કે જનોઈનો પણ ભાર લાગવાથી જનોઈ પણ તેમણે તોડી નાખ્યા.

ફેટલાક વિશ્વાસ માણસો પાસથી એકું જાણવામાં આવ્યું કે એ રણ-ક્ષેત્ર ફરતો આજૂઆજૂનો બાર કામ સુધીનો પ્રદેશ મુડદાથી ભરાઈ ગયો હતો અને તે (મુડદા) ફતરા ને ગીધનો ખોરાક થઈ પડ્યો હતો.

(લેખક ગચિત)

આખું વેગન મુડદાઓથી ભરેલું હતું,

અને જંગલમાં લાશના ઢગલા થયા હતા.

પહાડ ને જંગલમાં એટલા બધા મુડદા પડ્યા હતા

કે જેથી આકાશ પોકારી ઉઠ્યું કે “બસ, બમ, આતો હલ થઈ ગઈ,”

લડવેપાઓ ભારે લગાઈ લડી રહ્યા

ત્યારે તેમણે શત્રુની જાવણીનો નાશ કરવા માડ્યો.

દુશ્મનમાંથી જે કાઢના નગીમે તેને ચારી આપી

તેજ ફક્ત સિર સલામત રાખી છૂટી શક્યો, પણ પોતાનો સામાન

તો પાછળ મુકી ગયો.

ધણા ઝંખી ધોડાઓ પકડાયા

લોહીથી મોના હાથ પગ મેદીને રંગે ગાયા.

દરેક બાજુએથી મરત (જોતા-ત) હાથી પકડાયા.

જેટલી રહેલાઈથી પોલીસનો મિયાઈ હારીઆને પકડે છે

(તેટલી રહેલાઈથી)

શુભાન અમા ! (હથેળની મતી ફેવી ન્યારી છે) કે દેશબીઓ જોઓ પોતાની શક્તિ, મત્તા ને (મુઠાટી) મંખ્યાને લીધે હિંદુસ્તાનના મુસકાને ગેડીદડાની રમતની ગેડીના વાકમાં દડાની માફક ગળગળવા દના અને જોમના નગીમનો મૂર્ચ એટલો ઉચે ચઢી ગયો હતો કે તે જોના માથે એવો ખ્યાલ મર્યો થયું નહિ આવેતો કે આખના એક પવકારમાં તેઓ ધૂળની રજકણની માફક વેગાઈ જશે. ખરેખર, (દરેક) દુશ્મનની પાછળ અવનતિ નિર્માણ થએલી જ રોય છે. ના, ના ' કારણ અભિમાન ને મર્વનું જશ જે હથેળની જાન મિરાલ બીજા માથે મેળવતું નથી, તે

વૃક્ષે તેમના ખાલી મગજમાં પોતાના મૂળ નાખી કૃષ્ણરૂપતા મેળવી હતી.
(લેખક રચિત)

છોકરા ! કદી અહંકાર કર નહિ
કારણ તેને લીધે તું એક દહાડો નીચે પડીશ
અહંકારે અઝાઝીલ (સેતાન)નો ષણ નાશ કર્યો
અને શાપના કેદખાનામાં પૂર્યો.

દૂંકામાં શરવીર ગાઝીઓ અને માંકળ તોડી નાખે એવા કેસરીઓએ
કતલ તથા લૂંટ ચલાવવા પોતાના હાથ પહોળા કર્યા અને માલ અસ-
ખાખ રોકડ નાણા તથા ખીછ જથ્થોસોથી લાધેલાં ઘોડા ને ઉટનાં ટાળેટાળાં
ને હારોની હાર હાથ કરી. બળનશુના ભારના જેવા તત્તવાર બંદૂક ને
તોપના ભારા બાધ્યા, અને કેટલાએ મોતીના કાનનાં કુંડળ, ગ્લનગ્લિત
અને સોનાના કડા ને કંઠીઓ એ રણક્ષેત્રમાંથી ઉપાડી ગયા. બેખબરીની
ઉંઘમાં ઉંઘતા કેટલાએ માણસોની કમરે બાધેલી સોનામહેર ને રૂપીઆથી
ભરેલી વાસળાઓ છોડી લીધી. સિપાઇઓ લંટાર તરીકે જે માલ લૂંટી
ગયા હતા તે ઉપગત લગભગ માતસો હાથી, પચીસહજાર ઘોડા અને તેટલા
જ પ્રમાણમાં—શુમારે તેટલાજ—ભાવ ને અમળાબથી લાધેલા બગદાર ને ઉટ,
શાહ, શુગ્લઉદ્દીયા ને નજબઉદ્દીયાના ખાસતાબામાં આવ્યા, કે જેનો સર-
વાળો કરતા તે કેટલાએ કરોડ રૂપીઆની કીમતની માલ ગિરફત કહેવાય; અને
ન્દાના મ્હોટા, જુવાન ને વૃદ્ધ જેની સંખ્યાની ગણતરી કરતાં લગભગ વીસહજારની
થાય તેવું મ્હોટું લસ્કર અને બારે મૈન્ય કેદ પકડાયું. દક્ષણીઓનો એવો
રિવાજ છે કે પોતે મુસાફરીમાં હોય કે ઘેર હોય જ્યાં હોય ત્યાં પોતાના
બેરાં છોકરા પોતાની સાથે રાખે છે, અને તેમની સ્ત્રીઓ ઘોડે બેસના
શાખેલી હોય છે—તેથી ઉંચ ને નીચ ખાનદાનની મળી લગભગ બારહજાર
સ્ત્રીઓ શુવામીની નામોદીમાં સપડાઇ ગઇ. એમ કહેવાય છે કે તેમની
સાતસેં તો પાલખીમાં બેસનારીઓ હતી. આ વાતની સમ્યાધની જવાબ-
દારી તેના કહેનારની છે. ધ્રાહાણોનું કહેવું એમ છે કે આ ક્ષેત્રની પામે
કુરક્ષેત્ર આવેલું છે કે જ્યાં હજારો વર્ષ પૂર્વે અદાર દીવમ પાંડવ દ્રૌપદોએ
યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેમાં હજારો મનુષ્યો ને પશુઓનો મંદાર થયો હતો,
વખતે એમ બન્યું હોય કે વૃદ્ધ આસગાનને તે વેળાના યુદ્ધનું જ્ઞાન ન રહ્યું
હોય, અને તેથીજ તે રથજે આ સમયે તેમ યુદ્ધને ચત્રા દીધું હોય.
દૂંકામાં શાહે ધન્યરો આજાર ને ઉપકાર માની, શુગ્લઉદ્દીયા જે આ
પ્રતાપશાળી બનાવાનું મૂળ હતો તેને બહુ માખાસી ને ધન્યવાદ આપી,

પોતે વિનયવંત ને ક્ષેત્રમંદ બનવાથી જયવિજય ને આનંદનાં વાગ્નં વગાડતો
 પોતાની છાવણીમાં આવ્યો. વિશ્વાસરાવની લાશ હાથી સાથે પકડાઈ
 હતી તેને શાહની પરવાનગી લઈ શુભઉદ્દેશ્યોએ અગ્નિદાહ કરાવ્યો.
 શમશેર બહાદુર જે બાલાજીરાવનો સાવકો ભાઈ થતો હતો તે જખમી
 થયો હતો અને બહાર નીકળી ગયો હતો તે મુશ્કેલીથી ભરતગઢ જ્યાં
 જાટ રહેતો હતો ત્યાં પહોંચી શક્યો અને ત્યાં ગુજરી ગયો. સદાશીવ
 ભાઈ ને જિંદગી સિંધીયા જીવતા હતા કે મરી ગયા હતા તે નક્કી ન
 થઈ શક્યું. જે બનાવનો આ ઇતિહાસ લખાય છે ત્યારે તે બનાવ
 બન્યાને આઠ માસ વીતી ગયા છે છતાં ત્યાં સુધી પણ હિંદુ સાધુઓ થોડે
 થોડે દહાડે ખોદી ને પાયા વગરની ખખરો આપતા રહે છે કે ફલાણા
 ગામમાં તેઓ સાધુ (જેગી)ને વેશે રહે છે, અને લોકોને બતાવવા
 ખાતર ખૂંથી જાહેર કરી આનંદ ગેળવે છે. હવે લઝમીના મેદાનમાંથી
 ન્હારી છૂટનારાઓમાંથી લગભગ ત્રણ હજાર સવારો, પોતાનો પડછાંચો
 દેખી લાડકતા, આખી રાત મુસાફરી કરી ખીજે દહાડે પાટનગર જઈ
 પહોંચ્યા, એટલે ત્યાંના બદમાશોએ તેમના તરફ જખરદસ્તીનો હાથ લંબાવી
 તેમના કેટલાક ઘોડા ને હથીઆર પકાવા લીધા નાર શંકર મુખારક કિલ્લાની
 અંદર હતો તેને સદરજુ બનાવની ખખર પકાવથી, ત્યાં પડી રહેવાને બદલે
 ત્યાંથી ન્હારી છૂટવું વધારે પમંદ કરી, પોતાની પાસેના લશ્કરને લઈ
 રાજધાનીના શહેર અકબરાબાદ તરફ જવા આવી નીકળ્યો. અન્હાર
 હોલકર ને હામાજીરાવ ગાયકવાડ જેઓ આ લશ્કરનો થોડો ભાગ સાથે લઈ
 ન્હારી છૂટયા હતા તેઓ રસ્તામાં તેને મળી ગયા. શત્રુ તેમની પૂઠ પક-
 ડશે એવી બ્લીક તેમને પેસી ગઈ હતી તેથી અંબલ નદી એળંગી તેઓ
 ગંગાસીઆર જે અકબરગાબાદથી આળાસ કોસ દૂર આવેલું છે ત્યાં પહોંચ્યા
 બાદ લગામ ખેંચી, ન્હારી છૂટેલા સિપાઈઓના ભેગા થવાની તથા ખીજી
 ખખરો મળવાની વાટ જોતા બેઠા. કેટલાએક માણસો જેઓ ગમરાટના
 ગામો તથા જન જોવાની બ્લીકે, ન્હારી છૂટવાનો રસ્તો ખોઈ બેઠા હતા
 તેઓ આથે ને પાસેના કસબા ને ગામડાઓમાં જતા રહ્યા. ગામડવાસી-
 ઓએ તેમના કેટલાએકને મારી નાંખ્યા ને કેટલાંએકનાં પહેરેલાં દપડાં લઈ
 લીધાં, અને (તમાથી કાઈ મળ્યું નહિ એટલે) તેઓ સોનામહેરો ને જર-
 જેવર મળી ગયા હશે એવા ખ્યાલથી તેમને મીઠાનું પાણી પાતું અને જે
 થોડાં માણસોનાં પેટમાંથી તે બહાર નીકળ્યાં તે લઈ તેમને મારી નાંખ્યા.
 જેમને છોડી મૂકી જવા દીધા, તેમને જરૂરી (જીવન જેટલો) ખોરાક ન

મળવાથી તેમણે જંગલી ઝાડનાં ફળ ને પાંદડાં ખાઈ, કે બીખારી બની બીખ માગી, પડતા આખડતા તેમાના કેટલાએક ગ્વાલીઅર ગયા, પરંતુ મ્હેંટા ભાગ ચારે તરફ વીખરાઈ ગયો અને દફાળુને પંથે પડ્યો. લડાઈના મેદાનમાં તેમને જે દુઃખ વેઠવું પડેલું નહિ તેનાથી ચોગણું દુઃખ એ રીતે આલી નીકળનાર માણસોને પડ્યું ભાગ્યેજ દાઈ એવો માણસ હશે કે જે પોતાના ઘોડા તથા સાજ (સામાન) સાથે ન્હારી છટી શક્યો હોય. દૂંઠામાં જે કેદીઓ અકધાનોને હાથે પકડાયા હતા તેમાના ઘણાઓએ માંમ ખાવાની ના કહેવાથી તથા તેમ કરવા નકારવાથી તેમને કતલ કરવામાં આવ્યા, અને ઘણાઓએ જીવ જવાની બ્હીકે તે (ખોરાક) ખાઈ છૂટકારો મેળવ્યો. માથે ચોટલી એ હિંદુસ્તાનના દાકરોને ઝાળખવાની એક ખાસ નિશાની છે, પરંતુ ઇસ્લામી ધર્મથી વેગળા હોવાને લીધેજ પોતે માર્યા ન જાય એવી બ્હીકથી તેમણે પોતાની ચોટલી કપાવી નાખી. છેવટે મુસા-મીની નામોશી વેઠવા જે સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ પકડાઈ હતી, તેમના સિવાય બીજાં સઘળાની કતલ કરવાનો શાહનો ઇરાદો હતો, તે ઇરાદો શુભઉદ્દેશોવાની ભલામણ પરથી માડી વાળી તેમને તેને હવાલે કરી દીધા તેણે તેમાના દરેકને વાટ ખગ્ગી માટે રૂપીઓ રૂપીઓ આપી બહાર મોકલ્યા અરાદાઓએ જ્યારથી જન્મ લીધો ત્યાગ્યા અત્યાર સુધી આવી આવડત ને નામોશીમાં તેઓ કદી સપડાયા નહિ હોય એ વાત વગર સશયે કહી શકાય, કાગ્યુ તેમનો કામમનો મુદ્દ કરવાનો ધારો એ છે કે ન્હારી જવું અને છુમરાણુ કરી મૂકવી. દાઈ પણ વખત વ્યૂદસર લશ્કર મોકલી, તોપખાનું તથા જીવણી બજાર સાથે સુખી મુદ્દ કરવાની તેમણે ઢિંગત કરેલી નહિ. તેમણે ન્યારે પોતાનો ધારો (રિવાજ) છોડ્યો ત્યારે તેઓ એવી નામોશીને લાચારીમાં સપડાઈ ગયા કે ઇશ્વર તેવી નામોશી કોઈને દેખાડે નહિ. દૂંઠામાં નજીબઉદ્દૌલાએ પોતાની મ્હોર સાચના વિજયપત્રો, જય-નગરના જમીનદાર માણસો તથા સુરજમય જાટના પર જે ઘટના બની હતી તેની હકીકત સાથે મોકલ્યા, અને લખી જણાવ્યું કે જે માણસો ન્હારી ગયા છે તેમને લૂંટી લેવા ને કતલ કરવામાં પાછી પાની ન કરે. ચાકુબ અલીખાન જેને શાહના હુકમ મુજબ આગલા રિવાજને અનુસરી પાટનગર સાચવવા મોકલવામાં આવ્યો હતો તેણે ત્યા જઈ પહોંચી પૂરવી પર વસતા સર્વે માણસોએ સહીસલામતીથી તથા અમનચમનમાં ગ્રહેવાનો દરેરો પીટાવ્યો અને વિજયપતાકાવાળો શાહ થોડો વખત ત્યા મુકામ રાખી પુષ્કળ લૂંટ જેને વહી જવી ને ઉપાડવી એ કામ ઘણી મુશ્કેલીથી

પાર પડયું, તે લઈ પોતાની વિજયવંતી ને ક્તેહમંદ લગાગ તેણે પાટનગર તરફ ફેરવી, આદ દીવસમાં આળીસ કોસની મળલ કાપી ગુરુવારને શુભ દીવસે સવારના પહોરમાં

ક્તેહ પોતાને જમણે હાથે ને વિજય ડાબે હાથે

આકાશ તેનો મદદગાર, સિતારા ને નશીબ તેના મિત્ર

(એવી રીતે) મુખારક કિલ્લામાં દાખલ થયો. શુભહિલોડા, નજીબ

હિલોડા અને કઝબખાસ તથા અધ્યાન લક્કરના સરદારોએ પોતાની સ્થિતિ અનુસાર નજરાણા ને બેટ તેની પાસે રજૂ કર્યાં. શાહના હરખાર-માંથી જે રાજદારી મંદેરા લઈ જનાર અશ્વારોહી ખેપીઆને એક મહીનાને વામદે વિજય ને ક્તેહના શુભ સમાચાર આપતા પ્રિયથી ભરેલા અને આ તરફ આવવા આમંત્રણ કરતા પત્રો વિધાતા જેવા શક્તિમાન હુજૂરશી શાહઆલમ પર આવી રવાના કરવામા આવ્યા વિશ્વાસરાવના કતલ થવાની, ખીન્નઓના માર્યા જવાની અને દક્ષણીઓના લૂંટાવાની ખબર બાલાશરાવ પેથવા જે વિજયનગર ઉજ્જનને સીમાડે પડ્યો હતો તેણે મેલાના સમાચાર લાવનાર સદેશવાહકો પાસથી સાબળી અને ન્દાસી આવેલાઓની હાલત પોતાની આંખે જોઈ ત્યારે તેની વિશ્વદર્શી આખને પ્રકાશમાન દીવસ અંધારી રાત જેવો અંધકારમય ને કાળો દેખાવા માડ્યો.

તેની આખોમાથી લોહીની નદીઓ ચાલી.

લોહીથી પૃથ્વીની સપાટી લાક્ષા+ ફૂલ જેવી થઈ ગઈ.

મનમાથી ધીરજ ને મગજમાથી હોશ છીડી ગયા.

તેના હૃદયમાથી વિસ્માય ને રૂદન બહાર પડ્યાં.

અને મદદારરાવ, ઈમાશરાવ ગાયકવાડ, નાર શૈકર, નાના અને હાટકેના ગ્વાલીઅર-કે જે મરાઠાઓના કચ્છમા હતું, -આવી પહોંચવાની તથા સઘળી બાજુએથી મળી ધીમે ધીમે લગભગ દસહજાર સવારનું લક્કર તેમની પાસે એકઠું થવાની ખબર તેને મળી, એટલે તેણે સદાશીવ રામ-અંદને પામ્ય છ હજાર સવાર આપી તેણી તરફ રવાના કર્યાં કે જેથી રણુ-ક્ષેત્રમાથી આવતા રહેલાઓને મદદ મળે. અતિશય દિલગીરી ને શોકથી ખૂંછડી કપાઈ ગએલા સાપની માફક પોતે પણ પણ વ્યાકુળ થઈ જતાં, અને પોતાના પુત્રના મૃત્યુ તથા લ્લાહની ગેરહાજરીને લીધે તેના દુઃખિત હૃદયમાથી બળતી જ્વાળાઓ જેવા નિસાસા મૂક્યા કરતો. પરિણામે તે માંદગીને ખીજાને પડ્યો અને ધીમે ધીમે અકસ્માત ને હોશ ગુમાવી બેઠો.

સાવચેતી ને સાવધતા ખાતર તેનો ભાષ રૂઢનાથરાવ દક્ષણમાં પાછળ રહેો હતો તેના પત્ર મુજબ ખાવાજીવના કારભારીઓએ તેને ઉપાડી સાથે લઈ પાછા પગલાં ભરવા માંડ્યાં, અને ઉપર જણાવેલી ઘટના ત્યારે દક્ષણમાં વિગતવાર રીતે જાહેર થઈ અને (લોકોની) જાણમાં આવી ત્યારે દક્ષણમાં એકે એવું ઘર રહ્યું નહિ કે ત્યાંથી મોટા અવાજે વિદાય ન થયો હોય અને એકે એવું મકાન ન રહ્યું કે જેમાંથી રૂઢ ને હાથપીટનો સાદ ન નીકળ્યો હોય.

એકેએકનું અંતઃકચ્છ શોકથી સીંચાયું.

આખી પૃથ્વી એક મોકના ધરમા ફેરવાઈ ગઈ

દુકામાં નજીબઉદ્દૌલાએ શાહ પાસે નિવેદન કર્યું કે પ્રભુની મદાય ને દુસ્મનને હગવનાર શાહનશાહના સુખાગ્યથી એક એવો વિગ્રય મળ્યો છે કે જેની વાતો લોકોમાં લાભો વખત સુધી થયા કરશે, તેથી હવે ધાર્મિક તથા રાજપ્રકરણી રીતે મક્કાહ ભરેલું એ છે કે એજ વિગ્રયના ચિહ્નવાળો વાવટો જેમ અને તેમ જલદી અને ઝપટથી અકબરખાનાની રાજધાની તરફ ફરકાવવો જોઈએ, જેથી (મરતા) બચેલા જે દક્ષણીઓ ગ્યાક્ષીઆર જઈ પહોંચ્યા છે અને જે ખીજે વર્ગ મુખાઓ અને પરગણાઓનો કબજો લઈ બેઠો છે તેને સદતર કાઢી મૂકાય, જેથી નર્મદા નદીના કિનારા સુધીનો પ્રદેશ તેમની નાસાયક હસ્તીના મેલ ને મવીનનાથી સાફ અને ચોખ્ખો થઈ જાય, અને સુરજમલ જાટ ને ખીજ જમીનદારો પાસેથી મનગમતી પેશકશ લઈ શકાય. તેને જવાબ મળ્યો કે મેં માફ વતન છોડ્યાને એક વરસ ઉપરાંત વખત વીતી ગયો છે, એટલે તે ખાજૂ પાછા ફરવાનો મારો દંડ ઈશિદો થયો છે. જેની વિગત આપતાં લાખું થઈ જાય એવી ધણી ચર્ચા થયા બાદ શાહે નજીબઉદ્દૌલાની ભક્ષામણ મજૂર રાખી. મહારાજ નાગરમલ પાસે હમેશનો મુશ્કી કારભાર ને માક્ષી વહીવટ રહેતો હતો, તેમજ વજીરના નામખનો અધિકાર તથા ખાત્રસા ને તનના (દિવાની) ખાતા તેને સોંપવામાં આવ્યા હતાં. તે આ અંધાધુંધીના વખતમાં પેશકારો તથા દક્તરખાનાના અમલદારોને સાથે લઈ વજીરઉલ્લખમાલેક આસફજાહની જોડે જોડે સુરજમલ જાટને ત્યાં આશરો લઈ ભરાઈ બેઠો હતો. તેના મનને શાંત પાડવા શાહ પાસે નજીબઉદ્દૌલાએ એક પત્ર લખાવ્યો અને તે પત્ર તથા ચોતાના તરફથી લખેલા પત્રો તેના પર મોકલી તેને બોલાવી મંગાવ્યો, અને તેને (ફરી પાછા) બાદશાહી નોકરીમાં હાખલ થવાનું માન આપી, પેશક, ઘોડા ને

હાથીની બેઠ આપનામા આવી પછી પેશકર ઉધગવનાની બાબત નક્કી કરનાની વાત નજીગઉદ્દૈનાએ કાઢી અને એવું ઠગવામાં આવ્યું કે, અશરૂઉન્ પુત્રન (વજીરોમા એક) શાદનીખાને શાદો લરકડ, શુભ ઉદ્દૈના તથા નજીગઉદ્દૈનાને સાથે લઈ, અકગરાળાદની રાજધાનીમા જઈ, તે કામ કરવું અને ગાહે પાટનગરમા રોકાવું એક સામાન માસની પહેલી તારીખે અશરૂઉન્ પુત્રનાએ પોતાના તથા પુરાણા કિંદના પાસે ઉભા કર્યા અને નીચ તારીખે રૂખમત મળવાથી જાવણીમા પેટા શુભ-ઉદ્દૈના ને નજીગઉદ્દૈના જમના નદીને પેટે કાઢેથી અકગરાળાદ રનાના થયા ને શુભપુર આવી પહોંચ્યા ગાદની જોડે આવેના સૈનિકાના ધણાખરાઓએ બંધે, તેમના મ્હોટા લાગે માત્ર લૂટ મેળવનાની ખાતરજ નોકરી કળૂન કરેલી હોવાથી તેમણે એમ્હા થઈ અરજ શુભરી કે આપે અકળગળાદની રાજધાની તરફ લરકડ મોકલનાનું નક્કી કર્યું છે, તે લરકડ-માના થોડાએકની ઈચ્છા આ મુનકમા વસી પેશકરો લેરાની છે, પરંતુ હમને તો હમારા મામિક પગાર ઉપરાત લૂટ ચનાવનાની પરવાનગી મળવી જોઈએ, નહિં તો હમે હમારે વતન ચાલ્યા જઈએ છીએ પગાર ખાનાડ નોકરોની સંખ્યા ધણી મ્હોતી ન હતી એમ્હે આ હકીકત સાબળી શાહ વલીખાન જે હજી કૂચ કરી ઉપડી ગયો નહતો તેને શાહે મસનત કરવા તથા તેની સનાહ લેવા બોનાવ્યો, અને આખો દહાડો તેની જોડે એકાતમા ગાળ્યો જેવટે એમ દર્જું કે ગાહે પોતે પણ વતન તરફ ચાલ્યા જવું આ ઉપરથી પોતે પોતાના તથા શાનેમાર બાગની પાસે ઉભા કરવા માટે બહાર મોકલ્યા ધણાખરા અકધાન સરદારો તથા લૂટ કરનારાઓએ તેને તેજ દહાડે ઝપટ્યા કૂચ કરી પાણીત જઈ મુકામ નાખ્યો નજીગઉદ્દૈનાએ મ્હોટી રકમ આપવાનું વચન આપી, રોકાઈ જવા લનામણ કરી, પણ શાહે તે કળૂન રાખી નહિ આસક્તિહનો પેશકાર રાજ દતેરમેગ જે મહારાજ નાગરગનની જોડે આવ્યો હતો, તેને આ અરસામા લાગ મળનાથી તેણે શાહનલીખાનની મારફતે, રોકડ ને જરજવેર મળી રૂપીઆ અઢારલાખ આપવાની કળૂનત કરી, જલીનઉનકર વજીરાતનો એમ્હો પોતાના મૂળ ધણીને માટે મેળવવાની, માગણી કરી વાતચીત થયા બાદ શાહે તે માગણી કળૂન રાખી, અને તેજ માસની તેરમી તારીખે જે ધડી દહાડો જતા, (શહેર) બહાર નીકળી, કેટલાએક મતોની કચર આગળ કાતેલા પડી, લગભગ બે પહોર વીતતા તથા પેટા શુભઉદ્દૈના રૂખસત લઈ પોતાના તાલુકાના સૂના તરફ વાળી કૂચો કરી જવા નીકળ્યો શાનેમાર

યામથી ઉપડી એ જગાએ મુકામ કરી શાહ પાણીપતથી ત્રણ દિવસ દૂર
 આવી પહોંચ્યો. મિરજાજવાન બખ્તખાન જે તેને વધવ કરવા આવ્યો
 હતો તેને એ મુકામે, પાચ દાધી, પાંચ ઘોડા ને એ લાખ રૂપીઆનું
 અનાજ જે મુખારફ કિલ્લામાં સંધરી મળવામાં આવ્યું હતું, તે આપ્યાં,
 અને વજરના ઓઢાનો પોશાક, પરવાનો અને કલમદાન યાદૂખ અલી-
 ખાનને હવાસે કરવામાં આવ્યા, કે જેથી પેશકશની જે રકમ નક્કી થઈ
 હતી તે લઈ વજરબગાલેક આસફગઢને પહોંચાડે. તેને તથા આસફ-
 ગઢના વકીલ હસેરસિંગને શાહગઢની માથે જવાની રમ આપી, એટલે
 તેઓ પાટનગર પહોંચી ગયા, અને શાહી વાવટાઓ આગળ વધ્યા. હેનટ
 વિધાતાની શક્તિવાળા હુન્નરશીના માનવતા માતાશ નવાબ ઝીનન મહેસે
 યાદૂખ અલીખાન તથા ગમ્મ હસેરસિંગને રાજીને કહ્યું કે આમફગઢની
 વજરાતની મુદતમાં કેટલાએક ન થવાના કામ થયા છે, તેથી તેની વજરાત
 માટે કબૂલ નથી. જે માત્ર નાણુંજ મેળવવું એ મતબબ હોય તો તે
 રકમ હમે આપીશું. ગમ્મ હસેરસિંગના માથે એ જમને આસફગઢની
 વજરાતના બદલાના હેતુ પાટનગરના મહાસોગા નીમરામાં આવ્યા હતા
 તેમને દૂર કર્યા અને આશરે પાચહજાર સવાર ને પ્યાદાને નોકરીમાં રાખી
 લઈ એ લશ્કરને શહેરના બચાવ તથા ગ્લેષ્ટ માટે તથા મોરચા બાધવામાં
 કામે લગાડી દીધું આ આરસામાં શાહવક્તીખાનનો કાગળ આવ્યો કે
 યાદૂખ અલીખાનને તરત ને તરત આસફગઢ પાસે જવાની રમ આપવી.
 તે ઉપરથી વખતને માન આપી શાખાન માસની સતારીસમી તારીખે
 તેને જવા દીધો વજરનો ઓઢો ને અધિકાર પોતાને આપવામાં આવ્યા
 છે ને શાહ રવાના થઈ ગયો છે એ ખબર સાંઝળી આસફગઢ સુગ્જ-
 મય જાહેરને લઈ હરતમદથી બહાર નીકળી અચુગ આવી પહોંચ્યો હતો,
 અને લશ્કર ભેગું કરતો હતો તથા પરવાનો ને કલમદાન મળવાની રાહ
 જોતો હતો. એટલામાં એ ભેટો લઈ યાદૂખ અલીખાનના પાડોશમાં આવી
 પહોંચવાના સમાચાર મળતા સુગ્જમય તથા મહારાજ નાગરમયને તેને
 આવકાર આપવા મોકલ્યા અને થોડું દૂર તંબુ નાખ્યો કે જેને તેમની
 રૂઢી મુજબ દરગાહ બારી કહે છે. મગદા મસ્જીદરાવ હોસકરનો વકીલ ને
 મુખ્ય કારભારી ગંગાધરરાવ જે તેના બોલાવ્યાથી તેની પાસે આવ્યો
 હતો તેને મંદેશો મોકલ્યો કે જો તેનો શેહ તેને (આમફગઢ ને) મદદ
 ને સદાય કરે તોજ એ ભેટો પોતે કબૂલ રાખે તેણે જવાબ આપ્યો કે
 "હાસે, રેસીકારો." પરંતુ હમણાજ વાગેલા ઘાથી હણુ સુધી તેમની

શુધયુધ દેહાણે આવી નથી કે જેથી તાત્કાલીક તેઓ કાંઈ કરી શકે; ત્યારે તેમનામાં પાછી શક્તિ આવશે ત્યારે તેઓ હાજર છે. દ્રંકમાં આસફ્તદે ફરમાન બારીમાં દાખલ થઈ પોશાક ખાતર્યુ કર્યો, અને પગવાનો તથા કલગદાન લઈ બાદશાહ પ્રત્યેની આદાબ બળ લાવી વાગ્ન વગાડતો પોતાને મુકામે પાછો ફર્યો અને યાદુઅલીખાનને પોશાક, એક મોતીની માળા, રત્નગ્રહીત સરપેચ ને જુગો (કલગી), એક હાથી ને ઘોડો બેઠા આપ્યાં ને પોતાના તંબુમાં ઉતારો આપી મહેમાનદારી કરી મીઠાખાની આપી તેનું મન સંતોષી, ભવિષ્યમા તેની ચકતી થશે એવી આશા આપી પોતાનો મિત્ર ને સખા બનાવ્યો. જે બનાવ બન્યા હતા તે જોતાં વિધાતા જેવી શક્તિવાળા હુજૂરશીની બાબતમાં આસફ્તદનું મન ચિંતા વગરનું રહેતું ન હતું, અને તેથી બાદશાહી ફેરવી નાખવાનો વિચાર તેણે પોતાના મન સાથે કર્યો. અદમદશાહ બદાશરશાહના વખતમાં તેને વજીરઉલ્લમખાલેક સફદરજંગ જોડે પાટનગરની પાડોશમાં જે યુદ્ધ ને લડાઈ લડવા પડેલા તેનો દ્રંક અડવાલ યોગ્ય જગાએ (પૂર્વે) લખાઈ ગયો છે. તે વખતે એક અગવધા યુવકને સફદરજંગે શોધી કાઢી, જે નામને તે લાયક નહતો તેવું બાદશાહનું નામ તેને આપ્યું હતું યુદ્ધ ને લડાઈની જાળમાં સડેલી લીધા બાદ સફદરજંગ અયોધ્યા સૂબા તરફ ગયો અને મુરજમલ જાટ જે એની મદદમા આવ્યો હતો તે પોતાને વતન ગયો સારે તે યુવકને પોતાની જોડે લઈ જઈ દીનપરવરને મદદગદ કામ-બક્ષ પ્રીત ખુદમકાન (આરગજેબ)નો પૌત્ર કહેવડાવી પોતાની સાથે રાખ્યો હતો. આ સમયમાં, ત્યારે અ સફ્તદને નવાબઝીનન મહેમ, પાટવીકુંવર મિરઝાજવાન બખ્ત, શુજાઉદ્દૌલા, નજીબઉદ્દૌલા તથા રાજમના સધળા કારભારીઓ ને અમલદારો વજીર તરીકે સ્વીકારતા નહતા, પાટનગરમાં નવા લશ્કરની ભરતી થતી હતી, બાદશાહના ધણીખરા સૈયદો એકલા થઈ મોરચા બાધતા હતા, નજીબઉદ્દૌલા પોતાની ફોજ સાથે પાટનગરથી દસ પંદર કોસપર પડેલો હતો, વિશ્વવિહારી ને વિધાતાની શક્તિવાળા હુજૂરશી શાહઆલમ જેઓ બંગાળા પ્રદેશમાં પૂર્વમાં આવેલા સૂબાઓની વ્યવસ્થા ને તેના જંદોખરત માટે ગયા હતા તેમની હાવણીમાંથી જાતજાતની વાતો આવતી હતી, અને બંગાળાના નાઝિમ તથા અઝીમાબાદ ઉર્ફે પાટણના નાયબ સૂબા અને અંગ્રેજોની કોમ જે આ અરસામાં બંગાળામાં પગ પેસારો કરી રહી હતી, તેઓ વખતો વખત બખેડ ને ફિસાદરૂપી માથું ઉઠાડતા હતા, તથા તે જિલ્લાના રામઓ લડવા માટે

તેમાર થઈ ગયા હતા અને લડાઈઓ થતી પણ હતી, ત્યારે-એવી રિયનિ
 ને આસક્તિને સમયની અનુકૂળતા ગણી, સુરજમલની સલાહ ને સૂચનાએ
 તેની મતલબની મૂર્તિને વિચારના આયનામાં એવી રૂપદ રીતે દેખાડીઃ જે
 સૂચના ને સલાહ એવાં હતાં કે તેણે અકબરખાદની રાજધાનીનો કિલ્લો
 હાથ કરી દીનપરવરને ખાદશાહ બનાવવો અને ગાદીનદીન કરી ત્યાંથી
 લશ્કર લઈ પાટનગર જવું અને જેથી પરદા પાછળથી શું બહાર આવે છે
 તે જોવું. આ ઇરાદે સુરજમલે પોતાના દીકરાના સસરા વફલશરખને
 એક લશ્કર આપી એ કામને ગાટે નીચ્યો. જેને છત્તી લેવા માટે કંપના
 નો હાથ પણ ટૂંકો પડે અને ખ્યાલ (સ્વપ્ન)નું ગગનવિહારી પક્ષી પણ
 જેના હાંગરા પર પહોંચી શકે નહિ એવો કિલ્લો સંભોગવશાત્ કિલ્લેદારની
 ગફલતથી દરતગત કરવામાં આવ્યો. નજીબઉદ્દૌલા લશ્કર લઈ પાટન-
 ગરની પાડોશમાં પડ્યો હતો, અને જે તેના કુદરતી ઇરાદાને તોડી પાડનાર
 હતો, તેથી તેના મનનું સમાધાન કરવા સુરજમલ થોડો વખત થયા પોતાનાં
 માણસો મોકલી પ્રયત્ન કરતો હતો અને યુદ્ધના ધોડાને કંપાના વિરતૂત
 મેદાનમાં દોડાવતો હતો, તેવામાં તેને અખર પડી કે વિદાતાની શક્તિવાળા
 હુજૂરશીનો ઉચ્ચ જ્વજ પવિત્ર ઝિલ્લકદ ગાસની પંદરમી તારીખે બનાર-
 સની સરહદમાં ફરકી તે ભાગ્યવાન ને નસીબવંત ખાદશાહની ઊવણી ત્યાં
 નાંખવામાં આવી હતી. ગંગા નદી પર પુલ બાંધવાનો હુકમ નીકળ્યો
 હતો, તેમ રાતા રંગના તંબુને ડેરા જે હુજૂરશી ને ભેટ કરવા ગાટે બના-
 વવામાં આવ્યા હતા તે લઈને શુબહઉદ્દૌલા પંદર કોસ દૂર પડ્યો હતો,
 અને ખાદશાહની ઊવણી ગંગાને આ કિનારે પડી હતી, અને તે વધામણી
 સાથના કાસદોના પાટનગર પહોંચી ગયા હતા. આ કારણે લીધે પોતે જે
 અશક્ય ખ્યાલો બાંધ્યા હતા તે તેને નષ્ટ થતા જણાયા, અને પોતે જે
 કાય કંઈ હવું તેનું જે પરિણામ આવે તેમાંથી બચવાના રસ્તા શોધવા
 લાગ્યો; અને કિલ્લો છત્તી લેવાની બાબતમાં ગુન્દાથી બદતર (ગુન્દાનું)
 બહાનું બતાવી, શાહજહાં પાટવીકુંવરની જનાબમાં અરજ ગુમરી કે
 દુનીયવી માયાને વધ થઈ (લાંચ લઈ) કિલ્લેદાર કિલ્લો મરાહાઓને સોંપી
 દેવા ઇચ્છતો હતો, અને તેથી ખાદશાહી દરબારના (આ) મેરકે કિલ્લો
 સાચવી રાખવા આવું પગલું ભરેલું. હવે હુજૂરશીએ બીજા કિલ્લેદારની
 નીમણૂક કરવી કે જેથી તેને હું એ કિલ્લો સોંપી દઉં, અને એકાએક
 મધરાતે કિલ્લામાંથી સોંસ, ઘરઘોળો, તોપો, બાણ, ન્દાની તોપો ગાડામાં
 ભરી પોતાને વતન મોકલી દેવાનું શરૂ કરી દીધું. હવે આ પુસ્તકમાં તો

માત્ર આ પ્રાતનીજ દહીકત લખવાની છે અને આ પ્રદેશમાં બનેલા
બનાવોજ માત્ર આપવાના છે છતાં આ પ્રાત પાટનગરના તાજ ને મુગટ
(ધારી)ના વાગ્શોને તાબે છે, એટલે એ તવારીખની છટા ને તાજગીભરેલી
ભાના ને તેની (ગૈલીની) રચના એવું માગતી હતી કે અધાધુધી ને ગેરવ્ય-
વગ્રાધી ભરેલા આ વર્ષમાં ધણામાથી થોડું, ઢગનામાથી મુઠી, સહેપમાં
ને દૂધાણુથી આ ચમત્કારી કનમે લખવું, તેથી લખ્યું છે હવે એ સાનના
ખાંધી રહેના ભાગમાં ખૂદ સૂગામાં જે બનાવે બન્યા તે લખવામાં એ
કનમ રોકાય છે મરદાર મહમદખાન વનદે શેરખાન બાબીના હાથમાથી
વાડાસીનોગનું જલુ અને મુનનાન તથા જહાન એ બે મુનામોની નિમક
હતામીને પરિણામે તેનું મરાઠાઓના હાથમાં આવવું, એ હકીમત આગળ
હિ મ ૧૧૭૩ માં બનેના બનાવોમાં લખાઈ ગઈ છે હાનના વખતમાં
ત્યારે નિઝામતનો વહીવટ આપા ગણેશના હાથમાં આપવામાં આવ્યો હતો
ત્યારે ત્યાની ફાજદારી પર તથા ત્યાનો કિના સાચવવા ને તેનો બચાવ
કરના તેણે એક પંડીતને નીમ્યો હતો એ જગાની આબૂખાબૂ ને આસ
પામ, ધણાખરા કોળીઓ, જેઓ મુસાફરો તથા વેગાથુઓના માગમાં
કાટા જેના યથ પડ્યા હતા તેઓ ગ્રહેતા હોવાથી તે પરગણાની ઉપજ
ત્યાના રખેવાળોના ખરચ માટે પણ પૂરતી હતી નહિ નાપન ફાજદારની
જગ્યા પગાવદાર હતી તે ત્યા થોડા માણસ સાથે રહેતો હતો દક્ષણીઓ
લા મધ્ય યથ ગ્રહે તો તેનું પરિણામ ત્યાના કોળીઓ તથા જમીનદારો
માટે થુ આવે, અને તેમણે જે જિત મેળવી હતી તે તેમને ફાવતી આવશે
નહિ, એ બધો વિચાર કરી તેમનામાના ઇતવાએક સરદાર મહમદખાન
જે લૂણાવાડેથી જવાનમદખાન જોડે પાટણ ગયો હતો અને ત્યાથી
પોતાના કાકા પાસે રાધનપોર જઈ ગયો હતો તેની પાસે જઈ વાડાસીનાર
સખ સેવા તેને લનચાની ને હસ્તેરીને પોતાની જોડે વઈ આવ્યા વાડા
સીનોગના રહેવાશીઓ મરાઠાઓના જોગલુનમ તથા ગ્રામથી ધણા કટાણી
ગયા હતા તેમને મેળવી લઈ, મરાઠાઓને હામી મદવા તથા તેમની જોડે
લડવા, કોળીઓએ કમર કસી થોડો વખત ઝપાઝપી ચાલતા અને પક્ષના
થોડા માણસ મગવા ને ઘનાયા ખરા, પણ દક્ષણીઓ ગ્લણ માગતા
આ થા ને બહાર ચાલ્યા ગયા, અને કોળીઓની બહારૂરી ને મદદથી
ફરી એવા મરાઠા મહમદખાન સત્તા મેળવી બેરો શહેરમાં એટલું
લશ્મર હતું નહિ કે જે તેની મદદમાં મોનાય તેથી નાજિમના નાપન
કેશવગવે માત્ર એ હકીમત આપા ગણેશ કે જે સોગંદ જિલ્લામાં પેશ-

વાના હિસ્સાની પેશકશ હિમગયવામા રોકાયો હતો તેને લખી જણાવી. આ અરસામાં ખબર આવી કે સૂળાના વહીવટ તથા બંદોબસ્ત માટે ખંભાતના મુતમદો ભોગિનખાન પર બાદશાહી ફરમાન આવેલું હોવાથી તે શહેર તરફ આવવાનો ઇગદો રાખે છે. આ દૃષ્ટિ દકીકતની વિગત એ છે કે આગળ લખી જણાવ્યું છે તે મુજબ શાહવંશીખાન, શુભઉદ્દેશી તથા નજમઉદ્દેશીની સરદારી હેઠળ શાહી ફોજ અકબરખાદ તરફ જવા માટે નીમવામા આપી હતી, તેજ વખતે અમદાવાદ સૂળામાંથી દક્ષણી ઓને હાકી દાદી નિર્મૂળ કરવા માટે પગલા લેવાનું શુભઉદ્દેશીની મહાર સાયનું (બાદશાહી) ફરમાન વિજયી રજબ મામની નવમી તારીખનું ભોગિનખાનને નામે લખેલું આવી પહોંચ્યું તેણે મગદાઓની કતલ તથા તેમના લૂટાવાની અને લશ્કર પાછું આણી તરફ ફરવું હતું તે ખબર સાંભળી, વખતે તે લશ્કર માળવા સૂળાની પાસે આવી પહોંચશે એવા ખ્યાલથી, પોતે લશ્કર એકઠું કરવા માડ્યું અને આરબ, શેહીસા અને હિંદીઓમાંથી આશરે એક હજાર સવાર ને ચાર પાંચ હજાર પાદા નોકરીમા ગમી લીધા. તેને મદદ તથા સહાય આપવા માટે જવાનમર્દખાન બાખી તથા ભરચના ફોજદાર નેકનામખાનનાપર પણ હુકમ નીકળ્યા હતા એટલે તે હુકમ તેમની તરફ મોકલી, તેમના જવાબની રાહ જોતો સિપાઇઓની ભરતી કરી, તેમને એકઠા કરવા તથા લડાઇની સામગ્રી તૈયાર કરવા મઠી ગયો. મદમદ લાવ રોલીયા ને સખીમ જમાદાર જે તેના બોલાવ્યાથી મુગત બંદરેથી આવી પહોંચ્યા હતા તેમને સવાર ને પાદાની એક દેકડી આપી ધેધૂકા પરગણા તરફ જવા માટે નીમ્યા કે જેથી ત્યાં જઈ તેઓ થોડા ગામ લૂટે તેમણે તે પ્રભાણે ગામ લૂટ્યા અને શવતી ને નિર્જીવ જે લૂટ મળી તે સિપાઇઓના પગાર પેટે આપી દીધી જવાનમર્દખાને વખત વિચારી જઇ જવાળ લખ્યો કે જે વખતે તે (ભોગિનખાન) પોતે (અમદાવાદ) આવી પહોંચશે તે વખતે તે (જવાનમર્દખાન) ત્યાં આવશે નેકનામખાને લશ્કરની ભરતી કરવા માડી, અને પોતાના છેકરા મોઆએજખાનને બહાર મોકલી જાવણી નખાવી. આ દકીકત સૂળામાં આસપાસ ચારે તરફ પથરાઈ ગઇ, એટલે દરેક કરનામાં ને પરગણામા મરાઠાઓના વહીવટમા પૂરેપૂરી ખલેલ થવા માડી અને ખૂણેખોયરેથી બંડખોરો જખેડ કરના માડ્યા. શહેરના રહેવાશીઓના મહોડામાંથી આગલી વિષતિની ઠંડવાસ હબૂ દૂર થઈ ન હતી, એટલે તેઓ મહારાવા ને અકળાવા લાગ્યા. નાઝિમનો નાયબ કેશવરાવ બનના બનાવો

તથા પરિશિષ્ટિના સમાચાર વારંવાર ને વખતોવખત લખી ઝડપી કાસદો જોડે વાણસીનોરના બનાવની પૂરવણીમાં અને તેના સોબતીરૂપે મોકલતો હતો જાંબુસરની ઉપજમાથી નેકનામખાનને દિસસો મળે એવું નક્કી થયું હતું છતાં ત્યાંના મકાસદારે આજ કાલ કરી તે આપવામાં વખત કાઢી નાંખ્યો. જે લશ્કર એકઠું કર્યું હતું તે લઈને જવાને માટે મોઆઝેઝખાનને નીમ્યો. નેકનામખાન તેની મદદમાં હતો તેથી તેનું મન સંપાદન કરવા માટે મોમિનખાન તેનો પક્ષ લઈ પોતાના લશ્કર સાથે દેહવાણ ગામ જે જાંબુસરની પાસે આવેલું છે ત્યાં મદદની જરૂર પડે મદદ આપવા ગયો, એટલે ત્યાંના મામલો પતી ગયો, ને મોઆઝેઝખાન મોમિનખાનની જોડે ધઈ ગયો અને શહેર કેવી રીતે હાથ કરવું તે બાબત મસલત કરવા સલાહરવામાં આવી. એટલામાં પૂર્ણ ઝપટથી આપાછ ગણેશ પાછો ફરે છે અને તે નજદીકમાં આવી પણ પહોંચ્યો છે એવી ખબર મળી, આને લીધે પોતાના ઇરાદાની લગામ ફેરવી તે પાછો ખંભાત બંદર આવ્યો. આપાછ ગણેશ પણ આવી સાન આઠ કોસ દૂર મુકામ નાખ્યો અને આવી રીતનો બખેડો ઉઠાવવાનું કારણ પૂછવા તથા તેની ખબર મેળવવા એક પંડીતને મોકલ્યો. આટલા વખત સુધીમાં શાહી ફૌજ અકબરાબાદની રાજધાની સુધી આવી પહોંચી હશે અને આજકાલ માળવા સૂબામાં પહોંચી જશે એટલે આ પ્રાતમાં મરાઠાઓની સત્તાના પાયા હાલી ઉઠશે એવા અનુગાન અને ખ્યાલની ગરમીથી મોમિનખાને જવાબ આપ્યો કે થોડા માણસ લઈ ભ્રમવાન જે બદરની બહાર આવી તેને મળે તો ફગારી તેને આ કાર્યનું ખર્ચ તાતપર્થ કહેવામાં આવશે. આપાછ ગણેશની પરવાનગી લઈ તે આવ્યો, અને મોમિનખાને પણ બહાર નીકળી તેની મુલાકાત લીધી. બાદશાહી ફરમાનોની અમલ પ્રત તેને બતાવી ને કહ્યું કે આપણા વચ્ચે મિત્રતા ને એકવનું ખમીર મજબૂત રીતે ને દરનાથી બંધાયું છે એટલે શાહી લશ્કર આ સૂબામાં આવી પહોંચે ત પહેલાં હવે તેઓ દક્ષણમાં ચાલ્યા જાય, અને વળી જે શહેર પણ તેને સોંપી દે તો તે વધારે સલાહ લેરહું ધઈ પડશે, કારણ તેમ કરવાથી પોતાના જાનમાલ બચાવી સુરક્ષિત રીતે તેઓ જઈ શકશે એમ કરતાં જે બાદશાહી ફૌજ આવી પડશે તો નદી પાર ઉતરવાના રસ્તા ને ધાટ બંધ ધઈ જશે, અને પછી મારા અખત્યારની વાત રહેશે નહિ. પરંતુ હજી દક્ષણીઓના ઘણાપણી હિંમત ગવા ન હતા અને (તેમની ઉદાંતરીનો) સમય આવી પહોંચ્યો નહોતો એટલે આપાછ ગણેશ એ સલાહ સ્વીકારી

નહિ અને યુદ્ધનો અગ્નિ સજગાવવાની તૈયારી કરી, પેટલાદ પાસે ઊવણી
 નાંખી લડાઈ કરી, ખંભાત ચોરામીના ગામ લૂંટવા માટે એક દૃઢડીનીમી
 દીધી. આ અરસામાં રમઝાન મહીનાની દસમી તારીખે પાટનગરથી
 આવેલા પત્રો પરથી જાહેર થયું કે અહમદશાહ અબદાલીએ પોતાના
 વતન તરફ રવાના થવા માટે દારઉલ્ સલ્તનન (રાજધાની) લાડોર જઈ
 ત્યાંથી (વતન) પાછા ફરવાના વાવટા ફરકાવ્યા હતા, અને શુભઉદ્દેશી
 પોતાના તાજૂકા તરફ આવ્યો ગયો હતો. હવે શું આવશે તે બાબતમાં
 દક્ષણીએ શંકાશીલ થઈ ગયા હતા તેમનું મન હવે નિશ્ચિંત થઈ ગયું
 એટલે તેઓ બંદરથી ચાર ગાઉ દૂર આવી પહોંચ્યા. શાહી ફોજ પાછી
 ફરી હતી તે છતાં પોતાના નિશ્ચયને ઓમિનખાને કમવા દીધો નહિ અને
 પોતાના લશ્કરને દક્ષણીઓની સામે થવા તથા ગારામારી ને કાપાકાપીનું
 ક્ષેત્ર શણગારવા મોકલ્યું, અને કેટલીકવાર બંને પક્ષો વચ્ચે લડાઈઓ થઈ.
 શાહી ફોજના જવાને લીધે આપા ગણેશના મનમાં જે કારો ખટકતો
 હતો તે નીકળી ગયો હતો, એટલે ખરચની વ્યવસ્થા કરવા, જવાનમર્દ-
 ખાન બાપીને મદદમાં બોલાવી મજદૂર બંદગને તાબે કરવાને ઈશદે,
 આખા લશ્કરને વીરૂપરાવ તથા ભગવાનની સરદારી નીચે રાખી, પોતે
 એકલો થોડા માણસો લઈ શહેરમાં આવ્યો અને રાધુશંકર નામના
 માણસને જવાનમર્દખાન પાસે મોકલ્યો કે જેથી તે જવાનમર્દખાનના
 સિપાઈઓને આપવાની રકમ નક્કી કરી દેવી તેને લખી જણાવે. શહેરમાં
 સવાર ને પ્યાદાની જે દૃઢડી રાખી હતી તેને વીરૂપરાવ ને ભગવાનને
 જઈ મળવાને રવાના કરી દીધી જવાનમર્દખાનના જવાબની રાહ જોતો
 પોતે થોડો વખત (શહેરમાં) રોકાયો. વકીયો ને મંદેશાઓની આવજા
 બાદ તેઓ સંમત થઈ શક્યા નહિ એટલે પોતાની મતલબ પાર પાડ્યા
 વિના રાધુશંકર પાછો ફર્યો. આગળ જણાવ્યા મુજબ સરદાર અહમદખાન
 વાડાસીનાર કબજે કરી તાબે લઈ ગેઠો હતો એટલે તેની સામે લશ્કર
 મોકલી તેના પર હુમલો કરવાનો હુકમ કાઢવામાં આવ્યો. પોતાને જાણમાં
 તથા ગેરઆખર લાગે તેથી દૂર રહેવા માટે એક યુક્તિ વિચારી, તે કામ
 માટે લાખક એવો સરસરામ, જે તેના વડવાઓના વખતથી સરદાર
 અહમદખાનના બાપ શેરખાન જોડે મૈત્રી ને દોસ્તીનો દંડ ને મજબૂત
 મંબલ રાખતો હતો ને જે આ અરસામાં થોડો વખત ચલા શહેરમાં
 નવરો બેસી રહ્યો હતો તેને બાજગડીઓ (મખમર) બનાવી વચમાં
 નાંખ્યો ને જમાદારોની મદદ સ્વાયંતુ જામીનપત્ર તેને હવાસે કરવામાં આવ્યું

કે જેથી તેનું મન મનાવી જાવળીમાં લાવી મુલાકાત કરાવે, અને આગલા રિવાજ મુજબ મરાઠાઓનો હિસ્સો ચાલુ કરાવે (બહાલ રખાવે). મલહારહોલકર અને દામાજીરાવ ગાયકવાડને સાફ જનરું હતું એટલે તેની સલાહ ને સૂચના મુજબ મરાઠાઓની રિયનિ જગડી ગઈ હતી તે મુધારવા તથા તેમના પ્રતાપ ને પ્રભાવનાં સાધન પાછા મેળવવાની વ્યવસ્થા કરવા, શત્રુવાલ માસની પહેલી તારીખે ગ્વાલીઅરથી થોડું લસ્કર લઈ દામાજીરાવ ગાયકવાડના બડોદરે આવવાની આ અરસાગા તેને ખબર મળી. આથી દક્ષણીઓના નવોજ ઉત્સાહ પેદા થયો, અને તેના હિસ્સાના પરમણુઓમાંથી તથા સ્થાનગદથી દરેક જગા અને દરેક ગામ પર રાખેલા સવાર ને પાદાઓની જોડે નાખ્યો (અમલદારો) ખાનગી ઘોડાવાળા બારગીરો અને હાથીઓ લઈ ટોળે ટોળા થઈ, આવી પહોંચ્યા અને તેમની પૂઝે તેનો લાઈ ખંડેરાવ અને (ખંડેરાવનો) પુત્ર સયાજી આવ્યા, અને મી તેને (આપાજી ગણેશને) મળ્યા. ટૂંક વખતમાં બહારથી દેખાતા દાદમાદ સાથનું એક સારી મંખ્યાનું લસ્કર એકઠું થઈ ગયું. દામાજીરાવના મનની છૂપી વાતની મોહિનખાનને ખબર હતી, તે એ હતી કે બાલાજીરાવ પેશવાએ આ સૂખો જીતી લઈ હસ્તગત કર્યો હતો તે વાત તેના મનને શરૂઆતથીજ ધણી ખૂંચતી હતી, પણ પેશવાની સામે પડવા જોઈથી પોતાનામાં લાકત ન હતી તે પોતે જાણતો હતો એટલે વખતને માન આપી સોહીનો ધૂંટડો ગળે ઊનારી ગયો હતો. હવે મોહિનખાનને દામાજીરાવ ગાયકવાડના આવવાની ખબર પડી એટલે એણે વિચાર કર્યો કે વખતે દામાજીરાવ ઉપરનો દેખાવ કરી સબ્ધતાને ખાતરજ આપાજી ગણેશની મદદમાં લસ્કર મોકલી ઉભો રહેતો હોય, અને તેમ કરી પોતાના લાયક ધરાદાનો અમલ થનો અટકાવે, તેથી તેણે એક પત્ર ને થોડી ભેટ સોગાદ આપી પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને તેની તળીએતના સમાચાર પૂછવા તથા પોતાના મનમાં (દામાજીએ) જે કામ કરવા ધારી રાખ્યું હતું તેનો અમલ કેવી રીતે કરવાનો છે તે વિશે ખબર મેળવવા મોકલ્યો. પત્ર વખતનો વિચાર કરતા તથા પોતાને માટે શું સલાહ ભરેલું છે તેનો પણ વિચાર કરતા મોહિનખાને સૂચવેલું કામ કરવા પોતે રાજી તથા મંમત ન હતો એમ સમજ્યું. વીરુદ્ધરાવ ને ભગવાન મોહિનખાનના લસ્કર જોડે ઝપાઝપીઓ ચલાવ્યા જ કરતા હતા. એક દીવસ લગાઈ ને યુદ્ધનો અંતિ સળગતો હતો તેવામાં આરજ ને રોહીલા પાદાઓની એક ટૂંકડી સાહમ કરી આગળ વધતા મંજેશવશાત્ દક્ષણીઓના હાથમાં સપડાઈ ગઈ. થોડા મરાઠા ને ધવાયા અને કેટલાએક લગાઈ

મેદાન જેમ તેમ છોડી બહાર નીકળી આવ્યા. દક્ષણીઓ ખંભાત તાળે તાગપોર ગામ લટી પાછા ફર્યા. (વખતે કોઈ વહેમ લાવી તેને બદનામ કરે તો તે) બદનામી દૂર કરવા દામાજીરાવે પોનાના પુત્ર ગોવર્દગવને લસકર આપી મોકલ્યો અને તે (ગોવર્દ) વીરનરાવને જઈ મળ્યો અને તેમણે ફરીથી તાગપોર પર હુમલો કર્યો બાકી ગેલેલા ધરો અને ધાસ દાણો માચરી ગળ્યા ખંભાતથી દટવાએક મિંધી પ્યાદાઓની એક ટૂંકડી (તારાપોર) મોકલનારા આવી હતી, તે પ્યાદાઓ તેમની માંમે થયા. પણ દક્ષણીઓએ બળ વાપરી અંદર પેચી આગ લગાડી, અને તે ટૂંકડીને અભયવચન આપી બહાર મોકલી દીધી પોને ત્યાં મુકામ નાખી પડ્યા અને ધરોના દરવાજા ને દીવાલો તોડી પાડી તેમાંના ધાસદાણો સાફ કરી દીધો. આ અગ્નિમા મોખિનખાને મોકલેલો માણસ વડોદરથી આવી પહોંચ્યો અને દામાજીએ આપેલો જવાબ કહી મંબજાઓ તેથી મોખિનખાન તો ઠંડોજ થઈ ગયો, અને તેથી સવાહ કરી ટંટાનું મૂળ દૂર કરવા માટે વાતચીત શરૂ કરવામાં આવી. નેકનામખાનનો છોકરો મોખાએજખાન જઈ ભગવાનને મળ્યો, અને એ શરૂને નીવેડો લાવવામાં આવ્યો કે મરાઠાઓના મકામ-દારોને પાછા કામ પર દાખલ કરી દેના અને કગર પ્રમાણેની પાઠથી સાલની બાકી આપવાની મોખિનખાને (મતોપકારક રીતે) ખાત્રી કરી આપવી વીરનરાવ ને ભગવાન પેટવાદ કામે પાછા ફર્યા, અને મોખા એજખાન ભર્ય થયો, એ રીતે આ ટંટાની જાળમ મંડેલી લેવામાં આવી. બાદશાહી ફોજની મદદ મળવાની આશામાં મોખિનખાન ફગાયો હતો તેમજ દામાજી તરફથી મમભાવ અને મદદ મેળવનામાં નિગમ થયો હતો, એટલે પોતે જાત જાતના (ધેળા ને કાળા) જે મિપાઈઓની ભગતી કરી હતી તેમને રજા આપી તેમને આપનાના પગારના માધન મેળવવા ધર ગણત્રીનો (ધર દીઠ) વેરા લઈ, દડ ઉધરાવી પોતાની જવાનદારીમાંથી છૂટ્યો. આપાજી અણેશ જિવકદ માસની આદમી તારીખે દામાજીરાવને મળતા વડોદરે જવા રવાના થયો થોડા દહાડા ત્યાં રોકાઈ પાછો ફરી ખેડે ગયો. સરસરાગ સરદાર મહમદખાનને ત્યાં લઈ આવ્યો હતો તેની મુલાકાત કરાવી અને એવો હરાવ થયો કે તેણે શહેરમાં આવવું અને (મરાઠાનો) અડધ દિવસો ઉધરાવવા પોતાની જોડે મક્કાસદારને લઈ જવો. પોતે બાવીસમી તારીખે શહેરમાં દાખલ થયો. દામાજીગવનો પુત્ર ગોવર્દ રાવ વડોદરે જવા રવાના થયો. વીરનરાવ ને ભગવાન પેટવાદ મુકામેથી ફર્ય કરી શહેરથી બાર કોમ દૂર આવેલા મહેમદવાદ ગામે આવ્યા. ત્યાંથી

ઝિલકદ માસની છવીસમી તારીખે ઉપદી ઝડપી ફૂગ કરી ઈદા નામે કેસ-
 બાની જે થામણા પરગણાનો મુખ્ય કારભારી થઈ ગેહો હતો તેને કેદ
 પકડવાના હેતુથી, તે પરગણા તાગે અલીણા કર્ણે દીવમનો આશરે એક
 પહોર વીતતા એકાએક (વગર ખચરે)આવી પહોંચ્યા ને તેને ઘેરો ધાત્યો.
 આ બનાવની તથા તેમના મનમાં શું હતું તેની ઈદાને ખચર પડતા તેણે
 કમખાતીઓની એક ટૂંકડીને તેમનો રસ્તો રોકવા તથા તેમને અટકાવવા
 મોકલી અને પછી પોતે શાણો અને અનુભવી હોવાથી નમ્રના ને વિનયથી, એ
 બાબત વાતચીત કરી, તેનો નીવેડો આપ્યો, ને પંદર હજાર રૂપીઆ અને
 પોતાના હોકસને જમીન તરીકે આપવાનું કબૂલ કર્યું. પણ ત્યારે એથી
 વધારે રકમ માગવામાં આવી, ત્યારે તે આપવાની પોતાનામાં શક્તિ ન
 હતી, એટલે પોતે જમીનદારોનો હુકમ (પ્રપચ) વાપરી જાહેરમાં ધણીજ
 આજીજી ને કાઠજીદી, હા ને હું કરી, એણે વધતું કરવાની માગણી કરી, અને
 તેને તે બાબતમાં રોકાએલો રાખી, આસપાસના, આજુબાજુના નજદીકના ને
 પાડોસના કોળીઓને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. તેમણે તેની માગણી સ્વી-
 કારી અને દરમયાની માથા બહાર કાઢી આવતા કીડીઓના ટોળા માફક
 આવવા માડ્યા, અને ગમ્યાદૂન કાળ બાદ સુરજે આશરવા માડ્યું ત્યા
 (પાછલા પહોર) સુધી આવતાજ રહ્યા ઈદાએ હવે ફેગવી તોડ્યું, અને
 લડાઇ કરવા માડી. અને બાજુના થોડા માણસો મળ્યા ને ધવાયા, અને
 એમ કરતા દીવમ પુરો થયો ભગવાનને પ્તીક લાગી કે મનુષ્યો વખતે
 રાત્રે હુમલો કરશે તેથી પોતાની લગામ ફેગવી ત્યાંથી ચાલે દૂર આ-
 વેયા મુંડા (મળુધા) કમળે જતા રહી ત્યાં રાત ગુમરી, વખતને માન આપી
 શહેર તરફ આવવો રહ્યા. મંત્રેમ એવો બન્યો કે તેજ દીવસની આખરે
 હગર મુજબ સગદાર મદમદખાન રાજપુર આવી પહોંચ્યો ને બીજે દીવમે
 મુલાકાત કરવાનું નક્કી થયું એટલામાં મધ્યગનને વખતે ખરી કે ખોટી,
 તેને ખચર મળી કે આપા મળેલાની છપી મતવન તેને મંત્રે કાઈ
 જુદી જ હતી; તે ઉપરથી કાઈ કપટ થયો એવો વહેમ આવવાથી
 પોતે મત્રે ને રાત્રે તેજ વખતે વાઝાગીનો જવા આપ્યો થયો. માયકવા-
 ડના ભાગની જમાઈદી કરવા તથા પેસકસ ઉત્તરવવા દગ્ગાજીગમ રોગદ
 નિવામાં રોકાએલો હતો તે તેમથી છટો થતા પાછો ફરી ધોળકે આ-યો,
 અને થોડા દીવસ બાદ માયકવાડને મળવા વડોદરે ગયો. દામાજીરાનો
 નાયબ પ્રબંધ મુકુંદ જે શહેરથી વડોદરે ગયો હતો ને ત્યાંથી પાછો ફરી
 આગળનીમગી તારીખે આવ્યો. ઈશ્વરેજાના લખનર જેખડે મનુષ્ય કે

પશુ મર્યાદા પશુ કપાળરૂપી પૃથ્વિ પર નિત્યનાનો લેખ લખ્યો નથી, અર્થ નાશી દગ્ગએ મર્યાદા પ્રાણીના શરીરને બલમેમનો અમરતાનો ઝબ્બો શીલ્યો નથી મરણે આ સૃષ્ટિના મેદાનમાં પગ મૂક્યો છે કે જેના અમીત્વના મદિનો હિંમ્મસ ને હર્ષના મિનાઇને નાવ ન કર્યો હોય કે હમેશ ટકે એવી અમરતા અને અવિનાશની અનંતતા, આ બે મર્વ શક્તિમાન ને મમર્થ ધ્રુવર, જે હમેશા હતા અને હમેશા રહેશે, તેના (સ્વભાવના) વિગેય શુણ્ણ છે. “દરેક ઝીજ જે જમીન ઉપર છે તે નાશવંત છે; અને હાગ પરવાદેગારની ઝાત બાકી રહેશે કે જે મરીયા અને માતનો માલેક છે”

જે કોઈ દુનીયામાં જન્મ્યું તેનો નાશ છે જ,

જે કોઈ હમેશ સુધી ટકરો ને રહેશે તે તો માત્ર ધ્રુવરજ છે

દરેક પ્રાણીને મોતનો કડવો ચરમન પીવાજ પડે છે, નીમ્તી (નાશ, મોત)ને રસ્તે આવવુંજ પડે છે, જિંદગીની દોરી મોતની કાનગી કપાવવીજ પડે છે, અને અમીત્વના પોટલા નાશ (નીમ્તી)ના પ્રદેસમાં જવા બાધવા જ પડે છે, તેથી હવે જ્યારે બાનાજગત પેશવાની જિંદગીનું ધટિકા માપક યત્ર જનાજન લરાઈ ગયું હતું, એટલે આજના સૂનામાંથી પૂરો પાછા ફર્યા બાદ બીજાનીને ખાટલે પડી તે બીજાનાવશ થઈ ગયો. દીવસે દીવસે માનગીક ને ગાગ્રીક પીડા વધતી ને જોર પકડતી ગઈ અને હવાજ થઈ શકે, દવાથી સુધરે, એવું ગ્યું નહિ પવિત્ર જિનકદ મામની ઝોગણી સમી તારીખે તેની જિંદગીનું સદક (ખજૂરીનું) જક્ષ પાનખગ ઝડપના વાય રાધી ઉખડી પડ્યું, અને પોતાના મુતક ને માલખિયકતમાંથી ઝોક સિવાય બીજું કાંઈ માથે લઈ ગયો નહિ.

જિંદગીની વાગીકા, ડેવી આનદદાયક (વાટીકા) થઈ પડે

જો માત્ર પાનખગના પવનથી બચે તો ?

પવિત્ર જિનકદ માસની બીજી તારીખે મેનાના સમાચાર લાવનાર (મસદ) મારફતે આ સમાચાર અમદાવાદ આવી પહોંચતા, આખા સૂનામાં તે જાહેર ને પ્રચલિત થઈ ગયા, અને રાજવહીરમાં મપૂર્ણ ગેરવ્યસ્થા થઈ ગઈ. ગડખોર કોળીઓએ બખેડારૂપી માયુ હંચકયુ અને વટેમાર્ગ-એને લટવા તથા ગામડાઓ પર ધાડ પાડવા પોતાનો જુનમી દાય લંબાવી મારામારી કરવા અને દોરો હંચકી જવા મડી પડ્યા એજ મહીના પી આખગ તારીખે, ઘોડા આવી જઈ શકે એવી એક મ્હોટી કાટ સામગ્રી ને કાણુગના દનાગમ વચ્ચે આવેની શહેરના ટાટની દીરાલમાં પાડી પાડેશમાના તથા આસપાસના ધરમાંથી રચાવર જગમ જે ગિચમ્ત હાથ આવી તે

તેઓ ઉપાડી ગયા. દીવસના ભાગમાં શહેરની બહાર ને રાતને વખતે શહેરની અંદર ઘાડ પાડી યા ઘરમાં ખાતર પાડી, ઘર તોડી પાડવા (ઘરનો નાશ કરવા)નો ધંધો તેઓ કરતા રહ્યા છે. કચ્છના જમીનદાર રાજા લખપતે આજ સાલમાં જિંદગીનો સામાન બાધી દીધો (મરી ગયો) અને તેની જગાએ તેનો પુત્ર કહેરસિંહ બેઠો.

પહેલા પુસ્તકમાં આ પૃષ્ઠોને (ઇતિહાસને) સ્થાન આપવાનું કારણ

આ પૃષ્ઠો લખવા તથા નોંધવાની સરખાત કરતી વખતે મારી ખિસ્કુલ એવી ઈચ્છા ન હતી કે કસ્તૂરી જેવી (સુવાસીત) લેખણીના થોડાને અત્યાર પછીના બનાવોના વર્ણનના મેદાનમાં થોડો વખત રોકી રાખવો, પરંતુ ઈશ્વરેચ્છ બળવાન હોવાથી—“ ત્યારે પ્રભુ લોકોના ઇરાદા ભંગ કરવાનું જણે છે”, એ સત્યપૂર્ણ સત્રાનુસાર વિધાતાના લખેલા લેખ મુજબ, સામ્રાજ્યના અંગ અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયા, કે જેને વિશે દૂંઝાણમાં લખવામાં આવ્યું છે અને આસફળ્યને વજરાત પર કાગમ રાખવા માટેના સુરજમલના બંડ ને ફિસાદ લખવાનું હજી બાકી રહ્યું છે, તેમજ વિજયપતાકા સાથના સૌભાગ્યતા આદરણના લક્ષરના આવવાનું પણ, કોઈ અમુક સબબને લીધે ખલેસ પડવાથી, જેમ બાકી રહી ગયું તેમ લેખકની શક્તિમાં પણ ખલેસ પડવાથી વિશેષ લખવાનું બાકી રહી ગયું છે. આને લીધે હવે પછીના બનાવોનું વર્ણન લખવાનું તે હજીરથી પોતાની દિર્ઘિત હજી પણ વધારે અને ગાદીપર બીરાજમાન ન થાય સામુદ્ધી મોકૂફ રાખ્યું છે. પુદ્ધિયાળી ને ડાલા માણસો, ઉચ્ચ કદમ્બાવાળા વિદ્વાનો અને શુભાપીત પંડિતો (મુનસીઓ), જેમણે સાહિત્યનો દરજ્જો ગગન સુધી ઉંચે પહોંચાડ્યો છે, તેમની નજર આગળ મ્હારામાં યોગ્યતા ન હતાં, મેં લખેલા આ અલંકારરહિત અને ભાષાની ગદ્યતાવિહિત થોડાં પાનાં મૂળાક્ષર શીખતા બાળકોના લેખ જેવા લાગશે. મારી અદ્યપમતિની શી દીગત કે હું તેમના શિષ્યોમાંથી એક અદ્યમાં અદ્ય શિષ્ય ગણાવાનું પણ સાહસ કરું? છતાં એવા વિદ્વાનોની સમક્ષ આ થોડાં પાનાંને પહેલા પુસ્તક તરીકે રમી તૈયાર કર્યું છે. તે મદાન ઈશ્વરની ઈચ્છા હશે, અને

તેણે ઉછીની આપેલી આ હાંદગી બાકી દો, તથા દગરો, દુટનો પોચક અને અનિલ જમાનો બે પોતાની જાદુગરી ન વાપરતાં માગ મનને ચિંતામુક્ત રહેવા દેશે, તો ને સૌભાગ્યવંતા ગ્રાદ્યાદના મંગળ અને કલ્યાણકારી રાજ્યારોહણની માલના પ્રારંભથી બીજું પુસ્તક માંડી જમાનાના પૃષ્ઠપર લખવું ચર કરીશ. કેટલાએક છેવટના બનાવોને આ પુસ્તક બેડે મંબંધ હતો તેથી એમાં લઈ લીધા છે.

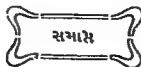
આ વાત અગણી ન રહે

કે, 'કેડે' ને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને પોતાને માટે ને જરૂરી અને આવશ્યક ગણ્યું હતું, એટલે કે બનેલા બનાવોનું વર્ણન લખતા, પોતાના કોઈ માણ્ય પ્રત્યે પક્ષપાત હોય અથવા અજ્ઞપણ પરત્વે ઈર્ષ્યાભાવ હોય, તો તે દૂર ગળી, દરેક કાર્ય ને રીતે થયું હોય ને દરેક બનાવ ને રીતે બન્યો હોય, તે જ રીતે લખવાં-અને એ વિશે આ પાનાંની શરૂઆતમાં ઈશારો પણ કરવામા આવ્યો છે-તે ખદારી પ્રતિજ્ઞાને લીધે ન્યાયની દૃષ્ટિએ બેનારા તથા સત્યપ્રિય પ્રેક્ષકોને મારી વિનંતી છે કે-સત્ય કહુ હોય છે તે કહેણી મુજબ-કદાચ કોઈક વખત કોઈ લખાણ તેમને કહુ (કહું) યા અપ્રિય લાગે તો તે તેમણે તેમના માગરતુલ્ય અંતઃકરણમાંથી ક્ષમાના મીઠા પાણીથી ધોઈ નાખવું (તે કહુતા ને અપ્રિયતા દૂર કરી દેવા)

(લેખક રચીત)

ક્ષમાના પ્રકાશથી અંતઃકરણ પ્રકાશીત થાય છે,
તેની ખુશખોવાળી દહેકીથી હૃદય દુઃખવાડી બને છે
ધ્વિરને ક્ષમા વહાલી છે,
ધ્વિરને ને વહાલુ તેને તું પણ વહાલું ગણ.

મહેરબાની બક્ષવી તે ધ્વિર પાસે જ છે. તે પેગંબર સાહેબ ઉપર હજારો હજાર દુઆ હોજો, જેની દિગ્ગરતના ૧૧૭૫ મા વરસના વિજયી સફર માસ-જેનો આ ધ્વિર શ્રેય ને વિજયમા આવ્યો તે-ની દસમી તારીખે આ પુસ્તક પૂર્ણ કરવામાં આવ્યું.

SOME OBSERVATIONS ON THE "MIRAT-I-AHMADI."

BY DIWAN BAHADUR, K. M. JHAVERI, M.A., LL. B.

The *Mirat-i-Ahmadi* is a remarkable work; it gives a political and statistical history of the province of Gujarat from the earliest times upto the battle of Panipat (A. D. 1761). It is considered very important from a historical point of view as the author narrates events of which not only was he an eye-witness, but in the happening of which either he, his father or his friends took part, and thus made history. The author is at special pains to observe "that he has summarised events of which he was an eye-witness free from doubt¹ and partiality, without favor or prejudice",

1. Dr. James Bird, who has translated what the author calls the *Mukaddamah* (Preface) in his *History of Gujarat* (A. D. 1834), has not done so literally and has omitted certain passages and verses. If the Preface were translated in its entirety it would bring out the author's object in writing this history,—which in fact is but a part of a larger work,—much more plainly. Dr. Bird translates the words "*Bī shāyabeh*" and what follows, as "with care and attention"; but the author meant something more than that as would be gathered from the translation given here. That it was so is borne out by what he states at the end of Part II, while finishing his labors, "May it not remain concealed that as he had promised and (also) considered proper and essential for his task that in narrating events he should abstain from showing favour to relatives and prejudice

(p. 13, Persian Text, Part I, Volume XXXIII Gaekwad's Oriental Series), and therein lies its great value.

2. Although till His Highness the Maharaja Gaekwad's Government very generously undertook to bring out the whole work in its present shape (Volumes XXXIII, XXXIV, XLIII, L. Gaekwad's Oriental Series)-(and thus lay Oriental scholars under a deep debt of gratitude)-very few copies² -transcripts-of the book were available,-the larger number being full of errors, copyists' mistakes and incomplete,-writers on the history of Gujarat have not failed to make extensive use of it. No translation however of the complete work exists. Dr. Bird has translated a small portion of Part I, Sir E. C. Bayley has also made use of that portion. There is a Gujarati translation made by Pathan Nizamkhan Nurkhan of Part I (1918) and the *Khatimah* (1919). Part II however, which is by far the most valuable section of the *Mirat*, has not been translated into English³ though

(=adāvat, ill-will) against strangers and (should) indite only that which had happened, truly and really," [he has done so] p 613 Persian Text, Part II, Volume XXXIV. Gaekwad's Oriental Series

2. See, as to some of such copies Dr. Bird's and Sir E. C. Bayley's Prefaces to their respective works and Sir J. Sarkar's Foreword to Vol XXXIV of the Gaekwad's Oriental Series.

3 The writer of this paper has translated the whole of Part II into Gujarati and it is being published by the Gujarat Vernacular Society of Ahmedabad. The first two hundred pages are already out.

Mr. Seddon promises "to attend to it later on". (p. xii Foreword, Supplement; Volume XLIII. Gaekwad's Oriental Series). All the same, it has been extensively utilised for the contents of the different volumes of the Bombay Gazetteer, (Volume I, Part I, and also those relating to Ahmedabad, Surat and Cambay),—the basis being Col. Watson's translation of a large part of it. William Irvine in Later Mughals, has also based a large portion of chapter VIII, Vol. II, Mahrattas in Gujarat, pp. 155-215, sections 47 to 68 (ed. of 1922, edited by Sir J. Sarkar) on this part of the Mirat.⁴ Sir J. Sarkar has also

4. This excellent summary suffers in places on account of the inaccurate text from which it was made, and also from want of knowledge of the correct names of places and men referred to in the original. For instance—

- (i) on p 175, Vol. II, the name of the manager is more probably Navnidh Rai, and Bharmal = the Faujdar of Dholka and not Duraha. This mistake of calling Dholka Duraha is repeated all throughout. See pp 197 and 210. Patia is the agent of the Zamindār (Thakor) of Jhabwa as correctly surmised by Sir J. Sarkar and not Jhalod,
- (ii) on p 177 it is the Kankanya Talav (=tālāb, a lake) that is meant by Tal which should read Tālīb, the usual camping ground of armies approaching Ahmedabad;
- (iii) on page 181, Basu is the town of Vaso near Petlad;
- (iv) on p. 183, the fine referred to as "babura" is the Gujarati word "Vero", which on account of the interchange of the letters "b" and "v" is written Bero misspelt Beejorah. It is Bero=Vero, a tax;
- (v) on p. 192, Gangadri should be Gangadas. Dri as a suffix is used in North India, while Das is used in Gujarat;

made great use of it in his various works. The part containing the *Khatimah*-concluding portion—is translated into Gujarati by the same Mahomedan translator as of Part I and into English by Syed Nawab Ali and Mr. Seddon and published as Volume XLIII of the Gaekwad's Oriental Series.

8. The Gujarati translation of the *Khatimah* suffers from all the faults of an incorrect original text. The later-English-one is indeed of a very high order, but as "in parts the original has been freely rendered, and in parts it has been condensed" (p. xiii, Foreword), it does not offer as much help to the general public as a close or literal translation would. A curious example of this drawback came to the notice of the writor of this paper a couple of years ago. Government wanted to acquire and declare by the help of the Civil Court the private property of a certain gentleman, an ancient monument under the Ancient Monuments Preservation Act (VII of 1904) in the city of Ahmedabad, and had issued a notification for that purpose, pointing out that the property was the same as that described on p. 31 of the *Mirat-i-Ahmadi, Khatimah* (Fateh-ul-Karim Press Edition), viz., the tomb of Shah Ghazni near the Raikhad gate. The party affected contended that the property he possessed was on Jamalpur road and not a tomb but a Roza, and that therefore the notification would not apply to him. The writer was asked to make a

(vi) on p. 198, Chandula is really Chandola;

(vii) on p. 207, Durgai Khan Gujarati is Darya Khan Gujarati.

translation of the various relative passages bearing on the question, that is, those relating to Shah Bhikhan, Shah Ghazni and Shah Aliji. It was pointed out to him that two translations, one in Gujarati and the other in English, already existed and a fresh translation was not necessary.

The writer was told in reply that the Gujarati translation was not reliable,⁵ and that the English translation omitted certain things,⁶ and moreover was very general. The passages required were those on pp. 39,40,65, of the Persian Text Vol. L, corresponding to pp. 37,43,57 of the Supplement, Vol. XLIII of the Gaekwad's Oriental Series.⁷

4. It is indeed very gratifying to see that the particulars so laboriously gathered by the author—who by instinct was a chronicler—nearly two hundred years ago bearing on this part of

5. The mistake pointed out was on p. 69, to the effect that while giving an account of Shah Aliji, in appreciating his Diwan (verses) it was really compared to that of Shaikh Maghrebi, but the Gujarati translation gave the name of Shah Ghazni in its place.

6. For instance in giving the account of Shah Aliji (p. 57) the name of the locality where his tomb is situated, which is definitely given as Raikhad in the Persian Text, has been omitted. There is a printer's mistake, in so far as Shah Ghazni is printed as Shah Ghazi. There is a further mistake in reading Gaondhani, owner of a village as Kanudhani really speaking the Kāf should be read as Gāf, it would then be Gion=Gām, a village.

7. Shah Bhikhan's burial place in the Persian Text is shown to be on the south of the city and not on the west as translated in the English version.

the subject matter of his treatise should be utilised in a British Indian Court of Law in support of one's claim, as reliable and authentic.

5. Neither in style nor in elegance of language could the *Minat* be compared to the well-known standard historical works like the *Rauzat-us-safā* or the *Habib-us-Siyar*. The language is not the language of a writer born and bred in Persia. It is that of one, who though a scholar and a close student of Persian, has still not been able to shake off the influence of the language spoken round about him, and has therefore got affected,—may be imperceptibly—by the Hindustani idiom, the turn and phrases of that language. Indeed, to one who has read the above mentioned standard works, it takes some time and study to make oneself familiar with the style and idiom of the author of *Minat*. This was, however, inevitable. Even, *Ferishta* has not been able to steer clear of it.

6. In addition, the factor common to all such writers—padding the text with verses, making the style stilted—what Dr. Bird calls “laboured”—by a number of quotations from the Holy Book, (*Koran*) is not absent from this work.

7. The same learned translator—Dr. Bird—in his estimate of Mahommedan historians mentions the fact, that “they generally tire the patience

8. “His style is more laboured and verbose than that of most Mahommedan historians.” p 3. of the Preface, Dr. Bird's *History of Gujrat*. As to the verbosity, it is rather less than what is found in others.

of the reader by too minute a detail of sieges and battles, of murder and intrigue, without relieving the fatiguing sameness of their narratives, by the more pleasing and instructive accounts of individual character, of the policy and domestic manners of a people".⁹ He, however, exempts and rightly exempts, the author of the *Mirat* from "this general censure".⁹ Though in some places his narrative reads like a page from the present day Government Gazettes announcing transfers of officers—Imperial and Provincial—from one place to another or their appointments (e. g., pages 3 and 4 of Part II. Volume XXXIV, Persian Text, Gaekwad's Oriental Series), on the whole the story is so well told that it presents a vivid picture of the events and incidents related. As an instance, take the two important events in the chronicle of affairs at Surat, one being the ambitious schemes of the millionaire, the Merchant Prince, Umdat-ul-Tujjār Mulla Mahommed Ali, for founding a fortified town of his own near Surat, and the ultimate sad end, both of the schemes and himself, and the other the ambition of Syad Achhan, its nominal Governor, and the part played by the members of the English factory at Surat. The narrative is detailed but not fatiguing. Indeed it is so well told that it reads like an interesting story.¹⁰ Further it is

9. Page 1 of the Preface, Dr. Bird's History of Gujarat.

10. It was the writer's intention to give extracts in support of the statement from the text, but fearing that it would make the paper very long he has refrained from doing so.

authentic; the authenticity of the latter incident can very well be established by a comparison of the incidents as set out by the author with those set out in the correspondence now published of the Company's local officers at Surat with their Chiefs at Bombay and in England.

8. Similarly for those incidents which relate to the Marathas, the authenticity of each and every one of them can be tested, and its accuracy found out by what is found in the ample materials now available as to the history of those times, in the published Marathi Records, Bakhars, &c. relating to those early days of their rule.

9. In numerous places the narrative is distinguished by the human touch: the author does not write from a stranger's detached point of view. He lived in Gujarat, and felt for Gujaratis and suffered with them. In narrating the levy of unfair and oppressive taxes (Vero) at the hands of the Subas, Hindu and Mahommedan, he laments the fate of the inhabitants feelingly and distributes blame equally between the Hindu and the Mahommedan Hākem. Narrating the advent of the Marathas, he very feelingly sums up the situation in one sentence, viz., that from that date onward they established themselves in Ahmedabad [Gujarat] and never quitted it.

10. The spirit of impartiality which he considers to be the keystone of the edifice of his work has been on the whole very well preserved by him in his narrative. Whereas in other his-

lories one would find Hindus called *Kafirs* (infidels), *Jahhāl* (ignorant people) &c, the author of the *Mirat* has been very restrained and considerate in his language, and never once loses sight of the principle laid down by him. Even when he talks, in describing the severe famine of A. D. 1732, of the Marwadis purchasing for a trifle, men and women belonging to the higher classes of Mahommedans, with a view to remove them to Jodhpur and convert them to Hinduism, in retaliation of Hindus having been captured and taken away from Jodhpur for being converted to Islam in the time of Emperor Aurangzeb¹¹, he takes care to see that not even one harsh word escapes him.

11. Very few Mahommedan authors give such details as the author of the *Mirat* does, as to the why and wherefore of the composition of their book. Dr. Bird has translated the autobiographical part of the Preface giving the genesis of the writing of the book. Unfortunately it is not a translation of the entire Preface and not even a close translation. For this reason the full force of the author's object is not brought out. It seems he had written a far more ambitious work comprising not only the Rules and Regulations of the Finance and Revenue Departments of the Imperial and Provincial Governments but also a treatise solving the riddle of the difference between the Fasli and the Hijri eras, and in the elucidation

11 Page 146, Volume XXXIV Persian Text, Gackwad's Oriental Series

of which he had passed long sleepless nights—¹² burnt the proverbial midnight oil; in addition he had narrated the political history of the Province. It details also the difficulties he had to contend with in collecting the materials for his work, and specially the death of Mithalal Kāyastha, whose valuable services were lost to him when most wanted. He narrates as to how he had to content himself with a restricted field of work, which did not give full play to his aspirations, resulting in the production of the present Chronicle. Concluding the historical part of his work,¹³ he writes that he is conscious of the shortcomings of his work, and that he would have liked to proceed further after narrating the events relating to the movements of Surajmal Jat, and that if God granted him life and that if he could procure peace of mind, he would write out a second volume commencing with the accession to the gadi of the then auspicious Emperor of Delhi. But apparently that was not to be.

12. He was a poet himself and in the body of the book one comes across verses composed by him. He was a deep student of Koran, and well-versed in mathematics also. His zeal for learning was so keen that he never missed tapping any source of information which would add to his stock of knowledge. Folklore he did not

12. P. 10. Part I, Volume XXXIII. Persian Text, Gackwad's Oriental Series.

13. P. 612 Part II, Volume XXXIV. Persian Text, Gackwad's Oriental Series.

despise and the contents of the Volume of *Khatimah* (Volume L of the Gaekwad's Oriental Series) speak most eloquently as to how vast must have been his reading and how vast the number of persons from whom he must have collected information embodied in that compilation.

13 Though out of modesty he styles himself at the end of his work¹⁴ a "*hichmadan* -an ignoramus,-the opinion of all those who have gone over the three sections of his work, would undoubtedly be that he is fit to stand in the ranks of the best Indian historians of India as their equal, and that his historical sense and ability were in no way inferior to those of any of them

14 P 612 Part II Volume XXXIV Persian Text, Gaekwad's Oriental Series.

सूची

સૂચી

સ્થળ સૂચક

નામ.	પૃષ્ઠ.
અકબરપુર ૫૨૩, ૫૩૬.	
અકબરાબાદ ૨૬, ૩૭, ૪૬, ૬૨, ૨૫૭, ૨૫૮, ૭૧૭, ૭૩૩, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૪૦, ૭૪૨, ૭૪૩.	
અકરમપુર ૩૩૦, ૩૩૧.	
અકૃ ૩૧૧, ૩૫૪, ૪૫૮.	
અનખેર ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૪૬૦.	
અગ્રીમાબાદ ૬૨, ૬૬૮, ૭૨૧, ૭૩૬.	
અટક ૬૬૮, ૭૦૦.	
આઠવા ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૯૧.	
આડાસ ૮૬, ૧૦૩.	
આડાલજ ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૪૭, ૩૦૦.	
આદલપુર ૨૪૬.	
અમદાવાદ ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૮, ૨૦, ૨૪, ૨૫, ૨૭, ૨૮, ૩૧, ૩૨, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૮, ૪૧, ૪૩, ૪૪, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૬, ૮૧, ૮૩, ૮૫, ૮૮, ૮૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૬, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૬, ૧૬૨,	

નામ.	પૃષ્ઠ.
૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૬, ૧૬૯, ૧૭૧, ૧૭૨, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૮, ૨૦૧, ૨૧૩, ૨૨૬, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૭, ૨૪૩, ૨૪૬, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૪, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૮, ૨૬૯, ૩૦૪, ૩૦૭, ૩૧૦, ૩૧૧, ૩૧૨, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૨, ૩૩૦, ૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૭, ૩૩૯, ૩૮૦, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૭, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૧૨, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૪૪, ૪૫૬, ૪૬૦, ૪૬૨, ૪૬૪, ૪૬૬, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૬, ૪૮૭, ૪૮૯, ૪૯૮, ૫૦૬, ૫૧૩, ૫૧૫, ૫૧૯, ૫૨૨, ૫૨૪, ૫૨૬, ૫૨૮, ૫૨૯, ૫૪૩, ૫૫૦, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૬૧, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૬, ૫૮૦, ૫૮૨, ૫૮૬, ૫૮૮, ૫૮૯, ૬૦૦, ૬૧૩, ૬૨૨, ૬૩૮, ૬૫૧, ૬૫૭, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૬૮, ૬૬૯, ૬૭૨, ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭,	

નામ. પૃષ્ઠ.
 ૧૮૯, ૧૯૩, ૭૦૮, ૭૦૯,
 ૭૧૧, ૭૧૨, ૭૪૮.
 અગરેલી ૧૪, ૧૧૫.
 અયાવલ ૧૬.
 અયોધ્યા ૭૦૧, ૭૧૬.
 અરબપુર ૫૩.
 અરબસ્તાન ૧૭૧, ૫૬૭.
 અરબી સમુદ્ર ૩૨૪.
 અરમ ૩૧૧.
 અરબદનગર ૫, ૫૦, ૧૨૬, ૨૧૩,
 ૩૦૬, ૩૩૧, ૩૩૨
 અરહદ માતર ૨, ૧૦, ૨૦૮, ૨૩૭.
 અવાલીચ ૫૧.
 અસલાલી ૪૩૧.
 અસારવા ૪૦૨, ૪૬૯.
 આકલર ૧૭૪.
 આમ્રા ૩૭, ૪૨, ૮૦.
 આણંદ ૨૨૭, ૫૫૫.
 આતરસુબા ૨૨, ૩૧૮, ૪૫૩,
 ૪૬૯, ૬૯૧.
 આનંદનગર ૪૨.
 આમેર ૪૫૫.
 આમેલ ૩૨૫.
 આમોદ ૧૮, ૭૦, ૧૨૭.
 આરકોટી ૩૧૪.
 આરકોટીઆ ૨૪૯, ૨૫૨, ૨૫૭,
 ૨૬૦, ૨૮૪, ૨૯૦, ૨૯૧,
 ૩૫૩, ૩૫૭, ૪૦૩, ૪૦૫,
 ૫૭૪, ૫૭૫, ૫૮૦. ૬૨૩.
 ઈર ૧૧, ૮૨, ૧૧૧, ૨૧૩, ૨૩૫,
 ૨૮૯, ૩૦૧, ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૧૪,

નામ. પૃષ્ઠ.
 ૩૩૧, ૩૩૩, ૩૫૩, ૪૦૨, ૪૩૬,
 ૪૫૩, ૪૬૪, ૬૧૧, ૭૧૪.
 ઈગિન ૩, ૧૭, ૨૪, ૨૭, ૩૨, ૫૯,
 ૧૭૧, ૩૧૧, ૩૧૪, ૩૨૬, ૫૮૨.
 ઇલોલ ૨૧૩.
 ઇસિનપુર ૨૨, ૨૭૦, ૩૦૩, ૩૧૫,
 ૪૦૨, ૪૩૫, ૬૭૧.
 ઇસ્માઈલનગર (નવાનગર) ૪૯૦.
 ઇસ્લામનગર (નવાનગર) ૫, ૧૧૬,
 ૩૩૮, ૪૯૦.
 ઇસ્લામાબાદ ૪.
 ઉત્તર ૪૨, ૬૦, ૭૨૭, ૭૩૫.
 ઉદેપુર ૧૭, ૨૪, ૫૩, ૫૮, ૬૦,
 ૬૨, ૧૬૧, ૧૬૩, ૩૧૬, ૩૩૭, ૩૬૧.
 ઉનકા ૬૪૫.
 ઉપલાણ ૪૯૭.
 ઉમરેક ૧૧૨, ૪૧૭, ૪૩૪, ૬૭૨.
 ઉમેટા ૧૩૩, ૬૭૨, ૭૧૩.
 ઊંઝા-ઉનાવા ૪૬૭, ૬૭૪.
 અંકલેશ્વર ૫૫૬.
 અંગર ૭૧૪.
 અંતુ ૬૪૬.
 આગડીઆ ૬૭૬.
 આબાતળાવ ૨૩૧, ૬૫૫.
 ઔરંગપુર ૬૨૮, ૬૩૪.
 ઔરંગાબાદ ૪૨, ૪૩, ૪૬, ૬૩૭,
 ૬૭૬.
 કુલ ૫૩, ૧૩૬, ૧૩૭, ૩૭૦,
 ૬૭૦, ૬૭૪.
 કોટાસણ ૨૧૩, ૬૭૫.
 કલ્યાણ ૪૧૨.
 કોદરા ૩૯૨.

ନାମ. ପୃଷ୍ଠ.
 ଡ଼ି ୪୧, ୫୩, ୫୬, ୬୮, ୭୧, ୯୯,
 ୧୧୪, ୧୨୯, ୨୦୮, ୨୧୩, ୩୦୧,
 ୩୦୬, ୩୨୨, ୩୯୧, ୪୩୧, ୪୬୫,
 ୫୬୫, ୫୬୮, ୫୭୧, ୫୭୯, ୫୮୫,
 ୫୮୭, ୭୦୫.
 ଡ଼ିରୀର ୫୦୮.
 ଡ଼ିରୀ ୫୪୩.
 ଡ଼ିନୀ ୧୩୨, ୩୧୮.
 ଡ଼ିପଦପଥ ୭୨, ୭୪, ୧୧୦, ୨୩୨,
 ୩୧୮, ୩୮୦, ୪୦୨, ୪୧୨, ୪୧୩,
 ୪୧୫, ୪୫୩.
 ଡ଼ିଶମସର—ଡ଼ିଶମସର ୯୨.
 ଡ଼ିଶୋଳ ୧୦୪, ୧୦୫, ୨୦୧, ୫୦୦.
 ଡ଼ିରୀ—ଡ଼ିରୀ ୮୬.
 ଡ଼ିକିରୀ ୩୦୬.
 ଡ଼ିକିରୀ ୪୯୬.
 ଡ଼ିକିରୀବାଡ଼ ୨୩୬, ୩୩୮, ୪୯୦,
 ୫୫୪, ୬୬୮.
 ଡ଼ିନୀ ୨୧୩.
 ଡ଼ିନୀ ୨୯୫.
 ଡ଼ିକିରୀ ୬୨, ୨୯୭, ୪୫୫.
 ଡ଼ିକିରୀ ୧୬୬.
 ଡ଼ିରୀ ୨୩୯, ୨୪୩.
 ଡ଼ିରୀ ୫୪, ୭୭, ୬୫୬.
 ଡ଼ିରୀ ୩୫୨, ୩୫୪, ୩୭୭, ୫୭୧,
 ୫୭୭.
 ଡ଼ିରୀ ୧୪୪, ୧୪୯, ୬୧୯, ୬୩୬.
 ଡ଼ିରୀ ୧୨.
 ଡ଼ିରୀ (ଅନାରସ) ୧୧୨, ୧୬୦.
 ଡ଼ିରୀ ୪୭୨, ୫୮୬, ୬୩୬, ୬୫୧.
 ଡ଼ିକିରୀ ୭, ୫୯, ୪୯୯, ୫୦୦,

ନାମ. ପୃଷ୍ଠ.
 ୫୫୬, ୫୯୨, ୫୯୭, ୫୯୯,
 ୬୧୮, ୬୩୯.
 ଡ଼ିକିରୀ ୫୩୨.
 ଡ଼ିକିରୀ ୭୩୨.
 ଡ଼ିକିରୀ ୫୧୫.
 ଡ଼ିକିରୀ ୩୦୩.
 ଡ଼ିକିରୀ ୪୧୬.
 ଡ଼ିକିରୀ ୩୮୭.
 ଡ଼ିକିରୀ ୩୫୫, ୫୧୩, ୬୨୫, ୬୨୬.
 ଡ଼ିକିରୀ ୬୧୨.
 ଡ଼ିକିରୀ ୨୨୧.
 ଡ଼ିକିରୀ ୧୨୬.
 ଡ଼ିକିରୀ ୫୩୩
 ଡ଼ିକିରୀ ୨୩୮.
 ଡ଼ିକିରୀ ୬୨, ୧୯୯, ୨୪୮, ୨୯୯,
 ୩୬୮, ୩୭୫, ୩୮୮, ୪୦୮,
 ୪୯୩, ୪୯୪, ୪୯୬, ୪୯୭,
 ୫୯୧, ୬୬୯, ୬୮୮.
 ଡ଼ିକିରୀ ୭୨୬.
 ଡ଼ିକିରୀ ୬୮୭.
 ଡ଼ିକିରୀ (ଅନାରସ) ୬୭.
 ଡ଼ିକିରୀ ୧୨୦, ୧୨୩.
 ଡ଼ିକିରୀ ୫୩୫.
 ଡ଼ିକିରୀ ୪.
 ଡ଼ିକିରୀ ୩୫୬, ୩୫୭.
 ଡ଼ିକିରୀ ୫, ୮୫, ୧୫୫, ୧୫୬,
 ୨୫୫, ୩୨୫, ୩୫୫, ୩୭୭,
 ୪୬୭, ୫୬୯, ୫୮୩, ୬୦୦, ୬୫୪.
 ଡ଼ିକିରୀ ୪୧୨.
 ଡ଼ିକିରୀ ୨୦.
 ଡ଼ିକିରୀ ୩୫୪, ୩୫୮.

નામ.	પૃષ્ઠ.
ખીલવાડ ૩૧૮.	
ખુન્નરતે ખુનિયાદ (ખરહાનપુર) ૪૨,	
૪૩, ૪૬, ૨૬૫, ૩૩૪, ૪૬૧.	
ખેડા ૫, ૫૨, ૧૭૮, ૨૨૭, ૨૩૭,	
૨૩૬, ૨૪૮, ૨૪૯, ૩૧૮, ૩૮૭,	
૩૯૫, ૪૬૬, ૫૦૬, ૫૪૩, ૫૭૩,	
૫૭૪, ૫૯૧, ૬૯૩	
ખેરાળી ૫૩, ૨૯૫	
ખેરા ૫૮૨	
ખભાત ૨, ૭, ૮, ૯, ૧૧, ૧૨,	
૧૩, ૧૫, ૨૨, ૩૨, ૪૮, ૪૯,	
૫૦, ૫૧, ૭૭, ૯૨, ૯૭, ૧૦૬,	
૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૪૬, ૧૫૬,	
૧૬૩, ૧૭૬, ૧૭૮, ૧૮૧, ૨૦૧,	
૨૦૬, ૨૦૭, ૨૧૨, ૨૨૬, ૨૩૭,	
૨૨૮, ૨૩૬, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫,	
૨૪૭, ૨૪૮, ૨૫૦, ૨૫૬,	
૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯, ૨૭૧,	
૨૭૬, ૨૮૬, ૨૯૪, ૨૯૫,	
૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૯,	
૩૩૦, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮,	
૩૪૬, ૩૫૦, ૩૫૫, ૩૬૩,	
૩૭૬, ૩૮૩, ૩૮૭, ૩૮૯,	
૩૮૦, ૩૯૬, ૩૯૮, ૪૦૦,	
૪૦૬, ૪૧૦, ૪૧૬, ૪૨૮,	
૪૩૨, ૪૩૩, ૪૫૦, ૪૫૨,	
૪૯૦, ૪૯૩, ૪૯૪, ૫૧૪,	
૫૧૮, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨,	
૫૨૩, ૫૩૬, ૫૩૮, ૫૩૯,	
૫૪૧, ૫૪૬, ૫૫૧, ૫૫૨,	
૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫, ૫૫૬,	

નામ.	પૃષ્ઠ.
૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૨, ૫૬૪,	
૫૬૬, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૮૦,	
૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૫,	
૫૮૭, ૫૮૮, ૬૦૮, ૬૨૦,	
૬૨૧, ૬૨૫, ૬૩૮, ૬૩૯,	
૬૪૨, ૬૪૯, ૬૫૧, ૬૫૭,	
૬૫૮, ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨,	
૬૬૬, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૮૪,	
૬૮૫, ૭૦૪, ૭૦૫, ૭૧૩,	
૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૬	
ખભાત ચોગસી ૬૭૨, ૭૧૩	
મર્દ ૧૨૬	
મવારા ૫૨૨.	
મિયાસપુર ૧૩૩, ૩૨૦, ૩૭૫,	
૩૭૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૧૧	
મીરમંદા ૩૯૬.	
મુજરાત ૧૩, ૧૬, ૨૩, ૬૬, ૭૦,	
૭૧, ૭૩, ૮૪, ૯૦, ૯૭, ૧૩૬,	
૧૫૬, ૧૫૭, ૧૬૦, ૧૭૪, ૧૬૩,	
૨૨૨, ૨૬૬, ૩૧૧, ૩૨૩, ૩૪૫,	
૩૬૪, ૪૪૮, ૪૫૧, ૪૬૦, ૪૬૧,	
૪૬૨, ૪૬૩, ૪૮૧, ૫૬૭, ૫૭૧,	
૫૭૨, ૫૯૨, ૬૬૦.	
મોધરા ૪, ૪૧, ૪૭, ૫૧, ૫૬,	
૫૮, ૬૧, ૬૨, ૬૭, ૧૦૩, ૧૧૧,	
૧૨૫, ૧૨૯, ૪૧૫, ૪૬૧.	
મોલીયા ૧૨, ૧૩.	
મોહનવાડ ૧૧, ૧૩, ૭૨, ૯૯,	
૧૩૬, ૨૩૬, ૩૨૮, ૪૯૦, ૫૫૪,	
૬૬૮, ૭૦૨	
મગાસર ૨૩૧.	

નામ.

પૃષ્ઠ.

ગંગા ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૪૦.

ગોદૌ ૭૨૧.

ઘડમુક્તેશ્વર ૭૦૦.

ઘોઘા ૧૨૭, ૧૬૨, ૧૯૧, ૨૦૪,
૨૦૫, ૨૨૪, ૩૦૩, ૩૩૮, ૪૬૯,
૪૯૦, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૮૮, ૫૮૯,
૬૩૮, ૬૪૯, ૬૯૦, ૭૧૫.

ઘોઘા બારા ૨૦૪, ૩૩૮.

ઘડલા માનસી ૬૬૭.

ઘરાડા ૩૦૫.

ઘારતોડા ૧૬૪.

ઘોરાસી પરગણા ૬૨, ૧૬૩, ૩૧૭,
૩૩૭, ૪૬૩, ૫૧૪, ૫૨૪, ૫૫૧,
૫૮૨, ૫૮૫.

ઘડોળા ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૬૪, ૪૦૮.

ઘાપાનેર ૧૨૩, ૧૨૬.

ઘુંવાળ ૫૩, ૫૬, ૨૦૧, ૨૬૨,
૩૦૪, ૫૫૮.

ઘનીયાડ ૩૦૪.

ઘરમાડવી ૧૮૯.

ઘાખા ૧૨૧.

ઘગત (હારકા) ૧૫, ૫૨૮.

ઘતીપુર (જેતલપુર) ૩૫૩, ૪૧૬.

ઘતીલપુર ૪૫૦.

ઘમના ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૨૧,
૭૨૪, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૩૭.

ઘમાદી ૪૫૭, ૪૫૮, ૪૭૫.

ઘમાલપુર ૨૪૭, ૨૪૯, ૨૭૧,
૨૭૨, ૨૯૧, ૨૯૪, ૩૦૯, ૩૧૯,
૩૨૧, ૩૩૭, ૩૪૭, ૪૫૮, ૫૦૩,
૫૧૯, ૫૬૨, ૫૬૩, ૬૩૫, ૬૫૧

નામ.

પૃષ્ઠ.

ઘમનગર ૭૧૭, ૭૩૪.

ઘલાખે ૩૩૦.

ઘલાલપોર ૬૫૨, ૬૫૩.

ઘનખાઝ ઉર્ફે ઘામુપર ૫૬૫, ૫૮૭.

ઘમે મસ્જિદ ૧૬, ૪૮૪, ૭૨૨.

ઘિદા ૨૦૮.

ઘિરકાલ ૪.

ઘુનર ૩૬૯, ૩૯૧.

ઘુનાગઢ ૧૪, ૧૨૪, ૧૩૬, ૧૪૫,
૧૬૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૨૦૫, ૨૧૨,
૨૨૦, ૨૪૮, ૨૫૫, ૩૦૨, ૩૦૩,
૩૦૪, ૩૫૦, ૫૩૬, ૫૩૭, ૫૮૫,
૬૭૨, ૬૮૮, ૭૧૪.

ઘુમ્મા ૧૬, ૩૧૪, ૪૮૧.

ઘુમ્મા મસ્જિદ ૪૦૬, ૫૩૬, ૫૭૬.

ઘેતલપુર ૫૮૫.

ઘેધપુર ૧, ૩, ૧૬, ૬૫, ૧૪૪,
૧૪૫, ૧૭૪, ૧૭૬, ૨૦૧, ૨૮૯,
૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧.ઘંલુસર ૧૧, ૬૧, ૬૮, ૭૦, ૧૧૦,
૧૨૭, ૧૬૭, ૨૦૬, ૪૯૦, ૫૪૧,
૫૪૨, ૫૫૩, ૫૫૫, ૫૮૯, ૬૦૦,
૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૩, ૭૪૩.

ઝવેરીયાડ ૨૧૦, ૨૧૧.

ઝાખુઆ ૮૧.

ઝાલાવાડ ૧૦૧, ૧૧૫, ૧૧૯, ૨૧૯,
૫૧૩, ૬૫૫, ૬૬૮, ૬૭૫.

ઝાલીમ જાવીઆ ૩૯૦, ૪૩૩, ૫૫૫.

ઝાલોર ૧૨૩, ૧૪૩, ૪૬૩.

ઝાવી ૩૦૨.

ઝંગી ૬૮૨, ૭૦૫, ૭૧૩.

નામ. પૃષ્ઠ.
 દેહા ૧૩૬, ૨૦૫, ૪૪૪, ૪૬૬,
 ૪૭૮, ૬૯૭
 દેવીવોગ ૭૦૩.
 દાસરા ૪૧, ૫૫, ૬૨, ૧૦૩, ૧૭૫,
 ૨૩૨, ૩૨૭, ૭૧૩
 ડભાલી ૫૫.
 ડમોઈ ૧૧૮, ૧૨૧, ૧૪૬, ૧૭૬,
 ૧૭૭, ૧૯૧, ૫૪૧
 ડમોડા ૩૧૭, ૫૬૯, ૫૮૦, ૬૧૨,
 ૬૧૯, ૬૨૨
 ડાકના ડાંગો ૨૦૧, ૩૩૫
 ડાંગો ૧૭૫
 ડાડા ગાજપુરી ૪૪૩, ૪૪૭, ૪૭૪,
 ૬૯૪
 ડુગરપોર ૫૮, ૫૯, ૬૧
 દરભોળરા (તોતરા) ૪૪૮
 તગાળ ૭૦૬
 ત્રણ દરવાળ ૩૫૨, ૩૫૪.
 તાપી ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૫, ૧૬૬,
 ૨૧૮, ૪૪૦, ૬૭૧, ૬૭૭
 તાતાવોગ ૫૧૪, ૭૪૬.
 દુર્ગસ્તાન ૧૭૧.
 દુરાન ૧૭૧.
 તોમર ૩૬.
 ચરનાડા ૫૦૮
 ચરાદ ૫૩, ૪૯૭, ૫૦૮.
 ચામણા ૩૮૦, ૫૧૫, ૭૪૭.
 દમણ ૪૩૨.
 દમોપી ૨૨૧.
 દત્તિયાપુર ૩૫૪
 દગિયાખાન ૧૪૯

નામ. પૃષ્ઠ.
 દર બેખદેહ ૬૭.
 દહેગામ ૨૩૯, ૨૪૩, ૭૦૬
 દહેવાણ ૬૪, ૩૯૦, ૪૧૬, ૪૧૭.
 ૪૩૩, ૪૩૪, ૫૫૫, ૬૬૮.
 દક્ષણ ૪૨, ૪૮, ૬૮, ૯૦, ૯૭,
 ૧૦૭, ૧૬૬, ૩૩૬, ૩૮૩, ૩૮૭,
 ૪૬૧, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૦,
 ૫૧૩, ૭૩૪, ૭૩૬, ૭૪૩
 દારકા ૧૫, ૫૨૮.
 દારોગ ૬૯૪, ૭૦૯.
 દાવલાડ ૧૬૪, ૨૦૩.
 દાહોદ ૪, ૩૦, ૬૧, ૬૭, ૬૯, ૭૧,
 ૭૩, ૭૪, ૧૨૫, ૨૧૪, ૪૧૫
 દિન્દી ૨૭, ૩૭, ૪૬, ૫૯૦, ૬૧૧,
 ૭૦૨.
 દિન્દી દરવાળ ૫૧૨.
 દિયાને ખાસ ૬૯૯.
 દુધેશ્વર ૨૭૧, ૫૧૨, ૫૧૩
 દાતા ૨૩૫
 દાનીવાડા ૪, ૧૦૩, ૧૦૫.
 ધાગ (દાદગ) ૧૭૬.
 ધોળકા ૨, ૩, ૭, ૮, ૧૧, ૧૨,
 ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૩૦, ૩૫, ૫૭,
 ૬૧, ૬૮, ૭૦, ૮૧, ૧૦૬, ૧૧૬,
 ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૫૬,
 ૧૬૭, ૨૧૯, ૨૨૧, ૨૨૯, ૨૩૦,
 ૨૩૧, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૮, ૨૯૧, ૩૦૩,
 ૩૨૫, ૩૩૩, ૩૩૭, ૩૫૦, ૩૫૪,
 ૩૫૫, ૩૮૪, ૩૮૯, ૪૦૯, ૪૧૦,
 ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૩૧, ૪૩૫, ૫૧૩,
 ૫૧૪, ૫૧૬, ૫૪૧, ૫૧૨, ૫૧૩,

નામ. પૃષ્ઠ.
 ૫૭૨, ૫૭૬, ૫૮૨, ૫૮૭, ૬૩૫,
 ૬૬૫, ૬૮૮, ૭૦૭, ૭૦૬, ૭૧૫,
 ૭૪૭
 ધધુકા ૧૨, ૧૨૦, ૨૨૧, ૨૨૩,
 ૨૩૫, ૨૩૬, ૫૨૧, ૫૪૧, ૭૧૪,
 ૭૪૨.
 દ્રાગદ્રા ૬૮૫
 નગીના બાગ-૩૬૦, ૪૦૮, ૬૮૪.
 નડિયાદ ૪, ૬૪, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૩૨,
 ૨૦૮, ૨૨૬, ૨૩૭, ૨૭૦, ૩૨૦,
 ૩૩૫, ૩૪૭, ૪૧૨, ૪૧૬, ૪૩૭,
 ૪૬૬, ૫૧૬, ૬૮૩, ૬૮૮, ૬૯૬,
 ૭૦૬, ૭૧૨, ૭૧૪.
 નખૂં ૪૮૫
 નમોડે ૧૦૦
 નર્મદા ૮૬, ૧૬૩, ૧૬૬, ૩૨૪,
 ૩૬૩, ૪૬૧, ૪૬૫, ૫૦૬, ૫૫૦,
 ૬૬૫, ૬૭૧, ૬૮૮, ૬૯૬, ૭૦૦,
 ૭૦૧, ૭૨૭
 નયનપુર ૧૦૮, ૧૩૦, ૧૪૮, ૨૪૮,
 ૨૭૨, ૨૮૮, ૨૯૧, ૩૩૪, ૪૦૧,
 ૪૦૩, ૪૩૫, ૪૬૭, ૪૬૩, ૫૧૭,
 ૫૭૧, ૫૮૩, ૫૮૬, ૫૯૦
 નરોડા ૬૮, ૧૧૬.
 નવરગપુર ૨૫૩
 નવસારી ૬૭૮
 નનાનગર ૫, ૧૫, ૧૧૬, ૧૨૧, ૩૩૮
 નવાવાસ ૫૨૮, ૬-૫
 નહાગવાન ૫૭૪.
 નડાજીગામ ૫૬૧.
 નાઇવ ૫૦૦.
 નાગોર ૫, ૧૪૬, ૧૬૬, ૧૬૩, ૪૬૩.

નામ. પૃષ્ઠ
 નાપા હર
 નાપાડ (નાપાડ) હર, ૫૫૧, ૫૫૨.
 નાર ૩૩૦.
 નારણસર ૩૨૧, ૩૩૦, ૩૬૦.
 નારણસર ૨૪૪, ૨૪૬.
 નિકોલ ૪૬૪, ૫૧૫
 નીલ ૫૨૪.
 નીવાળ ૭૦૦
 નદાસણ ૫૬૮.
 નાદોદ ૨.
 નોધણી ૩૨૩.
 પખાણીઆ ૫
 પખમગામ ૫૫૪
 પટણીજ ૬૬૬
 પન્હાપુર ૫૩
 પાટલી ૩૨૨, ૭૧૪
 પાટણ ૨૬, ૫૩, ૫૬, ૧૦૨, ૧૦૩,
 ૧૦૬, ૧૬૩, ૧૬૪, ૨૦૩, ૨૩૬,
 ૨૩૭, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૬, ૨૬૮,
 ૨૬૫, ૨૬૬, ૩૦૨, ૩૦૫, ૩૦૬,
 ૩૦૭, ૩૧૬, ૩૩૫, ૩૬૨, ૩૬૦,
 ૪૪૬, ૪૬૭, ૪૬૬, ૪૬૭, ૫૦૪,
 ૫૦૮, ૫૧૨, ૫૧૪, ૫૮૦, ૬૫૫,
 ૭૦૭, ૭૧૪, ૭૪૧
 પાટનગર ૫૬, ૧૩૬, ૧૪૬, ૧૬૪,
 ૧૬૭, ૧૬૮, ૧૭૬, ૧૬૩, ૨૧૦,
 ૩૦૫, ૩૧૫, ૩૬૧, ૪૨૮, ૪૨૯,
 ૪૩૩, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૮,
 ૪૬૬, ૫૨૯, ૫૩૨, ૫૩૩, ૫૩૪,
 ૫૮૮, ૬૦૧, ૬૦૮, ૬૧૭, ૬૬૭,
 ૭૦૧, ૭૧૫, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૨૧,
 ૭૨૨, ૭૨૩, ૭૨૫, ૭૨૬, ૭૨૭,

નામ, પૃષ્ઠ.
 ૭૨૮, ૭૩૩, ૭૩૪, ૭૩૭, ૭૩૮,
 ૭૩૯, ૭૪૦, ૭૪૧, ૭૪૪.
 પાણીપત ૪૫૭, ૭૩૭.
 પાદરા ૧૭૬, ૨૦૬.
 પાનકાર ૩૫૩.
 પાનમૂલ ૩૦૫, ૫૧૫.
 પાલણુપોર ૪, ૨૨, ૨૪, ૨૭, ૧૪૪,
 ૧૪૬, ૧૬૨, ૧૬૪, ૨૩૬, ૩૦૨,
 ૪૦૦, ૪૬૫, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૮૫,
 ૬૭૪.
 પાલીતાણા ૧૨, ૧૩.
 પાલીસણા ૩૦૬.
 પીપલોદ ૫, ૧૨૬.
 પૂજી ૪૮૦, ૫૨૩, ૫૩૮, ૫૫૧,
 ૫૫૩, ૫૫૫, ૫૮૭, ૬૬૬, ૬૭૦,
 ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૫, ૬૮૦, ૬૮૪,
 ૬૮૫, ૬૮૭, ૬૯૬, ૭૦૪, ૭૦૫,
 ૭૧૧, ૭૧૩, ૭૧૮. ૭૨૭, ૭૪૮.
 પેટલાદ ૨, ૮, ૯, ૧૮, ૨૦, ૩૦,
 ૩૫, ૫૭, ૬૪, ૮૫, ૮૬, ૯૨,
 ૧૦૯, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૬,
 ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૬, ૧૬૭,
 ૧૭૮, ૨૦૮, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૭,
 ૨૩૯, ૨૪૭, ૩૦૩, ૩૧૬, ૩૧૮,
 ૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૫, ૩૨૭, ૩૨૯,
 ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭,
 ૩૩૮, ૩૫૫, ૩૬૧, ૩૬૮, ૩૭૮,
 ૩૮૩, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૪૦૨,
 ૪૧૧, ૪૧૩, ૪૧૬, ૪૩૬, ૪૫૦,
 ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૫૪, ૫૨૧, ૫૨૪,
 ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૫૫,

નામ, પૃષ્ઠ.
 ૫૫૬, ૫૫૯, ૫૬૫, ૫૬૯, ૫૮૭,
 ૫૮૯, ૫૯૪, ૬૨૦, ૬૨૧, ૬૪૨,
 ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૯, ૬૫૯,
 ૬૬૨, ૬૬૨, ૬૬૫, ૬૭૯, ૭૦૮
 ૭૪૪, ૭૪૫.
 પેથાપુર ૫૩, ૧૦૭, ૨૧૧, ૨૩૫,
 ૩૦૦, ૪૦૯, ૫૮૦.
 પેરીમ ૧૨૭.
 પેથાવર ૬૨.
 પોરબંદર ૧૨૧.
 પંચમહાલ ૬૭.
 પંજાબ ૬૨, ૧૨૨, ૭૦૦.
 પાચકુલા ૫૯, ૩૩૭
 પ્રાંતીજ ૨૫૨, ૨૯૫, ૩૩૨, ૫૩૦.
 ફરખાબાદ ૭૦૧.
 ફરંગીસ્તાન ૫૬૭.
 ફાઝલપુર ૧૧૮.
 ફિરોજપુર ૫૧૭.
 ફુર્રો ૫૫૨.
 બખર ૩૮૮, ૩૮૯, ૫૬૫.
 બગલા ૭૧૪.
 બનારસ ૬૯૭, ૭૦૧, ૭૪૦.
 બબુલા ૩૮૪.
 બસરા ૭૦૭.
 બહાદુરગઢ ૭૨૫.
 બહુલ-બૂજ ૩૧૮.
 બહેરામપુર ૪૫, ૧૪૮, ૧૯૪, ૧૯૫,
 ૨૪૭, ૨૬૦, ૩૦૨, ૩૪૭, ૩૫૪,
 ૪૯૬, ૬૩૫, ૬૫૨.
 બાલિયારેશ્વર ૫૩૦.
 બાજપુર ૬૭.
 બાજવા ૮૬.

નામ.

પૃષ્ઠ.

આણુમોલ ૫.

આણુવદરા ૫.

બાદીજ ૧૫૧, ૧૨૫, ૧૨૮.

બારનોલી ૧૨૬.

બારેળ ૨૩૨.

બાલરી ૧૪૩.

બાલાહિસાર ૫૩૬, ૫૩૭.

બાલોર ૧૩૧.

બાવળા ૨૩૧.

બીડા ૫૮.

બીલાલ ૬૮૨, ૬૮૩, ૭૧૩.

બુરહાનપોર ૪૨, ૪૩૮, ૪૬૧,

૪૭૨, ૭૨૭.

બુકરૂદ ૬૬.

બેગમબાગ ૧૨૬, ૧૩૪.

બેલલૂપુર ૧૭૬.

બોરમદ ૩૨૭, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૪,

૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૬, ૩૫૭, ૩૬૦,

૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૦, ૪૦૮, ૪૧૬,

૪૧૭, ૪૪૪, ૪૩૬, ૪૫૧, ૪૫૨,

૫૫૬.

બંગાળી ૪, ૧૭૧, ૭૨૬, ૭૪૦

બંચર ૪૩૫.

ભદ્ર ૪, ૧૭, ૪૨, ૪૪, ૫૦, ૫૬,

૫૭, ૬૧, ૬૯, ૭૬, ૮૨, ૮૭,

૯૧, ૯૬, ૧૩૩, ૧૪૧, ૧૪૩,

૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૧,

૧૬૨, ૧૭૦, ૨૨૧, ૨૯૧, ૩૦૫,

૩૧૨, ૩૧૫, ૩૦૫, ૩૩૦, ૩૪૬,

૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩,

નામ.

પૃષ્ઠ.

૩૫૪, ૩૫૫, ૩૬૦, ૩૬૫, ૩૬૬,

૩૭૦, ૩૭૪, ૩૭૬, ૩૭૬, ૩૮૧,

૩૮૩, ૩૮૫, ૪૬૬, ૪૬૪, ૪૬૮,

૫૧૦, ૫૧૨, ૫૧૬, ૫૩૦, ૫૭૦,

૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૫૭૯, ૫૮૨,

૫૮૬, ૬૦૧, ૬૧૨, ૬૨૭, ૬૩૪,

૬૪૫, ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૫૧, ૬૫૨

૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૭૧૨.

ભરતગઢ ૭૨૦, ૭૩૩, ૭૩૮.

ભરતપોર ૭૧૬, ૭૧૮.

ભરૂચ ૨, ૬, ૩૨, ૬૧, ૭૦, ૧૧૦,

૧૧૨, ૧૨૭, ૧૪૬, ૧૬૩, ૧૬૪,

૧૬૭, ૧૮૮, ૩૨૪, ૩૬૩, ૪૪૪,

૪૬૮, ૪૬૯, ૪૭૬, ૪૮૪, ૪૯૦,

૫૪૧, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬,

૫૪૭, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦, ૬૪૫,

૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૬, ૬૭૯, ૭૦૫,

૭૪૨, ૭૪૬.

ભાદરવા ૧૩૨, ૬૮૯.

ભામુખી ૫૩.

ભાવનગર ૧૬૧, ૨૦૪.

બૂજ ૧૩૭, ૧૩૮, ૧૦૬.

બોલલૂ ૨૬૨.

મણ ૧૪, ૨૫, ૩૫, ૭૨, ૧૩૫,

૨૯૬, ૪૮૨, ૬૩૭.

મક્યુલાખાદ ૬૧, ૬૮, ૭૦, ૧૧૦,

૧૨૭, ૧૬૭, ૫૪૧, ૭૧૦, ૭૧૧.

મખખાવડ ૨૩૧.

મથુ-૧ ૧૧૨, ૭૩૮.

મદીના ૧૪, ૨૫, ૨૬૭, ૫૫૦.

મદેરા ૨૬૨.

નામ.	પૃષ્ઠ.
મરકત ૨૨.	
મસુરી ૬૭૩.	
મહમદનગર ૫૩.	
મહમદીબાગ ૪૪૧.	
મહમદાબાદ લોકરી ૪૯૬.	
મહવર ૩૧૮.	
મહી ૫, ૨૬, ૩૬, ૭૯, ૮૬, ૯૦, ૯૬, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૩૨, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૮, ૨૦૭, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૯, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૧૦, ૩૨૩, ૩૩૯, ૩૬૮, ૪૦૮, ૪૧૭, ૪૪૬, ૪૯૧, ૪૯૩, ૪૯૬, ૫૯૦, ૫૯૧, ૬૭૨, ૭૦૯, ૭૧૩.	
મહીકાંઠા ૧૩૦, ૧૭૭	
મહુધા (મુઝા) ૪૩, ૪૯, ૬૪, ૬૯, ૨૦૮, ૨૦૬, ૨૩૭, ૩૦૫, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૭, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૩૨, ૭૪૭.	
મહેકાપ ૧૨૬.	
મહેમુદાબાદ(મહેમદાબાદ) ૧૦૭, ૧૨૬, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૫૯, ૧૬૯, ૨૨૭, ૩૨૩, ૩૩૧, ૩૩૫, ૪૩૨, ૬૦૫, ૭૧૨.	
મહેલાવ ૩૨૮.	
મહેમાણા ૧૦૫.	
માણસા, ૩૦૧, ૩૨૩, ૫૮૦.	
માણિકચોક ૨૩૮.	
માનર ૨૦૮, ૫૦૯.	
માધપુર ૧૩૬.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
માનમર ૩૦૦.	
મામુરાબાદ ૪.	
મારવાડ ૧૪, ૪૧, ૬૫, ૯૮, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૨૩, ૧૫૬, ૧૭૯, ૨૩૬, ૨૩૯, ૨૬૮, ૨૯૦, ૪૬૨, ૪૬૩, ૫૮૫.	
માળવા ૫૫, ૮૭, ૧૨૧, ૧૨૫, ૨૧૪, ૪૧૫, ૪૪૯, ૭૪૨, ૭૪૩, ૭૪૮.	
મિમર ૨૯૫, ૪૬૧.	
મીકરજ ૩૨, ૨૩૨.	
મીયાખાન ચિસ્તી ૧૪૯.	
મીયાગામ ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૬, ૬૬૬.	
મીરજાપુર ૩૧૩.	
મીંગત ૭૨૬.	
મુજપુર ૨૧૩.	
મુનસર ૨૩૧, ૨૩૨.	
મુનવાન ૬૯૭.	
મેજર ૪૪૪, ૪૪૫.	
મેદા ૭૫.	
મેસ્વો ૪૩૪, ૫૧૫, ૫૨૮.	
મેચીર ૧૪૭	
મોઝાસા ૧૮, ૧૨૬, ૧૬૨, ૨૩૨, ૬૭૪.	
મોરી ૩૨.	
મોહનપુર ૩૦૧, ૩૦૬.	
મોહાન ૧૧૦, ૧૧૧.	
માડણ ૪૯૭.	
માડવા ૧૨૬, ૩૧૭, ૩૧૮.	
મુંજપુર ૧૩, ૧૩૨, ૫૦૮.	
મુઝા (મહુધા) ૪૩, ૪૯, ૬૪, ૬૯, ૫૦૯, ૭૪૭.	

નામ. પૃષ્ઠ.
 મુંબાઈ ૨૧૯, ૪૩૪, ૪૪૫, ૪૮૦,
 ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૫, ૬૯૩, ૬૯૬,
 ૭૦૪, ૭૦૫.
 સુરોપ ૧૭૧.
 રખીઆલ ૧૦૯.
 રજપુતાના ૬૫.
 રસુલાબાદ ૧૬૨, ૧૬૬, ૧૬૭.
 રહેમતપુર ૨૩૭.
 રાજપુર ૧૦૮, ૧૬૪, ૨૩૬, ૪૦૨,
 ૪૦૩, ૪૬૨, ૪૬૬, ૭૪૭.
 રાજપીપળા ૬૭.
 રાણાબાદ ૪૬૭.
 રાધનપુર ૪, ૧૦૦, ૧૦૩, ૧૩૨,
 ૧૩૮, ૧૪૭, ૨૨૯, ૩૮૬, ૪૦૬,
 ૪૬૭, ૫૦૮, ૭૧૪, ૭૪૧.
 રામનગર ૩૨.
 રાયબાડ ૧૦૪, ૨૮૪, ૨૯૧, ૫૦૧,
 ૫૬૧, ૬૨૮, ૬૨૯.
 રાયપુર ૨૬૬, ૨૭૮, ૨૯૦, ૨૯૧,
 ૩૫૩, ૩૫૭, ૪૦૩, ૪૦૫, ૫૧૬,
 ૫૬૭, ૬૮૮, ૭૧૨.
 રૂગનાથપુર ૫૧૯.
 રૂમ ૫૬૭.
 રૂચિયા ૭૨૨.
 રેવારી ૯૯.
 રાદેર ૬૮૭.
 લખનો ૬૯૭, ૭૦૦.
 લાહોર ૪૫૫, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯,
 ૭૦૦, ૭૪૪.
 લાહોલ ૫૭૮.
 લીમડી ૩૩૭, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪,

નામ. પૃષ્ઠ.
 ૫૫૪, ૬૭૫, ૬૮૫.
 લુણાવાડા ૫૮, ૭૨, ૩૧૭, ૪૧૫,
 ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૮૮, ૬૯૨, ૭૦૩,
 ૭૪૧.
 લુનારા ૫.
 લુહારપુર ૫૨૭.
 લુહારીઆ ૭૧૪.
 લોલીઆણા ૧૨, ૧૩, ૩૩૮, ૭૧૪
 લોહરા ૪૫૭.
 વટવા ૨૦, ૪૮, ૧૬૨, ૨૬૧,
 ૩૦૨, ૩૬૩, ૫૨૮.
 વડનગર ૫, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪,
 ૨૧૬, ૨૩૫, ૨૪૧, ૩૦૬, ૫૦૮,
 ૫૧૨, ૫૧૪, ૬૭૪.
 વડગામ ૧૦૨.
 વડોદરા ૨, ૧૩, ૨૬, ૨૭, ૪૧,
 ૪૭, ૪૮, ૬૪, ૬૫, ૬૭, ૮૫,
 ૮૬, ૯૬, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૭,
 ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૪૬,
 ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૭૬, ૧૭૭,
 ૧૭૮, ૧૯૨, ૧૯૭, ૧૯૮, ૨૦૪,
 ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૩૧, ૨૩૬, ૨૩૯,
 ૩૦૨, ૩૧૪, ૪૦૭, ૪૦૯, ૪૧૬,
 ૪૪૦, ૪૪૬, ૪૬૩, ૪૬૬, ૪૬૨,
 ૫૦૨, ૫૧૬, ૫૬૦, ૬૬૬, ૭૧૩,
 ૭૧૫, ૭૪૫, ૭૪૬, ૭૪૭.
 વદવાણી ૧૧૫, ૧૧૬.
 વણારસી ૬૨, ૬૩.
 વરસોડા ૩૦૧.
 વરાળા ૩૬૨.
 વસ્ત્રામજા ૭૨૦, ૭૨૧.

નામ. પૃષ્ઠ.
 વલસાડ ૧૧, ૧૮.
 વલાદ ૧૩૫, ૪૩૬, ૫૨૭, ૫૮૬,
 ૬૧૬, ૬૩૬.
 વનાસથા ૬૭૪.
 વસાર્ધ ૪૮૦, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૩
 વસીદાખલા ૩૦૨.
 વસો ૬૨, ૬૩, ૬૫, ૨૪૮, ૩૨૬,
 ૩૩૭, ૪૧૬.
 વહીઆમ ૪, ૩૧૬, ૩૩૬, ૩૬૮,
 ૪૦૨, ૫૧૨, ૫૧૫, ૫૨૮.
 વાઝસિનોર ૪, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૨૭,
 ૨૪૪, ૩૦૦, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૨૭,
 ૩૬૬, ૩૮૦, ૩૮૬, ૪૦૧, ૪૦૨,
 ૪૦૫, ૪૧૩, ૪૫૩, ૬૭૨, ૬૭૩,
 ૬૮૮, ૬૯૦, ૬૯૨, ૬૯૩, ૬૯૫,
 ૭૦૩, ૭૦૬, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦,
 ૭૧૩, ૭૪૧, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૭.
 વાતક ૬૪, ૧૨૬, ૧૨૦, ૧૨૬,
 ૧૭૮, ૨૩૫, ૨૪૮, ૩૦૩, ૩૧૮,
 ૩૬૫, ૪૦૬, ૫૧૫, ૫૭૩, ૭૧૪
 વાસથા ૨૧૧, ૫૦૬.
 વિજયનગર ૪૨, ૬૦, ૭૨૭, ૭૩૫
 વિગપુર ૪, ૫૬, ૧૦૬, ૧૧૪, ૨૦૮,
 ૨૧૩, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૧૬,
 ૩૨૨, ૪૦૮, ૫૧૫, ૬૭૪, ૬૮૭,
 ૭૧૪.
 વીજવાઝ ૫.
 વીરપુર ૫૩, ૩૧૭, ૪૦૧, ૪૧૫,
 ૬૭૨, ૬૯૦, ૬૯૧, ૬૯૨.
 વીરમગામ ૬૧, ૭૬, ૯૭, ૯૯, ૧૦૬,
 ૧૧૫, ૧૪૩, ૧૬૭, ૨૦૫, ૨૦૬,

નામ. પૃષ્ઠ.
 ૨૦૭, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૨૭, ૨૩૦,
 ૨૩૧, ૨૩૨, ૨૩૫, ૨૭૧, ૩૦૧,
 ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૩૭, ૩૬૦, ૩૮૬,
 ૪૮૫, ૫૧૩, ૫૧૬, ૫૨૮, ૫૪૧,
 ૫૭૧, ૫૭૬, ૫૮૦, ૫૮૪, ૭૧૪,
 ૭૧૫.
 વીસનગર (વીસનનગર) ૧૦૫, ૩૦૬,
 ૪૮૪, ૫૦૮, ૬૭૪.
 વેલનગર ૪૦૬, ૭૧૪.
 વંજેલ ૫૭૪.
 વંથળી ૪૩૪.
 વાંદરા ૬૦૬.
 શામ ૫૬૭.
 શાહજહાનાબાદ ૩૭, ૪૬, ૧૨૫,
 ૪૫૫, ૬૬૭, ૭૧૬.
 શાહપુર ૪૮૧, ૬૨૬, ૬૫૦.
 શાહવાડી ૧૬૩.
 શાહીબાગ ૩, ૧૬, ૨૨, ૪૨, ૫૦,
 ૫૬. ૬૦, ૭૭, ૬૬, ૧૦૪, ૧૦૭,
 ૧૧૦, ૧૪૬, ૧૬૨, ૧૬૫, ૧૬૭,
 ૧૬૫, ૨૦૧, ૨૦૨, ૨૫૨, ૨૭૧,
 ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૫, ૩૬૩,
 ૩૬૫, ૩૬૪, ૪૬૪, ૫૧૪, ૫૮૮,
 ૬૨૫, ૬૨૮, ૬૫૫.
 શિરોહી ૪૬૫, ૪૬૭.
 સિદ્ધોર ૧૩૬, ૨૦૪, ૨૨૪, ૨૩૮.
 સતારગઢ ૩૬૩.
 સગા ૩૧૦.
 સમી ૧૩૨, ૨૧૩, ૫૦૮.
 સરખેજ ૧૬, ૫૭, ૧૫૫, ૧૬૧,
 ૨૩૩, ૩૬૪, ૩૬૭, ૩૮૮, ૭૦૬.

નામ.	પૃષ્ઠ.
સરતાલ-દાસરા ૨૩૨.	
સરસ્પુર ૫૯૧, ૬૪૭.	
સરહિંદ ૪૫૬.	
સહરાનપુર ૭૨૫.	
સાતીમા ૩૨૭.	
સાદર ૬૭.	
સાદરા ૫૩.	
સાનંદ ૧૦૧, ૧૩૩, ૪૩૫, ૫૮૫.	
સાબર ૧૧૫.	
સાબરકાંઠા ૫૯, ૬૯, ૩૦૫, ૩૨૩, ૩૯૫, ૪૦૯, ૪૬૧, ૪૮૫, ૪૯૪.	
સાબરમતી ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૩૨, ૫૦, ૫૩, ૫૭, ૮૧, ૮૯, ૯૭, ૧૦૪, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૨૬, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯, ૧૫૪, ૧૭૬, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૭, ૨૦૧, ૨૩૧, ૨૪૯, ૨૫૨, ૨૫૩, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૮૪, ૨૯૧, ૨૯૬, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૧૦, ૩૫૦, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૮, ૩૫૯, ૩૮૮, ૪૩૫, ૪૪૯, ૪૬૭, ૪૮૮, ૪૯૬, ૪૯૮, ૫૦૮, ૫૧૦, ૫૧૨, ૫૩૦, ૫૫૮, ૫૬૧, ૫૭૨, ૫૭૯, ૬૦૮, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૨૮, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૫૨, ૬૫૫	
સાખિતગઢ ૭૧૭.	
સાબર ૪૩, ૪૪, ૧૦૯, ૧૩૦, ૩૭૬, ૪૧૯, ૪૬૮, ૫૦૯, ૫૨૯, ૫૬૪, ૫૬૫.	
સારંગપોર ૫૯, ૨૪૯, ૨૫૧, ૩૩૨, ૩૫૬, ૩૫૭, ૪૦૩, ૫૭૩, ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૩, ૫૯૫, ૫૯૭, ૬૦૪,	

નામ.	પૃષ્ઠ.
૬૭૫, ૬૯૩, ૭૪૮.	
સાલેહ ૫૭૭.	
સાવલી ૧૭૫.	
સિકંદરા ૫૩૩.	
સિંઘદી ૪૯૧.	
મીઠીબશીર ૨૪૯, ૫૯૨, ૫૯૫, ૬૦૪, ૬૧૮, ૬૪૬, ૬૫૬, ૬૭૫.	
સીધપોર ૫૧, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૪૭.	
સીમલી ૪૯૮.	
સીતાર ૫.	
સીતળાર ૭૦૩.	
સુરત ૨, ૩, ૪, ૬, ૭, ૮, ૧૧, ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૨૨, ૨૪, ૨૫, ૨૭, ૩૧, ૩૨, ૩૫, ૩૬, ૪૩, ૪૭, ૪૯, ૫૦, ૫૨, ૫૩, ૫૮, ૫૯, ૬૨, ૬૬, ૬૭, ૭૦, ૭૨, ૭૭, ૮૫, ૮૬, ૮૬, ૯૭, ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૬, ૧૬૩, ૧૬૬, ૧૭૬, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૭, ૧૯૧, ૨૦૪, ૨૦૮, ૨૧૭, ૨૩૪, ૨૪૪, ૨૫૫, ૨૮૯, ૨૯૫, ૩૯૨, ૩૯૬, ૩૯૭, ૩૯૯, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૨૮, ૪૩૧, ૪૩૨, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૪૮, ૪૬૯, ૪૭૨, ૪૭૫, ૪૭૭, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૯૧, ૫૦૨, ૫૧૯, ૫૩૧, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૫, ૫૬૬, ૫૮૫, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૪૭, ૬૪૯, ૬૭૧, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૯, ૬૯૩, ૬૯૪, ૭૦૫, ૭૪૨.	

નામ. પૃષ્ઠ.
 મુલતાનપુર ૩૦૧.
 મુદ્ધ તળાવડી ૬૪.
 મૈયદપુર ૪૦૬, ૫૧૫, ૬૩૮.
 મોગા ૬૭૫.
 મોઝના ૧૦૬, ૨૪૬, ૨૪૭, ૩૨૬,
 ૩૩૦.
 મોઢાગવાડ ૬૭૬.
 મોનગઢ ૬૫, ૨૦૭, ૨૪૬, ૨૬૩,
 ૨૭૮, ૩૦૨, ૩૨૪, ૩૩૭ ૩૬૩,
 ૩૯૨, ૪૮૩, ૫૮૮, ૭૪૫.
 મોનપગ ૩૬, ૬૬.
 મોગઢ ૧, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫,
 ૧૭, ૨૬, ૪૪, ૪૮, ૫૩, ૫૭,
 ૬૨, ૧૧૧, ૧૧૫, ૧૨૦, ૧૨૧,
 ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૩૩, ૨૦૧, ૨૦૨,
 ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૨૫, ૨૨૭, ૨૩૦,
 ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૭૮, ૨૯૧, ૩૦૧,
 ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૧૪, ૩૨૩, ૩૨૪, ૩૩૩,
 ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૫૩, ૩૮૬, ૪૦૮,
 ૪૦૯, ૪૧૭, ૪૩૪, ૪૮૬, ૪૯૪,
 ૫૧૨, ૫૧૬, ૫૨૮, ૫૪૧, ૫૫૩,
 ૬૫૩, ૬૫૫, ૬૫૮, ૬૬૮, ૬૭૧,
 ૬૭૬, ૬૮૩, ૭૦૩, ૭૦૬, ૭૧૪,
 ૭૧૫, ૭૪૧, ૭૪૭.

નામ. પૃષ્ઠ.
 મંદલપુર ૫, ૩૨૫.
 મિંધ ૧૭૧, ૬૫૨, ૭૪૬.
 મિંધુ ૬૬૨.
 હડાળા ૨૨૧.
 હમોલા ૫૮.
 હરમોલ ૩૨૭, ૩૩૨.
 હલેવી ૨, ૬૮, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૨,
 ૧૬૩, ૨૩૧, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૪૪,
 ૨૭૧, ૩૦૦, ૩૨૦, ૩૬૧, ૩૭૫,
 ૩૮૩, ૩૮૮, ૪૧૧, ૪૧૩, ૪૧૪,
 ૪૩૫, ૪૫૦, ૪૯૨, ૫૧૩, ૫૧૫,
 ૫૮૪, ૫૯૪, ૫૯૫, ૬૧૬, ૭૧૨.
 હળવદ ૫૩, ૧૨૨, ૬૮૫, ૬૮૬,
 ૬૮૭.
 હાજીપુર ૨૬૨, ૨૮૬, ૩૦૨, ૫૧૭.
 હાજાર ૩૩૮.
 હીરપુર ૪.
 હાડીઆ ૭૨૭
 હિંદ ૩૦, ૬૭, ૪૮૬, ૫૧૧, ૭૨૨.
 હિંદુસ્તાન ૧, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૭૧,
 ૧૯૦, ૨૧૭, ૨૭૦, ૨૭૮, ૩૧૧,
 ૫૬૦, ૬૦૧, ૬૩૭, ૬૪૦, ૭૦૦,
 ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૩૪.

સૂચી

નામ સૂચક

નામ.	પૃષ્ઠ.
અગ્નિમાદ-ઉદ્-દૌલ્લા	૪૬, ૪૭, ૬૮, ૧૪૫, ૬૧૨.
અકીલખાન	૨, ૩, ૮, ૧૧, ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૧૭, ૧૮, ૨૬, ૬૧, ૬૨, ૮૨, ૧૦૨, ૧૦૮, ૧૩૮, ૫૮૪.
અગરાજી	૨૧૩, ૨૧૬.
અજબસિંગ	૨૧૧, ૨૧૬, ૩૬૮, ૩૮૪
અજમેરીખાન	૪૪૪, ૪૪૫.
અજમદખાન	૨.
અજીતસિંહ	૧, ૩, ૧૫, ૨૮, ૩૧, ૩૪, ૩૫, ૩૮, ૪૧, ૪૬, ૫૩.
અઝીઝદ્દીન મહમદખાન	૪૬૩, ૫૧૧, ૫૧૪, ૬૪૭, ૬૫૫.
અદીનાબેગખાન	૭૦૦.
અનુપરામ	૫૬૬, ૬૫૩.
અનુપસિંહ	૪૧, ૪૨, ૫૦, ૫૧.
આફઝલખાન	૨૫૧, ૬૦૬.
આબદુલ ૬	
આબદુલ અઝીઝખાન	૧૪૩, ૩૬૬, ૩૮૫, ૩૯૧, ૩૯૨, ૬૭૧
આબદુલ અહમદખાન	૬૫, ૧૦૭, ૧૪૧, ૧૬૨, ૧૭૪.
આબદુલ કાદર	૪૧, ૪૭
આબદુલકાસમ	૨૪૬, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮.
આબદુલખાસેક અંદાદ ૫.	
આબદુલ ગનીખાન	૧૨૪, ૧૪૧, ૧૪૭, ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૪, ૧૭૫, ૧૭૮, ૩૩૩, ૩૩૪.

નામ.	પૃષ્ઠ.
આબદુલ ગફુર	૬, ૬૧, ૮૩, ૪૮૧, ૪૮૩, ૬૦૬, ૬૨૬, ૬૨૮.
આબદુલ નબીબેગ	૮, ૯, ૧૧૮.
આબદુલ મનસુર	૭૦૦.
આબદુલ મોમીનખાન	૨.
આબદુલ મઝાક	૫૬૩, ૫૮૦, ૫૮૫, ૬૧૦.
આબદુલ રહીમખાન	૬૬, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨.
આબદુલ વહાબબેગ	૩૧૯, ૪૧૯.
આબદુલ વાસેબક્ષી	૪૫૦, ૪૫૧, ૪૮૫
આબદુલ હમીદખાન	૧, ૩, ૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૨૬, ૩૨, ૪૨, ૪૪, ૪૮, ૫૬, ૬૨, ૫૬૬, ૬૭૧.
આબદુલ હુસેનખાન	૧૭૫, ૨૦૪, ૨૨૧, ૨૩૭, ૨૩૬, ૨૪૩, ૨૪૫, ૨૪૭, ૨૭૦, ૨૯૦, ૩૦૫, ૩૧૦, ૩૧૬, ૩૨૫, ૩૩૩, ૩૮૪, ૩૩૫, ૩૩૭, ૩૬૩, ૩૮૧, ૩૮૫, ૪૦૮, ૪૨૨.
આબદુલ્લા ૫, ૫૬, ૬૮, ૧૨૩, ૧૪૦.	
આબદુલ્લા ઝુબેરી	૫૩૬, ૫૩૭, ૫૫૬, ૫૭૭, ૫૭૮, ૬૪૫, ૬૫૮, ૬૫૯, ૬૬૦, ૬૭૩, ૬૮૫, ૭૧૩.
આબદુલ્લા બારગીર	૫૬૬, ૫૭૧, ૫૭૨.
આબદુલ્લા બેગ	૧૧૨, ૧૬૭, ૪૬૦, ૪૬૬, ૫૪૪, ૫૪૮, ૫૪૯, ૫૫૦.
આબદુલસમદખાન	૪૪૪, ૭૨૧, ૭૨૩.
અમુતીલેખ	૩, ૪.

નામ. પૃષ્ઠ.
 અણુતુળ્ય (મુક્તકૃતજ્ઞાન) ૨૨૪.
 અણુબકર ૨૧૨.
 અણુલ કાસમ ૧૯૫, ૫૮૩.
 અણુલ મનસૂરજ્ઞાન ૫૯, ૪૫૫, ૪૫૮
 અણુલ મુખાદેરસદ્ર ૧૬૨.
 અણુલ મુક્તાખરજ્ઞાન ૪૧, ૧૦૭,
 ૧૪૧, ૧૬૨
 અણુલ મોહસીનજ્ઞાન ૪૮૯.
 અભયકરણ ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦,
 ૧૬૭, ૨૫૪, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮,
 ૨૬૦.
 અભયસિંહ ૨૪૩, ૨૫૦, ૨૫૭, ૨૫૮.
 અભેમિંહ ૧, ૧૧, ૯૮, ૧૪૫, ૩૦૧,
 ૩૩૨, ૪૫૯, ૪૬૨, ૪૬૩, ૪૯૦
 અમ-ગિંહ ૧૫૯, ૧૬૧.
 અમરા ૨૧૩, ૨૧૬.
 અમરુ ૫૬૬.
 અમાનનદારજ્ઞાન ૬૯, ૭૨, ૧૦૭,
 ૧૪૬, ૧૬૨, ૧૬૭.
 અમાનુજ્ઞાજ્ઞાન ૬૭૮.
 અમીઝ ઇસમાઈન ૩૫૮.
 અમીઝ ઉન્નુ ઉમગ ૩, ૧૫, ૨૭,
 ૩૧, ૩૨, ૩૭, ૩૮, ૪૨, ૪૩,
 ૪૪, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૬, ૬૨,
 ૧૪૫, ૧૬૯, ૧૭૬, ૧૯૩, ૨૦૫,
 ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૪૦, ૨૪૧, ૨૪૨,
 ૨૪૬, ૨૪૮, ૨૫૦, ૨૫૪, ૨૫૬,
 ૨૬૪, ૨૬૦, ૨૬૯, ૩૨૫, ૪૫૮,
 ૪૫૯, ૪૬૦, ૪૬૧.
 અમીરજ્ઞાન ૨૭૪.
 અયમકજ્ઞાન ૪૩૨.

નામ. પૃષ્ઠ.
 અયુજ બેગ ૬૫.
 અરજ્યુસિમ ૧૧૫, ૧૧૬.
 અરજગ ૫૫૭.
 અરજંઝ ૧૦૦.
 અગમ ૩૧૧.
 અરરકીન ૬૮૪.
 અલખાકાન ૪૦૦.
 અલગીજ્ઞાની ૪૧.
 અલકબેગ ૧૮, ૧૯, ૫૫.
 અલમઉદ્દીન ૫૩, ૫૪, ૧૦૨, ૧૦૩.
 અલમાસ ૫૬.
 અલહસની ૪૧.
 અલાદાદ કસબાતી ૪૩૧.
 અવાયારજ્ઞાન ૧૫૫.
 અલી અહમદજ્ઞાન ૬૫.
 અલીજ્ઞાન ૧૫, ૨૭, ૩૮, ૫૬,
 ૧૦૦, ૧૪૩, ૬૫૩.
 અલી નવાઝજ્ઞાન ૪૪૨, ૪૪૫, ૪૬૯,
 ૪૭૦, ૪૭૨, ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૭૬,
 ૪૭૮, ૪૮૦, ૬૫૦, ૬૭૫, ૬૭૬,
 ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૮૯.
 અલીના બેગજ્ઞાન ૬૯૮, ૭૧૬.
 અલી મદાન ૧૦૯, ૧૧૭
 અલી મદમદજ્ઞાન ૬૩, ૬૭, ૬૮,
 ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૬, ૭૭,
 ૭૮, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૯,
 ૧૬૧, ૨૫૬, ૨૬૦, ૩૧૦, ૩૭૨,
 ૩૭૩, ૩૭૪, ૪૨૧, ૪૨૫, ૪૨૮,
 ૪૫૫, ૪૮૨, ૪૮૬, ૫૦૬, ૫૨૯.
 અલી મદમદ મુજાહીદ ઉદ્દીનજ્ઞાન
 ૨૪૫.

નામ.	પૃષ્ઠ.
અલીમિયા ૩૯૨.	
અલીરજા સરહિંદી ૧૩૯, ૧૬૭, ૧૯૨.	
અલીવર્દીખાન ૧૨૧.	
અલીહામેદખાન ૨૦૧, ૩૨૫.	
અશરફ અલીખાન ૩૨, ૮૨, ૮૩.	
અશરફ ઉલ્લુખરા ૭૩૭.	
અસગર અલીખાન ૫.	
અસદુલ્લીખાન ૪૮, ૫૩, ૬૨, ૧૨૪, ૧૨૫, ૩૧૧.	
અસદુલ્લાખાન ગુર્જબદોર ૧૯૮, ૩૨૫	
અસફંદીયાર ૪૧૫.	
અહમદ ૧૭૧, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૪૩૧, ૪૮૦, ૫૭૯.	
અહમદ કુલી ૭૦, ૮૮, ૯૫, ૯૭.	
અહમદખતુ ગંજબદોર ૧, ૨૬.	
અહમદખાન ૬૭૫, ૬૭૭, ૬૭૮, ૬૭૯, ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩, ૬૮૪.	
અહમદ અલખી ૧૮૧, ૧૮૪, ૨૧૭, ૨૧૮, ૬૮૧, ૭૦૫.	
અહમદશાહ ૫૯, ૬૯૭, ૭૦૦, ૭૧૭	
અહમદશાહ અબદાલી ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૫૬, ૬૦૧, ૬૦૮, ૬૧૦ ૬૬૭, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૧૫, ૭૧૮, ૭૪૪.	
અહમદશાહ બહાદુર ૪૫૪, ૪૫૬, ૪૫૭, ૪૫૯, ૫૩૨, ૭૩૯.	
આફઝ ૩૦૧, ૪૧૫, ૪૫૨, ૪૫૩.	
આફઝત મહમુદખાન ૫૩૩, ૫૩૪.	
આગામહમદ અમીનબેગ ૧૧૭.	
આગામહમદ દુસેન ૨૪૬, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૩૮, ૩૫૫, ૩૫૬,	

નામ.	પૃષ્ઠ.
૩૫૭, ૩૬૧, ૩૬૮, ૩૭૮, ૩૮૩.	
આગાહાદી ૮૯, ૯૨.	
આઝમખાન ૩૭૭, ૫૮૬.	
આઝમ મુઆઝમ ૧૪૩, ૧૪૮.	
આલુદરામ ૩૧૮, ૩૫૪, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૭.	
આલુદરાવ ૧૧૯.	
આલુદસિંગ ૨૧૩, ૨૧૪, ૩૩૩, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૬૩૫.	
આનંદસિંહ ૩૦૧.	
આપા ગણેશ ૭૧૩, ૭૧૫, ૭૪૧, ૭૪૩, ૭૪૪, ૭૪૫ ૭૪૬, ૭૪૭.	
આપાજી સિંધિયા ૫૦૯, ૭૧૩.	
આબેદ અલીખાન ૧૧૩.	
આબેદખાન ૫૦૯.	
આયેશાબેગમ ૧૧૩.	
આલમ અલીખાન ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૬.	
આલમખાન ૧૬૭, ૩૨૪, ૩૯૩, ૪૬૮, ૪૯૦, ૪૯૧, ૫૩૧, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫	
આલમગીર ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૪૬.	
આલમખાન ૧૨૯, ૪૪૧, ૪૪૬.	
આલા હંઝરત ૧૩૫.	
આસફમહ ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૩, ૮૧, ૮૭, ૧૧૯, ૧૨૭, ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૦૮, ૨૦૯, ૨૧૯, ૩૨૪, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૩૩, ૩૬૯, ૪૦૧, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૬૧, ૪૬૮, ૪૯૦, ૫૩૫, ૬૯૭, ૬૯૮, ૭૩૬, ૭૩૭, ૭૩૮, ૭૩૯.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
મહાગ્રંથ મહામદ ૬૬, ૭૧.	
મહાકા ૩૩૫.	
મહાભારત ઉદ્દેશીયા ૨૫૬.	
મનાયત ઉસ્તાખાન ૧, ૧૪, ૪૧,	
૪૨, ૪૮, ૪૯.	
મનાયત બક્ષ ૫૪૯.	
મહાહીમખાન ૮૧.	
મહાહીમ (મીર) ૨૬, ૯૧, ૯૫.	
મહાહીમ કુશીખાન ૫૨, ૫૪, ૬૪,	
૬૯, ૭૪, ૭૭, ૭૮, ૮૦, ૮૧,	
૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૯૫, ૫૫૪.	
મહાહીમ રોહીસો ૩૫૪.	
મહાહીમ શહીદ ૨૮૮.	
મહાદ્ ઉલ્ મુફક ૫૨૯, ૫૩૨, ૫૩૩,	
૫૩૫	
મહામ્ ઉલ્ મુફક ૫૨, ૫૩૩.	
મહામુદીન ૩૯૬.	
મહાતેજાનખાન ૩૫૮.	
મહામર્ધન (મીર) ૧૨૭, ૧૪૫, ૧૬૨,	
૧૬૫, ૨૦૫.	
મહામર્ધન મહામદખાન ૨૧૬, ૨૭૬,	
૩૨૧, ૩૯૮, ૪૦૦, ૪૦૬.	
મહામર્ધન ૪૫૫.	
મહામલ્ ઉસ્તાખાન ૧૪૬, ૧૬૪,	
૧૬૫, ૧૬૬, ૫૨૩, ૫૨૪	
મહામલ્ ૫૫૨ ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦,	
૧૨૧, ૧૦૫.	
મહામલ્ ૭૯, ૧૧૫, ૧૪૩, ૨૦૫.	
મહામલ્ ૮૩, ૮૪.	
મહામલ્ ૧૧, ૧૦૧.	
મહામલ્ ઉલ્ મુફક ૩૧, ૨૭૪, ૨૭૫.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
મહામલ્-ઉલ્ મુફક ૬, ૭.	
મહામલ્ ૧૭૪, ૧૮૨, ૧૮૭, ૧૮૮,	
૨૦૨, ૨૨૭, ૪૦૦, ૪૦૭, ૪૫૧.	
મહામલ્ ૨૩૩.	
મહામલ્ જાવીદખાન ૪૨૫.	
મહામલ્ ૩૧, ૩૨, ૪૭, ૬૯૬.	
મહામલ્ ૧૭૧.	
મહામલ્ ૧, ૧૭, ૨૮, ૩૧, ૩૮,	
૪૭, ૬૩, ૧૧૩, ૧૨૬, ૧૩૬,	
૧૫૬, ૧૭૨, ૧૭૬, ૧૮૮, ૨૩૪,	
૨૭૬, ૩૧૦, ૩૯૪, ૪૨૫, ૬૯૧,	
૭૦૨, ૭૦૮, ૭૩૬.	
મહામલ્ ૧૧૧	
મહામલ્ ૪૧૬, ૪૫૦.	
મહામલ્ ૪૫૧	
મહામલ્ ૭૩૫.	
મહામલ્ ૩૫, ૪૪, ૪૫,	
૨૧૦.	
મહામલ્ ૬૫, ૭૨, ૧૦૭, ૧૪૧.	
મહામલ્ ૪૮, ૪૯, ૫૨, ૬૮,	
૧૬૫, ૪૫૫, ૫૨૯, ૫૩૨.	
મહામલ્-ઉલ્-દીન ૧૩૨, ૬૭૮.	
મહામલ્ ૧૪૬, ૧૬૨, ૧૬૪.	
મહામલ્ ૧૦૮,	
મહામલ્ ૨૨૭,	
મહામલ્ ૬૧, ૬૭, ૬૯.	
મહામલ્ ૫૭૯,	
મહામલ્ ૭૦૨,	
મહામલ્ ૪૮૬,	
મહામલ્ ૨, ૧૩, ૧૪, ૨૬, ૨૭,	
૩૨, ૪૩, ૪૮, ૪૯, ૮૮, ૯૦, ૨૨૪.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
કાદર ૨૪૯.	
કાદરખાં ૫૪૯.	
કાનોજી તાકમીર ૨૬૧, ૩૦૪, ૩૮૯, ૪૧૭, ૪૩૪, ૪૩૫.	
કામગાર અલીખાન ૮૮, ૯૩, ૧૮૪.	
કામગઅલીખાન ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮.	
કાયમકુલીખાન ૩૨૫, ૩૩૭, ૩૪૧, ૩૫૦, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૬૧, ૩૭૨, ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૫, ૩૮૮, ૩૯૫, ૩૯૭, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૬, ૪૧૦, ૪૨૪, ૪૩૧, ૪૮૫, ૪૮૯, ૪૯૬, ૪૯૮, ૫૦૫, ૫૦૭ ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૮, ૫૩૦.	
કારાખાન ૪૫૮.	
કારાચાર ૪૫૮.	
કાસમ ૪૭૩.	
કાસમઅલી ૫૩, ૪૧૦, ૫૫૨.	
કાસમકુલીન ૫૨.	
કાસમખાન ૯૭	
કાળિદાસ ૫૭૧	
કાળુ ૬૯૩	
કિરપાશંકર ૬૩.	
કિશોરદાસ ૧૩૨, ૧૩૩.	
કુતુબ-ઉલ્-મુલ્ક ૨૫, ૨૭, ૨૮, ૩૦, ૩૭, ૩૮, ૪૩, ૪૪, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૫૬, ૯૮.	
કુખત-ઉલ્-હિસામ ૩૯૫.	
કુલીખાન ૧,	
કુશાજી ૪૧૧, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૯૬.	
કેતુ ૩૦૭.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
કેદારરાવ ૪૪૭.	
કેશવરાવ ૫૩૦.	
કોરાન ૧૦૦, ૧૫૩, ૧૮૩, ૧૮૭, ૧૮૯, ૨૬૧, ૨૮૬, ૩૫૬, ૩૬૨, ૫૨૫, ૬૬૪.	
કંચાજી ૬૭, ૭૩, ૭૪, ૭૮, ૭૯, ૮૭, ૯૦, ૯૬, ૯૭, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૨૬, ૧૩૩, ૧૬૭, ૧૭૫, ૧૯૩, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૩૫.	
કંદર્પસિંહ ૯૮.	
કૃષ્ણાજી ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૬૧, ૩૬૬, ૩૮૪, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૯૫, ૪૬૨, ૫૦૨.	
ખતમુલ્લા ૭૨૧.	
ખલકખાન ૯૧.	
ખાજા અબ્દુલ હમીદખાન ૫૯૫.	
ખાજા મુરશીદ અલમ ૩૦૦.	
ખાજામહમદઅખાન ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬.	
ખાજેખાં ૪૫.	
ખાજેસરા મોહરમ ૮૩.	
ખાનખાનાન ૩૫, ૬૧૨, ૬૯૭, ૬૯૮, ૬૯૯, ૭૦૧, ૭૦૨.	
ખાનજહાન ૧૯૭, ૨૮૮, ૨૯૧, ૨૯૪, ૩૦૯, ૩૧૪, ૩૫૮.	
ખાનદોરાન ૫૦૯.	
ખાનમહમદખાન ૨૯૫.	
ખાનેઝાદખાન ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૪,	
ખિદમતગારખાન ૬૨, ૬૫.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
ખીઝરપેગંબર ૫૪૭.	
ખીઝરયારખાન ૧૨૩, ૧૨૪.	
ખીલાફત રક્ષક ૨૯૦, ૩૩૫.	
ખુદાયારખાન ૫૬.	
ખુશરામ ૨૬૦.	
ખુશાલચંદ ૮૩, ૧૦૭, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૯૩, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૨, ૨૬૦, ૩૦૦, ૩૪૭, ૩૫૮, ૪૬૧.	
ખુશરૂ ૨૮૮	
ખેરઉલ્લાખાન ૩, ૭, ૪૧.	
ખેરખાહો ૬૫૧, ૬૬૧.	
ખેરતલખખાન ૪૯૦, ૫૩૧, ૫૪૩, ૫૪૪, ૫૪૫.	
ખેરચલકઝમ ૭૨૨.	
ખંડુ ૫૧૦.	
ખંડેશવ ૬૭, ૧૭૪, ૧૯૨, ૩૬૮, ૩૭૮, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૫, ૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૪, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૩, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૫૧, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૬૬, ૫૬૦, ૫૬૬, ૫૬૭, ૭૦૫, ૭૦૬, ૭૧૪, ૭૪૫.	
ખંડેશચક્ર ૬૫૧.	
ખઝનીખાન ૪, ૨૪, ૨૭.	
ખઝમકરખાન ૪.	
ખલેશ ૫૧૬, ૫૪૧, ૫૪૦, ૫૫૫, ૭૧૦, ૭૧૧.	
ખાત્રી ૪૦.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
ખાત્રીઈબ્ન ૫૩૪, ૫૩૫, ૫૩૬.	
ખાત્રીહિદીનહુસેન ૧૬૦, ૧૬૪, ૧૬૭, ૧૬૮, ૨૮૪, ૪૯૮, ૫૦૮, ૫૧૦, ૬૨૯, ૬૩૪, ૭૨૬.	
ખાયકવાડ ૨૭૦, ૪૯૦, ૪૯૨, ૫૧૬, ૬૫૬, ૬૬૬, ૬૬૬, ૭૦૫, ૭૧૦, ૭૧૪, ૭૪૫, ૭૪૭	
ખાલેખજ ૧૧૨.	
ખીરધરદાસ લાંડારી ૧૬૫.	
ખીરધરલાલ ૮૧, ૮૮.	
ખુલાખરાય ૫૧, ૬૬૭, ૬૮૬.	
ખુલાખખાલીબેગ ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૯.	
ખુલાખખાલમ ૨૨૪.	
ખુલામ મહમદખાન ૬, ૧૭૮, ૨૦૧.	
ખુલામ મોહીહિદીનખાન ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૪૫, ૧૬૫, ૨૦૧.	
ખુલામ હુસેનખાન ૪૧, ૪૭, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૩૪, ૧૬૭, ૪૬૩, ૫૬૬, ૫૬૫, ૬૬૭, ૬૭૧.	
ખોદકસિંમ ૨૯૯, ૩૧૨.	
ખોપાળસિંમ ૩૨૨.	
ખોપાળ હરિ ૪૯૭, ૫૦૬, ૭૦૪.	
ખોવનદાસ ગાધી ૬૦૧.	
ખોવિંદ પંડિત ૭૨૭, ૭૪૬.	
ખંગાજી ૪૦૨.	
ખગા જાટ ૫૫૯, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૬, ૫૭૦, ૫૭૬, ૫૮૨, ૫૯૭, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૬.	
ખંગાદાસ ૧૧૩, ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૨૧૦, ૩૦૦.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
ગંગાધર ૪૦૨, ૪૦૭, ૪૧૧, ૪૧૫, ૪૧૬, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૪૦, ૭૩૮.	
ચતરસિંહ ૯૮.	
ચતુરા મહેતા ૧૭૯.	
ચિન્તામણી ૩૫૫.	
ચિમનાજી ૭૨૬.	
ચાહચાવડા ૫૩૦.	
છતરસિંગ ૧૧૬.	
છામુ ૬૫૩.	
જગજીવન પવાર ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩, જગતસિંહ ૫૮.	
જગદેવ ૧૬૧, ૩૧૫, ૩૩૨.	
જગીયાકર ૬, ૧૮, ૨૫, ૨૬.	
જનાદાસ પંડિત ૪૩૭, ૪૫૭, ૪૫૯, ૬૬૦.	
જમનાજી ૧૨૫, ૧૨૬.	
જમશેદ ૫૩૫.	
જમાલુદ્દીન અલીખાન ૧૫૩.	
જલીલ-ઉલ-કાદ ૪૭, ૬૦, ૬૮, ૫૩૫, ૬૦૮, ૬૫૯, ૭૩૭	
જવાન મદખાન ૪, ૧૮, ૨૧, ૨૨, ૫૨, ૬૦, ૬૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૨૯, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૮, ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૬૪, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૭, ૧૮૮, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬, ૨૩૫, ૨૪૧, ૨૪૨, ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૨, ૨૫૫, ૨૬૮, ૨૬૯,	

નામ.	પૃષ્ઠ.
૨૮૫, ૨૯૦, ૨૯૫, ૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૧૬, ૩૨૨, ૩૩૫, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૭, ૩૬૮, ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૬, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૮૦, ૩૮૧, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૮, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ૩૯૬, ૩૯૭, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૨૦, ૪૨૨, ૪૨૬, ૪૨૯, ૪૩૦, ૪૩૧, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૪૮, ૪૫૦, ૪૫૨, ૪૫૭, ૪૫૯, ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૫, ૪૬૬, ૪૬૭, ૪૬૮, ૪૬૯, ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૮૪, ૪૮૫, ૪૮૭, ૪૮૮, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૩, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૪, ૫૦૫, ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૨, ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૫, ૫૩૦, ૫૩૧, ૫૩૯, ૫૬૨, ૫૬૪, ૫૭૨, ૫૮૦, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૭, ૫૯૧, ૫૯૪, ૫૯૬, ૬૦૩, ૬૦૭, ૬૨૫, ૬૨૮, ૬૫૦, ૬૫૫, ૬૬૫, ૬૬૬, ૬૬૮, ૬૭૪, ૬૮૭, ૭૦૭, ૭૧૪, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૪.	
જહાનખાન ૭૨૬, ૭૪૧.	
જહાનશાહ જહાદુર ૧૨૯.	
જહાદારશાહ ૧૩૯.	
જાદવજી ૨૦૨.	

નામ. પૃષ્ઠ.
 મનુ પાંડિત ૫૬૫,
 મહાર કુલીખાન ૪૯, ૫૭
 મહાર મહમદખાન ૬૩, ૬૮.
 મલીનૂમ હદીમ ૫૩૧.
 ભવીદખાન ૪૫૭, ૪૫૯
 શ્રીઆપા ૭૦૦, ૭૧૬.
 શ્રીતા જમાદાર ૩૧૮, ૪૫૩, ૪૮૫.
 શ્રવકોટ ૬૬૯, ૭૩૦, ૭૩૭.
 શ્રવણ સુગવ ૭૦.
 શ્રવણદાસ ૬, ૩૩૩.
 શ્રવણરામ ૪૯૨, ૪૯૪, ૫૦૫.
 શ્રીરાજ ભાગીરી ૧૭૬, ૧૯૪, ૧૯૫,
 ૧૯૬, ૧૯૭.
 શ્રુમક્ષત-ઉત્ત-મુક્ત ૬૦.
 જોશવરખાન ૧૩૪, ૨૧૬, ૨૫૨,
 ૨૯૫, ૩૧૦, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૩૦,
 ૩૩૫, ૩૩૯, ૩૬૨, ૩૬૦, ૩૬૧,
 ૪૦૯, ૪૬૭, ૪૮૪, ૪૯૪, ૪૯૫,
 ૪૯૭, ૫૦૯, ૫૮૦, ૫૮૫, ૫૯૪,
 ૬૭૪.
 જિંકોટ ૬૯૯, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૧૬,
 ૭૧૭, ૭૨૨, ૭૨૩.
 અમદ ૫૬૬.
 અમર ૪૭૪.
 અમર ઉત્તખાન ૭૦૨.
 અમરજા ૪૯.
 અમરયાખાન ૬૭૭, ૬૭૮.
 અમાનમેગ ૬૫.
 આખેતખેખાન ૮.
 આહલખાની ૫૧૮, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૮,
 ૬૬૯, ૭૧૫.

નામ. પૃષ્ઠ.
 એન-ઉત્ત-આખેદીનખાન ૨૯૯, ૩૦૫,
 ૩૬૧, ૫૬૫.
 અંબિકાખાન ૧૩૦, ૧૩૬.
 તકીએગખાન ૪૯૩, ૫૮૬.
 તરનીખાન ૧૫૩.
 તરીખાન ૧૨૯.
 તદબૂરખાન ૫૩.
 તાત્યા ૬૪૬, ૬૮૮.
 તાલેખ અલીખાન ૧૭૮, ૩૩૩, ૩૩૪,
 ૩૯૧, ૪૧૮, ૪૨૮.
 તાલેયારખાન ૬૯.
 તાહેર મહમદખાન ૫૩૮.
 દુકોટ ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩.
 તેગખેગખાન ૧૨૮, ૧૨૯, ૧૩૫,
 ૧૮૩, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૮, ૧૮૯,
 ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૨૦૮, ૨૦૯,
 ૨૧૭, ૨૧૮, ૨૧૯, ૩૯૭, ૪૧૭,
 ૪૨૮, ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૧,
 ૪૪૨, ૪૪૪, ૪૭૨, ૪૭૪.
 તૈમૂઆહ ૬૯૭, ૭૦૦, ૭૨૯.
 તૈયમખાન ૧૫, ૩૧.
 તખક મુક્ત ૭૦૫, ૭૧૦, ૭૪૭.
 તખકરાવ ૯૭, ૪૦૯, ૬૬૨, ૭૧૧.
 યાવત ૭૧૩, ૭૧૪.
 દલેરખાની ૪૬૬.
 દલેરસંગ ૭૩૭, ૭૩૮.
 દસો ૧૭૬, ૧૭૭, ૨૦૬.
 દહેજગામ ૫,
 દાહિદખાન ૫૮૭ ૧.
 દામાજરાવ માયકરા ૧૯૩, ૧૯૮,
 ૨૦૭, ૨૨૭, ૨૨૯, ૨૩૦, ૨૩૧,

નામ. પૃષ્ઠ.
 ૨૩૩, ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૪૪, ૨૪૯,
 ૨૬૧, ૨૬૩, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨,
 ૨૭૭, ૨૭૮, ૨૭૯, ૨૮૧, ૩૦૩,
 ૩૦૪, ૩૧૪, ૩૨૦, ૩૨૩, ૩૨૪,
 ૩૨૫, ૩૩૧, ૩૩૩, ૩૩૭, ૩૩૮,
 ૩૩૯, ૩૪૪, ૩૬૦, ૩૬૩, ૩૬૪,
 ૩૬૮, ૩૯૨, ૩૯૭, ૪૦૦, ૪૦૭,
 ૪૧૧, ૪૧૬, ૪૧૭, ૪૪૦, ૪૪૭,
 ૪૫૨, ૪૮૧, ૪૮૬, ૪૯૦, ૪૯૧,
 ૪૯૨, ૪૯૪, ૪૯૫, ૪૯૬, ૫૦૯,
 ૫૧૨, ૫૧૫, ૫૪૫, ૫૬૦, ૫૭૦,
 ૫૭૨, ૫૭૯, ૫૯૦, ૫૯૨, ૫૯૪,
 ૬૧૫, ૬૧૯, ૬૨૫, ૬૨૬, ૬૩૨,
 ૬૩૩, ૬૩૪, ૬૩૫, ૬૪૮, ૬૪૯,
 ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૬,
 ૬૫૭, ૬૬૫, ૬૬૮, ૬૭૦, ૬૭૧,
 ૬૭૫, ૬૮૭, ૬૯૬, ૭૦૩, ૭૦૫,
 ૭૧૫, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૩૩, ૭૩૫,
 ૭૪૫, ૭૬૬, ૭૪૭.
 દારૂ ઉત્પાદક ૪૨.
 દારૂ ઉત્પાદક ૬૨.
 દારૂ ઉત્પાદક ૭૪૪.
 દારૂ ૩૪, ૩૬, ૪૫૫, ૫૧૦, ૫૩૫.
 દારૂખેર ૧૦૦, ૧૦૨, ૪૬૦.
 દિલાવરખાન ૪૨.
 દીનકર પાંડિત ૪૯૨, ૫૦૨.
 દીન પરવર ૭૩૯.
 દીન મદમદ ૧૨૦.
 દીપમિત્ર ૬૭૨, ૬૮૮, ૬૯૨.
 દુર્ગાદામ ૧૬૮.
 દુર્ગામ ૫૭૧.

નામ. પૃષ્ઠ.
 દેવચંદ ૨૮૧.
 દેવજી નાકળીર ૧૮૪, ૧૮૫.
 દેવજી નાધેર ૨૩૩, ૩૦૨, ૩૦૩,
 ૩૯૨, ૩૯૩, ૩૯૭.
 દોલતમહેમદ ૧૪૪, ૨૩૦, ૬૬૫.
 દોલાગણા ૨૧૧.
 દોરત અલીખાન ૨૪૮, ૩૦૨, ૩૦૩,
 દોરાન ૬૭૨.
 દોસાખાન ૩૨૫.
 ધનજી પચાન ૫૫૬, ૫૬૧.
 ધનરૂપ લાંડારી ૨૦૮.
 ધનાજી ૭૧૬.
 મરમચંદ ૫૧૯.
 ધૂમાજી ૫૪૧, ૫૬૨.
 નકીર ૫૭૫.
 નજમ્ ઉદ્દૈલા ૧૦૮, ૩૩૫, ૩૩૬,
 ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૬૯, ૩૮૦, ૩૪૧,
 ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૯,
 ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૮, ૩૬૧, ૩૬૨,
 ૩૬૪, ૩૬૬, ૩૭૧, ૩૭૭, ૩૭૮,
 ૩૭૯, ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧,
 ૩૯૬, ૪૦૦, ૪૦૩, ૪૦૫, ૪૧૦,
 ૪૧૯, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૩૩, ૪૬૪,
 ૫૩૧, ૫૮૩, ૫૯૫, ૬૦૬, ૬૧૭,
 ૭૧૬, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૨૫, ૭૨૬,
 ૭૩૦, ૭૩૧, ૭૩૪, ૭૩૫, ૭૩૬,
 ૭૩૭, ૭૩૯, ૭૪૨, ૭૪૭.
 નજમખાન ૩૯૦, ૪૧૦, ૪૨૮,
 ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૫૦, ૬૬૧.
 નજમુદ્દીન અલીખાન ૪૭, ૩૮, ૯૮,
 ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૨.
 નજમુદ્દીન વસદ ૫૮૪.

નામ. પૃષ્ઠ.
 નગમુદીન (મીર) ૬૫૧, ૬૬૧, ૬૬૮.
 નજીઅલીખાન ૫૩.
 નજીમઉદ્દૌલા ૬૦૧, ૬૯૭, ૭૨૨, ૭૨૩.
 નઝરઅલીખાન ૪, ૩૧૦, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૯, ૩૩૨, ૩૩૫, ૩૩૯, ૩૫૩, ૩૭૨, ૩૭૬, ૩૯૧.
 નયમલ મુનશી ૧૨૫, ૫૪૦.
 નયથુશા નગરશેઠ ૫૧૧.
 નરહર ૨૩૬, ૩૮૭, ૩૮૮.
 નવરોઝ ૩૧૧.
 નવરંગ મીયાણો ૭૬.
 નવાજેશખાન ૧૩૩, ૧૬૨.
 નવાઝખાન ૧૧૦.
 નવાખઝીનનગદાય ૭૨૨
 નસગતજગ ૧૫, ૬૮.
 નાગરમય ૭૩૮.
 નાઝીમઆપા ગણેશ ૭૧૪.
 નાદરશાહ ૩૧૧, ૩૧૪, ૩૨૫, ૪૪૦, ૬૨૧, ૬૩૬.
 નાનાગતનસગદ ૫૪૨, ૫૫૫, ૭૩૫
 નામતખાનઅલી ૬૦૫.
 નામતશેહી ૭૬.
 નાહ પંડીન ૬૫૫, ૬૬૨, ૬૭૧.
 નાહશંકર ૭૧૧, ૭૨૬, ૭૨૮, ૭૩૩, ૭૩૫.
 નાસગજગ ૪૦૧, ૪૬૧, ૪૬૮, ૪૯૦.
 નાસરદાર ૪૩૪.
 નાસિરુદ્દીન અદમખાન ૨, ૩.
 નાદરખાન ૩, ૧૬, ૧૮, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૮૫, ૩૮, ૪૧, ૪૨ ૪૩, ૪૪, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૬૩.

નામ. પૃષ્ઠ.
 નિબળત અલીખાન ૯૮, ૧૦૯.
 નિઝામઉદ્દીનખાન ૧૯૮, ૨૩૬, ૩૦૭.
 નિઝામઉલ્લમુલ્ક ૪૨, ૪૪, ૪૬, ૪૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૫, ૬૮, ૩૨૬, ૬૯૫, ૬૯૭, ૬૯૮.
 તુરમોમિનખાન ૬૫૧.
 તુરફીન અદમખાન ૪૮, ૧૦૦, ૧૦૯, ૧૩૩, ૨૫૯.
 તુરફીનખાન ૨૩૬, ૩૦૨, ૩૩૯.
 તુરફી ૨૪૯.
 તુલપેગખર ૫૨૫.
 તોહાપેગખર ૪૫૪.
 પણીમુલ્કદમ ૫૪૨.
 પત્તા ૮૧.
 પત્તા જોગમ ૧૧૨.
 પત્ની ૬૨૦.
 પરથી (પૃથી) ૩૦૧.
 પરતાપરાવ ૨૩૩, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૭.
 પરતાપસિંગ ૧૨૨.
 પવાર ૯૦.
 પહાડખાન આલોરી ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૪૨, ૩૦૨, ૪૦૦.
 પાપાજી દગ્ગાજી ૬૨૫, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૭, ૬૫૮.
 પીરમદમદ ૬૬, ૪૮૪.
 પીલાજીરાવ ગાયકવાડ ૩૬, ૬૬, ૭૦, ૭૧, ૭૩, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૯૦, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૧૦૮, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૬૩, ૧૬૫, ૧૭૫, ૧૭૭, ૧૯૩, ૧૯૭, ૨૦૬, ૩૨૪, ૪૪૬.

નામ.	પૃષ્ઠ.
પુરબીઆ ૮૨.	
પેગંબર ૧૦૦, ૧૮૮, ૪૬૨, ૪૬૩.	
પોટાણ પટેલ ૪૧૨, ૪૧૨.	
પાંડુરાવ પંડિત ૪૬૩, ૪૬૪, ૫૧૨.	
પાંડુરંગ ૬૫૫.	
ફકીરઉલ્લા ૪૦૬.	
ફકીરા ૨૬૦, ૨૮૦, ૨૮૧.	
ફખરુદ્દીન ૧૨૬, ૧૬૪, ૧૬૫, ૧૮૭,	
૨૧૬, ૪૪૪, ૪૪૫, ૬૬૩.	
ફખરુદ્દીલા ૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫,	
૪૦૦, ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૪,	
૪૦૫, ૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૧૧,	
૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬,	
૪૧૭, ૪૩૪, ૪૩૫, ૪૩૬, ૪૫૨,	
૪૫૩, ૪૫૭, ૪૬૦, ૪૬૧, ૪૬૩.	
ફઝલઉલ્લા ૪૬૩, ૫૧૧.	
ફઝનવીસ ૫૭૧.	
ફતેસિંહ ૧, ૧૪.	
ફતેહચાંદલા ૪૧, ૧૪૧.	
ફતેહજંગ ૬૦, ૩૨૬, ૫૩૫.	
ફતેહમહમદ પરાગાર ૫૮૨.	
ફતેહયાજમાન ૩૬૨, ૩૬૩.	
ફરીદઅહમદ ૮૨.	
ફરેફુલ ૫૩૫.	
ફરેફુલ ૪૫૪, ૭૦૪, ૭૦૫.	
ફરોખબેગમાન ૪૧.	
ફરોખસિયર ૨૬, ૩૧, ૩૮.	
ફહીમ ૨૫૩.	
ફારેસમાન ૫૮, ૫૯, ૪૮૦, ૬૭૯,	
૬૮૦, ૬૮૩, ૬૮૪.	
ફિદવીમાન ૩૨, ૬૧, ૬૫, ૬૭, ૭૬,	
૮૬, ૨૨૮.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
ફિદાઉદ્દીનમાન ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૭,	
૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૬, ૧૩૬, ૧૬૧,	
૧૬૩, ૨૪૪, ૨૫૪, ૨૫૬, ૨૫૭,	
૨૫૮, ૨૬૧, ૨૭૦, ૨૮૫, ૨૮૮,	
૨૮૯, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૪, ૨૯૬,	
૩૦૦, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૫,	
૩૦૬, ૩૦૭, ૩૧૦, ૩૧૪, ૩૧૫,	
૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦,	
૩૨૧, ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૬, ૩૨૭,	
૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૫, ૩૩૬,	
૩૩૮, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩,	
૩૪૪, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯,	
૩૫૦, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૭, ૩૫૮,	
૩૫૯, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨,	
૩૬૩, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૬૭,	
૩૬૮, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૨, ૩૭૩,	
૩૭૪, ૩૭૫, ૩૭૬, ૩૭૭, ૩૭૮,	
૩૭૯, ૩૮૧, ૩૮૨, ૩૮૪, ૩૮૭,	
૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૪૧૬,	
૪૧૭, ૪૧૮, ૪૨૦, ૪૩૩, ૪૫૩,	
૪૬૬, ૪૮૪, ૫૧૬, ૫૫૪, ૫૭૨,	
૫૮૦, ૬૮૫.	
ફિરદૌસમહાની ૩૬૪, ૭૩૬.	
ફિરોજશાહ ૭૦૨.	
ફિરોજજંગ ૧૫, ૩૧, ૩૨.	
ફિઝુલ્લા ૪૬.	
ફિયામાન ૫૦, ૭૬, ૮૭, ૧૦૭,	
૧૦૯, ૧૬૫, ૧૭૬.	
ફોજાદમાન ૫૬.	
બખ્તસિંહ ૫૩, ૧૪૬, ૧૬૦, ૧૬૩,	
૧૬૪, ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૦૧, ૨૧૦,	

નામ. પૃષ્ઠ.
 ૨૩૬, ૨૩૭, ૨૪૨, ૪૫૯, ૪૬૦,
 ૪૬૧, ૪૬૨, ૪૬૩.
 બદીઉદ્દીનખાન ૪૪૭.
 બલકીસ ૩૧૦.
 બલ્લુ ૨૨, ૬૩૨, ૬૩૩, ૬૩૪.
 બહાદુરશાહ ૫૩૫.
 બહાદુરસિંગ ૧૩૬, ૩૨૧, ૩૨૨.
 બહાદુર સફરજીખાન ૩૫.
 બહેરામખાન ૮૬, ૧૨૮, ૧૨૯,
 ૧૩૧, ૧૩૫, ૧૪૬, ૧૬૩, ૧૭૪,
 ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪,
 ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮, ૧૯૧,
 ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૨, ૨૧૭, ૨૧૮,
 ૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૨૩,
 ૨૨૪, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૪૦,
 ૨૪૬, ૨૯૮, ૩૩૮, ૪૪૬.
 બહેરામગોર ૭૭,
 બહેરજખાન ૬૩, ૧૩૬, ૪૦૦,
 ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૮.
 બનીદાસ (બળીદાસ) ૩૨૦, ૩૪૭,
 ૩૫૮, ૩૬૮, ૩૮૭, ૩૮૮, ૫૫૮.
 બાકરખાની ૨૪.
 બાકર મહમદખાન ૨૯૦.
 બાબરદાન ૬૮૦, ૬૮૬.
 બાહુરાવ ૧૧૮, ૧૨૫, ૧૬૪, ૧૬૫,
 ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૧૩, ૨૩૫, ૪૧૫,
 ૪૬૧, ૫૮૯, ૬૧૮.
 બાબુ નારાયણ ૭૧૨, ૭૧૩.
 બાબા અલીશોર ૩૬૪.
 બાબુનાયક ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૬૩.
 બાબુરાવ ૨૮૬, ૨૮૭, ૨૮૮, ૪૫૧,
 ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૪, ૬૫૭, ૬૫૮,
 ૬૬૯, ૭૩૯.

નામ. પૃષ્ઠ.
 બાલાજીરાવ ૨૭, ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૮૦,
 ૪૮૧, ૪૮૯, ૪૯૦, ૪૯૧, ૪૯૩,
 ૪૯૪, ૫૦૫, ૫૦૮, ૫૧૧, ૫૩૨,
 ૫૩૮, ૫૪૧, ૫૬૩, ૫૬૭, ૫૮૫,
 ૬૪૦, ૭૦૪, ૭૦૬, ૭૧૫, ૭૧૮,
 ૭૨૭, ૭૩૦, ૭૩૩, ૭૩૫, ૭૩૬,
 ૭૪૫.
 બાલાસખાન ૭૦૧, ૭૦૨.
 બાવદાન આરબ ૫૭૧.
 બાસતુલ્લા ૩૫૩.
 બ્રીજલાલ ૪૯૦, ૫૨૧, ૫૨૪, ૫૩૮,
 ૫૩૯, ૫૫૪, ૫૭૨, ૫૮૩, ૬૦૮,
 ૬૨૨, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧,
 ૬૫૯, ૬૬૦.
 બીસ્તગયણ ૧૦૫, ૧૦૬.
 બુરહાન ઉત્તુ મુલક ૫૯, ૧૧૮, ૧૮૬,
 ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૧૯, ૨૨૦.
 બેમલર બેમખાન ૧૨૮, ૧૩૫, ૧૮૩.
 બેમલર (લમર)-ખાન-હૈદર ગદાબેગ
 ૪૩૨, ૪૭૩.
 બંગાળીખાન ૫૬, ૫૮.
 બસીધર ૨, ૧૬૧.
 ભગવાન ૪૫૦, ૪૫૧, ૫૨૧, ૫૨૪,
 ૫૪૭, ૬૨૫, ૬૨૮, ૬૮૬, ૬૮૮,
 ૬૯૧, ૬૯૩, ૭૦૩, ૭૦૭, ૭૦૮,
 ૭૧૦, ૭૧૧.
 ભગવંતરાવ ૫૨૩, ૫૩૮, ૫૩૯,
 ૫૪૦, ૫૪૨, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૪,
 ૫૫૫.
 બાઈચંદ ૫૬૫, ૫૭૯.
 બાઈ ૭૧૫, ૭૧૮, ૭૧૯, ૭૨૬,
 ૭૩૦, ૭૩૫.

નામ.	પૃષ્ઠ.
ભાભા ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૮.	
ભારમલ ૮૧.	
ભાવસિંગ ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૩૦, ૨૩૧, ૩૩૮, ૪૮૫.	
ભારકર ૧૧૧, ૩૧૫, ૩૫૬.	
ભીખન ૨, ૧૦૭.	
ભીખારીદાસ ૫૫૩.	
ભૂરા ૫.	
ભોગીલાલ ૬૦.	
ભોલશુ ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૭, ૫૪૯, ૫૫૦.	
મકબુલ આલમ ૩૬૯, ૩૭૦, ૩૭૧, ૩૭૩, ૩૭૭, ૩૯૧, ૩૯૨, ૩૯૪.	
મકરન ઉલ હજરત ૬૩, ૬૫, ૧૭૬.	
મખખુમેગ ૫૪૯, ૫૫૦.	
મતખલખાન ૪૧.	
મદાર ઉલ મહાન ૬૯૫.	
મદ્દાર હોલકર ૨૧૩, ૨૧૪, ૨૩૫, ૩૧૪, ૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૨૯, ૩૩૦, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૬, ૫૦૯, ૬૧૭, ૭૧૭, ૭૧૮, ૭૨૦, ૭૨૩, ૭૨૭, ૭૩૩, ૭૩૫, ૭૩૮, ૭૪૫.	
મલેક ગુલામ ૫૬૬, ૫૬૯, ૫૭૦.	
મલેકજામુ ૨૪૯, ૨૫૧.	
મલેક મકસુદ ૧૪૯.	
મવલાના મુઝફ્ફીન ૧૦૦, ૧૦૧.	
મસ્તી સોદી ૭૬.	
મહમૂજખાન ૧૮, ૨૬,	
મહમુજ ૨૩૭.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
મહમદ પાઠે, ૬૫૨, ૬૫૩.	
મહમદ અકબર ૩, ૩૭.	
મહમદ અઝીમ હિશાન ૧૧૩.	
મહમદ અનવર ૧૩૨.	
મહમદ અબદુલ વાહિદ ૩૯૬.	
મહમદ અબદુલ્લા ૪, ૨૪, ૪૮૬.	
મહમદ અબ્બાસકર ૫૧૧.	
મહમદ અમાન ૧૦૫.	
મહમદ અમીનખાન ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૬૦, ૧૦૭, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૦, ૧૩૪, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૫૭, ૧૬૦, ૨૯૯.	
મહમદ અશ્વાદીન ૮૭, ૨૦૨, ૩૧૫.	
મહમદઅલી ૪, ૮૦, ૮૨, ૧૨૭, ૧૩૪, ૧૭૪, ૧૮૦, ૧૮૭, ૨૦૮, ૨૧૭, ૫૯૧.	
મહમદ અચરફ ૫, ૮૭, ૧૩૬, ૧૭૮, ૨૨૧.	
મહમદ અસદુલ્લા ૩૩૩, ૩૩૪, ૩૮૧.	
મહમદ અસદ ધોરી ૨૧, ૨૨.	
મહમદ આફેલ ૩૫૩.	
મહમદ આઝમ ૬૨૩.	
મહમદ ઇશ્વાદીમ ૪૭.	
મહમદ ઇરિજ ૧૦૯, ૧૧૬.	
મહમદ ઇસ્માઈલ ૧૩૦, ૧૬૧, ૨૩૫.	
મહમદ ઇમામખાન ૪૧૨.	
મહમદ હિઝમત ૪૧૦, ૪૧૬, ૫૧૦, ૫૧૧.	
મહમદ હિમર ૨૪૯.	
મહમદ હામઅલ ૭૦૨, ૭૩૯.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
મહમદ કુલીખાન ૨૦૫, ૨૨૪, ૨૪૬, ૨૭૦, ૨૯૦, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૩૫, ૩૩૮, ૩૭૨, ૩૭૩, ૩૭૫, ૩૮૩, ૩૯૧.	
મહમદ ખલીલ સાનોદ ૫	
મહમદ ખાનમહ ૮૮, ૮૯, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૧૦૧, ૧૦૭, ૧૦૯, ૧૧૩, ૧૪૭, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૫, ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૯૮, ૫૦૯, ૬૫૫, ૬૭૫, ૬૮૯, ૭૪૧, ૭૪૨, ૭૪૪, ૭૪૬, ૭૪૭.	
મહમદ ગવરની ૮૭, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૩૨, ૧૪૬, ૧૬૩, ૧૭૬, ૧૯૨.	
મહમદ જહાનશાહ ૩૮, ૬૩, ૬૬૧, ૭૦૬, ૭૧૦, ૭૧૩.	
મહમદ જાનમાઝ ૪૩૫	
મહમદ જાફર ૬૩, ૩૨૭, ૩૫૩.	
મહમદ જાફર સુર્જનરદાર ૧૨૬.	
મહમદ જુર ૬૩૬.	
મહમદ જગ ૨૪૨, ૪૬૯	
મહમદ ઝફરખામી ૭૧૪.	
મહમદ ઝમાનમેગ ૬, ૧૧, ૧૧૭, ૧૨૯, ૨૩૭, ૨૪૪, ૨૭૪, ૨૮૪, ૨૯૯, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૪૧, ૩૫૩, ૩૭૭, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૯૧, ૫૫૩, ૫૫૪, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૮૦, ૬૩૦, ૬૮૫.	
મહમદ તાકી ૩૮૫.	
મહમદ તાગીમેગ ૧૧૫	
મહમદ તાહેર ૨૫૫	
મહમદ દોરાન ૪૯૬, ૫૦૬, ૫૭૪.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
મહમદ નિજમ ઉદ્દીનખાન ૫, ૩૦૨, ૪૮૧, ૪૮૩, ૪૯૩, ૫૧૯.	
મહમદ નીકુસીય ૩૭, ૪૨, ૪૬.	
મહમદ નૂરુન્ના ૨૬૪.	
મહમદ પનાહ ૩૬, ૮૮, ૨૫૯, ૫૪૩.	
મહમદ પહાડખાન ૧૬૪.	
મહમદ પેગબર ૪૦, ૪૩૧.	
મહમદ ફરીદ કગણી ૩૫૪.	
મહમદ ફરોખસિય ૨૭.	
મહમદ ફાજલ ૧૩૬.	
મહમદ ફાયેઝ ૫	
મહમદ શીરોઝ ૨૪, ૨૭	
મહમદ બહાદર ૨૮, ૪૦૦, ૪૯૫, ૫૧૨, ૫૧૩, ૬૭૪.	
મહમદ બાકરખાન ૫૯, ૧૪૭, ૧૬૪, ૨૫૫, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૦, ૩૮૫, ૬૯૭.	
મહમદ બાબી ૫, ૧૦, ૧૨, ૫૨, ૫૩, ૧૭૮, ૪૯૬, ૫૦૬, ૫૪૩.	
મહમદ બેગખાન ૨૪, ૩૫૮, ૩૭૯, ૪૪૦.	
મહમદ મનવાર ઉદ્દીન ૬૭૧.	
મહમદ મહાબન ૬૭૨	
મહમદ મુકીમ ૫૯.	
મહમદ મુજહી ઉદ્દીનખાન ૧૬૭, ૨૧૧, ૨૨૧, ૨૩૪, ૨૪૭, ૨૫૬, ૨૫૯, ૨૮૦, ૨૮૧, ૨૮૩, ૨૮૮.	
મહમદ મુનઅમ ૩.	
મહમદ મુનવરખાન ૪૩૨, ૪૬૨, ૫૧૧, ૫૪૩.	
મહમદ મુબારેઝ શાગવાની ૪૬૬, ૪૯૪, ૫૦૦	

નામ.	પૃષ્ઠ.
મહમદ મોઆઝમ ૧૫, ૧૮.	
મહમદ મોમિન ૨૪૪, ૨૪૬, ૨૭૨, ૨૮૯, ૩૦૬, ૩૧૦.	
મહમદ મારીન, ૬૨૩, ૬૨૫.	
મહમદ મુસુક ૨૮૯.	
મહમદ રઝા ૨૮૮, ૫૪૪, ૫૪૬, ૫૫૭, ૬૨૬, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૬.	
મહમદ રશી ૨૮, ૨૯, ૩૩, ૩૭, ૪૭, ૪૮૬.	
મહમદ રશીદ બેગ ૬૬૭.	
મહમદ રઝીમ પ.	
મહમદ રકનઉલ્લુલ્લા ૫૧૬, ૫૫૬, ૫૬૬, ૬૫૫, ૬૬૨.	
મહમદ રૌશન અખતર ૩૮, ૩૯.	
મહમદ લતીફુલ્લા પ.	
મહમદ લતીફપવાર ૧૧૪.	
મહમદ લાસ ૫૪૧, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૬, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૭, ૫૬૮, ૫૭૦, ૫૭૬, ૫૭૭, ૫૭૯, ૫૮૨, ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૫, ૫૮૭, ૬૨૬, ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૪૫, ૬૪૭ ૬૫૬.	
મહમદ શાશી ૨, ૨૮, ૪૮૬.	
મહમદ શરીફખાન ૪૮, ૧૭૭.	
મહમદ શહેરિયાર ૨૬૪.	
મહમદશાહ ૩૮, ૩૯, ૪૦, ૬૭, ૧૯૨, ૪૫૫.	
મહમદ શાહખાન ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૪૧૦, ૪૩૨, ૪૩૪, ૪૩૬, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૬૧, ૪૬૩, ૪૬૬, ૪૬૭.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
મહમદ શેનાય ૩૨૭.	
મહમદ સરખાન ૨૦૬, ૨૦૭.	
મહમદ સલમાન ૧૧૪, ૧૧૭.	
મહમદ સલાખત ૭૪, ૮૭, ૮૮, ૯૬.	
મહમદ સાદેક ૬૬૩.	
મહમદ સૈયદ બેગ ૧૧૩, ૧૧૪.	
મહમદ હશીખખાન ૨૫, ૩૫.	
મહમદ હાતખખાન ૭૧૪.	
મહમદ હાદીખાન ૫૧, ૫૮, ૬૨, ૭૧૬, ૭૨૫, ૭૨૭, ૭૨૮, ૭૨૯, ૭૩૧, ૭૪૮, ૭૫૦, ૭૫૩, ૭૬૧, ૭૬૬, ૭૭૦, ૭૭૨, ૭૮૧, ૭૮૨, ૭૮૩, ૪૦૯, ૪૧૮, ૫૧૬.	
મહમદ હાસમ ૪૭૩, ૫૪૪, ૫૪૫, ૫૪૬, ૫૪૯, ૫૫૦, ૫૫૬, ૫૬૫, ૫૬૮, ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૫, ૬૨૬, ૬૨૭, ૬૩૬, ૬૪૫, ૬૪૬, ૬૫૮, ૬૬૧, ૬૬૩, ૬૬૪, ૬૬૫, ૬૬૬.	
મહમદ હિમત હાઉદુલ્લા ૨૬૩.	
મહમદ હુસૈન ૨૦૮, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૮, ૩૧૯, ૩૩૦, ૩૭૫, ૪૫૨, ૪૫૩, ૫૨૧.	
મહમદાબ ૩૨૭.	
મહીપતરાવ ૬૬૬.	
મહુમખાન ૪૨૩.	
મહેદી કુલીખાન ૭૦૧, ૭૦૨.	
મહેર અલીખાન ૩, ૧૮, ૨૦, ૨૪, ૨૮, ૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨, ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૩૮, ૪૦, ૪૨, ૫૦, ૫૧, ૬૦, ૬૧, ૬૨, ૬૫, ૮૨, ૨૨૪, ૩૭૯, ૪૬૩, ૫૮૨, ૫૮૬.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
મહેમાળ ૨૦૬, ૨૦૭.	
મહોત્તરમખાન ૧, ૨, ૩, ૪, ૧૭, ૩૧૦.	
માઝમખાન ૨૫.	
માતમદખાન ૨૫૫.	
માધવરાવ ૩૧૭, ૩૧૮, ૫૦૬.	
માધુસંગ ૭૩૪.	
મામુરખાન ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪.	
માસુમઅસા ૧૪, ૩૨૫, ૩૩૫, ૩૪૦.	
માસુમકુલી ૩૨, ૪૨, ૪૩, ૪૬.	
મિકતાહ ૪૭૪.	
મિરજા બેગ ૪૬૦.	
મીદાલાલ ૪૨૬, ૫૦૧.	
મીરઆતસ ૪૫૫.	
મીરજુમલા ૩૫.	
મીર ઝેનઉલ્ આબેદીન ૩૮૫.	
મીર નયુ ૭૩, ૮૭, ૮૮, ૮૯.	
મીર હિસામઉદ્દીન ૬૭.	
મીર હુઝમખાન ૨૦૧, ૨૦૫, ૨૪૮, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪.	
મીરજા જવાનખખત ૭૨૨, ૭૩૮, ૭૩૯.	
મીરજા જાહેદઅલી ૬૬૧.	
મીરજા બાબી ૬૬૭.	
મીરજા મદમદ જમાન ૫૮૨, ૬૫૬.	
મીરજા રાજ લખખત ૬૦૦.	
મીરજા સોદરારખ ૪૬૧.	
મીરજા સંગી ૭૧૫.	
મીરજા હિદાયઅલ્ ૬૬૭.	
મુકર્રમ હઝરત વલ ખાલેક હાફેઝ ૧૭૬, ૨૦૮.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
મુકાદમ ૩૬૮.	
મુખલેસખાન ૧૪૬, ૧૫૯, ૧૬૯, ૧૭૦, ૨૨૭, ૨૬૫, ૩૩૧.	
મુમહદ ૧૧૭, ૧૩૬.	
મુઝફરઅલી ૫૧૪.	
મુઝફરખાન ૨૫૦, ૨૫૬, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૮૬.	
મુર્તઝા ૩, ૧૭, ૨૪, ૨૭, ૧૬૩.	
મુતવલી ૬૮૧.	
મુતવસ્સલખાન ૬૧, ૧૦૩.	
મુદ્દસર ૫૧, ૫૪.	
મુફતખરખાન ૩૨૦, ૩૩૧, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૮, ૩૪૦, ૩૪૧, ૩૪૨, ૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૬, ૩૪૭, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨, ૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૩, ૩૬૭, ૩૭૦, ૩૭૨, ૩૭૬, ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૩, ૩૮૪, ૩૮૫, ૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૯, ૩૯૦, ૩૯૧, ૩૯૩, ૩૯૪, ૪૧૬, ૪૨૦, ૪૩૩, ૪૬૪.	
મુબારક ૫૩૪, ૭૦૮.	
મુબારક બિનઅમર ૫૭૩.	
મુબારક-ઉલ્-મુલ્ક ૬૨, ૬૮, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૮૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૧૪, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૧, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૩૬.	

નામ. પૃષ્ઠ.
૧૩૭, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૧, ૧૪૩,
૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૭, ૧૪૮,
૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪,
૧૫૫, ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦,
૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૪, ૧૬૭,
૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪,
૧૬૩, ૨૩૦, ૨૭૯, ૨૮૯, ૪૧૯,
૪૨૦.

મુરાદ ૬૬૯.

મુરાદબેગ ૪૬૧.

મુસ્તઅફ઼ ૬૫.

મુસ્તફાકુશી ૭૭, ૮૯, ૯૫, ૯૭.

મુસ્તફાખાન ૮૬, ૧૬૭.

મુસ્તફીદખાન ૪૨, ૬૫, ૧૪૬, ૧૬૩,
૧૬૬, ૧૭૪, ૧૮૦, ૨૨૦, ૨૪૩,
૨૪૫, ૨૪૪, ૨૫૬, ૨૫૯, ૨૬૩,
૨૬૪, ૨૭૦, ૨૭૪, ૨૭૫, ૨૮૦,
૨૯૦, ૩૦૦, ૩૦૨.

મુહીઉદ્દીન ૪૧.

મુહીઉલ્લુખત ૭૦૨.

મુસવીખાન મુર્શીદાબાદ ૩૩૦.

મોઅઅમ ઉદ્દીન કુસેનખાન ૨૭૪,
૨૩૫.

મોઆઝેખાન ૭૪૬

મોઈન ઉદ્દીનખાન ૬૮૪, ૬૯૩,
૬૯૪.

મોએઝ ઉદ્દૌલા ૪૯, ૫૦. ૫૧,
૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭,
૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧, ૬૨.

મોમિન અલીખાન ૨૬૧, ૨૯૦,
૩૩૫, ૩૯૧.

નામ. પૃષ્ઠ.
મોમિનખાન ૨, ૪, ૨૪, ૬૨, ૬૬,
૬૭, ૭૧, ૭૯, ૮૧, ૮૬, ૧૦૭,
૧૦૮, ૧૨૧, ૧૨૪, ૧૩૦, ૧૩૬,
૧૪૬, ૧૪૭, ૧૫૯, ૧૬૧, ૧૬૩,
૧૬૪, ૧૬૭, ૧૬૯, ૧૭૫, ૧૭૬,
૧૭૮, ૧૯૧, ૧૯૩, ૧૯૫, ૧૯૮,
૨૦૧, ૨૦૨, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮,
૨૧૦, ૨૧૧, ૨૧૬, ૨૨૦, ૨૨૧,
૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૨,
૨૩૩, ૨૩૫, ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૧,
૨૪૨, ૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૬,
૨૪૭, ૨૪૮, ૨૪૯, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૫૩,
૨૫૪, ૨૫૫, ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮,
૨૫૯, ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૬૪, ૨૬૭,
૨૬૮, ૨૭૦, ૨૭૧, ૨૭૨, ૨૭૩,
૨૭૪, ૨૭૫, ૨૭૬, ૨૭૯, ૨૮૦,
૨૮૪, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૮૮, ૨૮૯,
૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૩, ૨૯૪, ૨૯૫, ૨૯૮,
૨૯૯, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩,
૩૦૪, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૭, ૩૦૮,
૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૧૪,
૩૧૫, ૩૧૬, ૩૧૭, ૩૧૮, ૩૧૯,
૩૨૦, ૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૩, ૩૨૫, ૩૨૬,
૩૨૭, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩,
૩૩૪, ૩૩૫, ૩૩૬, ૩૩૭, ૪૩૩,
૪૫૦, ૪૫૨, ૪૯૦, ૪૯૩, ૫૧૪,
૫૧૯, ૫૨૧, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૩૮,
૫૩૯, ૫૪૦, ૫૪૧, ૫૪૨, ૫૪૩,
૫૪૬, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૩, ૫૫૪,
૫૫૫, ૫૫૬, ૫૫૯, ૫૬૦, ૫૬૧,
૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૫, ૫૬૬,

નામં. પૃષ્ઠ.
 ૫૬૮, ૫૭૨, ૫૭૩, ૫૭૮, ૫૮૦,
 ૫૮૧, ૫૮૨, ૫૮૩, ૫૮૪, ૫૮૫,
 ૫૮૬, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૮૯, ૫૯૦,
 ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૫, ૬૦૦, ૬૦૧,
 ૬૦૨, ૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬, ૬૦૭,
 ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨, ૬૧૭, ૬૧૮,
 ૬૧૯, ૬૨૦, ૬૨૨, ૬૨૬, ૬૨૭,
 ૬૩૦, ૬૩૧, ૬૩૩, ૬૩૮, ૬૩૯,
 ૬૪૨, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫, ૬૪૬,
 ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૦, ૬૫૧, ૬૫૨,
 ૬૫૩, ૬૫૬, ૬૫૭, ૬૫૮, ૬૫૯,
 ૬૬૦, ૬૬૧, ૬૬૨, ૬૬૪, ૬૬૫,
 ૬૬૬, ૬૬૭, ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૨,
 ૬૭૩, ૬૮૪, ૬૮૭, ૬૮૮, ૭૦૪,
 ૭૦૫, ૭૧૩, ૭૧૫, ૭૪૨, ૭૪૩,
 ૭૪૫
 મોઢીધર ૬૭, ૧૦૭.
 મોગર નાવક ૩૮૯, ૩૯૫, ૪૧૩.
 મોરો પડિત ૪૦૯
 મોહસિન અલીખાન ૬૬૫.
 મોહમિનખાન ૧૮૫, ૨૨૭, ૨૪૮,
 ૨૯૦, ૪૨૩, ૪૨૫.
 મંગળજી ઝા ૪૮૫, ૪૯૨, ૪૯૪,
 ૫૦૫.
 યસાવય ૨૬૦, ૬૭૩, ૬૮૫.
 યાકુત અલીખાન ૭૧૭.
 યાકુતખાન ૪૪૩, ૪૪૭, ૬૯૪,
 ૭૧૮, ૭૧૯.
 યુમુદ ૨૯૫, ૩૩૦, ૩૩૭, ૩૬૧, ૪૦૫.
 રધુ ૫૮૯, ૭૦૮.
 રજન ઉત્તુ મુદ્દમળ ૩૩૧, ૫૩૦.

નામં. પૃષ્ઠ.
 રઝા કુલી (કાઝીમ બેગ) ૫, ૧૪.
 રજુઠોડદાસ ૬૩૯, ૬૭૦, ૬૭૪,
 ૬૯૩.
 રજુમલ ૫૪૯.
 રતનમણિરાવ ૭૦૫.
 રતનસિંગ ૧૬૧, ૧૬૫, ૧૬૯, ૧૭૬,
 ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૭, ૨૦૧, ૨૨૫,
 ૨૫૪, ૨૫૭, ૨૫૮, ૩૧૨.
 રશી ઉદ્દ દરબખાન ૩૦, ૩૩.
 રશી મહમદખાન ૫૧૯, ૫૩૧.
 રશી ૪૫૬.
 રમજાન ઉત્તુ મુદ્દ ૫૬.
 રશીદખાન ૨૪, ૨૭, ૩૨.
 રશીદબેગ ૫૨૧, ૫૭૩, ૫૭૪, ૫૭૬,
 ૫૭૮, ૫૮૦, ૫૮૨, ૫૮૫, ૫૮૬,
 ૫૮૭, ૬૩૯, ૬૪૫
 રહીમ યાવરખાન ૧૯૮, ૨૦૬, ૨૧૧,
 ૨૧૬, ૨૨૧, ૨૩૪, ૨૪૫, ૨૪૭,
 ૨૫૬, ૨૫૯, ૨૮૨, ૫૪૩.
 રહીમ બારવરખાન ૧૭૬.
 રહેમાન કુલીખાન ૬૧.
 રહેમાનખાન ૫
 ગધુસાંકર ૪૬૧, ૫૨૬, ૫૫૨, ૫૫૯,
 ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૬૫, ૫૬૬, ૫૬૭,
 ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૨, ૫૮૮, ૭૪૪.
 રામ રામસિંગ ૪૦૧, ૪૦૨, ૪૦૩,
 ૪૦૪, ૪૩૬, ૪૫૨, ૪૫૩, ૪૮૪.
 રામ લખપત ૬૭૪, ૭૧૩, ૭૧૪,
 ૭૪૯.
 રામ સિવસંગન ૭૧૪.
 રામુ શહીદ ૫૧૨.

નામ નૃષ.
રાણોજી સિધિયા ૨૧૩.
રામજી ૭૧૩, ૭૧૪.
રામચંદ્ર ૪૦૦, ૪૦૬, ૬૬૬, ૬૭૦.
રામાજી ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૨૬,
૩૩૦, ૩૩૨, ૩૪૬, ૩૫૩, ૩૬૬.
૩૭૭, ૩૮૩.
રામનારાયણ ૪૨૮, ૪૮૩, ૪૮૬,
૪૯૨.
રામરાય ૬૯
રામ લક્ષ્મણ ૧૭૨.
રામસિંગ હળારી ૨૯૧, ૩૦૫, ૩૧૨,
૩૧૩.
રાય મંગાદાસ ૪૮૨, ૪૮૩.
રાયભદા દરકરજી ૧૦૪, ૧૦૫, ૧૦૬.
રાયનોદા (નંદા) ૬૧, ૮૧.
રાયરાયાના નાગરમલ ૪૨૫, ૪૫૬.
ગય રૂઢનાથદાસ ૨૩, ૨૬, ૨૭, ૫૨,
૫૩, ૫૪, ૫૬, ૬૦, ૪૮૧, ૪૮૨,
૪૮૩.
રાયસિંગ ૨૧૩, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૬,
૩૧૦, ૩૨૨, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩.
રાહુ ૩૦૭.
રિઝાકુલીખાન ૪૮, ૫૨.
રૂઢનાથરાવ ૪૯૧, ૪૯૨, ૪૯૪,
૪૯૫, ૪૯૬, ૪૯૭, ૪૯૮, ૪૯૯,
૫૦૦, ૫૦૧, ૫૦૨, ૫૦૫, ૫૦૬,
૫૦૯, ૫૧૦, ૫૧૧, ૫૧૨, ૫૧૩,
૫૧૪, ૫૨૧, ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૬,
૫૩૦, ૫૩૨, ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૬૨,
૫૭૮, ૫૮૩, ૫૯૦, ૬૧૭, ૬૧૮,
૬૫૬, ૬૬૦, ૬૬૦, ૬૬૭, ૬૬૮,
૬૬૯, ૭૦૪, ૭૩૬.

નામ. નૃષ:
રૂપસિંગ ૧૦૪, ૧૬૪.
રૂસ્તમ અલીખાન ૪૧, ૪૭, ૫૨,
૫૬, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫,
૬૭, ૭૦, ૭૧, ૭૭, ૮૦, ૮૫,
૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧,
૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭,
૯૮, ૧૬૬, ૧૬૭, ૨૪૬, ૨૬૧,
૨૬૪, ૩૧૫, ૩૧૯, ૩૪૦, ૩૫૮,
૪૧૪, ૪૪૬.
રૂસ્તમખાન ૬૧, ૧૫૫.
રૂસ્તમરાવ ૩૯૨, ૩૯૩.
રૂસ્તમખાન અમીરખાન ૪, ૩૦,
૩૧, ૩૫, ૪૦, ૪૧, ૪૨, ૧૧૨.
રેઝા ૬૨૮.
રેઝા ચારખાન ૫.
રોજ અફઝુનખાન ૪૫૭.
રોશન ઉદ્દીન ૪૦૧.
રંગોજી ૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦,
૨૩૧, ૨૩૫, ૨૩૬, ૨૩૯, ૨૪૪,
૨૪૮, ૨૪૯, ૨૬૧, ૨૭૧, ૨૭૨,
૨૭૮, ૨૮૫, ૨૮૬, ૨૯૦, ૨૯૧,
૨૯૪, ૨૯૬, ૩૦૦, ૩૦૧, ૩૦૨,
૩૦૪, ૩૦૮, ૩૧૩, ૩૧૪, ૩૨૦,
૩૨૧, ૩૨૨, ૩૨૫, ૩૨૭, ૩૨૮,
૩૨૯, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૩૨, ૩૩૩,
૩૩૪, ૩૩૬, ૩૩૭, ૩૩૮, ૩૩૯, ૩૪૧,
૩૪૩, ૩૪૪, ૩૪૫, ૩૪૬, ૩૪૭,
૩૪૮, ૩૪૯, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૨,
૩૫૩, ૩૫૪, ૩૫૬, ૩૫૮, ૩૫૯,
૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬,
૩૬૭, ૩૬૮, ૩૭૭, ૩૮૨, ૩૮૩,

નામ.	પૃષ્ઠ.
શાહઆલમ ૧૧૧, ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૬૮, ૩૦૩, ૬૬૭, ૬૬૮, ૬૬૯, ૭૦૦, ૭૨૧.	
શાહજહાન ૩૧, ૩૪, ૩૭, ૨૪૪, ૩૬૪, ૭૦૨, ૭૧૫, ૭૨૨, ૭૨૬, ૭૨૭, ૭૨૮.	
શાહનવાજખાન ૧૪૪, ૧૪૬.	
શાહનૂર ૬૩૬, ૬૩૭, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૩, ૬૪૪, ૬૪૫.	
શાહપુરખાન ૬૧.	
શાહખાજખાન ૩૫૪, ૩૭૨, ૫૮૩.	
શાહ બીખન ૨૨, ૧૧૩, ૧૪૮, ૧૬૦, ૨૭૦, ૪૬૬, ૬૩૫, ૬૫૫.	
શાહ મહમદ ૬૧૬.	
શાહ વજીરઉદ્દીન ૨૫.	
શાહ વલીખાન ૭૩૭.	
શાહુ ૨૭, ૧૧૮, ૧૨૫, ૧૬૪ ૧૬૨.	
શીવસિંગ પટાવત ૨૦૩.	
શુકુલાબેગ ૮, ૯, ૧૧, ૧૨, ૨૨, ૫૩.	
શુભઅતખાન ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૭, ૫૮, ૬૧, ૬૨, ૬૫, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮ ૭૯, ૮૦, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૫, ૯૭, ૧૧૨, ૨૪૬, ૨૮૫.	
શુભઉદ્દેશીલા ૬૩૭, ૬૯૭, ૭૦૦, ૭૦૧, ૭૧૫, ૭૧૬, ૭૧૮, ૭૨૦, ૭૨૧, ૭૪૪.	
શેખ અલ્લાયારખશી ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૧૫, ૧૧૭, ૧૨૦, ૧૩૪, ૧૪૨, ૧૪૪, ૧૪૬, ૧૫૪, ૧૫૫.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
શેખ અલીસરહિદી ૨૫.	
શેખ અહમદ ખદુર્ગખાન ૭૬, ૧૧૧, ૧૬૨, ૪૮૩.	
શેખ આદિલ ૨૬૯.	
શેખ ઈસાન ૭૨, ૭૪.	
શેખ ઈમલામખાન ૨, ૧૮, ૩૨.	
શેખ ઉલ્ હસલામખાન ૩૬, ૪૧, ૪૮, ૫૦, ૫૨, ૬૨, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૨૩૩, ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૭૯, ૩૬૨.	
શેખ નિઝામુદ્દીનમહમદ ૨૫, ૪૮.	
શેખ નુરુદ્દીનમહમદ ૨૫.	
શેખ મહમદ ગૌસ ૩૫	
શેખ મહમદ સાલેહ ૨૫, ૪૮, ૨૩૭, ૩૮૨, ૩૮૩, ૬૬૮.	
શેખ રઝા ૪૦૦, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪.	
શેખ રહમા ૧૮,	
શેખ સલામઉલ્લા ૫૧.	
શેખ હસન અરખ ઝૌરકી ૩૬૫.	
શેખ હુસેનઉદ્દીન ૧૧૦.	
શેખન ૪૮૩, ૪૮૪.	
શેર ઉદ્દીનીનખાન ૪૧, ૫૩.	
શેરખાન બાબી ૫૩, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૪૫, ૧૬૨ ૧૬૩, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૨, ૧૮૮, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૭, ૨૦૮, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૭, ૨૩૦, ૨૩૭, ૨૩૯, ૨૪૧, ૨૪૩, ૨૬૯, ૩૦૦, ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૩૮, ૩૪૭, ૩૫૦, ૩૫૪, ૩૫૫, ૩૫૬, ૩૫૮, ૩૬૦, ૩૬૧, ૩૬૨, ૩૬૪, ૩૬૫, ૩૬૬, ૩૮૦, ૩૮૨, ૩૮૩,	

નામ. પૃષ્ઠ.
 ૩૮૪, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૧, ૪૦૧,
 ૪૦૨, ૪૦૪, ૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩,
 ૪૧૪, ૪૧૫, ૪૧૬, ૪૫૨, ૪૫૩,
 ૫૧૬, ૫૩૬, ૫૩૮, ૫૫૪, ૬૬૮,
 ૬૭૨, ૬૮૮, ૬૯૦, ૬૯૧, ૭૧૪.
 ગોમતમાન ૨૦૪, ૨૦૫.
 ગોમદમદમાન ૩૦૨, ૩૦૩, ૩૦૪.
 ગોવિંદ ૧૭૬.
 ગોપાનીમાન ૭૬, ૮૭, ૧૦૭
 ગોપાચંદ ૨૩૭
 ગહગાંધ ૫૧૯, ૫૨૮, ૫૩૮, ૫૪૧,
 ૫૪૨, ૫૫૧.
 શકગદામ ૧૭૮, ૨૩૭
 શબુક ૫૧૩, ૫૧૯, ૫૨૮.
 શબુગમ ૫૦૪, ૫૪૧, ૫૫૧, ૫૫૨,
 ૫૫૩, ૫૫૬, ૫૬૩, ૫૬૪, ૫૬૮,
 ૫૬૯, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૨, ૫૭૩,
 ૫૭૪, ૫૭૭, ૫૮૦, ૫૮૨, ૫૮૩,
 ૫૮૪, ૫૮૫, ૫૮૭, ૫૮૮, ૫૯૩,
 ૫૯૫, ૫૯૭, ૫૯૯, ૬૦૪, ૬૦૬,
 ૬૦૭, ૬૧૨, ૬૧૩, ૬૧૪, ૬૧૫,
 ૬૧૬, ૬૧૮, ૬૧૯, ૬૨૩,
 ૬૩૦, ૬૩૨, ૬૩૯, ૬૪૫, ૬૬૬,
 ૬૪૯, ૬૫૧, ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૬,
 ૬૬૦
 ચાતીદાસ ૧૯૩, ૩૯૫
 શ્રીપતંગાવ ૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૬,
 ૫૧૮, ૫૧૯, ૫૨૦, ૫૨૧, ૫૨૨,
 ૫૨૩, ૫૨૪, ૫૨૬, ૫૨૮, ૫૩૦, ૫૩૬,
 ૫૩૮, ૫૪૨, ૫૪૩, ૫૫૧, ૫૫૨,
 ૫૭૧, ૫૮૮, ૫૯૦, ૬૨૩, ૬૭૫,
 ૬૮૭

નામ. પૃષ્ઠ.
 મખાગમ ૫૦૬, ૫૦૭, ૫૦૮, ૫૦૯.
 સદગદાન ૨૬૩.
 મદરસ મફ્ત ૩૫.
 મદરસદકમાન ૩૦૨.
 મદરસદકીન મદમદમાન ૧૧૭,
 ૧૧૮, ૧૨૧.
 મદાસિવ દામોદર ૫૫૧, ૫૫૨, ૫૫૪,
 ૫૫૮, ૫૭૦, ૫૭૧, ૫૭૮, ૫૭૯,
 ૫૮૦, ૫૮૪, ૫૯૪, ૬૨૫, ૬૨૮,
 ૬૫૪.
 મદાસિવ બાલાર ૫૯૪, ૬૨૨, ૬૬૨,
 ૬૬૫, ૬૬૯.
 મદાસિવ ભાગી ૭૧૯, ૭૨૦, ૭૨૧,
 ૭૨૨, ૭૨૩.
 મદાસિવ મહારાગવ ૭૨૨.
 મદાસિવ ગમગમ ૫૮૦, ૫૮૯, ૫૯૦.
 ૫૯૧, ૫૯૨, ૫૯૪, ૬૦૦, ૬૦૧,
 ૬૦૨, ૬૧૦, ૬૧૩, ૬૧૮, ૬૧૯,
 ૬૨૦, ૬૨૫, ૬૨૮, ૬૩૦, ૬૩૩,
 ૬૩૫, ૬૩૬, ૬૩૮, ૬૩૯, ૬૪૪,
 ૬૪૬, ૬૪૭, ૬૪૮, ૬૪૯, ૬૫૧,
 ૬૫૩, ૬૫૪, ૬૫૫, ૬૫૬, ૬૬૮,
 ૬૬૯, ૬૭૦, ૬૭૧, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪,
 ૬૮૫, ૬૮૬, ૬૮૭, ૬૮૯, ૬૯૧,
 ૬૯૩, ૬૯૬, ૭૦૩, ૭૦૪, ૭૦૬,
 ૭૧૦, ૭૧૧, ૭૧૫, ૭૧૮.
 સદાચંકર મુનશી ૬૬૮, ૬૭૩.
 મફ્ત ૭૦૪.
 મહોળા ૬૯૬, ૭૦૪,
 ગો-સા ૬૮૦, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩.

નામ.	પૃષ્ઠ.
સફેદરખાન બાળી ૩, ૧૩, ૧૪, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૪, ૫૨, ૬૦, ૬૧, ૬૬, ૭૭, ૭૮, ૮૭, ૯૧, ૯૬, ૧૩૨, ૧૪૭, ૧૪૮, ૨૨૦, ૨૨૧, ૨૨૬, ૨૨૯, ૩૦૨, ૩૮૩, ૩૮૬, ૩૯૧, ૩૯૫, ૩૯૭, ૪૦૨, ૪૦૩, ૪૦૫, ૪૦૯, ૪૧૭, ૪૧૮, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૨, ૪૨૩, ૪૨૪, ૪૨૫, ૪૨૬, ૪૨૭, ૪૩૨, ૪૩૩, ૪૩૭, ૪૩૯, ૪૪૦, ૪૪૧, ૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૬, ૪૪૭, ૪૬૧, ૪૬૫, ૪૬૭, ૪૬૯, ૪૭૦, ૪૭૩, ૪૭૪, ૪૭૬, ૪૭૭, ૪૭૮, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૨, ૪૮૪, ૪૯૧, ૫૪૫, ૫૪૮.	
સફેદરજંગ ૪૧૮, ૪૮૪, ૪૫૫, ૪૫૭, ૫૨૯, ૫૩૨, ૬૩૭, ૬૬૮, ૭૦૦.	
સફેદ મહમદખાન ૫૧, ૧૯૨, ૨૧૯, ૬૫૦, ૬૭૩.	
સમસામ ઉદ્દૈલા ૧૫, ૧૮, ૨૫, ૨૭, ૪૮, ૧૪૫, ૧૬૬, ૧૯૩, ૨૦૫, ૨૫૬.	
સમોરણીયા ૯૦.	
સયફખાન ૩૫૪.	
સયાજીરાવ ગાયકવાડ ૫૬૦, ૭૦૩, ૭૦૬, ૭૦૯, ૭૧૦, ૭૧૨, ૭૧૩, ૭૧૪.	
સયાજી ધનગર ૪૯૨, ૫૦૨.	
સયાજી વસદ ૫૬૦.	
સરજીતસિંગ ૩૦૬	

નામ.	પૃષ્ઠ.
સરદાર મહમદખાન ૨૦૬, ૩૬૪, ૬૭૨, ૬૭૩, ૬૭૪, ૬૯૦, ૬૯૧, ૭૦૭.	
સરદારસિંગ ૧૩૨.	
સરજીતખાન ૨૬, ૬૨, ૬૮, ૯૮	
સરમસ્ત ૬૦૯, ૬૨૬, ૬૨૮.	
સરવર હજીસી ૩૭૨,	
સરસાગાન ૬૮૬, ૬૯૧, ૬૯૨.	
સરાફીલ ૧૫૨.	
સલમાન ૬૩૫, ૬૪૪, ૬૫૬.	
સલાખત મહમદખાન બાળી ૪, ૧૨, ૧૩, ૧૮, ૨૧, ૨૨, ૨૮, ૫૨, ૫૩, ૬૦, ૬૬, ૭૨, ૮૭, ૯૭, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૧, ૧૨૪, ૧૨૭, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૪૩, ૧૪૪, ૧૪૭, ૧૬૨, ૨૦૪, ૨૦૮, ૬૯૦.	
સલાખતજંગ ૪૮૧, ૪૮૨, ૭૦૬.	
સલાહશ્રેણી ૩૫૨, ૩૫૩,	
સલીમ ૩૭૭, ૪૮૩, ૪૮૪, ૫૩૯, ૫૪૧, ૫૬૨, ૫૬૩, ૫૭૦, ૫૮૨, ૬૦૧, ૬૦૩, ૬૪૯ ૬૫૨, ૬૫૩, ૬૫૬, ૬૬૧, ૬૬૬, ૬૬૭, ૭૧૨.	
સર્વહરરાવ ૫૨૦.	
સાકરરામ બક્ષી ૧૮૬,	
સાદતખાન ૪૬, ૫૬, ૪૫૫, ૪૫૬, ૪૫૮, ૪૫૯.	
સાદિક અલીખાન ૨૦૧, ૨૨૦, ૨૫૫, ૨૯૦, ૩૦૫, ૩૧૦, ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૯, ૩૨૫, ૩૪૧, ૩૪૯, ૩૫૩, ૩૭૨, ૩૮૨, ૩૮૪, ૩૮૭, ૪૦૯, ૪૪૪, ૪૪૫, ૫૧૯.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
સાયેબ (કવિ) ૪૨૭,	
સિકંદર ૨૯, ૩૩, ૩૯, ૨૬૫, ૪૭૬,	
૫૧૦, ૫૩૫, ૫૪૪, ૭૧૭.	
સિદ્ધિક બેગખાન ૭૦૦.	
સિયાદતખાન ૫૯.	
સિરાજ ઉદ્દ દીન ૨૭૯.	
સીતારામ ૩૯૪.	
સુખદેવ પટેલ ૪૮૧, ૪૯૬.	
સુખ ૩૦૧	
સુખનસિંગ હમરી ૨૫૫, ૨૯૯,	
૩૧૨, ૩૧૩, ૩૩૧, ૩૪૪, ૩૫૧,	
૩૫૨, ૩૫૮, ૩૬૧	
સુન્નતખાન ૪૨૮	
સુબારક ૩૧.	
સુભાનઅલ્લા ૧૬૨.	
સુરજમય ૫૨૯, ૫૩૨, ૭૦૧, ૭૧૬,	
૭૧૭, ૭૧૮, ૭૨૦	
સુગતસિંગ ૧૧૪.	
સુવતાનસિંગ ૩૧૭	
સુવતાન દગમી ૬૭૩, ૬૯૧, ૬૯૨,	
૬૯૯, ૭૦૬, ૭૧૦, ૭૧૩	
સુલેમાન ૨૯, ૩૩, ૩૯, ૬૯૫.	
સુદીસંત ૬૩૯, ૬૪૨, ૬૪૪, ૬૪૫,	
૬૪૭.	
સેવકરામ ૪૬૯, ૪૯૨, ૫૧૬, ૫૭૦,	
૫૭૨, ૫૭૯, ૬૨૬, ૬૩૦, ૬૫૨,	
૬૫૩, ૬૭૦, ૬૭૪, ૬૯૬, ૬૯૭,	
૭૦૫, ૭૧૩	
સૈયદ અબ્દીસખાન ૩૫૨, ૩૫૪,	
૩૫૮, ૩૬૬, ૬૫૧.	
સૈયદ અબ્દુલ ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૭૮,	
૬૭૯, ૬૮૯, ૬૯૦.	

નામ.	પૃષ્ઠ.
સૈયદ અબ્દુલસદૂર ૩૦૩.	
સૈયદ અબ્દુલ્લા ઇદરશી ૪૭૩, ૫૪૭.	
સૈયદ અફઝલ ૨૯૨, ૨૯૩.	
સૈયદ અલીવાએઝ ૬૭, ૮૬, ૧૮૧,	
૧૮૨, ૧૮૪, ૨૧૭, ૨૧૮.	
સૈયદ અહમદ ૨૫.	
સૈયદ અહમદ ઇદરશી ૫૪૭, ૫૪૮.	
સૈયદ આફઝ ૩૬.	
સૈયદ ઇદરશી ૪૭૨, ૫૪૮, ૬૮૦.	
સૈયદ કાયમ ૧૫૩.	
સૈયદ કાસમ ૪૫૧.	
સૈયદ ખાનદાન ૯૫.	
સૈયદ એન ૧૮૧.	
સૈયદ નુરુલ્લા ૯૧, ૯૬, ૧૮૪, ૧૮૫,	
૧૮૬, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૯,	
૨૦૪, ૨૨૫, ૨૯૦, ૨૯૨, ૩૪૯,	
૩૫૩, ૪૫૧.	
સૈયદ ફકીરઉલ્લા ૪૫૧.	
સૈયદ ફતેહઉલ્લા ૨૬.	
સૈયદ ફયાઝખાન ૨૯૩, ૩૩૧.	
સૈયદ ફાજોલ ૩૯૬.	
સૈયદ ફૈઝુલ્લા ૨૨.	
સૈયદ મરતુર ૨૯૨, ૩૩૧.	
સૈયદ મહમદ ૩૦૩.	
સૈયદ મહમદ ઇદરશી ૪૫૧.	
સૈયદ મહેરઅલી ૩૭૮, ૩૭૯, ૩૮૦.	
સૈયદ મીદન ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૫૧.	
સૈયદ મુઝફ્ફર ૨૯૨, ૩૩૧, ૬૫૭,	
૬૬૬.	
સૈયદ મુહસર ૨૯૨.	

નામ.

પૃષ્ઠ.

સૈયદ મોઈન ઉદ્દીનખાન (સૈયદ
અમ્મન) ૪૩૭, ૪૩૮, ૪૩૯, ૪૪૦,
૪૪૨, ૪૪૩, ૪૪૪, ૪૪૫, ૪૪૬, ૪૪૭,
૪૬૬, ૪૭૦, ૪૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૪,
૪૭૫, ૪૭૭, ૪૭૯, ૪૮૦, ૪૮૨,
૬૭૫, ૬૭૬, ૬૮૦, ૬૮૨, ૬૮૩,
૬૮૪, ૬૮૫, ૬૮૬.

સૈયદ રાણુ ૩૬૩.

સૈયદવલી ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૦,
૧૮૧.

સૈયદ સયફુદ્દીન અલીખાન ૯૮, ૭૨૨.

સૈયદ હટ્ટી ૫૬૫, ૫૭૯.

સૈયદ હરીજ ઉદ્દીનખાન ૪૪૫, ૬૭૮.

સૈયદ હામેદ ૨૬.

સૈયદ હુસેન અલીખાન ૫૨.

સૈયદ હુસેનખાન ૩૦૨, ૩૦૩.

સતોજી ૬૭૧, ૬૮૭, ૬૮૯, ૬૯૨,
૬૯૩, ૭૦૩, ૭૦૮, ૭૦૯, ૭૧૦,
૭૧૧, ૭૧૨, ૭૧૩

હકીકતખાન ૬૭૬

હકીમ ઉલમ્ માલેક ૩૨૫, ૩૩૫,
૩૪૦, ૩૪૧, ૩૬૧, ૩૮૪.

હઝરત કુતુબ ઉલ્લુ આલમ ૧૬૧, ૩૬૩.

હઝરત ખુદ્દ મકાન ૬, ૧૭, ૨૮,
૩૧, ૩૮, ૬૩, ૧૨૯, ૧૫૬,
૧૭૨, ૧૭૯, ૧૯૮, ૪૬૦, ૫૧૧,
૭૦૨, ૭૦૮.

હઝરત જન્નત આરામગાહ ૩૩.

હઝરત નખી ૬૬૮.

હઝરત નિઝામ ઉદ્દીન અલીઆખાન

હઝરત ફિરદૌસ આરામગાહ ૪૫૪,
૪૫૭, ૪૫૯, ૫૨૯, ૬૩૬.

નામ.

પૃષ્ઠ

હઝરત મહમદ પેગંબર ૪૮૧, ૭૦૬.

હઝરત મહબૂબ આલમ ૨૬.

હઝરત મીરઝા સંગી ૭૦૨.

હઝરત શાહઆલમ ૧૬૭, ૧૯૫, ૧૯૬,
૭૨૨.

હઝારી ૮૩.

હડીસિંગ ૩૦૦.

હમઝા કાકર ૩૨૯.

હયાત અલીખાન ૬૩.

હરકીશનદાસ ૬૫૯.

હરપારામ ૫૬૫, ૫૬૮, ૫૭૧, ૫૭૯,
૫૮૦, ૫૮૫, ૫૮૭, ૬૦૨, ૬૩૫,
૭૦૩, ૭૦૬, ૭૧૩.

હરમસાદ ૪૮૧, ૪૮૨, ૪૮૩.

હરપાળ ૬૨૬, ૬૨૭.

હરભમ ૫૧૩.

હરિકાટવાય ૫૭૪, ૫૮૨, ૬૧૨,
૬૧૩, ૬૨૨.

હરિ પંડીત ૩૮૭, ૬૧૦, ૬૧૧, ૬૧૨.

હરીઆ ૪૩૬, ૪૩૭, ૪૫૨.

હલીમ રોહીલો ૫૭૫.

હસનઅલી ૧૩૧, ૧૭૧, ૫૪૪,
૫૪૫, ૫૪૯.

હાજી અમીરહુસેન ૩૭૯.

હાજી આલેહ ૨૫.

હાજી નરહવા ૪૦૭, ૫૧૪, ૬૫૫,
૬૫૬.

હાજી બકર ૩૪૬, ૩૪૭.

હાજી મસુદ ૨૯૧, ૩૦૫, ૩૩૭,
૩૫૨, ૩૫૩, ૩૬૧.

હાજી મુખારક ૫૮૨, ૬૧૬.